

A
KERESZTÉNYSÉG EREDETÉNEK
TÖRTÉNETE

FORDÍTOTTA
DR KOSSACZKY ARNOLD

BALASSA-GYARMAT
KIADJA A BALASSAGYARMATI KÖNYVNYOMDA
RÉSZVÉNYTÁRSASÁG
1899

AZ
EVANGYÉLIOMOK ÉS A
MÁSODIK
KERESZTYÉN NEMZEDÉK

ÍRTA

RENAN ERNŐ

A ERANCZIA AKADÉMIA TAGJA

FORDÍTOTTA

DR. KOSSACZKY ARNOLD

V. KÖTET

BALASSA-GYARMAT

BALASSAGYARMATI KÖNYVNYOMDA RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

1899

BEVEZETÉS.

E történet eredeti okmányainak kritikai vizsgálata.

Azt hittem eleinte, hogy a «keresztyénség eredetének» történetét egy kötetben befejezhetem, de az anyag, a mint munkámban előre haladtam, egyre növekedett s a jelen kötet az utolsó előtti leend.¹ A lehetőség határai között mozgó kifejtését fogjuk abban megtalálni egy ténynek, mely legalább is oly fontos, mint Jézusnak személyes szereplése: azon módot értem, mely szerint a Jézusról szóló legenda megiratott. A keresztyénség eredetének történetében a legfőbb fejezetet — Jézusnak élete után — az evangyéliomok kiadása képezi. E kiadás anyagi körülményeit titokzatosság környezi s bár a legutóbbi években kételyek merültek fel, mégis bátran állítható, hogy az úgynevezett synopticus evangyéliomok kiadásának kérdése immár megérett. A keresztyénségnek viszonya a római császársághoz, az első eretnek tanok, Jézus közvetlen tanítványai közül az utolsónak letűnése, az egyháznak és a synagógának fokozatos külön válása, az egyházi hierarchiának kifejlődése, a kezdetleges közösségi állapot helyébe a presbyteri intézménynek lépése, a püspökség legelső nyomai, Trajánusnak trónralépése s vele egy új arany korszaknak a megnyílta a polgári társadalom életében: ime ezek ama nagyfontosságú tények, melyek szemeink előtt elvonulni fognak. Hatodik és utolsó kötetünkben a keresztyénség történetéről fogunk szólni Hadrián és Antoninus uralkodása alatt, megismerkedünk abban a gnosticizmus fellépésével, az ál János-féle iratokkal, az első apologistákkal, szt Pál pártjának a Marcion-féle túlzó tanokba szakadásával, az ős keresztyénségnek durva millenarizmussá és montauizmussá fajulásával, mindezekben átszűrődve a rohamosan izmosodó püspökséggel, a héberrel szakító s mindinkább görögösödő keresztyénséggel, az összes rész-

* A tudós szerzőtől e kötetten kívül még két kötet jelent meg és pedig: «A keresztyén egyház» és «Markus Aurélius.» (A ford.)

leges egyházak közös akaratán kiépülni kezdő «catholicus egyházzal» és megalakulásával egy általánosan elismert hatalmi központnak, mely Rómában veti meg ágyát. Látni fogjuk miként válik el véglegesen a judaizmus és a keresztyénség a Bar-Coziba-féle lázadástól kezdve és mint vet emésztő lángot a gyűlölet az anya és leánya között Ettől kezdve a keresztyénség már megalakultunk mondható. Hatalmi elve megszületett, a püspökség teljesen kiszorította helyéből a kezdetleges democratiát és a különböző egyházak püspökei összeköttetésbe lépnek egymással. Az új Biblia teljes, a neve Új Testamentom. Jézus Krisztus istenségét elismerik — Syrian kívül is — az összes egyházak. A Fin még nem egyenlő az Atyával, O egy másod isten, a teremtésnek egy legfelsőbb vízire; de valóban: isten. Végül a bölcsőkorát élő vallás belső életét megszállott két három kiválóan veszedelmes betegség közül a gnosticismust, a montauismust, a docetismust, Marcion eretnek támadását a földre gyúrta le a hatalmi tekintély elve. A keresztyénség másfelől elterjedt mindenfelé; helyet szorított magának Galliában, behatolt Afrikába. Immár nyilván való; a történet Írók beszélnek róla, vannak ügyvédei, akik védik hivatalból, vádlói, akik a kritika fegyverével keltnek ellene harczra. Egyszóval, a keresztyénség megszületett és pedig véglegesen; gyermek és sokat fog izmosodni még, de minden szerve meg van már; él és ebből nem csinál titkot; nem embryo többé. A köldökszínór, mely anyjához fűzte, — el van már metszve. Mit sem fog kapui tőle többé, saját erejéből fog élni.

E pillanatnál úgy 160 felé, fogjuk befejezni e művet Ami erre következő, az már a történeté és elbeszélése viszonylag könnyűnek tűnhetik fel. Amit mi megvilágosítani akarunk, az az embriószakra tartozik s nagyrészt önmagából fejtendő ki és olykor kieszelésre szorul. Az anyagi bizonyosságot kedvelő szellemeknek nem nyújt gyönyört az efféle vizsgálat FI távoli időszakok kutatásánál ritkán vagyunk abban a helyzetben, hogy a dolgok lezajlását egész bizonyossággal mondhassuk el, hanem nem egyszer olyanban, mely elképzelni készlet különböző módokat, amint azok megtörténhettek s ez is már igen sok. Ha van tudomány, mely bámulatos haladást mutat fel napjainkban, úgy ez az összehasonlító mythologia; már pedig ez a tudomány legkevésbé sem állott abban, hogy arra tanítson meg: miként alakult meg minden mythos, hanem abban, hogy az alakulásnak különböző cathegóriáit tárja fel előttünk, úgy hogy mi nem szólhatunk ekként: «Ez a fél-isten, ez az istennő feltétlenül a vihar, a villám, a hajnal stb., de szólhatunk ekként: «az atmoszféra tünetényei és különösen azok, melyek a viharral, a nap keltevel és nyugtával állanak összefüggésben, valának termékeny forrásai az isteneknek és a félisteneknek.» Aristotelesnek igaza volt, mi-

dón azt mondotta: Nincs — csupán általánosságban létező tudomány.» A történet maga, a tulajdonképeni történet, a nyitott könyvet képező és okiratokon alapuló történet nincs-e szintén alávetve a szükségszerűségnek? Bizonyára a részletekben mit sem ismerünk tökéletesen, ami fő, ezek az általános vonások csupán, az eredményekként jelentkező döntő tények, amelyek igazak maradnának még ha az összes részletek tévesek lennének is.

E kötetnek legfontosabb tárgya tehát, mint mondtam, plansibilis módon szemlélhetővé tenni: miként alakult meg a három synopticusnak nevezett evangéliom, melyek a negyedik evangéliommal szemben, külön csoportot képeznek. Bizonyára számos pont marad megoldatlanul e finom vizsgálat során. El kell ismerni mindamellett, hogy a kérdés, mintegy húsz év óta, valódi haladást mutat fel. Mialatt a negyedik evangéliomnak, melyet a Jánosénak nevezünk, eredetét titokzatos homály takarja, a synopticus evangéliomok kiadását érintő feltevések immár nagyfokú valószínűséget értek el. A valóságban háromféle evangéliomokat különböztethetünk meg: 1. Az eredeti vagy első kézből való evangéliomokat, melyek egészben a szóbeli hagyományon alapulnak s Írójuk által egy megelőző szöveg ismerete és követése nélkül írtak meg (szerintem két ily evangéliom volt: egy héber, vagyis inkább syr, ma már elveszett irat, de amelyből számos töredék maradt reánk görög vagy latin fordításokban Alex. Kelemen, Origines, Eusebius, Epiphanes, Szt Jeromos stb. kezéből; és egy görög. Sz. Márké); 2. Részben eredeti, részben másodkézből kikerült evangéliomokat, megelőző szövegek és szóbeli hagyományok combinációja révén szövöttek, (ilyenek a hibásan Máté apostolról nevezett és a Lukács által megírt evangéliom); 3. A másod vagy harmad kézből eredt evangéliomokat, melyeknek forrását tisztán írott művek képezik anélkül, hogy szerzőjük a hagyományokból valamit is merített (ilyen volt: Marcion evangélioma, ilyenek az úgynevezett apocryph és a canonicus evangéliomokból egyeztetés révén kivont evangéliomok). Az evangéliomok különbözősége onnan ered, hogy a szövegekben feljegyzett hagyomány hosszú időn keresztül megmaradt szóbelinek. E különbözőség nem léteznék, ha Jézus élete mindjárt kezdettől fogva megíratott volna. Az eszme: önkényesen változtatni szövegeken, kevésbé feltűnő a keleten, mert ott a megelőző elbeszéléseknek szószerinti ismétlése, vagy ha úgy tetszik, a plagium elfogadott szabálya a historiographiának.¹ Azon pillanat, melyben valamely epikai vagy legendái hagyomány

¹ Így találjuk ezt az arab történetírók sorozatában Tabántól kezdve Khorene Mózesben, Firdusnál. A későbbi író teljesen magáévá tesz mindent és pedig annélkül, hogy a megelőző elbeszéléseken valamit is változtatna.

mányt írásba foglalni kezdenek, jelzi egyúttal azt az időt, amidőn az — egymástól eltérő ágakat hajtani megszűnik. A közzététel nem hogy felaprózó irányba hatna, de sőt a megjelenés perczétől kezdve bizonyos titkos irányzatnak engedelmeskedik, mely azt a tökéletleneknek talált kiadások következetes elnyomása révén az egységhez vezet vissza. A II. század végén, midőn Ireneus mysticus okokat talált ki annak igazolására, hogy csupán négy evangéliom létezett s ennél több nem is létezhetik,¹ kevesebb evangéliom volt, mint az I. század végén, midőn Lukáts e szavakkal vezette be elbeszélését: *Epeidé per pallói epecheirésan*. Már Lukáts korában is több kezdetleges kiadás tűnt el valószínűleg. A szó korszaka a változatok tömegét teremté meg; mihelyt egyszer az írás ösvénye megnyílt, e tömeges változások nem egyebek, mint kellemetlen akadály. Ha a Marcion-féle logika emelkedett volna érvényre, csupán egy evangéliomunk lenne és a keresztyén öntudat őszinteségét igazolja legjobban épen az, hogy az apologetica igényei nem nyomták el az egymásnak ellentmondó szövegeket — azoknak egy szöveggé gyúrása által. Az igazat megválva, annyit tesz ez, hogy az egység utáni áramlatot leszorította egy ellenkező vágy: semmit sem veszíteni el egy oly hagyományból, melyet minden részeiben egyenlően értékesnek ítélték. Oly czéltudatos terv, minőt gyakran Márcusnak tulajdonítanak, hogy t. i. megelőzően elfogadott szövegek kivonatoltasának, a szóban levő kor szellemével sehogysem egyezik meg. Bővíteni látunk inkább minden szöveget ahhoz nem illő toldásokkal, mint ez Mátéval³ történt, nemhogy kihagynának egyes részleteket, melyeket az isteni szellemtől át és áthatottaknak tartottak.

A jelen kötetben tárgyalt korszakra vonatkozólag a legfontosabb okiratok — az evangéliomokon és más iratokon kívül, melyeknek kiadása itt megfejtést nyer, ama számos levelek, melyeket az apostoli őszutó termelt, levelek, melyeken majdnem mindig Pál leveleinek utánzata vehető észre. Amit e mű során elmondandók leszünk, mind az elégséges arra, hogy nézetünkkel ezekre az iratokra vonatkozólag ki-ki megismerkedjék. Egy szerencsés véletlen úgy akarta, hogy ez iratoknak legérdekesebbjét, Római Kelemen levelét illetőleg a legutóbbi időben fontos felvilágosítások birtokába jutottunk. — Ezt az értékes okiratot eddig csupán az Alexandrinusnak nevezett híres kéziratból ismertük, melyet 1628-ban Cyrillus Lucaris küldött I. Károlynak; már pedig a kéziratban tekintélyes hézagot találunk, a számos elkopott vagy olvashatlan részeket, melyeket feltevés útján kellett kiegészíteni, nem is említve. A Fanarban, Konstantinápoly-

¹ Iren. *Adv. haer.* III., XI. 8.

² Luk. I. 1.

³ L. Sz. Jeromos: Praef. in evaag. ad Damasum.

ban felfedezett új kéziratban sértetlenül találták meg a művet¹ Egy syr kéziratban, mely boldogult Mohl úr könyvtárához tartozott és a melyet a cambridgei egyetem szerzett meg, szintén megvan syr fordítása e műnek. — A szöveg közzétételével Bensly úr bízott meg. A Lightfoot úr² által eszközölt összehasonlítás a legfontosabb eredményekkel járt a kritikára nézve.

Ama főkérdés: vajjon római Kelemen levelét csakugyan e szent ember írta-e, csupán közepes fontosságú, mert a kérdéses irat a római egyház gyűjteményes műveként jelentkezik és mert következőképpen a feladat annak felderítésére szorítkozik, ki vezette a tollat ily körülmények között? Nem úgy van ez a sz. Ignác-féle levelekkel. A gyűjteményt formáló levelek vagy eredetiek, vagy hamisítványok. Az utóbbi esetben legalább is hatvan évvel későbbiek Ignatius halálánál és e hatvan év alatt oly nagy fontosságú változások állottak elő, hogy a mondott darabok okirati értéke ennek folytán teljesen megváltozott. Lehetetlen tehát tárgyalni a keresztyénség eredetének kérdését annélkül, hogy e tekintetben határozott nézetet ne vallanánk.

A sz. Ignác leveleinek kérdése a János-féle iratok után, a kezdetleges keresztyén irodalom termékeire vonatkozó kérdések között a legnehezebb. E levelek egyikéből vett — legmeglepőbb vonásoknak néhányat ismerték és idézték a II. század vége óta.³ Egyébiránt itt oly ember tanúbizonysága előtt állunk, akinek nyilatkozata egy egyháztörténeti kérdésben bámulatot kelt, samosati Lucianust értem. Az erkölcsöknek ama szellemes föstésében, melyet e pompás író Peregrinus halála című művében élőkbe tár, majdnem kézzelfogható utalásokra bukkanunk a fogoly Ignác diadalmas utazására és az egyházakhoz intézett * körlevelekre vonatkozólag. Mindaz, amit ott találunk, a kérdéses levelek eredetisége felé billenti a mérleget. Viszont: iratoknak becsusztatása olyannyira otthonos dolog volt ebben az időben a keresztyén világban, hogy mindig óvatosan kell eljárunk. Miután igazolást nyert az, hogy nem igen aggályoskodtak abban, hogy leveleket és egyéb iratokat tulajdonítsanak Péternek, Pálnak, Jánosnak, nem emelhető praesudicialis ellenvetés oly föltevés ellen sem, mely nagy tekintélyű férfiaknak, mint Ignatius és Polycarpus, írott termékeket írnak tolluk rovására. E kérdésben egyedül

¹ Toii en hagiois patros hémon Klémentos, episkopou Rórnés, hai duo pros Korinthiouis episto/ai, eh cherographau les en Phanarió Kónstantinoupoleos bibliothékifs tou panagiou Táphou, nün proton ekdidonienai pléreis hypo Philotheou Pryenniou, metropolitan Serrón. Konstantinápoly 1875. Journal des Savants 1877. január.

² S. Clement of Rome. An Appendix. Londres 1877.

³ Iren. V. XXVIII. 4.

⁴ L. lent.

a termékek vizsgálata révén nyilváníthatunk véleményt. Már pedig tagadhatlan, hogy a sz. Ignác-z-féle levelek olvasása súlyos gyanú-okokat kelt, s ellenvetéseket vet fel, melyekre kimerítően felelni még nem sikerült.

Oly egyéniségnél, minő Pál, kitől néhány — mindenki által eredetinek feltétlenül elismert terméket bírunk és akinek biographiáját elég jól ismerjük, a kétes levelek fölötti vitának van alapja. Kiindulunk a kétségbe nem vont szövegekből és az élettörténetnek pontosan megalapított keretéből, összehasonlítjuk ezekkel a kétes leveleket; megvizsgáljuk: egyeznek-e azok az általánosan elismert adatokkal és bizonyos esetekben, mint a Titus és Timotheus-féle leveleknél — egészen kielégítő eredményekhez jutunk. Iguác életéről és egyéniségéről azonban mit sem tudunk, a neki tulajdonított iratok között egyetlen oldal sincs olyan, mely ne lenne vitás. Nem rendelkezünk tehát semmi solid criteriummal, hogy elmondhatnák: «Ez és ez tőle van, amaz nincs.» A kérdést még bonyolultabbá teszi az, hogy a szöveg fölötté ingadozó. Egy azon levélnek görög, latin, syr, amién kézíratai mindannyian lényegesen elütnek egymástól. Úgy látszik, hogy e levelek — több századon keresztül — különös kísértő ingert gyakoroltak a hamisítókra és az interpolációt végzőkre. Csapdák, nehézségekkel találkozunk lépten-nyomon azokban.

A másodrendű kiadásokat, valamint néhány szembeszökően hamis munkákat nem említve, két egyenlőtlen terjedelmű gyűjteményét bírjuk az Ignác-z-féle leveleknek. Az egyik hét levelet tartalmaz az ephesus-, a magnesia-, a tralles-, a roma-, a Philadelphia-, a smyrnabeli gyülekezetekhez, Polycárphoz czimzetten. A második tizenhárom levélből áll és pedig ott van: 1. a hét előző levél jelentékenyen kibővítve; 2. Ignácznak négy új levele, melyeket a trallesi, a philippi, az antiochiai hívekhez, Hérohoz intézett; 3. végre Kastabalai Maria levele Ignác-zhoz s ennek válasza. E két gyűjtemény között egyáltalán nincs helye a habozásnak. A kritika — Usseriustól kezdve — majdnem egyöntetűleg a hét leveles gyűjteményt helyezi a tizenhármassal felé. Semmi kétség, hogy az utóbbiban a fölös levelek: apocryphek. Ami a mindkét gyűjteményben közösen meglevő leveleket illeti, az igazi szöveg bizonyára az első gyűjteményben keresendő. A második gyűjteményben előforduló szövegeknél számos sajátos rész nyilvános interpolációra vall; ami nem akadály arra nézve, hogy a szöveg megalapításával a második gyűjtemény valódi kritikai értékkel ne bírjon, mert úgy látszik, az interpoláló előtt egy kitűnő kézirat feküdt és a melyet gyakran elébe kell helyoznunk a meglevő — nem interpolált — kéziratok szövegének.

A hét leveles gyűjtemény mentes-e vajjon legalább a gyanútól? Ehhez sok szó fér. A kétely első szavát a XVII. század francia

kritikai nagy iskola ejtette ki. Saumaise, Blondel súlyos ellenvetéseket emeltek a hétlevelés gyűjtemény bizonyos részei ellen. — Daillé¹ 1666-ban egy nevezetes értekezést tett közzé, melyben azt egészen elvetette. Pearson, chesteri püspök élénk replicája ellenére és Cotelier érvelése daczára a legtöbb független elme, Larroque, Basnage, Oudin Kázmér, mindnyájan Daillé mellé sorakoztak. A német iskola, mely oly tudós modorban alkalmazta a kritikát a keresztyénség eredetének történetére, napjainkban szintén e nyomokon haladt, e nyomok közel százévesek. Neander és Gieseler a kétely terén állapotok meg; Baur Keresztély a határozott tagadás mezejére lépett; a levelek közül egy sem nyert kegyelmet előtte. E nagy kritikus az igazat megvallva, nem elégedett meg a tagadással; magyarázott Szerinte a hét Ignác-féle levél a II. század hamisítványa, megírva Rómában azon czélból, hogy a püspökség naponként növekedő hatalma részére kellő alap teremtsék. Schweigler, Hilgenfeld, Vaucher, Volkmár és legújabban Scholten, Pflaiderer urak ugyan e tételt fogadták el, némi csekély árnyalattal. Több neves theologus azonban, mint Uhlhorn, Hefele, Dressel, kitartó hévvel buzgólkodnak amellett, hogy a hét levelés gyűjteményben eredeti részeket kutassanak fel, vagy legalább, hogy az egészet védjék. Egy fontos fölfedezés — 1840-felé — néhány pillanatra az egyházi felfogás szerint látszott eldönteni a kérdést és szolgáltatni eszközt kezébe azoknak, akik ebben az általában helytelenül ékeztet szövegekben az eredeti és az interpolált részek külön választásának nehéz munkáját kísérelték meg.

A britt museumnak a nitrai kolostorokból hozott kincsei között Cureton úr három syr kéziratot talált, s mindaháromban az Ignác-féle levelekből, a hét görög gyűjteménynél jóval rövidebbre vont gyűjteményt. A Cureton úr által talált gyűjtemény csupán három levelet tartalmaz, az ephesusit, a rómaid és a Polycárp-levelet, s a három levél rövidebb, mint a görög gyűjtemény megfelelő három levele. Csak természetes, ha azt hitték, hogy a valódi Ignaczius, a minden iuterpolatiónál régibb szöveg fekszik előttük. Az Ireneus, Origines általt Ignác szavaiként leirt idézeteket megtalálták a syr kiadásban. Kimutatni vélték, hogy a gyanús részek nincsenek meg abban. Bunsen, Ritschl, Weiss, Lypsius, rendkívüli hévvel léptek a küzd téré e tétel mellett; Ewald úr már a parancs hangján szól; de e felfogás ellen nyomós ellenvetéseket emeltek. Baur, Wordsworth, Hefele, Uhlhorn, Merx fogtak egymással kezét annak beigazolására, hogy a kis syr gyűjtemény nemhogy a kezdetleges szöveg lenne, hanem kivonatolt, kimustrált szöveg. Nem mutatták ki ugyan eléggé:

¹ J. Dallaeus: *De scriptis quae sub Dionysii Areopagitae et Ignatii Aotiocbeni nominibus circumferuntur.*

mily célzat vezette a kivonatozó tollát e munkában. De végig, apróra szedve a syreknek összes lehető ismereteit a kérdésben forgó levelek felől, azon eredményhez jutottak, hogy a syreknek nemcsak nem volt a görögökénél eredetibb Ignacziusuk, hanem az általok ismert gyűjtemény is épen a tizenhárom leveles gyűjtemény vala, s a Cureton által felfedezett kivonatozó is abból dolgozott. Petermann a kérdésben forgó levelek armén fordítását ismertette — nagyot lendített ez eredmény megalapításán. Az armén fordítás eredetije a syr. Már pedig abban a tizenhárom levelet találjuk leggyöngébb részekkel együtt Ma már a syr kiadásban, ami az antiochiai püspöknek tulajdonított iratokat illeti, majdnem egyértelműleg egy külön változatnál egyebet nem látnak.

Ezek szerint tehát a hét leveles gyűjtemény fölött, mely vitára egyedül érdemes, három vélemény honol a kritikusok között. Egyesek szemében az egész mű apocryph. Mások előtt abban minden vagy majdnem minden eredeti.¹ Néhányat! külömséget igyekeznek vonni eredeti és apocryph részek között. A második nézet szerintünk tarthattam Anélkül, hogy állitanók, miként az antiochiai püspök levelezésében minden apocryph, kétségbeesett kísérletnek szabad kijelentünk azt az állítást, hogy abban minden tiszta arany.

Valóban, ha kivesszük a római levelet, melyen rendkívüli erély, komor hevület és az eredetiségnek sajátos jellege ömlik végig, a többi hat levél, két vagy három részen kívül hideg, hévtelen, kétségbeeséjőleg egyhangú. Amaz élettől duzzadó sajátosérőségeknek, melyek oly megkapó jelleggel ruházzák fel a Pál-féle, sőt a Jakab-féle és a római Kelemen-féle leveleket, semmi nyoma. Üres, száraz intelmek, minden bensőbb viszonyzat nélkül azokkal, akikhez intézvők, mindig egy azon rögeszmének — a püspöki hatalom növelésének, az egyházszervezetnek a hierarchián leendő felépítésének szolgálatában.

Ama fontos fejlődés, mely az *ekklésia* vagy a *syaagógé* együttes hatalmát a *presbyteroi* vagy' az *episkopoi* (eredetileg synonym fogalmak) kormányzatával helyettesítette és amely a *presbyteroi* vagy az *episkopoi* közül egyet tolt az előtérbe, hogy kiválóan *episkopos-sá* vagyis a többiek felügyelőjévé válják, bizonynyára már jó korán elkezdődött. De nem hihető, hogy 110 vagy 115 körül a mozgalom már annyira előre haladott volna, minőnek azt az Ignác-féle levelek főstik. E különös iratok szerzője előtt a püspök az egész egyház; mindenben követni, mindenben tanácsadóul hívni kell őt: a hitközség ő benne összpontosul. Ő: maga a Krisztus:⁸ «Ahol a püspök,

¹ Zahn úr siker nélkül elevenítette fel újra e nézetet. *Ignatius von Antiochien*, Gotha 1873.

² Ad Eph. 6.

ott az egyház, mint ahol a Jézus Krisztus, ott az egyetemes egyház.»¹ A különböző egyházi rendek osztályozása szintén ily szabatos. A papok és a diakonok olyanok a püspök kezei között, mint a lyrának a húrjai,² tökéletes harmoniájok teremti meg az egyházban a rendet s az összhangot. A külön egyházak fölött áll az egyetemes egyház, *Hé katholiké ekklésia** Mindez igen jól illik a II. század végére, de nem a század első éveire. A mi régi francia kritikusainknak e tekintetbeni visszautasító magatartása teljesen igazolt s alapját azon jogos érzet képezte, melyszerint a keresztyén dogmák fokozatos fejlődésnek vetvék alá.

Az eretnek tanok, melyek ellen az Ignác-féle levelek Írója oly dühhel kell ki, a Traján koránál szintén későbbiek. Mindnyája a docetismushoz vagy a Valentin-féle gnosticismushoz fűződnek. Nem fektetünk erre nagy súlyt, mert a pasztoralis⁴ és a János-féle levelek szintén hasonló tévedések ellen küzdenek; már pedig mi ez iratokat a II. század első fele termékeinek tartjuk. Mindamellett egy oly orthodoxiának eszméje, melyen kívül minden: tévedés, oly kifejtett alakban lép elénk a kérdéses iratokban, hogy ez már inkább Ireneus idejéhez, mint a keresztyénség kezdetleges szakához áll közelebb.

Az apocryph iratoknak főismérve, hogy bizonyos irányzatot negélyeztek; a cél, melyet a hamisító azok megírásával maga elé tűz, mindig nyíltan előtérbe lép. E vonás nagy mértékben ismerhető fel a sz. Ignácról nevezett levelekben — a rómaiakhoz írt levelet mindenkor kivéve. A szerző döntő fegyverrel kíván lecsapni a püspöki hierarchia érdekében; korának eretnekeit és szakadárait egy ellenmondást nem tűrő tekintély igája alá akarja hajtani. Már pedig hol lehetne előkelőbb tekintélyt találni tekintélyénél e tisztes püspöknek, akinek hősi halálát az egész világ ismerte! Mi lehetne magasztosabb a vértanú tanácsainál, melyeket az amphitheatrum porondjára vezető útja előtt alig néhány nappal vágj: néhány héttel osztogatott? Maga Pál is a Titus és a Timotheus-féle ál levelekben úgy van oda állítva, mint elaggott, halálát váró ember.⁵ A vértanú utolsó akaratának szentnek kell lennie és ezúttal az apocryph műnek odaítélése annál könnyebben történhetett meg, mert sz. Ignácról tényleg azt tartották, hogy utolsó útja alatt különféle leveleket írt

¹ Ad Sniyrti. 8. §.

² *Ad Eph.* 4. §., 1. még *Ad Trail.* 3. §. 7 r.; *Ad Eph.* 2. §. 5; *Ad Maga.* 3. §., 6. 7; *Ad Polyc.* 4. §. 6 stb.

³ *Ad Saiyra.* 8.

⁴ Pfleiderer úr (*Dér Paulinismus*, Leipzig 1873. p. 482 s k.) alaposan kimutatta az Ignác-féle levelek viszonyát a Pál-féle pastoralis levelekhez — főleg a kárhoztatott tévelyek kérdésében.

⁵ *II. Tim.* IV. 6, 8.

Adjuk hozzá ezekhez az ellenvetésekhez az anyagi valószínűtlenségeket. Az egyházakhoz intézett köszöntések és ama viszonyok, melyeket azok a levelek írója és az egyházak között feltételeznek, nem magyarázhatók ki eléggé. A ténybeli vonások kissé ferdek és kuszáltak, mint azt Pálnak Titushoz és Timotheusnak irt hamis levelénél tapasztaltuk. A negyedik evangéliomnak és a János-féle leveleknek bő használata és ama negélyes hang, melyen az író Pálnak az ephesusbeliekhez irt kétes leveléről beszél,¹ szintén gyanút keltenek. Ellenben igen sajtászerű, hogy midőn az író az ephesusi egyházat fellelkesíteni akajja, ez egyháznak viszonyát hangoztatja Pálhoz és egy szóval sem emlékezik meg Jánosnak tartózkodásáról Ephesusban; ő, akiről azt tartották, hogy oly benső viszonyban állott Polycárphoz, Jánosnak tanítványához.² Végül el kell ismerni azt is, hogy e levelezést nem igen idézték az Atyák és hogy a becslés, melylyel azt a keresztyén írók a IV. századig körülvezték, nincs arányban azzal, melyet megérdemelt volna, ha eredeti. Vegyük ki azonban mindig a rómaiakhoz irt levelet, mely — szerintünk — az apocryph gyűjteményhez nem tartozik; a többi hat levelet nem igen olvasták; Chrysostomos János és az antiochiai egyházi írók mintha nem is ismernék.³ Sajtászerű! Még a sz. Ignác vértanúságát tartalmazó és eredetieknek nagyon is elismert acták írója is azon actáké, melyeket Ruinart tett közzé Colbert egy kézírata után, csak felületesen ismeri.⁴ Ugyanígy vagyunk a Dressel által közzétett acták írójával is.⁵

Vájjon a rómaiakhoz irt levelet szintén azon kárhóztató Ítélet alá kell-e vonnunk, melyet a többi Ignác-féle levél megérdemel? A levélből egy részt alább olvashatunk meg.⁶ Ez — tényleg — sajátos darab és az antiochiai püspök többi leveleiben közösen előforduló helyektől elüt. A vértanú írta-e egészen a római levelet? Ebben kételkedhetünk, de úgy látszik, hogy eredeti alap képezi magvát. Itt-ott ismerhető fel benne csupán az, a mit Zahn úr az Ignác-féle többi levelezésnek fölötte nagylelkűleg megad, egy hatalmas jellemnek és egy erőteljes egyéniségnek a kinyomata. A római levél irálya bizar, talányos, mialatt a többi levél egyszerű és nagyon közönséges. A római levélben nem találunk egyetlen helyet sem olyat, melynél az egyházi fegyelem terén a hamisító czélzata felismerhető lenne. Az erőteljes kifejezések fölött, melyeket abban Jézus Krisztus

¹ Ad Eph. 12. §.

² Scholten De Apoztel Joh. in Klein-Azii! p. 25—27.

³ L. Zahn op. cit. p. 34, 35, 62, 67.

⁴ L. Zahn, p. 54, 55.

⁵ Patrum apoztolicorum opera p. 368 és köv.

⁶ L. alább.

istensége és az eucharistia felől találunk, nem kell igen csodálkoznunk. Ignác a Pál iskolájához tartozott, a hol a transcendentalis teológiának formulái jóval öntudatosabb alakot öltöttek, mint a zsidó-keresztény szigorú iskolában. Ép oly kevésbé lephetnek meg ama számos idézetek és utánpótlások Pálból, melyeket Ignác e levelében találunk. Kétségtelen, hogy Pálnak elsőrangú és eredeti leveleit rendszeresen olvasta Ignác. Még inkább mondható ez sz. Máténak egy idézetéről (6. t.), mely több régi iratból különben hiányzik és egy határozatlan utalásról a synoptikusok geneológiáira (7. §). Ignácnak kétségkívül megvoltak Jézusnak *Lcchthenta és prachthentái* azon alakban, amint azokat az ő korában olvasták és a lényeges pontokra nézve ezek az elbeszélések keveset különböztek azoktól, melyek reánk maradtak. Bizonyára súlyosabb ellenvetés emelhető azon kifejezések révén, melyeket a levél Írója a IV. evangéliumból kölcsönözni látszik.¹ Nem bizonyos, hogy ez az evangéliom 115 körül már létezett. Oly kifejezések azonban, mint *ho archón aiónos toutou*, képek, mint *hydór Zón mysticus* kifejezései lehettek bizonyos iskoláknak a II. század első negyedétől kezdve és mielőtt azokat a negyedik evangéliom szentesítette volna.

E benső okok nem állanak egymagokban arra nézve, hogy a római levélnek külön állást juttassunk az Ignác-féle levelekben. A 4. paragraphusban Ignác kinyilatkoztatja a rómabelieknek, hogy úgy állítja oda őket az egyházaknak, mintha őt a vértanuság koronájától megfosztani akarnák. Ilyesmit az egyházakhoz irt levelekben nem találunk. Súlyosabb ennél az, hogy a római levél a többi levelekkel nem egyazon csatornán érkezett el hozzánk. A gyanús levelet tartalmazó gyűjteményben nincs meg.² A levélnek viszonylag eredeti szövege sz. Ignác vértanúnak *c o l b e r t i* actáiban maradt reánk. Innen vették át és igtatták a tizenhárom gyűjteménybe. De minden arra mutat, hogy az Ephesus, a Magnesia — a Tralles — a Philadelphia — a Smyrna, a Polycarp-féle gyűjteményben a római levél nem volt meg eleinte, hogy e hat levél képezett önmagában egy gyűjteményt és pedig — egy szerző tollából kikerültén, mint egységes egész és hogy az Ignác-féle levelezések két sorozatának, egy apocryphnek (hat levél) és egy, úgy lehet, eredetinek (egyetlen egy levél) egybefűzése csupán később történt. Figyelemre méltó, hogy a tizenhárom gyűjteményben a római levél az utolsó,³ bár fontossága és híre után az első helyet nyerhette volna el. Végül, az összes egy-

¹ L. §. főleg a végén a *hydór de Zón-tól* kezdve.

² Üressel p. XXXI., I.XI., L.XII. A fanari kéziratban, melyből Philotéi Bryennis metropolita a Kelemen-féle leveleket vette, szintén megvan az Ignác-féle tizenhárom leveles, vagyis az interpolált gyűjtemény.

³ Zahn p. 85, 94.

házi hagyományban, a római levélnek külön szerep jut. Mialatt a többi hat levelet alig-alig idézik, a római levélre Ireneustól kezdve, rendkívüli tisztelettel hivatkoznak; az erőtől duzzadó vonások, melyekkel az a Jézus iránti szeretetet és a vértanúság utáni lángoló vágyat kifejezi, némileg a keresztyén öntudatnak a részei és mindenki ismerte azokat. Pearson és utána Zahn¹ még egy sajátos tényre mutatnak reá, t. i. arra az utánzásra, melyet egy smyrnai által 155-ben² Polycárp vértanúságáról megírt elbeszélés 3 paragrafhusában találunk, s amely Ignácznak a rómaiakhoz írt leveléből vett egy részre vall. Nyíltan látjuk, hogy az acták írója, ez a smyrnai, jól az emlékezetébe véste a római levélnek néhány legszembeszökőbb részét, főleg az ötödik paragrafhusat.³

A rómaiakhoz írt levélnek tehát különleges helyet biztosít az Ignác-féle irodalmi termékek között minden. Zahn úr elismerte e különleges helyzetet; munkájának több helyén⁴ igen helyesen utal arra, hogy e levél sohasem képezett teljesen egy testet a többi hat levéllel; de a következményt már nem vonta le e tényből. Az a törekvése, hogy a két leveles gyűjteményt eredetinek találja, helytelen tételbe sodorta őt, abba, hogy a hét leveles gyűjteményt egészben vagy elvetni, vagy elfogadni kell. Ez annyi, mint más értelemben, felújítása Baur, Hilgenfeld, Volkmár tévedésének és egyenes lealacsonyítása a kezdetleges keresztyén irodalom egyik gyöngyének, amidőn azt gyakran közepes iratokkal veszi egy kalap alá, amit határozottan el kell ítélnünk.

A legvalószínűbbnek látszik tehát, hogy az Ignác-féle termékek között az eredeti csupán a római levél. De e levél is változásokon ment keresztül. Az ott olvasható hosszadalmasságok, ismétlések, úgy lehet, egy interpoláló által ütött sebek az öskeresztyénség e szép emlékének. Ha a Colbert-féle acta által megőrzött szöveget a tizenhárom leveles gyűjteménnyel, a latin és a syr fordításokkal, Eusebius idézeteivel összehasonlítjuk, fölötte figyelemre méltó különbségekre találunk. Úgy látszik, mintha a Colbert-fél acta írója, midőn e gyönyörű darabot elbeszélésének keretébe fölvette, nem igen riadt vissza annak átdolgozásától sok helyen. A levelek aláírásánál p. o. Ignác e jelzővel él: *Theophoros*. Már pedig sem Irenéus sem

¹ Id. ni. p. 517.

² Ez évre teszi Waddington úr Polycárp halálát. I., alább.

³ Ez okoskodást gyöngíti az, hogy ugyancsak az JcZo-ban (22. §.) egy phrasist találunk, mely nagyon emlékeztet az ephesusi állítólagos Ignác-féle levél egy másik helyére (12. §.) (hely, melynek eredetiségét igen nehéz elhinni). Úgy hisszük, hogy a hamisítónak e helye jutott emlékezetébe a Polycarp-féle Acta megírásánál.

⁴ P. 54, 95, 96, 116, 166, 492.

Origines, sem Eusebius, sem szent Jeromos nem ismerték ezt a jellemző melléknevet, a vértanú actáiban tűnik fel az első ízben, ahol az epitheton a Traján-féle üldözés irataiban nagy szerepet játszik. Annak Ignácra leendő alkalmazása a költött levelek egyes részeiből, minő az ad Eph. 9. §., vehette eredetét Az acta Írója, midőn a fordításban e névre bukkant, azt elfogadta s azon levélnél alkalmazta, melyet e címmel szerepeltet elbeszélésében: *Ignatios hó kai Theophoros*. Azt hiszem, hogy az első hat apocryph-leveles kiadásban e szavak *hó kai Theophoros* nem fordultak elő a címben. Polycárpnak a philippibeliekhez írt levelében a *p o s t-s c r i p t u m*, ahol Ignácra említés tételik s a melyet a hat levéllel egy azon kéz írt meg, — mint azt később látni fogjuk, az epithetont nem ismeri.

Jogunkban áll-e határozottan tagadásba venni azt, hogy a gyanús hat levélben nincs egyetlen rész sem, mely Ignác eredeti leveleiből lenne átvéve? Bizonytal nem; mindamellett, midőn a hat levél írója, mint látjuk, a római levelet nem ismeri, nem igen valószínű, hogy a vértanúnak más eredeti leveleivel ne bírt legyen. Az ephesusi levél egyetlen egy része, a 19. Jj. úgy látszik, mintha a gyanús levelek homályos és határozatlan alapjellegetől teljesen elütne. *A tria mysteria Kraugés* nagyon is ama homályos sajtószertű titokzatos irány terméke, melyet a negyedik evangéliomra emlékeztetően a római levélben észleltünk. E részt, ép úgy, mint a római levél pompás részeit, sűrűn idézték.¹ Csakhogy ez fölöttébb külön álló tény, hogysen arra valami nagy súlyt fektethetnénk.

A szent Ignácznak tulajdonított levelek kérdésével szorosán összefügg a Polycárpától számlázottnak mondott levél kérdése. Polycárp, vagy az, aki a levelet írta, két különböző helyen (9. és 13. §.) említi ismételve névszerint Ignácot. Egy harmadik helyen (1. §.) mintha szintén ő róla lenne szó. Azt olvassuk az egyik helyen (13. §. és az utolsó:) «Azt írtátok nekem, ti és Ignác, hogy ha valaki innen Szíriába kél útra, hozza el magával a ti leveleiteket. Kedvező alkalomadtán, akár saját magam, akár egy külön küldött által, mindenestre le fogom venni vállaimról e gondot Ami az Ignác által hozánk írt és egyéb kezeink közt létező leveleket illeti, azokat ime itt küldjük e levél kapcsán — kívánságtok szerint Nagy hasznokra leendenek azok; mert minden soruk hitet, türelmet, épülést lehel a Mí Urunkban.» A régi latin kiadás hozzáteszi: «Küldjétek nekem el mindent, amit Ignácra és azokról, akik vele vannak, tudtok.» E sorok szembeszökőleg egyeznek meg Ignácnak Polycárpához írt leveleivel (8. §.), ahol Ignác az utóbbit arra kéri: menesztessen futárokat több különböző vidékre. Mindez gyanús. Minthogy Polycárp

¹ Dressel, p. 136. jegyz.

levele a 12 §-al tényleg befejeződik, ha e levelet eredetinek ismerjük el, majdnem szükségszerűleg annak feltevésére indíttatunk, hogy a Polycárp leveléhez egy post-scriptumot maga az Ignác-féle hat apocryph levél írója csatolt.¹ A post-scriptum a Polycárp-féle levél egyetlen görög kéziratában sem fordult elő. Azt Eusebius egy idézetéből és a latin kiadásból ismerték csupán. Polycárp levele és a hat Ignác-féle levél ugyanazon tévelygések ellen küzdenek; eszmemenetők egy és ugyanaz. Számos kézirat az Ignác-féle gyűjteményhez csatolja Polycárp levelét az elő-, vagy a végszóban.² Úgy látszik tehát, hogy vagy egyazon hamisító írta a Polycárp levelét és az Ignác-féle leveleket vagy pedig az Ignác-féle levelek írója kitűzött célja érdekében támpontot keresett a Polycárp levelében és ahhoz egy post-scriptumot csatolva, tiszteletreméltó jelleggel kívánta fölruházni művét E csatolás igen jól megegyezik Ignác említésével, melyet Polycárp levelének közepén találunk (9. §.) Még inkább egyeznék az össze legalább látszatra, e levél első paragraphusával, ahol Polycárp megdicséri a Philippibelieket, hogy a bilincsekre vert hitvallókat, akik nálok átutazóban voltak, úgy fogadták, a mint illet.³

Az ilyformán meghamisított Polycárp leveléből és Ignáczius hat leveléből egy kicsi ál Ignác-féle Corpus alakult, irányra és színezetre teljesen homogén, valódi védőbeszéd az orthodoxia és a püspökség mellett. E gyűjtemény mellett forgott kézen Ignácznak a rómaiakhoz irt többé kevésbé eredeti levele. Egy jel arra mutat, hogy a hamisító ismerte ezt az iratot;⁴ úgy látszik azonban, hogy a gyűjteményhez fűzni, melynek berendezését felforgatta s nem — eredeti voltát kitüntette, nem találta alkalmasnak.

Ireus, 180 körül, csupán a római levélnek erélytől duzzadó soraiból ismerte Ignácot: «A Krisztusnak gabonája vagyok stb.» A levelet bizonyosan olvasta, habár az, amit mond, egy szóbeli hagyomány révén is eléggé megfejtető. Ireusnál minden valószínűség szerint nem volt meg a hat leveles gyűjtemény és mesterének, Poly-

¹ A 13. §. csakugyan nem függ össze jól a levél egészével. A 9. §-ban előforduló s Ignácra alkalmazott epitheton. *makarios*, Ignácot halottnak tételezi fel, mialatt a 13. §., főleg a latin kiadás, Ignácot még életben levőnek tartja.

² Zahn p. 91, 92. Efféle hozzáfűzés mindameltt nem lehet nagyon régi és mint mondtuk, a *post-scriptum* nincs meg a Polycárp-levelek másolatainak sorozatában.

³ Egyáltalán nem bizonyos, hogy e helyütt az író Ignácra gondolt. Hitvallókról a többesben beszél, mialatt úgy látszik, Ignácznak nem volt a börtönben és a vértanuságban társa. Azon mód, melylyel a 9. §. Ignác nevére visszatér, kizárja azt a gondolatot, mintha már az 1 §-ban ő róla lenne szó.

⁴ H. ö. *Rom.* 10. §. és *Eph.* 2. §., a hol Crocusról tétetik említés.

cárpnak a philippibeliekhez írt valódi vagy becsúztatott levelét is e post-scriptum nélkül *Ergapsate* moi . . . olvasta: Origines elfogadta a római levelet és az apocryph leveleket Az elsőt az Énekek Éneke felől írt commentárjának előszavában idézi, az ephesusi állítólagos levelet pedig sz. Lukácsról írt VI. homeliájában¹ Eusebius az Ignác-gyűjteményt oly alakban ismerte, amint az reánk maradt, vagyis hét leveles formájában. A vértanú Actában nem idézi, nem tesz különbséget a római és a többi hat levél között; Polycárp levelét a postscriptummal olvasta.

Sajátságos sors jelölte ki Ignác nevét az apocryph iratok megírásánál. A IV. század második felében, 375 körül, egy új gyűjteménye keletkezett az Ignác-féle leveleknek: ez a tizenhárom leveles gyűjtemény, melynek magvát a hét leveles gyűjtemény képezte. Mint-hogy a hét levélben számos homályos hely fordul elő, az új hamisító még interpolálónak is csapott föl. A magyarázó glossák egész sorával látta el azt és terhelte meg hiábavalólag. Hat új levelet gyártott és azokat, minden boszantó valószínűtlenségeik mellett is, általában elfogadták. A további átdolgozások csupán e két előző gyűjtemény kivonatolásai. A syrek, különösen, egy három levélből álló kivonatos kis kiadással elégedtek meg, melynél a kivonatoló nem tett különbséget eredeti és apocryph szöveg között. Nehány, a megvitatásra méltatlan munka később kibővítve tette közzé az Ignác-féle munkákat. Csakis latinul maradtak reánk.

A sz. Ignác vértanúról szóló Acta szintén ily különféleségeket mutatnak, mint levelei. Nyolcz-kilencz kiadását ismeijük. — Nagy fontosságot nem kell tulajdonítanunk ez elbeszéléseknek; egyikök sem eredeti, valamennyi Eusebius utáni időből került ki Eusebius adatai nyomán; adatok nyomán, melyek kizárólag a levelek kiadásán és főleg a római levelen alapulnak. Az Acta legrégebb kiadása nem megy a IV. század végénél hátrább. Azokat össze sem lehet hasonlítani a Polycárp vértanú és a lyoni vértanú Actáival, e valóban eredeti és a tárgyalt tényekkel egykorú iratokkal. Csak úgy hemzsegnek a lehetetlenségektől a történeti tévedésektől, a római császárság Traján korabeli helyzetének megvetésétől.

A jelen kötetben épúgy, mint a megelőző kötetekben a közép utat igyekeztük betartani azon kritika, mely minden eszközt felhasznál, csak-hogy a már régóta hitelüket veszített szövegek mellett törjön lándzsát és a túlzó skepticismus között, mely egészben és a priori visszavett mindent, a mit a keresztyénség bölcső koráról elbeszél. Ugyancsak e közbenső rendszerre fogunk találni a keresztyén Kelemenek és Flaviusok kérdésénél. A Kelemeneknek csak előnyére

¹ III. k. 30 D. és 938 A. Kiad. La'Rue.

szolgál, hogy az úgynevezett tübingai iskolának föltevései a leg-helytelenebben sugalmazták. Ennek az olykor külömben termékeny iskolának hibája abban nyilvánul, hogy a hagyományos, gyakran igaz, törekeny anyagra épült rendszereket visszaveti s helyükbe egy még gyöngébb tekintélyekre támaszkodó rendszereket állít. — Nem igényelte-e magának az Ignác kérdésben azt, hogy a II. század hagyományait kiigazította Malala Jánossal? A Simon Mágus kérdésben e különben éleseszü theologusok nem tagadták-e körömszakadtig azt, hogy ez az ember valóban élt? Sőt a Kelemenek kérdésében bizonyos kritikusok korlátolt szelleműnek tartják azt, aki elfogadja, hogy római Kelemen létezett s hogy ha a Flavius Kelemennel támasztott zavarokkal mindent, mi reá vonatkozik, megfejtetni nem igyekeznek. Már pedig ellenkezőleg áll a dolog. A Flavius Kelemenre vonatkozó adatok a határozatlanok s egymással ellentmondók. Mi nem tagadjuk meg a keresztyénség felcsillámló fényeit, melyek a Flavius család homályos omladékai közül előtörni látszanak, de már ahhoz, hogy mindebből egy nagy fontosságú történeti tényt vonjunk le, igen sajátyszerű felfogásra vagy legalább is az inductio terén azon mérséklet hiányára lenne szükség, mely Németországban a ritka szorgalmú és fáradhatlan tehetségeket is oly gyakran megrontja. Visszavetnek solid tanúbizonyságokat és azok helyébe gyöngé hypothesiseket állítanak; kimustrálnak kielégítő szövegeket és egy tetszetős archeológiának vakmerő combinatioit fogadják el, majdnem minden vizsgálat nélkül. Újság, ime ezt akarnak minden áron és az újságot gyakran alapos és meggyőző eszméknek tulhajtása által igyekeznek fentartani. Elrejtett öbölnek egy-egy kicsiny hullámából óceáni nagy hullámverésre következtetnek. A vizsgálat, a megfigyelés helyes lenne, de az abból levont következtetések hamisak. Távol áll tőlem, hogy tagadjam vagy kisebbítsem azokat a szolgálatokat, melyeket a német tudomány nyújtott a mi nehéz kérdésünkben; de ha e szolgálatoknak hasznát venni akarjuk, azokat igen közelről kell vizsgálnunk és éles megkülömböztető észszel bírunk. Különösen azzal kell eleve leszámolnunk, hogy a rendszer embereinek fenhéjazó kritikájára mit se adjunk, akik tudatlannak és elmaradottnak mondanak, mert nem fogadjátok el amúgy vakon a legfrissebb újságot, mely ott nyugodott elzártan egy-egy fiatal doktor agy velejében s inkább arra lenne jó, hogy a tudományos kutatásra ösztönül szolgáljon a tanult körökben.

AZ EVANGYÉLIOMOK ÉS A MÁSODIK KERESZTYÉN NEMZEDÉK.

ELSŐ FEJEZET.

A zsidók a templom feldúlását követő napon.

Nép még sohasem érzett hasonló csalódást ahhoz, mely a zsidó népet érte azután a nap után, melyen az isteni jóslatok legformászerűbb biztosításaival homlok egyenest ellenkezően, a templom, melyet leronthatlannak hittek, a Titus katonái által felszított zsarát-nokba omlott. Megérinteni a legmerészebb álmok megvalósulásának határát s arról kényszer útján lemondani; abban a pillanatban, midőn az irtás angyala már-már megnyitotta a felhőket, azt látni, hogy az ürbe párolog el minden, mint bizonyosat hirdetni az isteni megjelenést és durva tényekben találni meg e hírnek kegyetlen czáfolatát, nem auuyit tett-e mindez, mint kételkedni a templomban, kételkedni Istenben? A 70-iki katasztrófát közvetlenül követő eszten-dőket emésztő, benső láz rázta, a legerősebb, úgy lehet, melyet a zsidó öntudat átélt Edom (e névvel jelölték már a zsidók a római birodalmat)¹ az istentelen Edom, Istennek ez az örök ellensége diadalmaskodott A megingathatlanoknak tartott eszmék hamisaknak bizonyultak. Jehova, mintha végleg megszakította volna kötését Ábrahám fiaival. Mindez tehát egyértelmű volt annak a kérdésnek feltevésével: vajjon Izraelnek hite, ez a bizonyára leglángolóbb hit, mely valaha létezett, sikerrel fog-e szembeszállni a nyilvánvalósággal és képes lesz-e reményiem, midőu már minden elveszett.

A sicariusok, a fanaticusok majdnem mindnyájan megölettek; azok, akik életben maradtak, életök hátralevő részét komor kábult-ságban töltötték, hasonlóban ahhoz, mely az örülteket a dühöngő

¹ IV. Esdr. VI. 8. és köv. L. Buxtorf, *Lax talm.* e szónál *Edom.* A *daleth* és a *resch* hasonlósága folytán a két név némileg hasonlóságot mutat.

kitörések után, megszállja. A sadduceusok majdnem teljesen eltűntek 66-ban¹ a papi aristokráciával, mely a templomból élt és attól nyerte fényét Azt tartották, hogy néhányan az előkelő családok tagjai közül a Heródespártiakkal Syriának északi részébe, Armeniába, Palmyrába menekültek; ott e vidékeknek kicsiny dynastiáival éltek szövetségben és utoljára csillámlott fel fényök Zenóbiában, aki a III. században mint egy sadduceus, a talmudistákat gyűlölő zsidónő tűnik fel előttünk s egyszerű monotheismusával megelőzi az arianismust és az iszlomot² Mindez igen lehetséges, de bármint legyen is, a sadduceus pártnak e többé kevésbé autentikus töredékei teljesen idegenekké váltak a zsidó nemzetre nézve; a phariseusok ellenségként bántak velők.

A mi a templomot túlélte és majdnem illetlenül maradt fenn Jerusalemből elpusztítása után, az a pharisaismus volt, a zsidó társadalom közép osztálya, párt, mely a nép többi töredékeinél kevésbé lelkesedett azért, hogy a politikát bele vigye a vallásba és aggályos pontossággal szorgoskodott azon, hogy az előirt szabályokat betartsa. Sajátságos! A phariseusok majdnem épen és sértetlenül kerültek ki a válságból; a forradalom elvihartzott fölöttük a nélkül, hogy annak szele érintette volna őket Egész odaadással egyedül a Törvénynek betartásán csüngve, majdnem mindnyájan elmenekültek Jerusalemből a végső vonaglások előtt és Jabnénak semleges városaiban, Lydában találtak menhelyet. A zeloták tisztán rajongók; a sadduceusok csupán egy osztály; a phariseusok a nemzet Békés hajlamaikkal, a nyugalmas és munkás életet szeretve, a kik elsősorban a családi élet cultusának szabad gyakorlatában keresték a meglegedést, ezek az igazi izraeliták ellentállottak minden megpróbáltatásoknak; ők lettek magjává a judaismusnak, mely végig élte a középkort és illetlenül jutott el mihozzánk.

A törvény, íme ez az, a mi a zsidó nép számára vallási intézményeinek hajótöréséből tényleg megmaradt A nyilvános cultus a templom lerombolása után, lehetetlenné vált; a próféciának a rettentő csapás után, melyet szenvedett, el kellett hallgatnia; szent hymnusok, zene, szertartások mindez ízetlenné avagy tárgy nélkülivé vált, mióta a templom, a zsidó c o s m o s nak e köldöke, létezni megszűnt. A T h o r a ellenben nem rituális részeiben, mindig lehetséges volt. A T h o r a nem vallási törvény csupán; az egy bevégzett egészet képező törvényhozás, egy polgári törvénykönyv, egy egyéni statútum, mely a hatásköréhez tartozó népből némileg különleges respUBLICÁT csinál. íme ez az a tárgy, melyhez a zsidó öntudat ettől kezdve

¹ L. az Antikristus.

² Geiger, *Jüdische Zeitschrift* IV. k. 1866. p. 219—220. Derenburg, a *Journal asiatiqueban* 1869. tuárczius—ápril p. 373. s köv.

bizonyos fanatismussal ragaszkodik. A rituálé alapján módosulhatott; de a *canonicus* jog sértetlenül maradt fenn, majdnem teljesen. A törvény magyarázatában, pontos betartásában találják az élet egyedüli célját. Csupán egy tudományt becsültek, a Törvényét.¹ A hagyomány képezi eszményi hazáját a zsidónak. A finom magyarázatok, melyek, közel száz éve, betöltötték az iskolákat, elenyésző csekélységek azokhoz képest, melyek elkövetkeznek. A *cultus*nak többi részét² a vallási aprólékosság és az ájtatos aggályoskodás tölti ki a zsidóknál.

Az új helyzetnek, melyben Israel ettől kezdve élt, egyik nem-kévébé fontos következményét képezte az egyházi tudósok teljes győzelme a pap fölött. A templom elpusztult; az iskola, az megmenekült. A papnak tevékenységi köre a templom elpusztulása után igen szűkre szorított. Az egyházi tudós vagy helyesebben a bíró, a Thorának magyarázója, ellenben főfontosságú egyénné izmosodott. A legfőbb rabbi iskola e korszakban a bíróság (*b e t h - d i n*). Az a *b-beth-din*, a bíróság elnöke, polgári és vallási főnök egyúttal. Mindenkinek, aki a rabbi címre szert tetőjoga van belépni e körbe; a határozatokat szótöbbséggel hozzák. A tanítványok a sorompó mögött állva, hallgatják a tanácskozást és megtanulják, amire szükségük van, hogy belőlök is egyháztudósok és bírák váljanak.

«Egy elzárt vízmedence», mely egyetlen vízcsöppet sem enged kifolyni», ime ez az eszméje a jövőben Israelnek. A hagyományos jog kézikönyvben még nem volt megírva. Száz esztendőnél többnek kell elfolynia, mielőtt az iskolák vitapontjai egy testbe fűződnek, melyet kiválóan — Mischnának fognak hívni;¹ de e könyv alapja e korra vesztendő vissza. Bár Galileában compilálták, a valóságban Jabnéban született az. Az I. század végén kicsiny, majdnem algebrai és rövidítésekkel telt irálylyal megírott füzetek jelentek meg, melyek a leghíresebb rabbinak a nehéz kérdésekre vonatkozó megfontolásait tartalmazták. A legerősebb emlékek megtörnek immár a hagyomány és a bírói *praecedens* esetek súlya alatt. A dolgok ilyenét állását nevezték írásnak. E korban említik már a Mischnát vagyis a döntvények kicsiny gyűjteményét, a *halakoth*-ot, melyeket szerzőik után neveznek el. Ilyen volt a Rabbi Eleasár ben Jakabé, melyről az I. század végétől ekként ítélnék: «rövid, de jó.»⁵ Az *E d n i o t h* értekezésnek, mely a többtől abban különbözik,

¹ *Joseph. Ant.*, XX., XI. 2.

² L. a Diogneteshez írt levelet c. 4.

³ *Pirkf aboth* II. 8; *Abolh rabbi NáhánAöX* C. XIV. V. ö. Bab. Talm. *Sukká* 28 b.

⁴ A *Mischna* a. m. «a fejből idézett, meg nem írt törvény» szemben a *Mikra*-va.. «Az olvasni szokott tehát írott törvénnel».

⁵ Buxtorf, *Lex. col.* 1948. Bab. Talm. *Jebamoth* 49 b.

hogy nincs speciális tárgya, magvát, megelőző és Jabnéban gyűjtött határozatokra vonatkozó eduioth vagyis «tanúságok» képezik, amelyeket ifjabb Rabbi Gamaliel nézett át¹ Ugyanekkor írta meg Rabbi Eleazár ben Jakab a szentély ismertetését, mely a Middoth² értekezésnek képezi alapját. A nagy engesztelés ünnepére vonatkozó Joma-nak, és úgy lehet, a Tamidnak³ legelső kiadását — még jóval előző időből — ugylátszik — Mispai Simon írta meg.

Ezek az irányzatok és a keresztyénség irányzatai oly ellentétben állottak egymással, mint a tűz és a víz. A keresztyének mindinkább elszakadtak a Törvénytől; a zsidók őijöngő hévvel kapaszkodtak abba. A keresztyének úgy látszik, élénk ellenszenvvel viselkedtek az éles, kitanult, — minden szeretet nélkül lobogó szellem iránt, mely naponként tért foglalt a zsinagógákban. Már Jézus is, ötven évvel megelőzőleg a legkeserűbb kifakadásokkal támadta meg e szellemet. Azóta a casuisták nem tettek egyebet, mint még mélyebbre sülyedtek üres szörszálhasogatásaikba. A nemzetet ért csapások mit sem változtattak jellemükön. Vitázó, hiú, irigy, érzékeny természetűkkel, mely a teljesen személyes támadásoktól sem riadt vissza, töltötték napjaikat ott Jabné és Lydda között, egymás ellen szórva az átkot kicsinyes dolgok miatt A «Fariseus» név eddig egészen jó csöngésű volt a keresztyén előtt⁴ Jakab és általában Jézusnak rokonai szigorú fariseusok voltak. Pál maga is dicsekedve említi fel, hogy ő fariseus, fia egy fariseusnak».·⁵ Az ostrom óta azonban a harez nyíltan kitört Midón Jézusnak hagyományos mondásait gyűjtögettek össze, a megváltozott helyzet már nagyon észrevehető. A «Fariseus» a közönséges evangéliumokban egyértelmű a Jézus ellenségével. A casuistikának kigúnyolása egyik lényeges eleme az evangéliumi irodalomnak s egyik oka sikereinek. A valóban erényes ember előtt, tényleg mi sem oly borzasztó, mint a morális pedantismus. Hogy énjét a szédelgés vádja alól tisztára moshassa önönmaga előtt, olykor saját művében, saját érdemeiben is kételkednie kell. Az, aki csalhatatlan eszközökkel munkál a saját üdvén, úgy tűnik fel előtte, mint Istennek fő-fő ellensége. A farisaismus ilyenformán valami rosszabb a véteknél, mert nevetségessé teszi az erényt és mi sem nyújt nagyobb élvezetet nekünk, mintha azt látjuk, hogy Jézus, a legerényesebb ember, a gúny nyilaival ostorozza az álszenteskedő

¹ Bab. Talm. *Beracholh* 28. a.

² Bab. Talm. *Joma* 16 a; Derenburg, *La Palestine d'après les Talmuds* p. 374.

³ Mischna *Péah* II. 6; Jer. Talm. *Joma* II. 1; Bab. Talm. *Joma* 14 b; Derenb. *Cp. c.* p. 375.

⁴ L. *Pál ap.* 73, 77, 520.

⁵ *Ap. Csel.* XXIII. 6; XXVI. 5; *Phil.* III. 5.

polgári osztályt, sejtetni engedve, hogy a szabály, melyre amaz büszke, mint minden más, hiúságánál nem egyéb.

A zsidó nép új szint öltött helyzetének egyik következménye a különválás és a kizáró szellem megkétszereződése. Gyűlölve, átkozva a világot, mindinkább önmagába zárkózott el Israel. A perischouth társulás nélküliség a közjónak egyik törvényévé nőtte ki magát¹ Egyedül egymás között élni egy tisztán zsidó világban, a pogányokkal mentői kevesebbet érintkezni, az új viszonyokban a törvénynek megfelelően élni: íme ez volt életcélja a hittudósoknak és azt el is érték. A kiközösítések megkétszereződtek.² A törvénynek pontos betartása oly bonyolult művészetté vált, hogy a zsidónak másra gondolni ideje sem maradt. Így keletkezett «a tizennyolcz szabály», az elkülönzésnek tökéletes codexe, melynek megalkotását a templom lerombolását megelőző időre³ teszik ugyan, de a mely, úgy látszik, csakis 70. után nyert alkalmazást. A tizennyolcz szabály minden izében arra irányult, hogy Israelnek elkülönítését túlon túl vigye keresztül. Tilos a legszükségesebb dolgokat is vásárolni a pogányoktól, tilos az ő nyelvüket beszélni, tanúbizonyságukra hivatkozni, áldozati tárgyaikat megszerezni, tilos áldozatot mutatni be a császárárt⁴ A szabályok közül nem egyet megbántak; elmentek annak kijelentéséig, hogy azok behozatalának napja ép oly gyászthozó volt az israelitákra, mint az a nap, melyen az aranyborjút felállították; de nem törölték el őket A két egymással ellentétes zsidó iskolának érzelmeit e kérdésben egy legendaszerű párbeszéd fejezte ki. «E napon, mondotta Rabbi Eleazár, betelt a szabály. — E napon, mondotta Rabbi Józsva, lépte az túl partjait — A díóval telt hordó, mondotta Rabbi Eleazár, mégmindig fölvehet annyi szézamfű olajat, amennyitakarunk». — «Ha az edény megtelt olajjal, vágott? vissza Rabbi Józsva, s abba vizet töltünk, kiszorítjuk az olajat».⁵ A tizennyolcz-szabály, minden tiltakozás daczára, oly tekintélyre emelkedett, hogy azt hangoztatták róla, miként azt semmiféle hatalomnak sincs joga eltörölni.⁶ Lehetséges, hogy abból néhány intézkedést titkos állás foglalási vágy sugalmazott a keresztyénség és főleg Pál apostol szabadelvű prédikációja ellen. Mennél nagyobb erőfeszítést fejtettek ki, úgy látszik, a keresztyének a törvény akadályainak ledöntésében, a zsidók annál inkább dolgoztak azon, hogy azokat áttörhetlenné tegyék.

¹ Tac. *Kist*, V. 5.

² Bab. Tabu. *Moed Katón* 15 b. és köv. H. ö. Ján. IX. 22, 34; XVI. 2.

³ Mischna *Aboda Zara* II. 5 és 7.

⁴ Jer. Talm. *Schabbath* I. 7; v. ö. Graetz *Gesch. derjuden* III. (2 kiad.) p. 494—495; Derenburg *op. cit.* 272 és köv. 474.

⁵ Jer. Talm. *Schabbath* I. 7; v. ö. Bab. Talm. *Schabbath* 17 a.

⁶ Jer. Talm. *Schabbath* I. 7.

Az ellentét főleg a proselyták kérdésében volt érezhető. A zsidók azok szerzésével nemcsak felhagytak, hanem az új testvérek elleni bizalmatlanságuknak lépten nyomon kifejezést is adtak. Nem mondták még, hogy a «proselyták fekély Israel testén»,¹ de egyetlen biztató szavuk sem volt hozzájuk, s őket lebeszélni igyekeztek; veszélyekről és nehézségekről beszéltek nekik, melyeknek kiteszik magokat, ha egy általános gúny tárgyát képező nemzet kebelébe belépnek.² Egyben a Róma elleni gyűlölet is megkétszereződött Gyilkosság és vér fűződött annak gondolatához.

De mint hosszú történetében mindig, most is egy bámulatraméltó kisebbség élt Israel kebelében, mely hangosan tiltakozott a nemzet többsége ellen. A csodás kettőség, mely e sajtászerű nép életét jellemzi, tovább folytatódott³ A jó zsidót jellemző báj és gyöngéd szeretet szilárdan kitartott. A két ellentétes pártnak⁴ fejei, bár már régen elhaltak, Schammai és Hillel⁵ valának; az egyik, mint képviselője a szűk, rosszakarátú, szórszálhasogató, anyagiás felfogásnak; a másik, mint megtestesítője a tág, jóakaratu, idealista gondolkozásnak Israel vallásában. Az ellentét meglepő volt Az alázatos, alkalmazkodó, gyöngéd s a saját érzelmei elé midig a másokét tevő Hillel-féle párt elvként azt vallotta, hogy Isten felmagasztalja azt, aki magát megalázza és megalázza azt, aki magát felmagasztalja, hogy a kimagasló méltóság kerülje azt, aki egyre utána tör és felkeresi, aki előle fut, hogy az, aki kényszeríteni akajja az időt, mit sem nyer attól; mialatt az, aki tartózkodólag viselkedik az idővel szemben, segítő társat lel abban/

A valóban vallásos lelkek körében sajtászerűen merész érzelmek vetődtek fel olykor. Egyfelől a Gamálieleknek ama szabadelvű csoportja, mely elvként vallotta — érintkezésében a pogányokkal — hogy azoknak szegényeiről gondoskodják, velők előzékenyen bánják, sőt még ha bálványait is imádták, nekik a végtisztességet a halál pillanatában megadják,⁷ a helyzetten tágitani igyekezett A közvetítő megalkuvásért hevülve, már a rómaiakkal lépett összeköttetésbe e párt Nem csinált lelkiismereti dolgot abból, hogy a sanhedrin elnökségének investitúráját a győzőktől kérje s a nasi címet az ő beleegyezésöktől függően vegye fel. Másfelől, egy kiválóan szabadelvű

¹ Bab. Talm. *Jebamoth* M b. Stb.

² Bab. Talm. *Jebamoth* 47 a; *Massiketh Gerim* bev.

³ L. *apósti*, p. 63.

⁴ L. a nazarén véleményt sz. Jeromosnál. *Essays* VIII. 14 fölött.

⁵ Számolnunk kell ezzel, hogy teljesen megérthessük az efféle kifejezéseket: «Hillel tanítványai», «Schammai tanítványai», mi, ha azt szó szerinten vennők, e két mester életét végtelen hosszúra nyújtottuak tüntetné fel.

⁶ Bab. Talm. *Erubin* 13 b.

⁷ Jer. Talm. *Gitlin* I. 9; H. ö. Bab. Talm. I. *Gittin* 61 a.

ember, Johanan ben Zakai képezte lelkét a megindult átalakító folyamatnak. Jerusalemnak feldulása előtt már jóval döntő tekintéllyel birt a sanhedrinben. A forradalom alatt ő volt egyik feje a mérsékelt pártnak, mely a politikai kérdésekbe nem avatkozott s minden lehető megtett, hogy ne húzzák tovább az ellenállást, melynek a templom lerombolásával kellett végződnie. Megmenekülve Jerusalemből, mondják, megjósolta a császári trónt Vespasiánnak; kegyül egy orvost kért tőle, hogy gyógyíttassa az elaggott Sadokot, aki az ostrom előtti években folytonos böjtöléssel egészen tönkre tette egészségét¹ Annyi bizonyosnak látszott, hogy a rómaiaknál nagy kegyben állott és hogy kinyerte tőlük az engedélyt a sanhedrin felállítására Jabnében.⁸ Nem bizonyos, hogy tényleg Hillelnek tanítványa lett volna;⁸ de annyi kétségtelen, az utóbbi elveinek tovább fejlesztésében derekasan bevált Kedvencz eszméje: a béke uralmának megállapítása az emberek között.⁴ Azt beszélték róla, hogy senki, még a pogány sem előzhette meg őt a köszöntésben.⁵ Anélkül, hogy keresztyén lett volna, valódi tanítványa volt Jézusnak. Elment, mondják olykor, a régi próféták példáját követve, a cultus ható erejének tagadásáig s annak elismeréséig, hogy a véteknek bevallása ugyanazon hatású a pogányokra, mint az áldozás a zsidókra.*

A vigasztalásnak némi árnyalata fészkelte be magát Israelnek irtózatosan sanyargatott leikébe. Fanatikusok — életök koczkáztatásával — a csöndes elhagyott városokba lopóznai merészkedtek s a Szentek Szentélyén' titkon áldozni siettek. Nehányan ez örültek közül azzal a hírral tértek vissza, hogy titokzatos hangot hallottak előtörni a romok közül s áldozásaik elfogadása mellett bizonykodtak;⁸ általában azonban elítélték az efféle túlzásokat — Mások minden élvezetet megtagadtak magoktól;⁹ könnyek és böjt között töltötték napjaikat, nem ittak csak vizet Johanan ben Zakai vigasztalta őket: «Ne szomorkodjál fiam, szólott egy ily kétségbeesetthez, az élő áldozatok hiányában maradt még egy eszközünk a bűnök megbocsájtásához, mely bizonyára fölér amaz elsővel, a jó cselekedet.» — És idézte Ézsaiást: «Kedvesebb előttem az élőszeretet minden áldozatnál.»¹⁰

¹ Bab. Talm. *Gittin* 56 a.

² Midrasch *Eka* I. 5; Bab. Talm. *Gittin* 56 a. és b; *Aboth de-rabbi Nathan* c. IV.

³ Bab. Talm. *Succa* 28 a.

⁴ Mekhilta az *Exod* XX. 22-ről.

⁵ Bab. Talm. *Berakott* 17 a.

⁶ Bab. Talm. *Baba bathra* 10 b.

⁷ V. ö. Baruch *Apácai*. 35 §.

⁸ Mekhilta az *Exod* XVIII. 27-ről.

⁹ Mischna *Sola* IX. 15; Tosifta *ibid.* XV.

¹⁰ *Aboth de-rabbi Nathan* c. IV.

Rabbi Josué ugyanúgy gondolkozott. «Testvéreim, mondotta azoknak, akik az önsanyargatást a tulságig vitték, mire jó az nektek, ha megtagadjátok magatoktól a húst és a bort? — Hogyan! — felelték neki — azt a húst együk meg, melyet a ma romokban heverő oltáron áldoztak fel? Azt a bort igyuk, melylyel a libatiót végezték ez oltár fölött? — E szerint tehát! — vágta vissza Rabbi Josué, ne együnk többé kenyeret, mert a liszt áldozatokat végeznünk nem lehet! — Ott a gyümölcs, együk azt — Mit mondtok? Hiszen a gyümölcshöz nyúlni nincs megengedve többé, mert nem róvhatjuk le kötelmeinket a templom iránt.»¹ A dolgok szorító ereje győzött Fentartották elméletileg örökvoltát a Törvénynek; vallották, hogy azon Éli sem változtathatott egy betűt sem, de a templomnak lerombolása után tényleg igen tekintélyes rész mosódott el a régi szabályokból; ezután csakis egy erkölcsi casuistikának és a mysteriumnak jutott hely. A kifejlődött kabbala bizonyára az újabb kor szülötte. De ettől kezdve sokan foglalkoztak már azzal, a mit «szekér látományoknak»² neveztek, vagyis szemléletekkel azon mysteriumok fölött, melyeket Ezékiel symbolumaira vezettek vissza. — A zsidó szellem ez álmok világában szunyadt és a megátkozott világon kívül menhelyet alkotott magának abban. A tanulmány megszabadulás lón. Rabbi Nehunia hozta divatba azt az elvet, hogy' az, aki a Törvény igáját ölti magára, a politika és a világ igájától menekszik meg egyúttal.³ E ponthoz érve, a veszedelmes forradalmár létezni megszűnik. Rabbi Haninának szavajárása volt: «Imádkozzatok a fenálló kormányért, mert nélküle egymást falnák fel az emberek.»⁴

A nyomor rendkívüli volt. Súlyos fejadó nehezedett mindenkire;⁵ a jövedelem források pedig kiapadtak. A judeai fensik paragon hevert s romok fődtek mindenütt;⁶ maga a tulajdon is igen bizonytalanná vált.⁷ A talaj mivélése által annak tette ki magát mindenki, hogy a rómaiak kivetik a birtokból.⁸ Ami Jerusalemet illeti, ez nem volt egyéb köhalmaznál.⁹ Plinius úgy beszél róla, mint létezni megszűnt, városról.¹⁰ Kétséget sem szenved, hogy ha a zsi-

¹ Bab. Talm. *Baba bathra* 60 b.

² Derenburg *Palest.* 309, 3. jegyz.; 314. jegyz.; 386—387, 4 jegyz.

³ Pirké aboth III.

⁴ *Ibid.* III. 2.

⁵ Mekhilta az *Exod.* XIX. 1; L. Az *Anlikrist.* 538.

⁶ Plin. *Hist. nat.* V., XV. 2.

⁷ *Mischna Gittin.* V. 7. Derenburg 475.

⁸ *Antikrist.* 537.

⁹ *Ibid.* 523. Baruch *Apocal.* 32 §.

¹⁰ *Orine, in qua fuere Hierosolyma, ionge ciarissima urbiuni Orientis, non Judeae rnode.* Plin. *Hist. not.* V. 70. Hízeltő túlzás érzik ki e sorok közül Titus iránt, a kinek munkáját ajánlotta. V. ö. sz. Epiphanes *De mensuris* c. 14.

dók tömegesen telepesznek le a romok között, kiűzték volna őket.¹ Mindamellett a történetírók, kik a város teljes felndlása mellett törnek lándzsát, elismerték, hogy maradt ott néhány öreg ember, néhány asszony. Josephus mutat reájuk, amint ott ülnek és sírnak a szentély porhalmaza fölött és azokra, akiket a későbbi kinzításokra tartottak fel a győzők.² A légió 10. Fretensis táborozott az elhagyott város egyik szögletében.³ A légió* bélyegzőin látható jelek azt tanúsítják, hogy azokat ez a légió készítette. Valószínű, hogy a katonák a templomnak máig is látható alapjait titokban látogatni megengedték. A keresztyének különösen, hűen őrizték egyes helyeknek, mint az utolsó vacsora helyének emlékezetét a Sion-hegyén, melyről azt hitték, hogy Jézusnak tanítványai ott gyűltek össze a mennybemenetel után,⁴ nemkülömben Jakabnak, az úr testvérének sírját a templom közelében.⁵ A Golgothát valószínűleg szintén nem felejtették el. Minthogy a városban és annak környékén építeni megszűntek, a nagyszerű alkotásoknak óriási kövei érintetlenül maradtak meg helyeiken úgyannira, hogy még minden emlék felismerhető volt.

Szent városukból és a környékből, melyhez ragaszkodtak, ekként kifizetve, a judeai hegység és a tenger között elterülő síkság városaiban és falvaiban szóródtak szét a zsidók.⁶ A zsidó lakosság száma e helyeken megkétszereződött.⁷ A farisaismus feltámadásának ilyen helyévé főleg egy község nőtte ki magát és vált a zsidók theologiai székvárosává egészen a Bar-Coziba lázadásig. Jabné volt ez, vagy

¹ Formaszerű szöveggel nem bírunk e korszakról. De bizonyára, ha a zsidóknak megengedik vala, hogy a romokban heverő városba letelepedjenek, azt megtették volna. Már pedig Jabné, Béther stb. ama helyek, a hova tömegesen tanyát ütni siettek. Eusebius rendszere, mely szerint Jerusalem csupán Hadriántól kezdve volt eltítva a zsidók elől (*Demonstr. evang.* VI. 18) csupán *a priori* okoskodáson nyugszik. L. az *Antikrist.* p. 523. 2 jegyz.

² Jos. B. J. VII, VIII. Euseb. *Theopb.* IX. (col. 648—649. Migne).

³ Saulcy *Revue archeol.* 1869. okt.; *Xumismat. de la Palest.* p. 82—83. V. 3. és 4. sz.; *Comptes rendus de PAkad. des inscript.* 1872. 1 (>2. Azt hitték, hogy a légió által disznó alakkal veretett czimkében a csúfolódás jeleire bukantak; e jelkép azonban római s nem fűződik hozzá semmi zsidóellenes csufondároskodás. Madden *Jew. coin.* p. 212.

⁴ *Comptes rendus de PAkad. des inscript.* 1872. 161. A légió tényleg sokáig tanyázott Jerusalemben. Még Hadrián után is találunk ott létééről nyomokat.

⁵ Theodoret. *Hist. eccles.* III. 15. Jeruzs. sz. Cyrillus *Catech.* XV. 15.

⁶ Sz. Epiph. *De mensuris* c. 14.

⁷ Hegesippos Eusebiusnál H. E. II. XXIII. 18.

⁸ Magua pars Judaeae vicis dispergitur Tacit. *Hist.* V. 8. Dio Cassius I, XIX. 14. '

⁹ Jer. Tabu. *Taanitb* IV. 8; Midras *Eka* II. 2; Midrasch *Schir has chirim* I. 16.

Jamnia,¹ eredetileg philisteus város, négy és fél mértföldnyire délfele Jaffától.² Jabné tekintélyes, pogányok és zsidók által lakott város volt; a zsidók azonban túlsúlyban voltak benne, bár a város, a Pompejus-féle háború óta, Judeához tartozni megszűnt. A két lakosság között³ élénk szóharcz volt napirenden. Vespasián a 67. és 68. esztendei csatározás alatt lett fölötte úrrá.⁴ Az élelmi szerek bőségben valának.⁵ Az ostrom legelső napjaiban, számtalan békés hajlamú tudós, minő Johanán ben Zakai, a kiket a nemzeti függetlenség eszméje le nem nyugzött, menekült ide.” Itt értesültek a templom leégéséről. Zokogásba törtek ki, megszagatták ruháikat, gyászt öltöttek,⁷ de azt találták, hogy az életet tovább kell vonszolniok, hogy megláthassák: vájjon Isten fenntartott-e még jövődőt Israel számára. Vespasián, mondják, Johanán könyörgésére kímélte meg Jabnét és a tudósokat³ Bizonyos az, hogy már a háború előtt virágzó rabbi iskolája volt Jabnénak.⁹ A rómaiak, előttünk ismeretlen okokból politikájukba vágónak találták annak fentartását, mely Johanán ben Zakai megérkezéssel hírből és tekintélyben emelkedett

Jabnét a hírnév tetőpontjára ifjabb Rabbi Gamaliel emelte, s Rabbi Johanán után,¹⁰ ki Berur Hailba vonult,¹¹ átvette az iskola igazgatását. Jabné e percztől kezdve a legelső zsidó akadémiája Palesztinának.¹² A zsidók mindenfelől ide sereglettek össze az ünnepeken, mint egykor Jerusalemben és valamint azelőtt a szent vá-

¹ Ma falu. A keresztetek *Ibelinje*.

² Mint a többi philisteus városnak, volt kikötője, maiunia-ja, mintegy másfél mértföldnyire.

³ Philo *Leg. ad Caium* 30 §. Jos. B. J. I., VII. 7; VIII. 4; II. IX. 1. *Ant. XIV.*, IV. 4; XVII., VIII. 1. XVIII., II. 2.

⁴ Jos. B. J. IV., III. 2; VIII. 1.

⁵ Jer. Talm. *Demai* II. 4; Tosifta *ibid.* c. 1; *Beresith rabba* c. LXXVI. Midrasch *Jalkuth* I. 39 a.

⁶ Aboth de-rabbi Náthán c. IV.

⁷ *Ibidem*.

⁸ Bab. Talm. *Gittia* 66 a. A dátumok nem igen egyeznek meg. E szerint Johanán már a város körülfoglalása után jött volna oda. (Midrasch *rabba a Kohleth* VII., II. és az *Eka* I. 5. Bab. Talm. *Gittia* 56. a. és b.) Már pedig ekkor Vespasianus nem volt többé Júdeában. Ellenben 67 és 68-ban Jabnén keresztül vonult.

⁹ Aboth de-rabbi Nathan IV. Bab. Talm. *Gittin* 56 b. Mischna *Sanhedria* XI. 4.

¹⁰ E két hittudós vetélykedéseinek okai homályosak. I., Derenburg *Palest.* p. 306. és a köv.

¹¹ Nem messzire Jabnétól, ugylátszik Kulónié irányában (Midrasch *Kohéith* VII. 7. *Aboth de-rabbi Náthán*, c. XIV.)

¹² A sanhedrin vándorlásának sorozatában, melyről a zsidó hagyomány beszél, a jerusalemben vonatkozólag az első helyen Jabné áll. Bab. Talm. *Rosch-has-schaaa* 31 a. .

rosba siettek, hogy a sanhedrin és az iskolák véleményeit kérjék ki a kétes esetekre vonatkozólag, ép úgy most Jabnében vetették alá a bonyolult kérdéseket a bet-din ítéletének.¹ E bíróságot csak kivételesen és ritkán czimezték az ős sanhedrin névvel; de tekintélye általában el volt ismerve; egész Judeának hittudósai gyűltek össze ide olykor és mintegy legfelsőbb ítélőszékké avatták a beth-din t. Hosszú ideig maradt fent emléke a bekerített helynek, a hol a bíróság tárgyalásait tartotta és a nyomorult viskónak, melynek árnyékában az elnök ült²

Jabné ilyenformán némileg úgy tűnt fel, mint egy újjászületett kicsiny Jerusalem. A szabadalmak és a vallási kötelmek tekintetében teljesen egyértelemben vették Jerusalemmel;³ zsinagógáját olybá tekintették, mint a jerusaleminek törvényes örökösét, mint az új vallási tekintély központját. Magok a rómaiak is alkalmazkodtak e fel fogáshoz és az iabnei n a s i t vagy a b-b e t h-d i n t hivatalos hatalommal ruházták fel. Ez volt kezdete a zsidó patriarchatusnak,* mely később kifejlődött és fölötte hasonló intézménynyé vált az ottoman birodalom keresztyén patriarchatusaihoz napjainkban. Ezen egyaránt vallási és polgári magistratusok, melyeket a politikai hatalom tanácskozásaiba bevont, a keleten mindig eszközül szolgáltak a nagy birodalmak kezében arra, hogy r a j á h-aik felelősségét magokról lerázzák. Efféle személyes státútum feunálása csöppet sem nyugtalaníthatta a rómaiakat, különösen egy részben pogány és római városban, ahol a zsidók mögött fékül ott állott a katonai erő s a többi lakosság ellenszenve. A zsidók és a nem zsidók között vallásos vitatkozások ugylátszik, sűrűn fordultak elő Jabneben. A hagyomány úgy állítja elénk Johanán ben Zakáit, mint aki sűrűn vitázik a hitetlenekkel, a Bibliát és a zsidó ünnepeket magyarázza nekik. Feleletei gyakran kitérők voltak és olykor, midőn egyedül van tanítványaival, maga is mosolyog azokon az alig kielégítő megoldásokon, melyekkel a pogányok ellenvetéseire felelt⁵

¹ Mischna *Para* VII. b.; Tosifta *ibid.* c. VI. I., *Derenb. op. cit.* p. 319.

² *Sifri* 118 §; Bab. Talm. *Berakoth* 23 b; *Schabath* 33 b; 138 b., *Mekhilta az Exod.* XIV. 22., *Tudelai Benj.* 1. k. p. 79 *Asher: Neubauer Geographic du Talmud*, p. 74. *Derenb. Palest*, p. 380—381.

³ Mischna *Rasch-has-schana* IV. 1,2,3, 4., *Sanhedrin* XI. 4; *Succa* III. 12; Bab. Talm. *Rosch-has-schana* 21 b, 31 b; *Sola* 40 a; *Keritdt**) a; *Dereb. Palest.* p. 504. s köv.

⁴ Mischna *Eduioth.* VII. 7; Bab. Talm. *Sanhedrin* 11a. V. Ö. Mischna *Rosch-has-schana* II. 7; IV. 4; *Epiphan. haeres.* XXX. 4. Kétséges, hogy e korban a hivatalos czim már létezett volna. Lásd mindamellert Hadrián levelet *Vopiscusnál, Satum.* 8. (ipse ille patriarcha).

⁵ *Beresith rabba* c. XVII.; *Bammidbar rabba* IV., X.; *Midrasch rabba a Deuter.* XXVIII. 12; Bab. Talm. *Bechoroth* 5 a; *Hulin Baba Kama* 38 a;

Lyddának is voltak iskolái, melyek az iábnébeli iskolákkal vetélkedtek, vagyis helyesebben azokhoz némileg függő viszonyban állottak.¹ A két város alig négy mértföldnyire feküdt egymástól; akit kiközösített Jabné, az Lyddát kereste fel. Valamennyi dán és phylistens fain a közeli tengerpart mentén, Berúr-Hail, Bakiin, Gibthon, Gimse, Bene-Bérak, mindannyi Antipatristol délre, melyeket eddig a szent földhöz nem is igen számítottak, szintén híres hittudósoknak szolgált menedékhelyül.⁵ Dáromba, Judeának Elentheropolis és a holt tenger között fekvő közép részébe, hasonlóan sokan menekültek.³ Dároin gazdag vidék volt, a rómaiak által használt utaktól távol s majdnem urahnok határán.

Látszik, hogy az áramlat, mely Galilea felé terelte a rabbinismust, még nem volt észlelhető. Két kivételünk van: Rabbi Eleasár ben Jakab a legelső Mischnák egyikének kiadója, ugyilátszik galileus volt¹ A 100-ik év körül a hittudósok már Caesarea és Galilea felé közelednek.³ Tiberias és felső Galilea azomban a Talmud kiváló hazájává csupán a Hadrián-féle háború után lesz.

Jeremiás Talmud *Sanhedrin* I. 4; *Baba Kama* IV. 3: Derenb. *Palest.* 31b, 317. 322.

¹ Derenb. *op. cit.* 341 jegyz. 5; 366, 36S, 373. jegyz.; 380, 384. Neubauer *Geogr. du Talmud* p. 79. A naptár embolismája egészen a III. századig Lyddában történt. Jer. Talm. *Sanhedrin* I. 2.

² Bab. Tál ni. *Sanhedrin* 32 b, 74 a; *Hagiga* 3 a; Midrasch *Beresit rabba* c. I.XI; Jer. Tabu. *Pesahim* III. 7; *Schebiit* IV. 2; *Demal* III. 1; *Maaseroth* II. 3; *Tosifta ibid.* c. II; *Keuboth* I. 5; *Hagiga* I. 1; *Pesihta rabbathi* c. VIII. L. Neubauer *Geogr. du Talmud* p. 72, 73, 78—80, 82: *Derenburg. Hist. de Palest.* 306, 307. jegyz. 312.

³ Derenb. *op. cit.* p. 384 és köv.

⁴ Derenb. *Palest.* p. 375.

⁵ Derenb. *op. cit.* p. 307. jegyz.; 306. 3 jegyz. 384.

MÁSODIK FEJEZET.

Béther, Judith könyve, a zsidó kánon.

A háborút követő legelső évek alatt Jerusalemben közelében, úgylátszik, egy központ formálódott, mely ötven, hatvan év múlva kiváló szerepet fog játszani. Jerusalemtől két és egy negyed mértföldnyire¹ nyugat-dél-nyugati irányban volt egy, neve után alig ismert falu: Béther.² Úgylátszik, hogy az ostrom előtt több évvel Jerusalemben számos gazdag és békeszerető polgára előre látva a vihart, mely a

¹ A Talmud adatai Béther fekvése felől (Jer. Talm. *Taanith* IV. 8; Bab. Talm. *Gittin* 57 a; Midrasch *Eh a* II. 2) oly pontatlanok, képtelenek, ellentmondók, hogy azokból valamit megtudni lehetetlen. Eusebius (*Hist. eccl.* IV. VI. 3) vágja ketté a kérdést azzal, a mit, pella Ariston után, Béther és Jerusalemben közelségéről mond. L. Estori Parhi *Kafor uapherah* XI. f. A Jer. Talm. *Taanith* IV. 8. A jerusalembiek által Bétherben vásárolt földekről szintén e közelség mellett szól. L. Neubauer *Geogr. du Talm.* p. 100 s köv.

² *Baithdr* vagy *Bether* Józsuénál XV. 60. a Septante szerint (1. sz. Jeromos *In Mich* V. 2); a mai Bittir kicsiny falu az uadi Bittir nyílásánál, a melynek közelében a *Khirbet el Jahud* «a zsidó romok» fekszenek. L. Ritter *Erdk.* XVI. p. 428—429. A Talmudban olvasható távolság «negyven mértföld a tengertől-reáillik Bittirre. Mások szerint Béther azonos Beth-schemeschel, — e nézet a Sámuel II. k. XV. 24. (Sám. I. VI. 12) és a Krón. I. VI. 59. versének görög fordítására támaszkodik. Beth-schemesch mintegy öt mértföld Jerusalemtől Bittir felé. Ez azoinban kétségtől a görög fordító tévedése. (V. ö. Jos. XV. 10. és 60. a Septante szerint). A föltevéseket, melyei Bethert Jerusalemtől északra keresik, megdönti azon körülmény, hogy a bétheri hadi foglyokat *Rameth el Khalil-Xtaxi* adták el Hebron mellett (sz. Jeromos *In Zach.* XI. 4., *In Jerem.* XXXI. 15. és *Chron-pascale* p. 253—254). Igaz, hogy Robinson (*Bibi. Res.* III. p. 266—271) nem találta, főleg a vízkérdésben, Bether mostani helyzetét megfelelőnek azzal, a mit Bittir = Bether föltevés mellett várhatunk. De ugyanez hozható fel Josapata fekvése ellen, a mely nem kétséges. Tobler (*Dritte Wanderung* p. 103) cisternákat vélt találni a fellegvárban. Guérin (*ilescrip. de la Pal. Judea* II. 387.) eloszlattott minden nehézséget, midőn kimutatta, hogy a rómaiak által elfoglalt város a mai falut, a fellegvárat és az őt uraló fensikot foglalhatta magába; nem szabad felednünk, hogy a rómaiak által elfoglalt város csupán néhány évig bírt jelentőséggel, hogy lakossága igen szegény volt, hogy az erődítmények csak hamarosan épültek (Rio Cass. LXIX. 12) végre, hogy a Talmudban olvasható adatok túlzásokkal telvék.

fővárosra zúdulni készült, földeket vettek itt, hogy azokon meghúzódhassanak.¹ Béther tényleg egy termékeny völgyben feküdt, oldalt azon fontos utaktól, melyek Jerusalemet az északkal és a tengerrel kötötték össze. A falu felett, mely szép forrásával, mintegy természetes erődöt képezett, fellegvár uralkodott; az alsó város egy fensíkon terült el. A 70. évi katasztrófa után a menekülők tekintélyes száma zsúfolódott itt össze. Zsinagógákat, senhadrint, iskolákat alapítottak.⁵ Béther csakhamar szent várossá, a Sionnal egyértelmű helylyé vált. A lépcsőzetes halmot házak fődtek, melyek a sziklába vésett támfalakkal és a halom természetes alakja mellett³ úgy néztek ki, mint egy durván faragott kövekből emelt citadella. Béthernek rejtett fekvése okozhatta, hogy a rómaiak nem törődtek a munkálataikkal, lehet különben, hogy egy részök a Titus ostromát megelőző időben épült¹ Sűrű érintkezése mellett Lyddával, Jabnéval, igen nagy várossá fejlődött Béther⁵ és a fanatismus által tépett harctérre Júdeában. Látni fogjuk majd, hogy a judaismus itt küzdi utolsó és sikertelen harczát a római hatalommal.

Úgy látszik, Bétherben Íródott meg egy sajtószertű könyv; tökéletes tükre Israel lelkiismeretének e korszakban, hol a múltban elkövetett hibák emlékezete és a jövőndő zendülések dühöngő előérzete kereszteződtek egymással; —a Judith⁶ könyvét értem. A lángoló hazafi, aki ezt az agad át zsidó nyelven⁷ megírta, azt a zsidó

¹ Jer. Talm. Taanith IV. 8.

² Jer. Talm. Taanith IV. 8; Bab. Talm. Sanhedrin 17 b; Jelűnek Beth hammidrasch IV. 146.

³ V. Robinson III. p. 266; Guérin II. p. 386, 387.

⁴ Az óriási vajatok és feltöltések mind a 132-iki felkelés idején épültek. Dio Cassius LXIX. 2.

⁵ Jer. Talm. Taanith IV. 8; Midrasch Eka II. 2. (óriási túlzások) V. ő. sz. Jeromos Zachariás-tíz VIII. 14.

⁶ Josephus még nem ismerte Judith könyvét; már pedig, ha e könyv 70. előtt jelent volna meg, megfoghatatlan lenne, hogy Josefus azt ne ismerte legyen és még megfoghatatlanabb, hogy azt ismerve, nem használta volna e könyvet, melj. oly tökéletesen egybevág alap gondolatával, mely arra irányul, hogy honfitársainak heroismusát kiemelje és kimutassa, hogy e tekintetben csöppet sem maradtak a görög és a rómaiak mögött. Viszont 95. körül római Kelemen tad Corint. I. 55. és 56. Bryennei Philotheus kiad.) idézi e művet. A könyvet tehát 80 körül Írták. A zsidó alkotmány szervezete, melynek képét adja a könyv, nagyon is az, mely a 66. forradalmat túlélők tetszését kinyerhette. Israel élén az író szerint egyedüli kormányként a központi gerousia és a főpap áll. (IV. 6, 18.)

⁷ A görög szövegen egy héber fordítás kétségtelen nyomait találjuk p. o. III. 9. és a helyneveknél. A chaldeai szöveg, melyről Jeromos beszél (Praef) ha létezett, nem volt eredeti. Jeromos fordítása itt mi értékkel sem bír; egyedül a görög az irányadó. Mi is a görög szöveg után indulunk. Fritzsche: Libri Apoc. Vet. Test. p. 165.

agadák szokása szerint egy igen jól ismert történet után mintázta,— a Deborah története után, aki az ellenség vezérét megölte¹ mentette meg Israelt. Minden sora erre vall. Isten népének ősi ellen sége, Nabukodonosor (tökéletes typusa a római császárságnak, mely a zsidók szerint, a bálványimádás propagandájának a műve volt csupán²) uralma alá akarja terelni az egész világot és önmagát tenni egyedüli Istenné. A vállalattal vezérét Holofernest³ bízta meg. Mindenki meghódol — a zsidó nép kivételével. Israel nem harcias nép⁴, de hegyi lakó, akit leigázni nehéz. A míg a törvénytörőnek él, legyőzhetlen.

Egy tudós pogány s aki ismerte Israelt, A c h i o r (a világosság testvére) Holofernest fel tartóztatni igyekszik. A lényeg szerinte az: megkell tudni, vajjon hűtlen lett-e Israel a törvényhez, ez esetben könnyen legyőzhető, ha nem, óvakodjék azt megtámadni. Mind hasztalan. Holofernes Jerusalemtól vonul. Jerusalemtól északi oldalon, Dothaim felől a hegyi vidék tövében, az Esdrelon síkságtól délre eső hely képezte. A neve: Beth-élóah (Istennek háza.)⁵ A szerző tökéletesen Béthert veszi e hely leírásánál mintául. Egy uadi^K nyílásában fekszik, hegyen, melynek lábánál a lakosságra nézve⁷ nélkülözhetetlen forrás fakad; a felső város cisternái nem oly fontosak. Holofernes megszállja Beth-élóah t, melyben csakhamar irtóztatás szomjinség üt ki. De az isteni gondviselésnek jellemző vonása már, hogy a legnagyobb dolgokat a leggyöngébbekkel végezteti. J u d i t h (a zsidónő) egy özvegy, zelóta nő felkerelkedik és megáldozik, a városból kimegy, felkeresi Holofernest, aki előtt szigorú istenfélőként lép fel és mint olyan, aki nem bírta elviselni a Törvényhiányt, melynek tanúja volt a városban. Azért jött, hogy kitanítsa: miként győzheti le a zsidó népet biztosan. Éhen és szomjan haljanak meg; már is megszegik a táplálkozási szabályokat és a papok számára

¹ L. főleg *Bírák* IV. 9.

² Jusson eszünkbe János Apoc.

³ A név persza. Az író az anachronismussal keveset törődik.

⁴ Judith. V, 23.

⁵ A görögben *Betuloia* v. *Baituloua*, iottacismus révén *Bailélda* helyett. A *Beth-élóah*tal páros *Betomesthaim* (IV. 6.) falu neve szintén *symbolicus*nak látszik s nem jelent *geographicus* helyet. Azon számtalan rendszerek között, melyek czélul e fantastikus topographiának valóságát tűzték ki, egyedül a Schultz rendszerének van némi plausibilitása. *Bfytlua* szerinte *Beit-Ifah* lenne a Gelboé hegytől északra, (*Zeitschrift d. m. G.* III. 1849. p. 40—49, 58—59; Ritter *Erdk.* XV. p. 423. V. ö. van De Velde: *Memoir to accompany the map of the Holy land.* p. 229). De még e rendszer sem állja ki az ellenvetéseket.

⁶ *Jud.* X. 10; XII. 7. L. fent.

⁷ *Ibid.* V. 1., VI. 11; VII. 3, 10. és k., V. XII. 7; XV. 3.

fenntartott adományokat kezdik enni. Kikérik ugyan a jerusaleini sanhedrin jóváhagyását; de Jerusaleem maga is ellazult; mindent megfognak engedni nekik; akkor majd könnyű lesz legyőzni őket.’ «Imádkozni fogok Istenemhez, teszi hozzá, tudassa velem bűnbeesésük idejét.»-’ Erre abban az órában, midőn Holofernes azt hitte, hogy összes kegyeiben részesül, levágta a fejét. Mialatt oda járt, egyetlen egyszer sem mulasztotta el a Törvényt. Imádkozott és az előirt órákban végezte el a mosakodásokat; nem evett mást, csupán a mit magával hozott; még azon este is, melyen Holofernes karjaiba dől, a saját borából ivott. Judith ezután még százöt évig élt, visszautasítva a legfényesebb házasságokat, boldogan és tisztelten. Míg élt és azután is, hosszú ideig senki sem merte nyugtalanítani a zsidó népet Achior szintén elnyerte jutalmát, amiért oly jól ismerte Israelt. Körülmetélték és Ábrahám gyermekévé lett örökre.

Az író azon gondolatával, hogy a pogányok megtérésében hisz,³ meggyőződésével, hogy Isten főleg a gyöngéket szereti, hogy ő kiválóan a kétségbeesettek Istene,⁴ a keresztyén érzelmekhez közeledik. De már a Törvény által előirt gyakorlatokhoz való anyagias ragaszkodása tiszta fariseusra vall. Israel részére autonómiáról álmodik, élén a sanhedrinnel és a nasi-val.⁵ Esménye nagyon is a Jabnéé. Az emberi életben van bizonyos mechanizmus, melyet Isten szeret; annak absolut szabálya a Törvény; Israel azért alkottatott, hogy azt betöltse. Nincs hozzá fogható nép más; oly nép az, melyet a pogányok gyűlölnék, mert jól tudják, hogy az egész világot megtáborítani képes;’ legyőzhetlen nép, hacsak nem vétkeznek.⁷ A fariseus aggályaihoz a zelóta fanatismusa társul; felebbezés a Törvény megvédelmzésében a törhöz, apológiája a vallási erőszakosságok legvérengzőbb példáinak.⁸ Eszther könyvének utánzata lépten-nyomon kitér; a szerző olvasta e könyvet, de nem azt, mely a zsidó eredetiben létezik, hanem azokkal a közbeszurásokkal, melyeket a görög szöveg mutat.⁹ Irodalmi értéke csekély; a banális részletek, a zsidó a g a d a közönséges helyei, énekek, imák stb. olykor a Lukács evangyéliomának hangjára emlékeztetnek. A messiási követelmények elmélete még nincs nagyon kifejlődve; Judit erényéért még egy hosszú életet

¹ *Jud.* XII. 12., V. *Esther* görög szöveg, interpolatio IV. 17.

² *Jud.* XI. 16—17; V. XII. 2, 9, 18-19.

³ *Ibid.* XI. 23; XIV. 6.

⁴ *Jud.* IX. 11.

⁵ *Jud.* VIII. 5; XI. 12.

⁶ *Jud.* X. 19.

⁷ *Jud.* V. 17; XI. 10.

⁸ *Jud.* IX. 2, 3, 4.

⁹ Josef *Ant.* XI., VI. 1.

kap jutalmul. A könyvet egész szenvedéllyel olvashatták Bétherben és Jabnéban; de érthető, hogy azt Josefus nem ismerte Rómában; kétségkívül eldugta volna, mint olyat, mely tele van veszedelmes vonatkozásokkal. Sikere mégsem volt tartós a zsidók között; a héber eredeti csakhamar elkallódott,¹ a görög fordítás azonban helyet szorított magának a keresztyén canonban. Látni fogjuk, hogy 95 körül e fordítást ismerték Rómában.² Általában az apocryph könyveket, mihelyt megjelentek, rögtön idézték és gyűjtötték; de ez újdonságok divatja csak időleges; azután a feledésbe merültek.

Egy — szigorúan szentkönyvekből álló Canonnak szüksége mindinkább érezhetővé vált. Mindenki által feltétlenül elismert alapul a Thora, a próféták, a zsoltárok³ szolgáltak. Egyedül Ezékhiel keltett némi nehézséget azokban a részeiben, melyek nem egyeznek meg a Thorával. Finom okoskodásokkal segítettek ezen is? Jóbnál, akinek bátorsága nem állott többé összhangban a kornak pietismusával, már haboztak. A Példabeszédek, a Prédikátor és az Énekek énekének még erőszakosabb megtámadásokat kellett kiállaniok? A Példabeszédek VII. részének szabados sommázata, az Énekeknek teljesen profán jellege, a Prédikátornak skepticismusa, ez iratokat a szentség jellegétől megfosztani látszott. A közcsodálat szerencsére diadalmaszkodott. Fölvették ezeket az iratokat, de csak — ha szabad e kifejezéssel élnem — javításokkal és magyarázatokkal átszűrődten. A Prédikátor befejező sorai mintha gyöngíteni akarnák a szöveg skepticus érdességét. — Az Énekekben ínysthicus mélységek után kutattak? Pseudo-Dáuiel merészsége és biztos hangja révén szorított magának helyet;⁷ mindamellert a régi prófétáknak már áttörhetlen sorozatát megszakítani nem volt képes s a szent kötet utolsó oldalaira szorult Eszther és a legújabb compilatiók mellé? Sirách fia csupán azért maradt ki, mert igen nyíltan vallotta be újabb származását⁹ Mindez együttvéve egy kis bibliothékát formált huszonöt műből, melyeknek rendje ettől kezdve visszavonhatlanul megállapít-

¹ Origines *Epist. ad Afric.* 13. A mit szent Jeromos mond (Praef.), pontatlan.

² Róm. Kelem. *Ad Cor.* I. 55—59. (Bryennei Philoth. kiad.)

³ H. ő. Luk. XXIV. 44. Josef *Contra Appionem.* I. 8.

⁴ Bab. Talm. *Menahoth* 45 a; *Hagiga* 13 a; Sefré a Deut. 294. §.

⁵ *Aboth de-rabbi Ndhán* c. 1; *Mischna Eduioth* V. 3; *Jadaim* III. 5; *To-sifta Jadaint* II. Bab. Talm. *Schabbath* 30 b; *Megilla* ' a; *Midrasch Vayyicra* rabba Ibi b; *Midrasch Kohgleth* I. 3; *Levit* XXVIII. fölött; *Petchikta de-rabbi Cabana* 68 a. (kiad. Buber), *Peschikta rabbati* c. XVIII.

⁶ Aquiba *Mischna Jadaim* III. 5.

⁷ *Mischna Joma* I. 6.

⁸ L. a héber biblia rendjét.

⁹ Jer. Talm. *Sanhedrin* X. (XI) 1; Bab. Talm. *Sanhedrin* 100 b.

tatott.¹ Számos változat talált még helyet;² a magánhangzó-pontozat hiánya mellett sok helynél sajnálatos kétértelműség foglalt tért, melyet a különböző pártok saját eszméiknek megfelelően töltöttek ki. Több századnak kell még elfolynia, hogy a héber biblia változás alá nem eső kötetet formáljon és szövege a legutolsó betűig meg-alapíttassék.

A Kánonból kiszorult könyvek olvasását eltiltották és azokat elnyomni igyekeztek. Innen magyarázható meg az, hogy lényegökben zsidó könyvek, melyek ép oly joggal foglalhattak volna helyet a zsidó Bibliában, mint Dániel és Eszther, csupán görög fordításban vagy görögül irottan maradtak reánk. így történt, hogy a Makabeusok történetét, Tóbiás könyvét, Enoch könyveit, Sirach fiának Bölcsészétét, Baruch könyvét, a «harmadik Esdrás» címet viselő könyvet, több folytatólagos munkát, melyeket Dániel könyvéhez fűztek (a három gyermek az olvasztó kemenczében, Zsuzsanna, Beliál és a sárkány), Manassé imádságát, Jeremiás levelét, Salamon zsoltárait, Mózes mennybemenetelét, az agadicus és apocalypticus könyvek egész sorozatát, melyeket a zsidók a talmud hagyományból kihagytak, egyenesen keresztyén kezek mentették meg. Az irodalmi közösség, mely száz évnél tovább állott fenn, a zsidók és a keresztyének között, eredményezte azt, hogy minden zsidó könyv, melyen istenfélő és sugalmazott máz vonult végig, azonnal elfogadást talált az egyházaknál. A II. századtól kezdve a zsidó nép, kizárólag a Törvény tanulmányozásának élve és érzékkel csupán a casuistika iránt bírva, elhanyagolta ezeket az iratokat. Ellenben számos keresztyén egyház nagy értékűeknek tartotta azokat; több-kevés csodálattal olvasta canonjában. Látni fogjuk majd, hogy például Esdrás apocalypsist, egy fanatikus zsidónak munkáját, valamint Judith könyvét csupán Jézus tanítványainak kegyelete mentette meg az enyészettől.

A judaismus és a keresztyénség együtt éltek még, mint amekettős lények, akiknek organismusa egy helyen összenőtt, bár egyéb részök teljesen önálló. Egymással közölték benyomásaikat, akaratukat A legféltelenebb szenvedélytől lángoló zsidó könyvet, a legtúlzóbb zelóta könyvet azonnal elfogadta a keresztyénség, fentartotta s az Ó-Testamentomban olvasta azt³ Nem tagadható, hogy a keresztyén egyház bizonyos részénél visszhangra találtak az ostrom

¹ Bab. Talin. *Baba baltira* 14 b. V. Jós. *Appion ellen* I. 2. A *Kohéleth* XII. 11—14 versei, ugylátszik az e korban megírt *Ketubim* záró sorai.

² A különböző kiadások közötti különbségek tanúskodnak e mellett. L. *Mekhilta* és *Sifré* Geiger kritikai megjegyzéseivel *Urntchrift und Übeneteungen der Bibe!* Breslau, 1857.

³ Hasonló reflexió tehető Tóbiás minden ízében zsidó könyvéről, de e könyv megíratásának idejét megállapítani igen nehéz.

izgalmai, a zsidók könnyei és dühe a templom lerombolása miatt, a lázadók iránti rokonszenv; az Apocalypsis szerzője, aki valószínűleg még élt, bizonyára gyászt hordozott szívében és számított Israel megtorló bosszúállásának napjait De a keresztyén öntudat már más ösvényekre tért; nemcsak Pálnak iskolája, hanem épen a mesternek családja az, mely a legrendkívülibb válságon ment keresztül és a kor igényeihez mérten alakította át azokat az emlékeket, melyeket Jézus felől megőrizett

HARMADIK FEJEZET.

Ébion a Jordánon túl.

A Jerusalemi keresztyén egyház, mint láttuk, élén a Jézus rokonaival, elmenekült a borzalom városából és Pellába futott a Jordán túlsó partjára.¹ Tapasztaltuk, hogy az apocalypsis írója néhány hónap múlva a legélénkebb és a legmegindítóbb képekben rajzolja elének azt az oltalmat, melyben Isten a menekülő egyházat részesítette s a nyugalmat, melyet az a pusztában élvezett.² Valószínű, hogy e tartózkodás több évre húzódott az ostrom után. Jerusalemben visszatérniük lehetetlen volt s az ellenszenv a keresztyén és a fari-seus között már jóval élesebb színezetet öltött, hogysen a keresztyének a nemzet zömével tartottak volna Jabne és Lydda felé. Jerusalemben szentjei tehát a Jordánon túl tartózkodtak. A végső katasztrófának várakozása kerítette hatalmába egész valójukat. A három és fél esztendő, melyet az apocalypsis végső határidőül megszabott, a 72. év július havában járt le.

A templom lerombolása bizonyára ámulatba ejtette a keresztyéneket. Ilyesmit ép úgy nem hittek lehetőknek, mint a zsidók. Voltak perceik, midőn elképzelték Nérót, az Antikrisztust, amint visszatér a pártusok közül, Róma ellen vonul szövetségeseivel, azt feldúlja, azután a judeai hadsereg élére áll, megszentégteleníti Jerusalemet és felkonczolja az istenfélőket a Sión hegyén,³ de senkisémetételezte fel, hogy a templom elmúlják.⁴ Ily rendkívüli esemény önmagokból forgatta ki őket. A zsidó nemzetre zúdult csapást úgy tekintették, mint büntetést Jézus és Jakab megöletéseért⁵ Midőn

¹ Az *Antikrisztus* 29S S köv. O.

² U. o. 408, 410.

³ *Carm. zyb.* V. 14b—153. .

⁴ L. az *Antikr.* p. 405.

⁵ Hegesypos (zsidó-keresztyén) Eusebnél H. E. II., XXIII. 18. Ez eszme igen elteijedt lehetett, mert Mara, Serapion fia, ki ügylátszik nem volt keresztyén, azt szintén átvette (*Cureton Spicil. ij/r.* p. 70—74.) Ez író szerintünk a II. század második feléhez tartozik.

erről gondolkoztak, úgy találták, hogy Isten ezzel csak kiváló jószágának adta jelét kiválasztottjai iránt Azok miatt történt mindez, akikért megrövidíteni akarták a nyomorúság napjait, melyek ha még tovább tartanak, az egész emberiség kivész.¹ A gyötrő rettegés mélyen bevésődött a keleti keresztyének emlékezetébe és azzá lön reájuk nézve, amivé Nérónak üldözése a római keresztyénekre nézve «a halálos gyötrelemmé»,² a messiási napok előjátékává.

Másfelől, ugylátszik, egy számítás is sokat foglalkoztatta a keresztyéneket. A zsolnárnak e része zsongott a fejökben: «Hallgassátok meg legalább ma, a mit nektek mondott: Megne keményítsétek sziveteket, mint Meribánál, mint a massai napokon a pusztában. Negyvenesztendeig bántott engem e nemzet, azt mondtam tehát: Tévelygő szivü nép ez és nem ismeri az én utaimat Megesküdtem tehát haragomban, hogy be nem mennek az én nyugodalmamba:³ Azt, ami a zsidók lázadására vonatkozott, a makacs zsidókra alkalmazták; minthogy Jézusnak rövid, de fényes nyilvános működésétől közel negyven esztendő telt el, azt hitték, hogy ez intő szavak a hitetleneknek szólnak: «Negyven esztendeje immár, hogy várok reátok; az idő elközelget, vigyázzatok!»⁴ Azok az egybevágó események, melyek az apocalypticus esztendőnek bekövetkezését valamennyien a 75. évre tették, a forradalomnak és az ostromnak eseményei, a láznak, a rajongásnak, az örületségnek ama rendkívüli lángolása, mely megrázott mindenkit és betetőzésül az a csodálatos tény, hogy az embereknek ennyi nyilvánvaló jel után megvolt még az a szomorú bátorságuk, hogy ellentállottak a Jézus hívó szavának, — mindez hallatlannak tűnt fel és csoda számba ment Tisztán állott előttük, hogy a pillanat elközelgett, melyben Jézus megjelenik és az idők mistériuma betelik.

A míg e megrögzött eszme uralkodott szíveik fölött és a míg Pella városát időleges menhelynek tekintették, ahol Isten maga táplálta választottjait és megvédelte a gonoszok gyűlöletétől,³ e helynek elhagyására, melyről azt hitték, hogy azt a menynek kinyilatkoztatása jelölte ki számukra/ egyáltalán nem is gondoltak. De midőn tisztán állott előttük, hogy az élet folytatásába kell még beletörödniök, a hitközségben mozgolódás támadt. A testvéreknek nagy száma, közöttük Jézusnak családja, elhagyták Pellát s attól

¹ Máté XXIV. 22; Márk XIII. 20. Barnab. levele 4. L. *Jézus élete* 13. kiad., p. XLII. 4 jegyz. *Antikr.* p. 294, 295.

²Thlipsis megalé, héberül sara guedola.

³Zsolt XCV. 7. köv.

⁴Zsid. III, 7. s köv. v. *Pál apóst.* p. LXI.

⁵Apoc. XII. 14.

⁶L. *Antikriszt.* 296—297.

nehány mértföldnyire telepedtek le, Bataneában, melyet II. Heródesz Agrippa¹ állított helyre, de amely hova tovább a rómaiaknak közvetlen uralma alá került E vidék akkor igen virágzó volt; városok és emlékek fődtek, a Heródeszek uralma jótékony hatással volt és megalapította azt a fényes civilisatiót, mely időszámításunk elsőszázadától az islamig fenállott.² Jézusnak tanítványai és rokonai Kokabát választották, Asztarót-Carnaim³ szomszédságában Adraán túl⁴ és igen közel a nabatén királyság határaihoz.⁵ Kokaba csupán tizenhárom vagy tizennégy mértföldnyire esett Pellától s e két hely hitközségei hosszú időn át benső összeköttetésben élhettek egymással. Vespasiánus, Titus uralkodásától kezdve, kétségkívül számos keresztyén kereste fel Gallileát és Samariát.⁶ Galilea azomban csak is Hadrián óta találkozó helye a zsidó lakosságnak és központja a nemzet szellemi tevékenységének.

A Jézusi hagyomány ejámbor őrizői ébionim-nak «szegényeknek» hívták magokat⁷ Hüen annak szelleméhez, aki azt mondta: «Boldogok az ébionim»⁸ és aki e világnak öröksége helyett a menynek uralmát és az evangyéliom prédikálását ígerte meg nekik,^{1*} sajátos helyzetökre büszkéek voltak, és mint a jerusalemi belső keresztyénegyház, alamizsnákból éltek.¹⁰ Láttuk, hogy Pált mennyire foglalkoztatták a jerusalemi szegények¹¹ és hogy Jakab a «szegény» nevet, mint nemesség! czimet vette fel.¹² Az ó testamemtómnak szá-

¹ Jos. Ant. XX., VII. 1.

² L. Waddington *laser, grec. de Syrie* 2112, 2135, 2211, 2303, 2329, 2364, 2365. S főleg 2329. sz. V. *Az Apostolok* 188 l.

³ Ma: Tell-Aschtere.

⁴ Ma: Deraat.

⁵ *Kókabo, Xöchdba, Köchaba.* Julius Africanus Eusebnél H. E. I., VII. 14; Euseb. *Caomast a Chóba* szónál; Epiph. haer. XVIII. 1; XIX. 1—2; XXIX. 7, XXX. 2, 18; XL, I. LIII. 1. Epiphanes, a ki e vidéken utazott, egész pontosan határozta meg Kokaba fekvését és helyreigazította Julius Africanus és Eusebius pontatlanságait. Helytelenül tették fel, hogy itt *Kokab-róX* lenne szó Damascustól négy mértföldnyire délnyugat felé. Epiph. XXX. 2, 18; XL. 1. ellenmondanak ennek, külömben is e hely nem tartozott Batanéához. Még kevésbbé gondolhatunk a számtalan Kokab nevű falukra Antilibanonon és a Jordánon túl nyugatra és a Genesis XIV. 15. Khobájára. Kruse (*Comment. zu Seetzen's Reisen* p. 15, 25, 36, 37, 189, 140. v. op. XVII., XVIII., XIX.) ami Kokabánkat Ktébével vagy Kotébével azonosítja. Hibbére is lehetne gondolni, Ktébétől két mértföldnyire délnek. L. Van De Velde és Wetzstein térképét.

⁶ L. fent

⁷ A görögben *ptáchoi* I., *Jézus élete* p. 189.

⁸ Máté V. 3; Luk. VI. 20.

⁹ Máté XI. 5; Luk. IV. 18.

¹⁰ Epif. XXX. 17.

¹¹ Gal. II. 10; *Ósei.* XI. 29; Róm. XV. 25, 26.

¹² Jak. II. 5—6.

mos helyén, ahol az «ébiön» istenfélő embert s kiterjesztőleg zsidó pietismnst jelent, Israel szentjei, szegények, jámborok, aláztosak, megvetői a világnak, de Istennek szeretett népe, e czimeket alkalmazták a sectára.¹ E szóhoz «szegény» a gyöngédség árnyalata fűződött, mint amidőn mi azt mondjuk: «kedves kis szegényem.* — «Istennek szegénye,» akinek nyomorúságáról, megaláztatásáról a próféták és a zsolttárosok beszéltek s jövődöbeli méltóságát hirdették, ez volt ama symbolicus kifejezés, mely alatt a Jordánon túl fekvő pellai és kokabai kicsiny egyházat, mint a jerusaleminak folytatóját, értették. Valamint a régi héber nyelvben, e szó: ébion methaphorikus értelmet nyert és alatta Isten népének istenfélő részét értették;² ép úgy a batanaei jámbor kicsiny gyülekezet, úgy tekintve magát, mint aki egyedül képviseli az igazi Israelt, «Istennek Israeljét,»³ a mennyei uralom örökösét, szegénynek, Isten előtt drágának nevezte magát Ébion tehát igen gyakran collectiv¹ értelmű, majdnem úgy mint: Israel, vagy mint nálunk az efféle személyesítés: «Bonhomm Jakab.» A távol eső egyházak előtt, melyekre nézve a batanéai jámbor szegények csakhamar idegenekké váltak, az Ébion egy oly egyéniséget jelentett, aki állítólagos alapítója az ébionita sectának.⁵

A batanei lakosság többi része a secták tagjait «nazarénusoknak» vagy «nazoreusoknak» hívta.¹¹ Tudták, hogy Jézus rokonai, legelső tanítványai Názarethből és annak környékéből valók; a származási hely után nevezték el őket⁷ Feltételezték és talán nem ok nélkül, hogy a «nazarénus» szó főleg Bataneába menekült gallilei keresztyénekre⁸ illik, mialatt az ébionim alatt tovább is a jerusalemi istenfélő koldusokat értették.⁹ Bármiként legyen is a «nazaré-

¹ Zsolt IX. 19; XL. 18; LXX. 6; LXXXVI. 1; CVII. 41; CIX. 22; CXIII. 7; Ámos II. b.

² A fenti zsolttárok: Ezsaiás XXV. 4; XXVI. b; XLI. 17; Jerem. XX. 13; ugyanez áll a *dal* és az *ani* vagy *anav* szavakról. L. Zsolt. IX., X. és *Jézus élete* p. 187.

³ Gal. VI. 16.

⁴ Epiph. haer. XXX. 18.

⁵ L. *Jézus élete* p. 189. Azon atyák sorozatához, akik egy külön Ébion létezésében hittek, tedd hozzá pettaui Victorint *Bibi. max. Patrum* III. p. 418. és Ignat, interpolálóját *ad Philad.* 5. §. Hegesippos érvelése (Eus. H. E. IV., XXII. 5.) magyarázza meg a tévedést. így maga Hegesippos is egy Masbotheust tételez fel, hogy a masbotheusok kifejezést megfejtse.

⁶ L. *Apóst.* 235.

⁷ Epiph. haer. XXIX. 1, 4, 5, b. Julius Africanus Eusebnél H. E. I. VII. 14. Helytelen és a héber helyesírás nem ismerésére vall az, ha e szó és a *na-zirok* ascetismusa közt bizonyos összefüggést keresünk.

⁸ L. *Antikr.* p. 278.

⁹ Gal. II. 10., X.

nus» szó a keleten mindig a keresztyént jelentette genericusan. Mahomed csak e nevet ismerte és a muszulmánok ma is azzal élnek. Bizár ellentét révén, a nazarénus ép úgy, mint az ébionita, bizonyos időtől kezdve¹ a görög vagy a latin keresztyénnel ellentétes szellemű keresztyént jelentett. A keresztyénségben is megtörtént az, ami majdnem minden nagy mozgalomban megtörténik; az új vallás alapítói az ahhoz társult idegen elemek szemében csupán maradiak, eretnekek; azokat, akik magvát képezték a sectának, elkülönítették és mintegy kiakolbolították. Az ébion cím, melyet viseltek, s amely előttök a legmagasztosabbat jelentette, sértő kifejezés és Syrián kívül a veszedelmes sectariussal egy értelmű; gúny tárgy lett mindenfelé és a szellemi szegénységet² oltották bele csufondárosan. A «nazarénus» ős elnevezés, a IV. századtól kezdve — legalább az orthodox catholicus előtt — fél-keresztyént, eretneket jelentett³

E sajtászerű félreértés érthető lesz, ha figyelembe vesszük, hogy az ebion im és a nazarénusok húek maradtak a jerusalemi egyház és Jézus testvéreinek kezdetleges szelleméhez, akik Jézusban csupán prófétát láttak, akit Isten Israelnek megszabadítására hívott meg, míg a Pál iskolájából kikerült egyházak szemében Jézus hova-tovább Isten megtestesülésének alakját öltötte magára. A hellén keresztyének szerint a keresztyénség olyformán lépett a Mózesvallás helyébe, mint egy magasabb vallás az alacsonyabb helyére. A bataneai keresztyének szemében eféle állítás istenkáromlás számba ment. A Törvényt nemcsak nem tartották eltöröltnek, hanem azt kétszeres hévvel töltötték be. A körülmetélést kötelezőnek tekintették; a szombatot a vasárnappal egyaránt megülték;⁴ a mosakodásokat s az összes zsidó szokásokat pontosan végezték.⁵ Nagy gonddal tanulták a zsi-

¹ Csakis Epiphanes után.

² Órig. *De princ.* IV. 22. (Opp. I. 183) *Contr. Cels.* II. 1; Órig. *Philocalidja* I. 17; Euseb. H. E. III. XXVII. 6; Ignác interpolátora *ad Phil.* 8. §. Epiph. XXX. 17.

³ Epiph. haer. XXIX. és XXX. *Resp. ad Arae. et Paul* a végén. Az ebionitn és a nazarénusok azonosságát sejtette Epiphanes haer. XXX. 1—2; majd félreismerte azt. Alig van valami zavarosabb ez egyházi atya rendszerénél, a kit orthodox fanatismusa megtevesztett. Jóllehet a nazarénusok alatt tisztán zsidókat ért, (haer XVIII.) a hasonlóságok, melyeket köztük és az ossének között keres, (haer. XIX.) felületesekek. Sehogysem akarja belátni, hogy a judaisáló sectariusok, a kiket megvet, egyenes leszármazó! lennének a Jézus családjának és valódi tanítványainak. Julius Africanus sorai Eus. H. E. I., VII. 14. minden pontatlanságuk mellett is a nazarénusokhoz osztják be Kokabát és Jézus rokonait. Kokabához háromféle, alapszámban azonos secta fűződik: a nazarénusoké, az ebionim, a *desposünoi*. A nazarénusok és a *nosairis* vagy *ansari* közötti rokonság minden alapot nélkülöz.

⁴ Euseb. H. E. III. 27.

⁵ Justin *Dial. cum. Trjph.* 47, 48; Ireneus. I. XXVI. 2; III., XXI. 1; IV. XXXIII. 4; Tertull. *Praetor.* 33; *De carae Christi* 4; Orig. *Adv. Celsum* I. 2;

dónyelve¹ s a bibliát zsidóul olvasták. Kánonjuk a zsidó canon; lehet, hogy abban már önkényes selejtezéseket ejtettek meg.²

Jézus iránti csodálatuk nem ismert határt; kiválóan az igazság prófétájának tartották, Messiásnak, Isten fiának, Isten kiválasztottjának; hitték, hogy feltámadott; de erre nézve megmaradtak a zsidó felfogás keretében, melyszerint egy ember-isten képtelenség. Jézus az ő gondolatuk világában egyszerűen ember, Józsefnek fia, aki ép úgy született, mint más ember — minden csoda nélkül.³ Születését a sz. Lélek közbenjárása révén kimagyarázní csakis később kezdték.* Többen úgy vélekedtek, hogy azon napon, melyen őt Isten fiának fogadta, az isteni Lélek vagyis a Krisztus szállott reá galamb alakjában,⁵ úgy annyira, hogy Jézus csupán megkereszteltetése után lett Istennek fia s a sz. Lélek fölmentje j'¹ Mások, a budhaista felfogáshoz közeledve azt hitték, hogy őt Messiássá, Istennek fiává az ő tökéletes volta, fokozatos fejlődése,⁷ Istennel való egyesülése avatta és főleg az, hogy minden erejével a Törvénynek a maga egészszében leendő fentartásán munkált E nehéz feladatot, szerintük, egyedül Jézus oldotta meg. De sarokba szorítatva, elismerték, hogy bárki, aki ily tökélyre emelkedni képes, egy polczon áll Jézussal.

A Jézus életéről szóló elbeszélésekben természetesen minden áron úgy tüntették fel őt, mint aki a Törvényt egészben betöltötte; helytelenül avagy helyesen, e szavakat adták a szájába; «Nem azért jöttem, hogy a Törvényt eltöröljem, hanem hogy azt betöltsem.»⁸ Végül sokan, a gnostikus és a Kabbalista eszméknek hódolva, egy elsőrangú arkangyalt¹¹ láttak benne, Istennek legelső teremtet

v. ö. 1, 65. *De principiis* 1. IV. c. 22; *Philosophumena* VII. 8, 34. (h. ö. Theodotost, az ebionita másolót *ibid.* VII. 35); X. 22; *Constitut. Apóst.* IV. 6; Euseb. H. E. III. 27; VI. 17. Epiph. haer. XVIII. 1; XXIX. 5. 7, 8, 9; XXX. 2, 3, 13, 16, 17, 18, 21, 32; Theod. *Haeret fab.* II. 1; Philaster *De haer.* 8; sz. Jerom. *Ezsaiás* I. 12; Vili. 14; IX. 1; XXIX. 20; «. *Atdé prol.*; *De viris Hi.* c. 3; sz. Ágostonhoz irt levél 89 (74) Martianay IV'. 2. c. 617. s köv. ol. és sz. Ágoston válasza *ibid.* p. 630 s köv.

¹ *Hegesip.* Eusebnél H. E. IV., XXII. 7.

² Epiph. haer. XXX. 18.

³ Epiph. XXX. 2, 3.

⁴ Epiph. XXX. 3, 13, 14, 16, 34, Euseb. H. E. III. 27; Origin. *Cont. Celt.*

1. c.; Theodoret 1. c.

⁵ Epiph. XXX. 16; *Héber ev.* Hilgenfeld p. 15, 21.

⁶ *Héber ev.* Hilg. p. 15, 16.

⁷ *Kata prokopén.* Epiph. XXX. 18., Euseb. H. E. III; XXVII. 2. V'. ö. *Jésóús proeopten* Luk. II. 52. Samosati Pál ugyan e kifejezéssel élt (*Ek prokópés*); sz. Athanás *De synod.* 4. (Opp. I k. 2 r. p. 739). *Justin diai.* 47. (*eklogé*).

⁸ *Héb. ev.* 16. 21, 22.

⁹ Epiph. XXX. 3, 16; Hernias *Pásztor*a Simil V. 4; VIII. 1, 2; IX. 12; X. I, 4. A Syriában sűrűn előforduló következő formula XMG. e három szó-

gyalát, akinek Isten hatalmat adott az összes teremtett dolgok fölött és különös megbízást arra, hogy eltörölje az áldozatokat.

Egyháziakat * zsinagógák »-nak, papjaikat «zsinagógafők »-nek hívták.¹ Hús étellekkel nem éltek² és a hasidim önmegtartózkodó sanyargatásait pontosan betartották, sanyargatásokat, melyeknek, mint tudjuk, Jakabnak, az Úr testvérének szentségében a legnagyobb rész jutott Ez a Jakab volt előttük a szentség tökélye.³ Pétert szintén kiváló tiszteletben részesítették.⁴ Apocryph mennyei kijelentéseik is e két apostol neveit viselik.⁵ Ellenben nem volt oly átok melyet Pálra ne szórtak volna. Elnevezték «a tarsusi embernek», «a hitehagyottnak; I a legneveztésebb történeteket beszélték felőle: megtagadták tőle a zsidó jelleget s azt vitatták, hogy atyai vagy anyai ágról, de mindenesetre pogány elődöktől származott.*.' Egy oly valódi zsidó, aki a törvény eltörléséről beszél, képtelenségnek tűnt föl előttük.

Ez eszme és szenvedélykörből egész irodalom fog kikerülni csakhamar. Kokaba jámbor sektariusai mindig hátat fordítottak a nyugatnak. Tekintetük Jerusalembé irányult mindig, a melynek csodás újjászületésében kétségkívül hittek. «Az Isten lakóháza,» így hívták a várost és minthogy imáikban is felé fordultak, hinnünk kell, hogy azon imádszerü hódolattal csüngtek.⁷ Az élesen látó szem észrevehette már, hogy Kokaba szentjei arra az útra léptek, mely az eretnységhez vezet s hogy azokkal, mint világiakkal fog-nak bánni egy napon abban a lakóházban, melynek alapjait ők vetették meg.

A nazarénusoknak, az ebionim, Jézus rokonainak keresztyén-ségét tényleg áthidalhatlan különbség választotta el attól a keresz-

ből eredhetett: *Christos, Midinél, Gabriél, és úgy lehet, zsidp-keresztyén.* L. Waddington *Inscr. graec. de Syrie* 214S, 2660, 2663, 2665, 2674, 2691; *Mission de Phénicie* 592, 593; de Rossi *Bull di archeol. crist.* 2 sor, 1 k. (1870). 8—31, 115—121.

¹ Epiph. XXX. 18. Általános szokás volt ez Syriában, még a kevésbbé judaizáló sektáknál is. *Synagogé Markiónistón Deir-Aliban, Daiuascustól egy napi járóra délnek* (Waddington *Inscr. de Syrie* 2558 p. 318-ból. Ugyanígy volt ez Egyptoniban is V. Zoega *Cotai, cod. copt. Mus. Borg.* p. 380, 19 s. 393, 21 s. 398, 10 s. 399, 12 s.)

¹ Epiph. XVIII. 1; XXX. 15, 18.

² Epiph. XXX. 2, 16; az ál Kelemen-féle homéliák előljáró levelei.

³ Epiph. XXX. 15, 21.

⁴ Epiph. XXX. 16; ál Kelém. hont, előlj, levelei. Sacy: *Chrest. arabe* p. 306, 346.

⁶ Irén. XXVI. 2; III, XV. 1; Euseb. H. E. III. 27; Epiph. XXX. 17, 25; Theod. *Haeret. fab.* II. 1; sz. Jerom. *In Matth.* XII. inít; L. *Pdl apóst,* p. 299 s köv.

⁶ Iréneus I, XXVI. 2.

tyénségtől, mely utóbb diadalmaskodott Jézus közvetlen hívei előtt nem a judaismus helyettesítéséről volt szó, hanem arról, hogy az a Messiás trónralépte által betetőztessék. A keresztyén egyház előttük nem egyéb, mint egyszerű gyülekezete a hasidimiek, az igazi izraelitáknak azon tény elfogadásával, mely egy nem sadduceus zsidó előtt nagyon is lehetének tűnhetett fel, tudniillik, hogy Jézus, akit megfeszítettek és aki feltámadott, volt a Messiás, aki rövid idő múlva eljövend, hogy a Dávid trónjára üljön és a jövendöléseket betöltse. Ha azt mondták volna nekik, hogy a judaismussal szakítottak, ez ellen bizonyára hangosan tiltakoztak és azt állították volna, hogy ők az igazi zsidók, a mennyei Ígéreteknek öröksei. Lemondani a mózesi törvényről az ő nézpjuk szerint annyi, mint elszakadni a hittől. Abban a meggyőződésben éltek, hogy hitők a judaismusnak teljes diadala és nem egy új vallás, nem eltörlője annak, melyet a Sión hegyén hirdettek ki.

A szent városba visszatérniük tiltva volt; minthogy azonban reményelték, hogy az akadályok nem lesznek tartósak, a menekülő egyház jelentős tagjai továbbra is hitközséggé alakultak és a jerusalemi egyháznak nevezték magokat.¹ A pella tartózkodás óta² Jakabnak, az Úr testvéreinek helyét újból betöltötték és utódját természetesen a mester családjából vették. Alig van valami homályosabb annál a szerepnél, melyet Jézusnak testvérei és unokatestvérei Szíriának zsidókeresztyén egyházaiban játszottak.³ Bizonyos jelek⁴ annak föltevésére indítanak, hogy a jerusalemi egyház feje bizonyos ideig Juda, az Úrnak és Jakabnak fivére volt. Azonban mily körülmények között? — megmondani nem könnyű. Az, akit a hagyomány Jakabnak közvetlen utódjaként nevez meg a jerusalemi egyház élén, Simeon, Clopasnak fia volt⁵ Jézusnak testvérei 75. körül valószínűleg

¹ Úgy mint napjainkban a maroniták pátriárkája a Libanonban mindig «Antiochia pátriárkájának» hívja magát, bár a maroniták már századok óta oda hagyták Antiochiát.

² Euseb. H. E. III. 1, V. *Chron.* Néró 7 éve. A két szöveg közötti el- lenmondás csupán látszólagos. A későbbi tény anticipálva van.

³ L. a függelékét e könyv végén.

⁴ Főleg a Hegesippos által elbeszélte epizód Eusebnél II. E. III. 32. L. *hairetikón tines* Eusebnél III, XXXII. 2, 3, 6, összetévesztése Judának és Simonnak (lásd alább) Simeon püspöksége nagyon hosszúra nyúlik, ha az 72-ben veszi kezdetét. Hegesippos még 120-ban is, mint élőt kénytelen őt feltüntetni (Euseb. III, XXXII. 3). Eusebius beismeri, hogy ajerusalemi püspökök névjegyzéke nem bir nagy hitelességgel (H. E. IV. 5.) E névjegyzék (Eusebius *Kronikájában* Hadnán 7 éve és Ani Sámuelben) nem valószínű, így 33—105-ig Jerusalemnak csupán két püspöke. 105—122-ig tizenhárom lett volna.

⁵ Hegesippos Euseb H. E. III. XXXII. 3, 6; IV, XXII. 4. Euseb. III, I 1, 22, 35; IV. 5; Euseb. *Chron.* Néró 7-ik éve; *Constitut. apóst.* VII. 46.

mindnyájan elhaltak már. Juda után gyermekek és unokák¹ maradtak. Az egyházfőt előttünk ismeretlen okokból nem a Jézus testvéreinek leszármazol közül vették. A keleti örökösödés elvét követték. Simeon, Clopasnak fia, lehetett az utolsó Jézusnak vérszerinti unokatestvérei közül, aki még élt. — Ó láthatta és hallhatta Jézust — gyermek korában.² Bármiként történt is a Jordánon túl, Simon a jerusalemi egyház fejének és azon kiváló hatalmi eszközök örökösének tekintette magát, melyekkel e címen Jakobot, az Úr testvérét, felruházták. .

A legnagyobb bizonytalanság környezi a számúzott egyháznak (vagy helyesebben az egyház egy részének) visszatértét az egyaránt bűnös és szent városba, mely keresztté feszítette Jézust és mindamellett jövődő dicsőségének gyúpontjává volt válendő. A visszatérés ténye nem kétséges;³ de annak ideje ismeretlen. Szigorú számítás mellett visszalehetne menni azon pillanatig, midőn Hadrian a város újjáépítését elhatározta vagyis 122-ig.⁴ De valószínűbb, hogy a keresztyének kevéssel Judeának teljes pacificatiója után tértek oda vissza. A rómaiak bizonyára engedtek szigorukból oly békés emberekkel szemben, aminők Jézusnak tanítványai voltak. Egy-két maroknyi ember igen szépen ellakhatott a Sión hegyén, a dulás által megkímélt⁵ lakóhelyeken, anélkül, hogy ezért a város rom és pusztaság számba menni megszűnt volna. A 10 Fretensis légio már magában is bizonyos számú lakosságot képezett. A Sión hegye, mint már mondtuk, a város általános kinézésétől elütő képet mutatott

¹ Hegesippos Euseb. III. 19, 20. L. a függelékét a könyv végén.

² Eusebius megerősíti ezt (H. E. III. 32) és a Hegesippos által Simeonnak tulajdonított 120 esztendő életkor (Eusebnél u. o.) teljesen egyszerűvé tenné a kérdést, ha e nagy kor elfogadható lenne. Valószínű, hogy Clopas fiatalabb volt, mint fivére József és hogy fiai felényivel fiatalabbak voltak, mint Jézus és ennek testvérei. E tekintetben biztos adatunk van Jakabra vonatkozólag, aki a Cleophidák legidősebbje lehetett s akit *ho mikros-nak* neveztek, hogy hasonló nevű unokabátyjától inegkülömböztethessék.

³ Epiph. *De mensuris* c. 14, 15. Máté XXVII. 8. és a Hegesippos adata Eusebnél II. XXIII. 18. a keresztyéneknél otthonos ismeretet tételeznek fel Jerusalemről a Titus-féle ostrom után.

⁴ E nézetet támogató érv abban összponosul, hogy Hadrián a várost *ddaphismendn* találta, az Epiphanes által felsorolt *oikismata* kivételével. De az *idaphismem'n* kielégítő pontosságú jelleget ölt, ha föltesszük, hogy a visszatért keresztyén lakosság nem volt ugyan számos és a romok üregei között lakott. Eusebius adatai (*Demonstrál, evang.* III, V. 124; H. E. III. XXXV.) a jerusalemi egyház folytonosságáról egészen Hadrián háborújáig csakis egy részleges visszatérés révén fejthetők meg. Egy felette hosszúra nyúlt *in parlibus* nehezen lenne érthető.

⁵ Epiphanes 1. c. V. ö. sz. Jeromos. *Epist. ad Dard.* Opp. II. k. 610. old. kiad: Martianay.

Az apostolok étkező háza,¹ több más épület s különösen hét zsinagóga sértetlenül állott ott, mint különálló omlatag viskó, melyeket egészen Constantinusig használtak. Sértetlenül maradtak fent és Ézsaiás e versére emlékeztettek: És ott maradt elhagyatva Sionnak leánya, mint a kunyhó a megszedett szőlőben.»² Itt települt le, mint hihető, ama kicsiny colonia, mely folytatása volt a jerusalemi egyháznak. De ép' úgy feltehető, ha tetszik, az is, hogy az a Jerusalemet környező zsidó falvak egyikében székelt, minő Béther, melyet eszményítve a szent várossal azonosítottak.³ Annyi minden esetben áll, hogy a Sión hegyi egyház egész Hadrianig igen kevés tagot számlált. A jerusalemi egyházfői cím, ugylátszik, csupán tiszteletbeli pontificatus volt, tiszteletbeli elnökség — valódi lelkipásztori működés nélkül. — Jézusnak rokonai nagyrészt a Jordánon túl maradtak.

Azon körülmény, hogy ily kiváló egyéniségeket bírnak körükben, rendkívüli büszkeséggel töltötte el a bataneai egyházakat* Valószínű, hogy a jerusalemi egyháznak menekülésekor Pella felé, a «tizenkettő» vagy is a Jézus által meghívott tanítványok közül néhányan, például Máté, még éltek és a menekülőkkel tartottak.⁵ Az apostolok közül egyik-másik fiatalabb lehetett Jézusnál s következőképp nem nagyon öreg e korban, melyről szólunk.¹¹ Az adatok azomban, melyekkel az egy helyen állandóan tartózkodó apostolok felől, azokról, akik Júdeában maradtak és nem követték Péternek és Jánosnak példáját, bírunk, oly hiányosak, hogy ezt bizonyosra vennünk nem lehet. A «Hét» vagy is a legelső jerusalemi egyház által választott diakon kétségkívül szintén elhalt már vagy szétszóródott Jézusnak rokonai örökölték az egész tekintélyt, melylyel az alapító által meghívottak, az első asztalkor tagjai bírtak. A 70-ik évtől közel 110-ig ők igazgatják tényleg a jerusalemi egyházat és képezik némileg a keresztyén senatust⁷ Főleg Clopasnak családja élvezett általánosan elismert tekintélyt ebben az ájtatos körben.³

¹ V. ö. jerusalemi sz. Cyrill., Catech. XVI. 4. Vogüé, les Eglises de téré sainte p. 323.

² Ézsaiás I, 8.

³ Eusebius is a Béther *poüorkia*A. úgy tekinti, mint Jerusalemnak *poliorkia-yi*A. (lásd *Revue hist.* I, II. p. 112 s. köv.) A római martyrologia (7. Kai. Octob.) Cleophas Emmausban (Nicopolis) halatja meg, ez azomban tévedés V. Luk. XXIV. 13, 18.

⁴ Eus. H. E. III, 11. 19, 20, 32.

⁵ Hegesipp. Euseb. H. E. III. 32. fölteszi, de nem biztosan. Eus. H. E. III, 11; *Denionstr. erang.* VI, XVIII. p. 287. szintén fölteszi.

⁶ Máté XVI. 28; Márk IX. 1.

⁷ Heges. Eus. H. E. III, XX. 8.

⁸ Ugyanaz *ibid.* III. XXXII. 6.

Jézusnak e rokonai istenfélők, szelíd, szerény, munkás emberek¹ voltak; hűek azokhoz a szigorú szabályokhoz, melyeket Jézus a szegénységről előírt; de egyben kifogástalan zsidók, akik e czimet «Israelnek gyermeke mindenek fölé helyezték.³ Nagy tisztelettel vették őket körül és oly névvel ruházták fel, (lehet: m a r a n i i n vagy moranoié) melynek a görögben a *dcsposynoi* felel meg. Nagy ideje, kétségkívül már Jézus életében tételezték fel, hogy Jézus Dávidtól származott,⁴ minthogy elfogadott nézet volt, hogy a Messiás a Dávid családjából fog előállni. Az efféle leszármazásnak feltételezése Jézusnál⁵ felkavarta annak egész családját. Ezek a jámbor emberek tele voltak előítéletekkel és kissé hiúk valának.¹ Azon látjuk őket egyre dolgozni, hogy egy leszármazási táblázatot állítsanak össze, olyat, mely valószínűvé tenné azt a szelíd csalást, melyre a keresztyén legendának szüksége volt. Rendkívüli akadályokra bukkanva, a Heródes-féle üldözések mögé menekültek, melyek szerintük megsemmisítették a geneologicus táblázatokat Egyetlen megállapodott rendszer sem nyert túlsúlyt e tekintetben. Majd azt állították, hogy a munka emlékezet után készült, majd azt, hogy azt régi krónikákból másolták. Beismerték, hogy megtették mindazt, amit legczélszerűbben megtehették. »⁷ E geneológiából kettő maradt reánk, az egyik a Máté nevét viselő evangyéliomban, a másik Lukács evangyéliomában és ugylátszik, hogy ezek közül egy sem elégítette ki az é b i o n i m-kat, mert az ő evangyéliomukban nem volt meg egy sem és e geneologicus táblázat ellen mindig erős tiltakozást tapasztalunk Syria egyházaiban.⁸

E mozgalom, bármily ártatlan volt is a politikára nézve, gyanút keltett. Úgylátszik, hogy a római hatóság nem egyszer éber szemmel kísérte Dávid valódi vagy állítólagos leszármazott⁹ Vespasián hallott beszélni reményekről, melyeket a zsidók ősi királyi családjóknak egy titokzatos képviselőjére alapítottak.¹⁰ Nehogy ez újabb fölkelésekre szolgáljon ürügyül, mondják, felkutatni rendelte mind-

¹ Ugyanaz *ibid.* III. 20.

² *Héb. ev. Hilg.* p. 16, 17, 25; *Recognit.* II. 29.

³ Eszménye ennek Jakab I., a neki tulajd. levelet. *Antikr.* III fejt.

⁴ L. *Jézus élete* p. 246. A legenda 58 ban már bizonyosan közkézen forgott. V. *Rám.* I. 3; *Zsid.* VII. 14; *Apoc.* V. 5. jegyz: Márk. X. 47, 48; XI. 10.

⁵ A Dávid családjára támaszkodó előítélet igen élénk 100 körül. *Jerus. Talm. Kílóim* IX; 3; (Derenb. p. 349.)

⁶ *Phanétiontes* (Jul. Afr. Euseb. H. E. I—VII. 11.)

⁷ *Eis hoson exiknounto* Jul. Afr. Eus. H. E. I, VII. 14.

⁸ L. *Jézus élete* 250. Jézusnak királyi eredetét a zsidók a III. század kezdetétől ismerik el. Bab. Talm. *Sanhedrin* 43. (Derenb. p. 349, 2. jegyz.

⁹ *Jézus élete* 246—247. (13. kiad.)

¹⁰ L. *Antihrisztus* p. 490.

azokat, akik ez ághoz tartozni látszottak, vagy akik e leszármazással dicsekedtek. Ez sok zaklatásra adott alkalmat, s azok, úgy lehet, a jerusalemi egyháznak Bataneába menekült fejeit is érinthették¹. A nyomozások még nagyobb szigorral újultak meg Domitián alatt.

Arra az óriási veszélyre, melyet a bölcső korát élő keresztyén-ségre e geneologicus és a királyi leszármazásra támaszkodó előítéletek rejtettek magokban, nem szükséges reá mutatnunk. Keresztyén nemesség volt alakulóban. A politikai élet terén a nemesség majdnem szükséges az államra nézve, lévén a politika durvább küzdelmekkel tele, melyek azt inkább anyagias, mint ideális dologgá gyúráják. Az állam valóban csak akkor erős, ha ügyeinek vezetése, képvisellete, oltalma bizonyos számú s a hagyomány kiváltságára támaszkodó családnak áll kötelességében és érdekében. De az eszmei élet keretében a születés semmi; kiki annyit ér ott, amennyit az igazságból felfedez, amennyit a jóból megvalósít. A vallási, irodalmi, erkölcsi célra irányuló intézmények elvesznek, mihelyt valódi, osztály és örökösödési tekintetek kerekednek följök. Jézusnak öcscsei és unokaöcscsei elveszejtették volna a keresztyéniséget, ha Pálnak egyházai már nem bírtak volna oly erővel, hogy gátat vessenek ez arisztokratia elé, mely arra irányult, hogy tiszteletre méltónak egyedül önmagát jelentse ki és hogy az összes áttérteket lenyűgözve tartsa. Az izlam terén felmerült Abdákéhoz hasonló igények keltek volna életre. Az izlam bizonyára elveszett volna a próféta családja által támasztott akadályok súlya alatt, ha a Heggira I. századában lezajlott harcok eredménye nem szorítja le a második helyre mindazokat, akik az alapítóhoz igen közel állottak. Egy nagy ember igazi örökösei azok, akik folytatják művét és nem vérszerinti rokonai. Ha a Jézusra vonatkozó hagyományt saját tulajdonának tekinti, a nazarénusok kicsiny köre bizonyára elenyészik. Szerencsére e szűk kör korán feloszlott; Jézusnak rokonai csakhamar elfeledve maradtak ott a Hauran mélyén. Minden jelentőségöket elvesztették s átengedték Jézust az ő igazi családjának, az egyedülinek, melyet elismert, azoknak, akik «hallgatják az Istennek beszédét és megtartják azt».* Az evangéliomokban sűrűn előforduló ama helyek, melyek kedvezőtlen színben³ tüntetik fel Jézusnak családját, úgy lehet, abból az ellenszenvből erednek, melyet a desposyni nemesi igényei keltettek magok körül.

¹ Euseb. H. E. III. 12. Hegesippos utáu; Oros. VII. V. ö. Euseb. H. E. III. 19, 20, 32.

² Lukács XI. 28.

³ L. *Jéus élete* p. 1 39, 160.

NEGYEDIK FEJEZET.

A zsidók és a keresztyének közötti viszony.

Bataneának és Galileának e teljesen héber egyházai sűrűn érintkeztek a zsidókkal. A Talmud hagyományokban ez a gyakran előforduló kifejezés: *minim*, mely annyi, mint «eretnekek»¹ egyenesen a zsidó-keresztyénekre vonatkozik. A *minim* e hagyományokban olyan varázslófélék, lelki orvosok, akik a Jézus nevének erejével és a szent olajjal gyógyítják a betegeket Jusson eszünkbe, hogy Jakab apostol maga is ezt írta elő egyik követendő szabályul.² A gyógyítás e neme, valamint az ördögűzés, fő eszközként szerepelt Jézus tanítványainak kezében a hittérítés terén, főleg, midőn zsidókról volt szó.³ A zsidók elsajátították e csodás gyógmódot s egészen a III. századig találkoznak zsidó orvosok, akik a Jézus nevével gyógyítanak.⁴ Az efféle nem lepott meg senkit. A naponként előforduló csodákban vetett hit oly erős volt, hogy a Talmud előírja az imát is, melyet mindenkinek elmondani kell, ha vele «különös csodák» történnek.⁵ Jézusnak csodatevő hatalmába vetett hite mellett a legerősebb bizonyíték épen abban áll, hogy családjának tagjai és legvalódibb tanítványai bírtak a csodatevésnek némileg különleges erejével. Igaz, hogy' ugyanez okoskodás révén ahhoz a következtetéshez is elkeltett jutni, hogy Jézus korlátolt felfogású zsidó volt, ami el nem fogadható.

A judaismus ölében különben két irányzat lakozott, mely reá nézve a keresztyénséggel szemben két ellentétes viszonyt teremtett.

¹ *Minőei* szent Jeromosnál. *Epist ad Augustum* 89 (74), 623. o. (IV. k.) 2. rész.

² L. az Antikrisztus SS—57. ol. Tosifta *Cholin* IL, Bab. Talmud *Abodata*, 17a, 27b; Justin. *Diai*, 39.

³ Lásd a Caphar-Schekaniai Jakabra vonatkozókat alább p. 533. s köv. és Aquila példáját Epiph. *De mens.* 15. így volt ez a IV. században is. Lásd Epiphanes sajtászerű elbeszélését haer. XII. 4, 12. V. ö. Quadratus sz. Jeromosnál *De vir. ill.* c. 19.

⁴ Jer. Talm. *Aboda sara* II. 2. (40 d.)

⁵ Bab. Talm. *Berakoth* 54 a, 56 b, 57 a.

A Törvény és a próféták a zsidó népnek két sarkpontjai maradtak mindig. A Törvény hozta létre ama bizar scolastikát, melyet h a l a k a-nak neveztek s a melyből a Talmud származott A próféták, a zsol-tárok, a költői könyvek lángoló s népies prédikációt leheltek s ez az, amit agadának hívtak, szó, mely egyben a szenvedélytől duzzadó meséket, minő a Judith könyve és az apocryph apocalypsiseket is felöleli, melyek izgalomba tartották a népet A mennyire megvetőleg viselkedtek Jabné casuistái Jézusnak tanítványaival szemben, az agadisták ép oly rokonszenvet mutattak irántuk. Az agadistákat a keresztyénekhez közös érzelmeiként a pharizeusok iránti ellenszenv, a prófétai könyvek messiási fejtegetéseinek előszeretete, önkényes exegesis fűzte, mely a középkor prédikátorai által használt írás-magyarázati modorra emlékeztet és a Dávid fiának közeli uralmába vetett hit. Valamint a keresztyének, az agadisták is azon dolgoztak, hogy a patriárchalis család geneológiáját az ősi dynastiával hozzák kapcsolatba.¹ Miként azok, a Törvény terhén enyhíteni igyekeztek ők is. Jelképies magyarázati! rendszerük, mely egy codexből erkölcsi szabályokat tartalmazó könyvet formált, a hittudori szigor felhagyásának nyílt bevallása volt.’ Ellenben a halakisták, mint frivol emberekkel bántak az agadistákkal (és a keresztyének az ő szemükben agadisták voltak), akik előtt az egyedüli tanulmány, a Thora ismeretlen.¹ Az erkölcsi világ két ellenlábásává formálódott ilyen formán a talmudismus és a keresztyénség; gyűlölkedésök naponként erősbült Az ellenszenv, mely a keresztyének szívében Jabné casuistikájának szörszálhasogató tanulmányai iránt lakozott, lángoló vonásokkal van megírva az evangyéliumokban.

A talmudista tanulmányokat alkalmatlanná az önhittség és a világi elem iránti megvetés tette. «Köszönöm neked örökkévaló, Istenem, mondotta az iskolából kilépő tanuló, hogy a te kegyelmedből az iskolát jártam a helyett, hogy úgy cselekedtem volna, mint azok, akik az árucarnokok küszöbeibe koptatják. Én is felkelek, mint ők, de azért, hogy a Törvényt tanulmányozzam és nem azért, hogy hitvány vágyak után fussak; sanyaruságot mérek magamra én is, mint ők, de én elveendem jutalmamat Egyformán futunk; csakhogy én, én a jövő élet után, mialatt reájok a bukás örvénye vár.»⁴ íme ez az, ami annyira sértette Jézust és az evangyéliumok kiadóit, íme ez sugalmazta e gyönyörű szavakat: «Ne ítéljétek, hogy megne ítéltessetek,» e példabeszédeket, melyek az egyszerű, csupa SZÍV em-

¹ Jer. Taliu. *Schabbath* XVI. 1. (fö. 15 c.)

² Derenburg *Palest.* p. 349, 352—354.

³ Derenb. op. cit. 350, 352.

⁴ Bab. Talm. *Berakott* 28 b.

bért a gógös hittudós fölé helyezik,¹ Miként Pál apostol, a casuistákban ők is oly embereket láttak, akik csak kárára vannak a világnak, midőn a kötelességeket túlszigázzák azon határon, melyet ember elviselni képes.² Minthogy a judaismusnak alapját az az állítólagos tapasztalati tény képezi, hogy az emberrel itt alant érdemei szerint bánnak, egyre a megítélés forog eszébe, mert Isten útjainak méltányos volta csupán e feltétel mellett bizonyul valóságnak. A farisaismusnak mélyre ható gyökerei ott rejtődznek már a Jób barátjainak és bizonyos zsoltárosoknak teoriájában.³ Jézus, visszavetve Istennek Ítélezését a jövődre, embertársunk magaviseletének nyugtalanító bírálatát fölslegessé tette. A menyeknek országa kiegyenlítendő mindent; Isten addig szunnyad, de biztatok benne. Az álszenteskedéstől való irtózatában a keresztyénség is magáévá teszi a paradoxont, mely a nyíltan bűnös, de a megtérésre fogékony világot elébe teszi annak az osztálynak, mely a látszólagos tisztesség tündöklő mezével pompázik. A Jézus befolyása alatt szerkesztett vagy kifejlődött legendának számtalan vonását köszönhetjük e gondolatnak.

Egy azon faj tagjai között, kik a száműzetés közös kenyerét ették, ugyanazon mennyei kijelentésekben hisznek és csupán a legújabb történetnek egyetlen egy pontjában különböznek egymástól, a viszály elkerülhetlen volt Számtalan nyomait találjuk meg annak a Tahitiidban és az idevágó iratokban? E vitatkozások terén, úgy látszik, Rabbi Tarphon neve magaslik ki a hittudósok közül. Jerusalemnak ostroma előtt papi tisztet töltött be. Előszeretettel emlékezett meg a templomhoz fűződő emlékeiről, különösen, miként segédkezett ő a papok emelvényén az engesztelődés nagy ünnepén. A főpapnak e napon meg volt engedve, hogy Istennek kimondhatlan nevét kiejtse. Tarphon beszélt, hogy megfeszített figyelme mellett sem hallhatott meg abból semmit, a többiek éneke miatt mit sem érthetett.⁵

A szent város lerombolása után egyik dicsősége ő volt az iabnéi és a lyddai iskoláknak. A subtilitást — a jóval többet érő emberbaráti szeretettel párosítá? Egy ínséges esztendőben, mondják, háromszáz nővel váltott jegyet, hogy azok a pap jövőre nejei czimén részt kapjanak a szent adományokból.⁷ Az éhség elmúltával természetesen abban hagyta a jegyváltásokat. Tarphon számos mondásai az evan-

¹ Lukács XVIII. 9 és a köv.

² Máté XXIII. 4, 15.

³ L. különösen a LXXIII. Zsoltárt, főleg az V. 12.

⁴ Például Midrasch a X. Zsoltár fölött (Derenb. p. 356—357.)

⁵ Midrasch *Kohfleth* III. 1; *Bammidbar-x(i)* XI; Jer. Talm. *loma* III. 7.

⁶ Tosifta *Hagiga* a végén; *Semahot* II. 4.

⁷ Jer. Talm. *Jebamotb* IV. 14.

gyéliomra emlékeztetnek. «A nap rövid, a munka hosszú; a munkások renyhék; a bér súlyos, a gazda szorítva szorít;»¹ «Nálunk most, mondja tovább Tarphon, midőn valakihöz így szólnak: «Vesd ki a szahnaszálat a szemedből» úgy értik, mintha ezt mondaná: »Vesd ki a gerendát a tiedből».² Az evangéliom ad ily szavakat a Jézus szájába, midőn a fariseusokat ostromozza,³ és majdnem hinni lennének hajlandók, hogy Rabbi Tarphon rősz hangulata egy ily feleletre vezetendő vissza, melyet valamely m i n mondott neki. Tarphon neve tényleg, elhíresült az egyházban. A II. században Justinns egyik párbeszédében egy zsidó tantétel védelmezőjének ami hittudósunkat választotta és Tryphon neve alatt szerepelteti őt.⁴

Justinusnak választása és azon rosszakaratú hang, melyet a keresztyén hit ellen Tryphon használ, igazolását találja abban, amit a Talmudban Tarphon érzelmeiről találunk. Tarphon rabbi ismerte az evangéliomokat és a minim könyveit;⁵ de azokat nem hogy csodálta volna, hanem azt kívánta: vessék a tűzre valamennyit. Figyelmeztették őt, hogy azokban Istennek neve is gyakran előfordul. «Veszejtsem el fiamat, mondotta, ha nem vetem tűzre e könyveket abban az esetben, ha kezeim közé kerülnek, Istennek nevével együtt, mely azokban olvasható. Ember, akit rablógyilkos üldöz, vagy a kígyó marása fenyeget, inkább egy pogány templomba meneküljön, mint a minim házába; mert ezek ismerik az igazságot s azt megtagadják; mialatt a bálványimádók megtagadják Istent, de öntudatlanul».⁶

Ha már oly viszonylag mérsékelt ember, minő Tarphon, ily túlzásokra ragadtatta magát, elképzelhetjük: a gyűlöletnek mily foka lángolt a zsinagógák e szenvedélytől duzzadó világában, ahol a Törvény iránti fanatizmus uralkodott. Az orthodox judaizmusnak nem volt elég átka a minim ellen.⁷ Már jókor honosult meg szokása egy hármasság, melyet a zsinagógákban hirdettek ki reggel, délben és este, Jézusnak követői ellen, akiket «nazarénusoknak»

¹ Pirké Aboth II. 15.

² Bab. Talm. *Erachin* 15 b.

³ Máté VII. 4.

⁴ Az *archifgoû tön Joudaiôn* (Euseb. II. E. IV. XVIII. 6) című elárulja hogy Justinusnál a híres Tarphonról van szó. Vájjon *Tarphon* eredetileg *Tryphon* volt-e vagy csak Justinns célzatos másításával van dolgunk? Kétséges. A Tryphon név előfordul a zsidóknál (Philó *In Placc* 10) de nem közönségesen. A Tarphon nevet a héberben csupán a mi hittudósunk viselte. Derenb. p. 376, 1 jegyz. Rabbi Tarphon nevét megtaláljuk kificzamitva sz. Jeromosnál (Delphon) *In Is.* VIII. 14.

⁵ «Az evangéliomok» zsidó szó nem Tarphontól ered.

⁶ Bab. Talm. *Schabbath* 116 a.

⁷ Epiph. haer. XXIX. 9.

hívtak.¹ Az átok a judaismusnak fő imájában az amida-ban vagy a schemoné esré-ben kapott helyet — Az amida eredetileg tizenhét áldásból, helyesebben tizenhét szakaszból állott. Abban az időben, melyről szólunk, a tizenegyedik és a tizenkettedik közé egy átkozódást iktattak, mely ekként szólt:

«Apadjanak ki a reménység forrásai az árulók számára! Romlás verje meg a gonoszindulatuakat! Aláztassék meg, törjön meg a gőgnek hatalma még napjainkban! Dicsőség neked, óh Örökkévaló, aki összetöröd a te ellenségeidet és megalázod azokat, akik fel-fuvalkoddak!*

Fölteszik és nem minden alap nélkül, hogy Israelnek ellenségei alatt, akikről az ima szól, kezdettől fogva a zsidó-keresztyéneket értették³ s az a schibbolethnek volt egy neme arra, hogy Jézusnak követőit a zsinagógákból kizárják. A zsidók áttérése a keresztyénségre nem volt ritka Syriában. Ami a keresztyéneknek a mózesi szabályokhoz való ragaszkodása mellett igen könnyen ment. Mialatt Pál apostolnak körülnemmetélt tanítványa nem léphetett közelebbi viszonyba egy zsidóval, a zsidó-keresztyén nyugodtan léphetett be a zsinagógába, közeledhetett a t é b á-hoz és az énekkari emelvényhez, ahol a szertartásoknál közreműködők és a prédikátorok tartózkodtak, meghallgathatta az írás szövegeit, melyek az ő gondolkozása mellett szólották. E tekintetben különféle óvintézkedéseket léptettek életbe.⁴ A leghatékonyabb az lehetett, hogy a zsinagógába lépni akaróktól egy imának elmondását követelték, melyet ha egy keresztyén mond el, önmagát átkozta volna el.

A maga egészszében, minden kicsinysége mellett is, Bataneának nazareo-ebionita egyházán volt valami mysticus és szent, ami sokakra mély benyomást gyakorolhatott. Az istenségre vonatkozó zsidó fogalmak egyszerűsége megóvta azt a mythológiától és a

¹ Epiph. haer. XXIX. 9. sz. Jerom. *In Zr.* V. 18—19; XLIX. 7; LII. 4 és köv. Azt hiszem, hogy az, amit Justinus mond (*Dial cum Tryph.* c. 16, 47, 137.) a zsidók által zsinagógaikban Krisztus ellen szórt dühöngő átkozódásokra vonatkozik, szintén e szokással áll kapcsolatban. V. sz. Jerom. *In It.* XVIII. 19.

² A közbeszúrás II. Rabbi Gamalielnek tulajdonítják s keletkezését Jabnéra vezetik vissza. (*Berakoth* alább).

³ E czimet is viseli «A sadduceusok áldása» *Megilla* 17 b. Bab. Talm. *Berakoth* 28 b. s köv. (h. ö. Jer. Talm. *Berakoth* IV. 3, Schwab p. 178 köv.) E szavakat: *sadduceusok*, *philosophusok*, *epicureisták*, *sammaritonusok* (*Kutiim*) *minim* gyakran felváltva használja a Talmud. A legelső szó, melyre a zsidó rituálé átkot szór, az *ulem* (als) *inim* (az árulók) a melyről azt hiszik, hogy az *uleminim* szónak két betűvel történt toldásából keletkezett (Derenb. p. 345, 346.) *Mischna Berakoth* IX. 9-ban a *minim* tényleg a in. *sadduceusok*.

⁴ *Mischna Melilla* IV. 9. Derenburg p. 354, 355.

metaphysicától, mely felé a keleti keresztyénség hajlani nem késhetett. Abban a kitartásban, melylyel Jézus kitűnő paradoxonjának, a szegénység nemességének és boldogságának megőrzéséhez ragaszkodtak, volt valami megindító. A keresztyénségnek legnagyobb igazsága feküdt talán ebben, az, amely által győzött, s amely által tulélendi magát Mert valamennyien, ahányan csak vagyunk, tudósok, művészek, papok, önzetlen műveken munkálok, bírunk még azzal a joggal, hogy e b i o n i m-nek hívjanak. Az igaznak, a szépnek, a jónak barátja nem fogad el soha jutalmazást. A lelki dolgoknak nincsen ára; a tudósnak, aki abban világot gyűjt, a papnak, aki azt erkölcsösíti, a költőnek és a művésznek, akik azt elbájolják, az emberiség sohasem fog juttatni alamizsnánál egyebet, mely egyáltalán nincsen arányban azzal, amit tőle kapott. Az, aki áruba bocsájtja az eszményt és magát megfizetve hiszi azért, amit adott, nagyon is szerény. — A büszke Ebion, aki azt hiszi, hogy övé a menynek országa, abban a részben, mely neki itt alant kijutott, nem megfelelő díjat, hanem obolust lát, melyet a koldusnak vetnek.

A bataneai nasarénusok tehát egy megbecsülhetlen kiváltsággal bírtak, a Jézus beszédeinek igazi hagyományaival; az evangéliom az ő körükben született. Azok, akik a Jordánon túl fekvő egyházat közvetlenül ismerték, mint Hegesippos,¹ Inlius Africanus' a legnagyobb csodálattal beszélnek róla. Itt, e körben keresték a keresztyénség eszményét. Ez az egyház, ott a pusztaságban, az ország mélyén, Istennek szárnyai alatt, úgy tűnt fel előttük, mint egy szep-lőtlen szűz. E félreeső hitközségeknek köteleke a katholicismussal lassanként megszakadt. Justinus habozva emlékezik meg felőlük; kevés zsidó-keresztyén egyházat ismer; de tudja, hogy létezik ilyen; tisztelettel beszél róla; és nem szakít vele.³ A nyílt támadásoknak sorozatát Ireneus nyitja meg és utána valamennyi görög és latin Atya, akik között legelői Epiphanius áll az ő féktelen dühével, melyet benne az Ebion és a nasarénusok pusztája neve kelt. E világ-nak törvénye már, hogy minden alapító csakhamar idegen, kiátkozott, azután ellenség lesz az ő saját iskolájában és hogy, ha sokáig mer élni, azok, akiket ő nemzett, elodázhatlan kötelességöknek tekintik rendszabályokkal lépni fel ellene, mint közveszélyes ember ellen.

¹ Eusebnél H. E. III. sz; IV. 22.

² Julius Afrikanus úgylátszik összekötetésben állott a nazarénusokkal és ismerte szóbeli hagyományait. L. Euseb. H. E. I. VII. főleg a 8 és a 11. §-ok.

³ Justinus *Dial. cum Tryph* 47, 48.

ÖTÖDIK FEJEZET.

Jézus legendájának és tanainak megalapítása.

Midőn valamely kiváló jelenség tűnik fel a vallási, erkölcsi, politikai, irodalmi téren, a második nemzedék rendszerint szükségét érzi annak, hogy az új mozgalom kezdetétől felemlítésre méltó dolgok emlékezetét maradandó alakba öntse. Azok, akik a születés perczében segédkeztek, azok, akik test szerint ismerték a mestert, akit oly sokan csupán lélekben imádnak, bizonyos ellenszenvvel viseltetnek az iratok iránt, melyek csorbát ejtenek kiváltságukon és megkövetelik, hogy a nép összességének szolgáltatassák ki a szívok mélyén hűen megőrzött szent hagyományt. Abban a pillanatban, midőn az eredetnek utolsó tanúi eltűnőieiben vannak, tör ki a nyugtalanság a jövő iránt s igyekeznek tartós vonásokban megörökíteni az alapító képét. Jézusnál, egy körülménynek hátráltatólag kellett hatnia arra az időszakra, melyben a tanítványok emlékeinek írásba foglalása rendszerint történik, és gyöngítőleg ez iratok értékére: a meggyőződésnek a világ közeli elmúlásáról, a biztosításnak, hogy az apostoli nemzedék el nem múlik anélkül, hogy a szelíd Názáretbeli vissza ne adatnék az ő barátjainak, mint azoknak örök pásztora.

Tapasztalati tény, hogy az emlékezet ereje fordított arányban áll az írásbafoglalás szokásával. Nekünk fáradságunkba kerül szernélhetővé tenni magunk előtt azt, amit a szóbeli hagyomány megőrizhetett azokból az időszakokból, amelyekben nem nyugosznak meg a papírra vetett jegyzetekkel vagy a lapokkal, melyeket birtokolnak. Az ember emlékezete ez időszokban olyan volt, mint egy könyv; visszatudott adni még oly beszélgetéseket is, melyeknél jelen sem volt »A klazoméniek hallottak beszélni Antiphonról, aki baráti viszonyban állott bizonyos Pythodorossal, Zénó barátjával, aki emlékezet után ismerte Sokratesnek beszélgetéseit Zenóval és Parmenides-sel, úgy hallotta azokat Antiphon Pythodorostól. Antiphon könyv nélkül tudta valamennyit s elmondta bárkinek is, aki kíváncsi volt azokat hallani.« Így kezdődik Platónak Parmenidese. Az embe-
reknek egész tömege ismerte ez után Jézust minden könyv segélye

nélkül, és pedig majdnem ép oly jól, mint közvetlen tanítványai. Evangyélioma, az ő, bár meg nem irt, életéből táplálkozott; tanait egyre ismételték; élettörténetének lényegükben *symbolicus* jelenetei kicsiny, bizonyos tekintetben *stereotyp* és könyv nélkül tudott elbeszélésekben éltek tovább. Az Úrvacsora intézményére vonatkozólag ez egész bizonyosnak mondható.¹ Ugyanígy volt ez valószínűleg a Passiót tárgyazó elbeszélésnek lényeges soraival is; az a megegyezés legalább, melyet Jézus életének e lényeges jelenetére vonatkozólag a negyedik és a többi három evangéliom mutat, ennek föltevésére késztet

Az erkölcsi elveknek megőrzése, melyek Jézus tanításának legszolidabb részét képezik, még könnyebben ment Egyre azokról beszélték. «Éjféltkor, mindig önmagamtól ébredtek fel, mondatja Péterrel egy 135 körül megírt ébionita irat és szemeimre nem jön többé álom. Annak a megszokásnak köszönhetem ezt, hogy ilyenkor egyre emlékezetembe idéztem az én Uramnak szavait, melyeket hallottam, hogy azokat hűen megőrizhessem. »² Mindamellet, minthogy azok, kik az isteni szavakat közvetlenül hallották, egymásután hullottak el és sok szó, elbeszélés kivesző félben volt, szükségét érezték annak, hogy azokat leírják. Kicsiny gyűjtemények jöttek létre ilyen formán több helyen. E gyűjtemények, közös részeik mellett, erősen elütöttek egymástól; különösen beosztásuk rendje és csoportosításuk volt különböző, mindenki a másik füzetjének felhasználásával igyekezett kiegészíteni a magáét és természetesen minden erősebben hangsúlyozott szón, mely a községben megszületett s Jézus szellemének megfelelt, kapva kaptak és iktatták be azt a gyűjteményekbe. Bizonyos jelek szerint Máté apostol szerkesztett volna egy ily emlékiratot, mely általános elfogadásra talált.² E tekintetben a kétely meg

¹ I. Kor. XI. 23. és Köv. rész, mely megvolt már írva, mielőtt egyetlen egy evangélium létezett volna s a melyet Pál, mint mondja, az eredeti hagyományból vett át, *parelabon apó tou Kyriou*. I., az *Anlikrist*. p. 60 61. Lásd továbbá I. Thess. v. 2. oídate. Az egyház egészen az V. századig megőrizett bizonyos nem írott formulákat, melyeket könyv nélkül tudtak, főleg az Úrvacsorára vonatkozólag. Sz. Basil, De Spir. sancto c. 27. Jer. sz. Cyrill. Catéch. v. 12; sz. Jerom. Epist. 61. (37). *ad Pamm*. c. 9. mart. IV. 2. r. 323 col. *Recognitiones* II. 1. Luk. II. 19.

² Papias Eusebnél II. E. III. XXXIX. 16; *Atothaios men oun hebraidi dialekló ta logia synegraptaio, hdméneuse d'auta hōs en dynatos hekastos*. Nem állítható, hogy Papias a *ta logia* alatt tanoknak egyszerű gyűjteményét érti, elbeszélés nélkül. Tényleg Papias, midőn a *logia Kyriaka-X*. commentálja, előszavában nem szorítkozik csupán annak elmondására, ami őt érdekelte. Phrasisa igen jól alkalmazható egy oly evangéliomra, melyben tanok és elbeszélések váltakozva fordultak elő. Márkusról szólva (*ibid* XXXIX. 15.) azt mondja Papias, hogy Márk könyve *ta hypo tou christod é lechthenta é prachthenta* (v. Plato *Pbedan* 2) tartalmazza, ami nem akadályozza őt abban, hogy e könyvre

van engedve; sőt valószínűbb, hogy e kicsiny gyűjtemények mind névtelenül maradtak, úgy mint egyéni feljegyzések s a másolók nem tüntették ki azokon egyéni jellegöket.

Azaz irat, mely után fogalmat alkothatunk magunknak az evaugyéliomok ez embriószerű alakjáról, a Pirké Aboth, a híres rabbik velős mondatainak gyűjteménye, az Asmón dynastia korától kezdve időszámításunk II. századáig. Egy ily könyv csak is folytonos toldások révén keletkezhettek. A budhaista iratoknak fejlődése Cakya Múni életéről hasonló irányt követett. A budhaista sutrák a Jézus beszédeit tartalmazó gyűjteményeknek felelnek meg; azok nem biographiák; az elbeszélést egyszerűen iyeu formán vezetik be: «Abban az időben, Baghavat Cravastiban, Jétavana vihárajában tartózkodott . . . stb.» Az elbeszélő rész igen rövidre van szabva bennök; a főszóly az oktatáson, a példabeszéden nyugszik. A budhismus összes ágazataiban másféle sutrákat nem is találunk.

A budhismusnak északi része s az abból kiinduló ágak nem egy olyan könyvvel bírnak, minő a Lalit a vistara. Cakya Muni teljes élettörténeteivel, születésétől kezdve azon pillanatig, melyben tökéletes in teli igen ti áj át eléri. A déli budhismusnak nincsenek ily biográfiái, nem azért, mert azokat nem ismerik, de mert e helyeken a theologiai tanítás a sutrákra szorítkozhatott.

Látni fogjuk majd, ha a Máté-féle evaugyéliomról beszélünk, hogy az efféle legelső keresztyén sutrák alakját még el is képzelhetjük magunk elé. Rövid, velős mondatok és paraboláknak füzetei voltak azok, melyeket a mi Máténk kiadója egészben iktatott elbeszélésébe. A héber génius mindig kitűnt az erkölcsi mondatok terén; e kiváló irodalmi faj a Jézus szájában érte el a tökély fokát. Nincs okunk nem hinni, hogy Jézus csakugyan ez alakot választotta, midőn beszélt. De a «sövény» mely, a talmud kifejezés szerint, a szent beszédet védte, nagyon gyöngé volt — Az efféle gyűjteményeknek lényege már, hogy lassú csatolás utján egyre nőnek, annélkül, hogy a kezdetleges mag körvonalai valaha elmosódnának. így: az É d u i o t h értekezés, e kicsiny teljes Mischna, a nagy Mischnának a magja, a melyben a hagyomány fokozatos jegezesedésének lerakódásai igen jól kivehetők, mint önálló értekezés szerepel ismét a nagy Mischna mellett. A hegyibeszédeket úgy tekinthetjük, mint az evaugyéliom ed u i o t h-jáit, vagyis mint egy legelső mesterséges csoportosítást, mi nem akadályozta meg későbbi összeállításoknak keletkezését, sem azt, hogy e könnyedén összefűzött tantételek újból szét ne töredezzenek.

ne alkalmazza a következő szavakat *syntaxis tón kyriakón lógón*. Papiasnak *Logion kyriakón exógríeis* czitnü könyvében is fordultak elő elbeszélések (Routh *Rrí. sacrae*. p. 7 s köv.)

Miféle nyelven írták meg Jézus tantételeinek e kicsiny gyűjteményeit, e Pirké Jéschu-t, ha szabad e kifejezéssel élnem? A Jézus nyelvén,¹ Palesztinának közönséges nyelvén, a héber² és az araméai kevert nyelvjáráson, melyet «a hébernek» kezdtek nevezni és a melyet a modern tudósok «syr-chaldeainak» neveztek el. E pontra nézve a Pirké Aboth talán még az a könyv, amely képet nyújt élénk a kezdetleges evangéliomokról, bár az abban szereplő rabbinusok, mint a tiszta zsidó iskolának tudósai, ott ugye lehet a héberhez közelebb álló s oly nyelven beszélnek, amely nem volt a Jézusé.³

Természetesen, a görögül beszélő Katechisták úgy fordították le e mondásokat, amint tudták s emellett igen szabadon.⁴ Ez az amit Logia Kyriak a-nak «az Úr kijelentéseinek» vagy egyszerűen Logia-nak hívták. Minthogy Jézus tantételeinek syr-chaldeai gyűjteményei sohasem voltak egységesek, a görög gyűjtemények még kevésbé lehettek azok és csak is bizonyos egyéni modor szerint, jegyzetek alakjában írják, személyes használatra. Jézus a maga egészében még átmenő alakban sem nyerhetett helyet egy gnomicus iratban. Az evangéliom nem férhetett el egy kicsiny erkölcsi értekezés szűk keretében. A közszájon forgó példabeszédeknek és erkölcsi szabályoknak kiválasztott sorozata, mint a Pirké Aboth, nem alakította volna át az emberiséget, még ha föl is tesszük, hogy azok a legmagasztosabb tantételekkel voltak telve.

Ami Jézust, tényleg, a leghatalmasabban jellemzi, ez az, hogy a tanítás nála elválaszthatta:! kapcsolatban áll a cselekedettel. Az ő tanításai cselekedetek, élő symbolumok, melyek feloldhatlanul fűződ-

¹ A *logia* némely sajátosságai, főleg a *ho plésion* árnyalat Máté V. 43 és Luk. X. 27—37, azon föltevésre vezetnek, hogy e tantételeket eleinte héberül fogalmazták és terjesztették.

² *Hebraisti*. L. *Jézus élete* p. 34, 13. kiad. (Ezt nevezték *hé patrios glóssa*-nak. Csel. XXII. 40; Jos. Ant. XX, XI. 2. stb. L- *Hist. de l'ang. sémit*. II. 1—5; III. 1, 2.

³ A görög evangéliomban előforduló szavai Jézusnak sémita dialectusban (*hraka, latna sabachthani, abba, ephphatha, talitha kouimi*) inkább az araméi nyelvhez állanak közelébb, mint a héberhez. Ugyanez mondható az evangyelmű vagy apostoli szavaknál is, *Hósanna, korbanas, Golgotha, mammónas, saton, Barióna, Képha, Gabbatha, Béthesda, Rabboni, Akeldamd, Tabitha, maranathd*. A sz. Jeromos által a héber evangéliomból idézett részletek araméi nyelvjárásúak. V. ö. Hilgenfeld *Ivoeum Test, extra' Canonem reception* IV. p. 17, 26 H. *Gesta Piidti* A, 4(|lp. 210—211. Tischendorf kiad. A Bab. Talm. *Schabbath* 116 a és b-ből mirea^ém lehet következtetni, mert nem egészen bizonyos, hogy a talmudista a ibgion szövegét idézi. A Hegesippostól való rész (Eus. H. E. IV, XXII. 7.) bizonyítja, hogy a «héber evangéliomok» nyelvében a syr bő helyet nyert. A syr nyelvet beszélők tökéletesen megértették a galileabelieket. Jos. B. J. IV. 1, 5.

⁴ Papias Eusebnél H. E. III. XXXIX. 16.

nek paraboláihoz és bizonyára a legtöbb régi lapon, melyeket e tanok megörökítése végett írtak le, szerepeltek már rövid párbeszéddek, kicsiny elbeszélések is. E kezdetleges keret külömben csakhamar elégtelennek bizonyult. Jézusnak tantételei mitsem értek az ő biográfiája nélkül. Ez az élettörténet volt a kiválóan csodás, a messiási eszmény megvalósulása, a próféták iratai abban találták meg igazolásaikat. Elbeszélni Jézusnak életét, annyit tett, mint bizonyítani az ő messiási voltát, mint az új mozgalomnak a legteljesebb apológiáját megírni a zsidók előtt.

Így képződött már jókorán egy keret, mely bizonyos tekintetben épület vázává lett az összes evangyéliomoknak¹ s ahol a cselekvés és a beszéd felváltva fordult elő.² Legelői Keresztelő János,³ mint Isten országának előfutárja, hirdetője, üdvözlője, ajánlója a Jézusnak; azután Jézus, amint isteni küldetésére készül elő a pusztában a Törvény szavai szerint, majd nyilvános szereplésének ragyogó időszaka, Isten országának fényes napja, Jézus az ő tanítványai között, szelíd fénnel sugározva be azt a helyet, amerre a próféta, Istennek fia jár. Miután a tanítványok csupán galilei emlékekkel bírtak, e fenséges theophaniának majdnem kizárólagos színtere Galilea lett Jerusalemban szerepeltetése majdnem teljesen elmosódik. Jézus csak is nyolcz nappal halála előtt lép be falai közé. E két utolsó napot majdnem óráról órára követte az elbeszélés. A halála előtti estén a Páska ünnepét ülte meg tanítványaival és megalapította a közös communio isteni rítusát. Egyik tanítványa közül elárulta őt; a judaizmusnak hatalmi testületét kieszközölték halálát a római hatóságtól, meghalt a Golgothán; azután eltemették. Harmadnapra sírját üresen találták; mert feltámadott és ült az ő Atyjának jobbja felől. Tanítványai közül többeknek megjelent az ő ég és föld között bolyongó árnya.

A történetnek eleje és vége, mint látjuk, eléggé megállapított. De már, ami közbe esik, anekdoticus chaos, minden chronologia nélkül. A nyilvános szereplésre vonatkozó egész rész teljesen nélkülözi a rendet; mindenki saját tetszése szerint bánt el az anyaggal. Az elbeszélést a maga egészében nevezték »a jó hírnek«, héberül be sor a, görögül é van gélion,⁴ második Ezsaiás e szavaiból indulva ki:⁵ «Jehovának lelke vagy on én rajtam; Jehovah kent fel engem, hogy

¹ Márk. I. I; Csel. I. 21—22; X. 37-42; 1. Kor. XV. 1—7.

² Lechtenta é prachthenta. Papi as, Euseb. H. E. III. XXXIX. 15; poiein te kai didaskein. Csel. I. 1.

³ Máté XI. 12—13; Luk. XVI. 16; Muratori Canon 8—9. sor. Az ébionita evangyéliom szintén Keresztelő Jánossal kezdődött. Epiph. haer. XXX. 13, 14.

⁴ Márk. I. 1. V. ö. Máté XXVI. 13; Márk. XIV. 9.

⁵ Ézs. LXI. 1 s köv.

hirdessem a j ó l l í r t a szegényeknek, meggyógyítsam azokat, akiknek szívok megtört, hirdessem a szabadságot a foglyoknak, a megszabadulást azoknak, akik a tömlöczre vetvék; hirdessem a Jehovának kedvező esztendejét, ami Istenünk bosszuállásának napját; megvigasztaljam azokat, akik sírnak.» A mebasser-nek vagy az evangyélis-tának»¹ jutott különleges szerepül megírni e kiváló történetet, mely tizenyolcz század óta a világ megtérésének főeszköze, mely a keresztyénségnek legfőbb érve még most is az utolsó napok küzdelmei között.

Az anyag a hagyományon alapult; már pedig a hagyomány lényegénél fogva puha és nyújtható. Jézusnak eredeti beszédei közé évenként többé-kevésbé koholt mondások vegyültek. Ha a hitköz-ségben új tény adta elő magát, új törekvés, azt kérdezték egymástól, mit gondolt volna arról Jézus, s rögtön egy szó röppent szét, melynél nem csináltak magoknak semmi nehézséget abban, hogy a mesternek tulajdonítsák azt.² A gyűjtemény egyre gyarapodott és tisztult. Kiküszöbölték a szavakat, melyek fölötté boszantólag hatottak a pillanatnyi nézetekre vagy amelyeket veszélyeseknek találtak. De az alap szilárdan kitarzott. Ez az alap tényleg egészséges volt. Az evangyéltni hagyomány: a jerusalemi egyháznak Pérába átültetett hagyománya. Az evangyéliom a Jézus rokonai körében születik és bizonyos pontig közvetlen tanítványainak műve az.

Ez az, ami jogot ad annak hívéséhez, hogy Jézusnak képe, melyet az evangyéliomokból nyerünk, lényeges vonásaiban az eredetihez hasonlít. Ezek az elbeszélések egyben történet és kép. Abból, hogy mese keveredik közzé, azt következtetni, hogy abban mi valódi sincs, a tévedéstől való nagy félelem által elkövetett tévedés. Ha Assisi Ferenczet csupán a Conformitates könyv után ismernék, azt kellene mondanunk, hogy itt egy oly biographiával van dolgunk, minő a Buddháé, vagy a Jézusé, biographiával, melyet a priori írtak, hogy egy előre megalkotott typusnak megvalósulását kimutassák. — Mindazonáltal Assisi Ferencz bizonyára létezett. Ali a schiitákuál teljesen mythologicus alakká változott. Fiai, Hassan és Hussein a mesés Tammuz helyét foglalták el. De azért Ali, Hassan, Hossein létező személyek. A mythos sűrűn sarjadzik ki a történeti biographiából. Az eszmény olykor a való. Athenae a szépnek absolutumát teremtette meg a művészetben és Athenae létezik. Még azok

¹ Ctel. XVI. 11; Ephes. IV. 11; II. Tim. IV. S.

² Kitétszik az analógia Mahomed *hadith*jjaival. De minthogy Mahomed egy eredeti kötetet hagyott hátra, a Koránt, mely mindent szétzúzott az ő tekintélyével, a szóbeli hagyományok kiadásánál rendszerint uralkodó törvények kilettek zökkentve rendes menetükből; a *hadith* sohasem képeztek egy szent kódexet. Ha Jézus könyvet ír, az evangyéliomok nem jöttek volna létre.

az egyének is, akiket *symbolicus* szobroknak állítanak oda, valame-lyes időben valódi csontból és húsból lehettek. E történetek, tényleg a dolgok természete által szabályozott minta szerint játszódnak le úgyannyira, hogy valamennyien hasonlítanak egymásra. A babismus, mely a mi napjaink szüleménye, keletkező legendájában részeket mutat, melyek mintha a Jézus élete után lennének mintázva. Ama tanítvány, aki megtagad, a kinzátás részletei és Babnak halála az evangyéliomot látszanak utánozni; mi azonban nem lehet akadály arra nézve, hogy e tények nem úgy történtek legyen meg, amint azokat elbeszélük.¹

Tegyük hozzá, hogy az eszményi vonások mellett, melyek az evangyéliumok hősének alakját megalkotják, találunk ott vonásaira a kornak, a fajnak, s az egyéni jellegnek. Ez a fiatal zsidó, a ki egyszerre szelíd és rettenetes, gyöngéd és parancsoló, naiv és mély, tele van egy magasztos erkölcsiség önzetlen buzgalmával és egy rajongónak lángoló hevével, mindenesetre létezett. Bida esetje gyű-rűsen aláomló dús hajjal rajzolta volna le őt. Ő ugyan zsidó, de e mellett önön maga is volt. Természetfölötti dicskörének elvesztése mit sem vett el egyéniségének varázsából. A mi önmagára utalt és mindattól megfosztott fajunk, amit a zsidó befolyás az ő gondolat világába bevitt, szeretni fogja őt szakadatlanul.

Az efféle élet megírásánál, minduntalan Quintus Curcius szavai jutnak eszünkbe:¹ *Equidem pl ura transscribo q u am credo.* Viszont a skepticismus tulhajtása mellett valódi igazságoktól fosztjuk meg magunkat. Ami felvilágosodott skolasticus szellemünk előtt, egy reális és egy képzelt elbeszélés közötti megkülömböztetés abszolút. Az epikai költemény, a heroicus vagy homéri elbeszélés, a dálnok, az antari, a *cantistoria* egész könnyedséggel mozognak, egy Lucanus, egy Voltaire költészetében színpadi készülékek rideg csoportosításaira szorítkoznak, és senkit sem tévesztenek meg. Az efféle elbeszélések sikeréhez szükséges, hogy azokat a hallgató elfogadja; de elégséges, hogy a szerző azokat lehetőnek tartsa. A legendáris, az agadista semmivel sem nagyobb csalafinta, mint a homéri költemények szerzői, mint troyesi Keresztély valának. A valóban termékeny mesék lényeges tulajdonsága a teljes gondatlanság az anyagi igazsággal szemben. Az agadista reánk mosolyogna, ha egész komolyan e kérdéssel fordulnánk hozzá: «Igaz-e az, amit beszélsz?» Ily szellemi állapotban csupán az elmékbe verés művészete és a kifejezés érzelve nyugtalanít. Az eszme minden, a betű nem számit. A tárgyilagos kíváncsiság, mely nem ismer más célt, minthogy

¹ Az ott elősorolt elbeszéléseket előttem két szemtanú erősítette meg.

² Quintus-Curcius IX. 1, 34.

pontosan és lehetőleg ismerje meg a tényekben a valót, olyan valami, ami majdnem példa nélkül áll a keleten.

Valamint egy Buddhának életét Indiában már némileg előre megírták, ép úgy egy zsidó Messiásnak élete már a priori nyomjelezve volt, meglehetősen már előre mondani, mit kell majd cselekednie, mit kell betöltenie. Typusát már némileg megrajzolták a próféták anélkül, hogy ebben az alakban kételkedtek volna; mi annak az exegesisnek volt a folyománya, mely a Messiásra alkalmazott mindent, ami egy homályos eszményre vonatkozott. A leggyakrabban azonban a fordított eljárás kerekedett felül a keresztyéneknél. Olvasva a prófétákat, főleg a száműzetés végén föllépett prófétákat, a második Ezsaiást, Zakariást, minden sorban Jézusra bukkantak. »Örülj Sionnak leánya: ujjongj Jerusalemnak leánya, míg a te királyod eljön hozzád, mint igaz és mint üdvözítő, ő maga a szelídség; számarháton ül és nőtényszamárnak vehmén.»¹ A szegényeknek ez a királya: Jézus s egy körülmény ötlött eszökbe, melyben e jövendölés teljesedését látták.² a A kő, melyet a szemétre dobtak, lett a szeglet kővé, » olvassuk egy zsoltsárban.»³ «A botránykozásnak köve ő, mondja Ezsaiás,¹ az Israel házának ütköző köve, a Jerusalemlakosainak pedig tör és a romlásnak forrása; megbotlanak majd abban és elfognak esni sokan.» íme mily jól összevág minden! mondották egymásnak. Sóvárogva idézték fel emlékezetükbe főleg a Passiónak körülményeit, hogy abban jellemző képeket találjanak. Mind az, ami ez irtózatos drámában óráról-órára történt, megtalálta a maga szövegét s a maga titokzatos jelentését. Visszaemlékeztek, hogy nem akarta inni a poscat, hogy csontjait nem törték össze, hogy ruhái fölött sorsot vetettek. A próféták megmondták ezt előre mind. Judás és az ő (igazi vagy koholt) ezüst pénze hasonló gondolatokat ébresztettek. Az Isten népének egész ősi történetét mintegy minta gyanánt vették, melyet le másoltak. Mózes, Eli, az ő fény közötti megjelenéseikkel, a dicsőségteljes menybemenetel képzetét keltették életre. Az ősi theophaniák valamennyien emelkedett pontokon játszódtak le;⁵ Jézus főleg a hegyeken ismertette meg magát, színeváltozása a Thabor hegyen történt.⁶ Nem riadtak vissza attól sem, amit mi fonáknak

¹ Zak. IX. 9. Az igazi Zakariás a VIII. részszel végződik. A IX—XIV. részeket ugylátszik, korábbi kéz írta.

² Jézus élete 387. ol.

³ Zsolt. CXVIII. 22. V. Máté XXI. 42, Márk. XII. 10; Luk. XX. 17; Csel. IV. 11; I. Petri II. 7.

⁴ Ezsai VIII. 14—15. V. Luk. II. 34; Rom. IX. 32; I. Petri II. 8.

⁵ A Sinai, a Moria, Phénciánakk Theou-prosoponja (*Phanuel*.)

⁶ A Héb. ev. p. 16, 17. s p. 23. (Hilg.) a Thabor név eltűnt a görög evangyélionokban, a hagyomány kapta fel újra a IV. századtól kezdve.

neveznék: «Egyiptomból hívtam ki az én fiamat» mondotta Jehova Hosiásnál.¹ Itt Israelről volt szó; a keresztyén képzelődés azonban úgy gondolta, hogy itt Jézusról van szó s Egyiptomba menesztette őt, mint gyermeket. Egy még lazább exegesis révén úgy találták, hogy születése Nazaretben bizonyos jövendölésnek a beteljesülése.-

Jézus életének egész szöveve tehát határozott ténynyé alakult, némileg emberfölötti renddé, azzal a célzattal, hogy általa a régi s reávonatkozóknak hitt iratoknak egész sorozata nyerjen igazolást.³ Az exegesis e nemét hívták a zsidók midraschnak, ahol minden kétértelműség, minden szójáték, értelmi s betűficzam helyet talál. A bibliai régi szövegek azon idők zsidói előtt nem voltak mint előttünk, történeti és irodalmi tennék, hanem oly varázskönyv, melyből mindenféle alakzatokat, következtetéseket vontak ki. Egy ily exege-sisnek tulajdonképeni értelme nem létezett; a Kabbalista agy-rémeit érintették már, aki előtt a szent szöveg nem egyéb, mint betűknek mysticus halmaza. Fölösleges felemlítenem, hogy mindez személytelen modorban s némileg névtelenül ment végbe. Legendák, mythosok, népies énekek, példabeszédek, történeti szavak, egy párt-nak jellemző rágalmi, mindez ama nagy csalónak a munkája, akit tömegnek hívunk. Bizonyára minden legendának, minden példa-beszédnek, minden szellemi mondásnak megvan a maga atyja, de ismeretlen atyja. Valaki kiejti a szót; ezren ismétlik, tökéletesbbitik, kiszínezik, kiélesítik; még az is, aki azt kimondotta, midőn azt ki-ejtette, nem volt egyéb, mint tolmácsa az összességnek.

¹ Hoseás XI. 1.

² Máté II. 23.

³ Innen e formula *hioa* vagy *hopós pliróthé*, melyet oly gyakran hasz-nál Máté. Has. ő. a zsidó hasonló formulákat.

HATODIK FEJEZET.

A héber evangyéliom.

Jézus messiási életének a régi prófétákból vett idézetekkel elegyített e kifejtése, mely alkalmas volt arra, hogy azt bárki egy ülésben elmondhassa, már jó korán oly tartalmat nyert, melyben legalább az értelmet véve, majdnem változatlan kifejezések fordultak elő.¹ Nem csak az elbeszélés gombolyodott le egy megállapodott terv szerint, de a legtöbb jellemző szó is megvolt állapotva, úgy annyira, hogy ily szó vezette gyakran a gondolatot és túlélte a szöveg módosulásait. Az evangyéliomnak váza létezett tehát már az evangyéliom előtt, majdnem olyan formán, mint az Alidák halálát tárgyazó perzsa drámákban, ahol a cselekvény menete szabályozott, mialatt a banális részletek a szerző rögtönzéseire vannak bízva. Az evangyéliomnak prédikálásra, apológiára, a zsidók megtérítésére rendelt elbeszélése megkapta egész egyéni jellegét, mielőtt azt megírták. Ha a galileai tanítványoknak, az Úr testvéreinek azt mondta volna valaki, hogy lapokat szükséges tele írniok, melyeken ez elbeszélés megszentelt alakot öltön, kinevették volna őt. Vájjon papírra van-e szükségünk, hogy feltaláljuk alapvető gondolatainkat, melyeket minden nap ismétlünk és felhozunk? Csak fiatal katechéták nyúlhattak olykor, ha emlékezetük cserben hagyta, e kisegítő forrásokhoz; az öreg mesterek azonban csak is megvetéssel tekintettek azokra, akik így cselekedtek.-

íme így történt, hogy Jézusnak beszédeit egészen a II. század közepéig emlékezet után idézték, tetemes változásokkal.³ Az általunk

¹ Az Apocalypsis, melyet egész bizonyosan a synopticusok előtt Írtak meg, nem egy rokon hanggal bír azokkal. H. 8. Apoc. Ili. 3. Máté XXIV. 42-44-el; Apoc. XIV. 14—17. Máté XIII. 30-al; Apoc. XIX. 7. Máté XXII. 2-vel és XXV. 1-el; Apoc. XXII. 4; Máté V. 8-al. Ugyanez áll Jakabnak leveléről is. Has. ö. Jak. V. 12. Máté V. 34-el. Lásd Jak. I. 17. 19—20, 22; II. 13; IV. 4, 10; V. 2.

² Papias Euseb. H. E. III. XXXIX. 4.

³ A mii VI. kötetében fogunk erről meggyőződni, főleg sz. Justinusnál.

bírt evangyéliumi szövegek léteztek; de mellettök egyéb hasonnevű szövegek is és különben is, ha arról volt szó, hogy Jézusnak szavait, avagy életének *symbolicus* vonásait idézzék, nem tartották magokat indíttatva arra, hogy e őzéből az írott szövegekhez forduljanak. Az élő hagyomány' volt ama tartály, melyből mindenki merített. Innen magyarázható ki ama, látszólag meglepő tény, hogy azok a szövegek, melyek a keresztyénségnek legfontosabb részévé izmosodtak, a homályban, zavarosan keletkeztek s kezdetben majdnem mi *consideration*nak sem voltak kitéve.²

Ugyanazon tünemény ismétlődik egyébiránt majdnem minden szent irodalomban. A Védák századokat hagytak magok mögött anélkül, hogy le lettek volna írva; minden önmagára valamit is adó embernek könyv nélkül kellett azokat tudnia. Az, akinek ez ősrégi himnuszok idézéséhez kézíratra volt szüksége, tudatlansága mellett tett vallo-mást; másolataikat sem tisztelték soha. Fejből idézni a Bibliát, a Koránt még ma is becsületkérdés a keletiek előtt,¹ A zsidó Th óra <gy részének szintén szóbelinek kellett lennie, mielőtt megjelent volna. Ugyan ez áll a Zsoltárokról is. A Talmud végre, közel kétszáz éve létezett már anélkül, hogy' Írásba foglalták volna. Sőt még megírása után is a tudósok hosszú ideig többre becsülték a hagyományos részeket, mint a hittudósok nézetét tartalmazó haszontalan irkafirkákat. A tudós abba helyezte dicsőségét, hogy lehető nagy számban tudjon idézni emlékezet után *casuista* megfejtéseket. Ily' tények mellett távol állunk attól, hogy' Papiasnak lenézése fölött, melyet az ő korában létezett evangyélium szövegek iránt, melyek között bizonyára a keresztyénség által utóbb annyira tisztelt két könyv is ott volt, érzett, csodálkozunk és teljesen érthetőnek fogjuk találni azt, amit várnunk kell olyantól, aki a hagyománynak embere egy »régiből,» amint a hagyomány világában az élőket nevezték.

Nem hisszük, hogy az apostolok kihalása és Jerusalemben feldúlása előtt az elbeszéléseknek, a velős mondatoknak, paraboláknak prófétai idézeteknek ez az egész tömbje már Írásba lett volna foglalva. A 75. évre tesszük körülbelül azt a pillanatot, midőn papírra vetették vonásait annak a képnek, mely előtt tizennyolcz század borult le a porba. Batanéa, ahol Jézusnak testvérei székeltek és ahová a jerusalemi egyház maradványai menekültek, lehetett az a vidék, ahol e kiváló munkát elvégezték. E műhöz ugyanazon nyelvet hasz-

¹ *Zósé phónt kai menoíist.* Papias Euseb. H. E. III. XXXIX. 4. H. ö. Iréneus levelét Florinushoz H. E. V. 20.

² Lásd főleg Papiast Eusebnél, idézett helyen.

³ Az Új Testamentomban található ő testamentomi idézetek legnagyobb-részt emlékezet után írvák.

nálták,¹ amelyen Jézusnak könyv nélkül tudott beszédeit megfogalmazták, vagyis a syr-chaldeait, melyet helytelenül hébernek neveztek. Jézusnak testvérei, a jerusalemi keresztyén menekültek e nyelvet beszélték, mely egyébiránt a bataneaiakétól, akik nem fogadták el a görög nyelvet, igen keveset különbözött. Egy ismeretlen és irodalmi kultúrával nem bíró szójárásön vetette meg alapját az írón annak a könyvnek, mely elbájolta a lelkeket Ha az evangéliom megmarad héber vagy syr-könyvnek, sorsa csakhamar megtalálta volna határákövét. Az evangéliom csak is görögül megírva érhetne el a maga tökélyét, utolsó alakját, mely körülutazta a világot Nem szabad azonban elfelednünk, hogy az evangéliom eredetileg syr-könyv volt, sémita nyelven megírva. Az evangéliomi irályon, a gyermekes elbeszélés ez elragadó termékén, mely a régi héber és az ős nép előtt ismeretlen ideális légkör által át és áthatott könyveknek legáttetszőbb lapjaira emlékeztet, nincs semmi a hellénből. Alapja a héber. A materialismusnak és a spiritualismusnak bizonyos igazságos megosztása, vagy' helyesebben a lélek és az érzékek bizonyos megnem különböztethető keveredése valóságos költészetté avatja e bájos nyelvet, az erkölcsi eszmének kristálytisztá öltönyévé, valami hasonlóná a görög szobrászathoz, amelynél az eszmény érinteni és szeretni engedni magát

Így vonta meg vázát egy öntudatlan génins a spontán művészet e mestennűvéuek, az evangéliomnak, nem ennek vagy annak az evangéliomnak, hanem e vajúdó költészeti terméknek, e megnem fogalmazott mesterműnek, amelyben minden hiba egy-egy szépség s amelynek még határozatlansága is sikerének főfeltétele volt. Jézusnak egy bevégzett, megállapodott, classikus képe nem gyakorolhattott volna ennyi elragadó bájít Az a g a d a, a parabola, nem követel

¹ A héber evangélium létezése mellett a következő szövegek tanúskodnak: Papias Euseb. H. E. XXXIX. 1b; Hegesipp. Euseb. H. E. IV. XXII. 7; Pantaenus (?) Eus. szerint H. E. V. X. 3. (sz. Jerom. *De viris ill.* c. 3b); Irén. III. 1—1; Origines Euseb. VI, XXV. 4; *In Joh. tóin.* II. b. (Opp. IV. b3. s a köv.); *In Maith.* t. I. (Opp. III. 440.); Euseb. H. E. III. XXIV. b; XXVII. 4; *In Psalm.* LXXVIII. 2; *Quaest ad Marimum* II. 1; *Theoph.* XXII. (col. b85. Migne); syr theophania (Lee) IV. 12; Epiphan. haer. XXVIII. 5; XXIX. 9; XXX. 3, b, 13; LI. 5; Theodoret. *Haeret. fab.* II. 1; Chrys. János *Honi, in Math.* I. 3; Jer. sz. Cyrill. Catech. XIV. 15; Nazi. György *Carm* p. 2b 1; (Paris 1840.): sz. Ágoston *De cont. evang.* I. 4; II. 128; Theophylactes *In Matth. proaeni*; sz. Jerom. 1. alább 102. old. I., Tischendorf *Notitia editionis codicis sinailici* (Lipese 18b0.) p. 58. Helytelenül tesz fel, hogy Máté syr fordítása, melyet Cureton tett közzé (London 1858.), Máté aramiai eredetije után készült. Egy ily eredetinek feltevése tisztán agyrem. Egy héber evangéliomra vonatkozó arab hagyományt illetőleg 1. *Hist. gener. des láng, sémit.* 1. IV. c. II. 35, *initio/ Ibn Khaldun Prolegom.* ford. Slane. I. p. 472.

pontos körvonalakat. Amit kívánnak, ez az ingó kronológia, a könnyed átmenet, a valósággal való nem törődés. A zsidó agad át az evangéliom hozta általános divatba. Ez a meleg légkör elszédített. Az, aki elbeszélni tud, uralkodik a tömegben. Már pedig elbeszélni tudni, ritka kiváltság; kell hozzá bizonyos naivitás, a pedantizmns teljes hiánya, amire az ünnepélyes hittudós teljesen képtelen. A budhaisták és a zsidó agadisták (az evangélisták valódi agadisták), bírták egyedül azt a művészetet, mely egy elbeszélést elfogadtatott a mindenséggel a legtökélyesebben. Valamennyi elbeszélés, valamennyi parabola, mely él a föld felszínén, két eredetre vezethető vissza, egy budhaista, egy keresztyén eredetre, mert a népies prédikációra egyedül a budhaisták és a keresztyénségnek alapítói fordítottak gondot. A buddhaisták helyzetében — a brahmánokkal szemben volt valami hasonló ahhoz, melyben az agadisták a talmudistákkal szemben állottak. A talmudisták nem bírnak semmivel, ami az evangéliumi parabolához hasonlítana, még inkább áll ez a brahmánokról, akik a budhaista elbeszélésnek annyira könnyed, annyira gyors, annyira folyékony hangját megközelíteni nem képesek. Két fenséges jól elbeszélte isteni élet, a Buddháé, a Jézusé, ime ez a titka a két legkiterjedtebb vallási propagandának, melyeket az emberiség látott.

A halak a nem térített meg senkit. Pál apostolnak levelei, egymagokban, száz hívőt sem szereztek volna Jézusnak. A sziveket az evangéliom hódította meg, a költészetnek és az erkölcsi érzéknek e finom keveréke, ez az álom és a valóság között, s egy paradicsomban, a hol nem mérik az időt, ide oda röpködő elbeszélés. Irodalmi szempontból mindez bizonyára bámulatot kelthet. Az evangéliom e sikerében helyet kell szorítanunk annak a bámulatnak, melyet ami nehézkes fajunknál a sémita elbeszélés elragadó idegenszerűsége, a tantételeknek és a párbeszédnek ügyes elrendezése, ez annyira szerencsés, annyira derűs, annyira ütemes befejező versszakok keltek. A mi őseinket, kik az agada finom szerkezetét nem ismerték, mindez annyira elbájolta, hogy még ma is nehezünkre esik elhítenni magunkkal, miként lehet el az elbeszélésnek e faja tárgyilagos igazság nélkül? De annak megfejtéséhez, hogy az evangéliom azzá lett minálunk, ami, a család kapcsos könyve, a melynek gyűrődött leveleit átáztatták a könnyek és a nemzedékek ujjainak nyoma látszik azokon, több kellett ennél. Az evangéliom irodalmi sorsa magától, Jézustól függ. Jézus volt, hogy úgy mondjam szerzője a saját élet-történetének. Tapasztalati tény bizonyítja ezt. Még hosszú időközön át fogják egyre írni a «Jézus éle te its. Már pedig Jézus élete mindig nagy sikert fog aratni, ha valamely írónak meglesz a szükséges ügyessége, bátorsága és naivitása ahhoz, hogy korának irányával fordítsa le az evangéliomot. A sikernek ezerféle oka után

fognak kutatni, de annak mindig csak egy oka lesz, maga az evangéliom, az ő hasonlíthatlan benső szépsége. Ha ugyanazon író egyben és ugyanazon eljárás mellett Pál apostolt fordítaná le, a közvélemény nem lenne elragadtatva. Nagyon igaz tehát, hogy Jézusnak kiváló egyénisége, mely hatalmas erővel magaslik ki tanítványainak középszerűsége fölé, volt lelke az új jelenségnek s az képezte annak egész eredetiségét

A héber ősvangéliom egészen az V. századig tartotta fenn magát eredetben Syriának nazarénusai között. Görögül is lefordították.¹ Egy példánya megvolt Caesareai Pamphilius könyvtárában;² sz. Jeromos közli, hogy ő a héber szöveget lemásolta Aleppóban, sőt azt le is fordította.³ Az összes egyházi atyák úgy találták, hogy e héber evangéliom sokban hasonlított a görög evangéliomhoz, mely szt. Máté nevét viseli. Ebből azon következtetést vonták le a leggyakrabban, hogy a Máté nevét viselő görög evangéliom a a héberből van fordítva.¹ Ez a következtetés téves. Ami szent Máté nevét viselő evangéliomunk keletkezése sokkal bonyolultabb ösvényeken haladt. Ennek az evangéliomnak hasonlatossága a Héberék evangéliomához nem megy el az azonosságig: Ami Máté apostol után elnevezett evangéliomunk minden inkább, mint fordítás. Megfoglaljuk magyarázni később, hogy az összes evangéliom szövegek között az övé áll a héber prototípushoz a legközelebb.

¹ E mellett bizonyítanak az Atyák számos idézetei. I., különösen Alex. Kelem. *Strom.* II. IX, 45; Origin. *In Joh.* tom. II. 6. (Opp. IV. 63. s köv.); Euseb. H. E. III. XXV. 5; sz. Jerom. alábbi idézett helyen 3 jegyz. Tischendorf. 8. c; Nicephoros *Stichometria*-a. Crednernél *Gesch. des neut. Can.* p. 243, Niceph. Callistos *ibid.* p. 256.

² L. a keresztyén és zsidó nyelven megírt iratok felől egy másik sajtáságos, de vitás tájékoztatót Tiberiasból a IV. században Epiph. haer. XXX. 6.

³ *De viris. ill.* c. 2, 3, 16. (2. Pseudo Ign. *Ad Smyrn.* 3.); *In Matth.* prol. és V. I. 11; XII. 13; XXIII. 35; XXVII. 16, 51; *In Miét.* VII. 6; *In Ezechiel.* XXVIII. 7; *In Eph.* X. 4; *Adv. Pelag.* III. 1; *Epist. ad Hedibiam* (Opp. edit. Mart. IV. 1 r. col. 173. s 176); *Epist. ad Damasum* (Opp. IV. 1. r. col. 148.); *Epist. ad Damasum alia* (Opp. III. col. 519.); *Epist. ad Agaziam* (Opp. IV. 1. r. 190); *In Isaiam* I. XVIII. prol. (Opp. III. 478.); *In Isaiam* XI. 1. II. össze Epiph. haer. XXIX. 9; XXX. 13, 14, 16. Lásd ellenben Mopsuestési Theodorost Photiusnál cod. 177. L. Euseb. *Theoph.* (col 685. Migne); syr. IV. 12. Lásd itt fent.

⁴ Lásd főleg Papiast Euseb. H. E. III. XXXIX. 16; Apollinaris, a *Chron. pasc.-ban* p. 6. (Paris); Ireneus I. XXVI. 2; III. XI. 7; Epiph. haer. XXVIII. 5; XXIX. 9; XXX. 3, 6, 13, 14; sz.-Jerom. id. helyek.

⁴ Ha a két mű azonos lett volna egymással, sz. Jeromos nem bajlódott volna a Heb. evangéliomának lefordításával. A töredékek, melyeket az utóbbi evangéliomból bírunk, gyakran sokban elütnek Mátétól (p. o. XXVIII. 1 — 10, 18—20) Máténál a *pnucma bogion*, mint Jézusnak atyja szerepel; a héber evangéliomban az anya szerepét játsza, minthogy a *ruab* nőnemű. L. alább.

A syriai zsidó-keresztényeknek pusztulása e héber szöveg eltűnését eredményezte. A görög és a latin fordítások, melyek kellemetlen dissonanciát vegyítettek a canonicus evangéliumok közé, szintén kivestek. Az egyházi atyáknál előforduló nagyszámú idézetek után némi fogalmat alkothatunk magunknak az eredetiről.¹ Az atyáknak igazuk volt, midőn azt ami legelső evangéliumunk mellé állították. A hébereknek, nazarénusoknak ez az evangélioma, tényleg, sokban hasonlított a Máté nevét viselő evangéliomhoz, terve és elrendezésében. Terjedelmét tekintve, a Márké és a Mátéé közé sorozandó.² Nem lehet eléggé fájlalnunk e szöveg elvesztését Bizonyos azomban, hogy ha a szent Jeromos által látott evangéliomot bírnók is még, ami Máténknak ítélnék oda a pálmát. Ami Máténk sértetlenül maradt meg végleges kiadása óta az I. század utolsó éveiben, mialatt a héber evangéliom a szövegekre féltékenyen örökdő orthodoxiáuk hiánya mellett Syria judaisáló egyházaiban, századról századra annyi átdolgozáson ment keresztül, hogy elvégre alig ért többet egy apocryph evangéliomnál.

Eredetileg megvoltak benne, ugylátszik, azok a jellemző vonások, melyeket eg}’ kezdetleges műnél rendszerint megtalálunk. Az elbeszélésnek terve összevágott a Márk-féle tervvel s ez jóval egyszerűbb, mint a Mátéé és a Lukácsé. Jézusnak szűztől való születése nem szerepelt benne.³ A geneologicus leszármazási táblázatok terén a harc élénk volt Az ebionismus e pont körül vívta meg döntő harcát. Voltak, akik az ő geneologicus táblázataikat fogadták el; mások ismét visszavetették azokat.⁴ Összehasonlítva a héber evangéliomot a Máté nevét viselő evaugéliommal, amennyire a reánk maradt töredékek után ítélnünk, symbolismusa kevésbé mesterkélty,⁵ logicusabb,⁶ az exegesis bizonyos ellenvetéseire alkalmat

¹ Lásd a megmaradt töredékeket Hilgenfeldnél *Nov. Tett, extra can. recept*, fascic. IV. p. S—31.

² Niceph. *Stichom.* 1. c.

³ Hilgenfeld 1. op. cit. p. 6.

⁴ I., *Jétus étele* p. 23, 249—250. Epiphanes, aki e héber evangéliomot nem látta, a kételkedők közé áll abban, ami a nazarénusokat illeti. Haer. XXIX. 9.

⁵ Így, a *hyperthyron*, a templom főkapujának záróköve tör ketté Jézus halálakor (Hilg. 17, 28). A három synopticus azt a *halapetama* helyettesíti, a függönnyel, annak jelzése, hogy Jézus széttépi a régi mysteriumok fátyolát s eltörli azt, ami a judaismusban szűkkeblű, kizárólagos, zárkózott. *Héb.* VI. 19; IX. 6; X. 19 s köv.

⁶ H. ö. főleg Máté XVIII. 22. és a Héber evangéliotnának parallel részletét (Hilg. 16, 24); Máté XIX. 16—24 és a parallel részt (Hilg. p. 16 —17, 24, 26). Azon nehézkes kieszelés helyett, melyet a canonicus Máténál találunk, egy a sanhedrin megkeresésére a sir mellé állított római őrségről a héber evangéliomban a főpap egyszerűen néhány szolgáját állítja a sir mellé. (Hilg. p. 17, 28-29).

nyújtó,¹ de emellett a csodás téren sajátosabb, durvább, a Márkéhoz hasonlóbb volt. így az a mese, hogy a Jordán tüzet fogott, mialatt Jézust keresztelték, az első századok népies hagyományának e kedvelt meséje megvolt benne.² Azaz alakzat, mely szerint föltételezték, hogy az isteni Lélek e pillanatban megszállotta Jézust, mint egy tőle külön álló erő, ugylátszik szintén ósrégi nazarén concepció. A színváltozásnál a Lélek, Jézusnak anyja,³ üstökénél ragadja meg fiát; ugyanaz a kép ez, melyet Ezechiél leír⁴ és a Dániel nevét viselő könyv toldásaiban találhatunk⁵ s úgy viszi át a Thabor hegyére.⁶ Néhány materiális részlet bosszantólag hat,⁷ de teljesen a Márk ízlésének felel meg. Végre néhány a görög fordításban sporadikusan előforduló vonás, minő a házasságtörő asszony története, a mely úgy, a hogy talált helyet a negyedik evangyéliomban, szintén előfordult a héber evangyéliomban.⁸

A feltámadott Jézus megjelenéseiről szóló elbeszéléseknek ez evangyéliomban különleges jelleg jutott. Mialatt a Máté által képviselt galileai hagyomány szerint Jézus Galileában adott volna találtkát tanítványainak, a Héberék evangyélioma, kétségkívül, mert ő képviselte a jerusalemi egyház hagyományait; azt beszélte, hogy Jézusnak összes megjelenései e városban játszódtak le, s az első látományt Jakabnak tulajdonította. Márk és Lukács evangyéliomában a befejező részek egyike szintén Jerusalemet teszi meg az összes megjelenések színteréül.⁹ Pál apostol hasonló hagyomány után indult.¹⁰

Igen jellemző vonás, hogy Jakab, a jerusalemi ember, a héber evangyéliumban fontosabb szerepet játszott, mint az evangyéliumi hagyományban, melyet túlélt¹¹ Mintha a görög evangyelisták körében

¹ így nincs meg benne Zakariásnak, Barachias fiának pontatlansága. (Máté XXIII. 35. Hilg. p. 17, 26). a *Barabbas* szónak igazi alakját is megtaláljuk benne.

² Hilgenfeld p. 15, 21. L. *Carm. sybill.* VII. 81—83; *Cerygma Pauli* Pseudo-Cypriánnál *De non iter. bapt.* kiad: Rigault. Paris 1648., *Observ. ad calc* p. 139; sz. Justin *Dial.* 88; Euseb. *De solemn. paschali* 4; sz. Jerotn. *In. Is.* XI. 1., L. Ebionita evangyéliom (Hilg. p. 34).

³ Órig. *In Jer.* homil. XV. 4. E szó *raah* (lélek) nőnemű a héberben. Istennek Lelke az elchasaiknál szintén nő. *Philos.* IX. 13; *Epiph. haer.* XIX. 4; XXX. 17; LIII. 1.

⁴ Ezékiél VIII. 3.

⁵ *Beliál* és a *Sárkány* 36 (XIV°. fej. 35, Vulgata).

⁶ Hilgenfeld p. 16, 23—24. E töredéket helytelenül hozták kapcsolatba a megkísértést tartalmazó elbeszéléssel.

⁷ Hilgenfeld p. 16, 37. sor.

⁸ Eus. H. E. III. XXXIX. 16.

⁹ L. *Az Apostolok* p. 36 37 jegyz.

¹⁰ I. Kor. XV. 5-8.

¹¹ Hilgenfeld p. 17, 18, 27 -28, 29.

öntudatosan azon munkáltak volna, hogy elnyomják Jézusnak testvérét, vagy legalább azon föltevést keltsék, hogy az gyűlöletes szerepet játszott.¹ A nazarén evangyéliomban ellenben Jézus azzal tiszteli meg Jakabot, hogy halála után neki jelenik meg először; tisztán s egyedül ő miatta; jutalmául az eleven hittől duzzadó fogadalomnak, melyet Jakab tett, hogy mindaddig nem eszik s nem iszik, míg az ő feltámadott testvérét meg nem látja. Szinte hajlandók lennének ez elbeszélést a legenda újabb átdolgozásának tartani. Pál apostol 57-ben szintén arra tanít minket, hogy a hagyomány szerint, melyet ő ismert, Jakabnak is megvolt a maga látománya.- íme tehát egy fontos tény, melyet a görög evangyéliomok elnyomtak s a melyet a héber evangyéliom elbeszél. Viszont, ugylátszik, a legelső héber kiadás nem egy utalást tartalmazott Pál ellen. Emberek léptek fel, mint próféták, és ördögöket űztek a Jézus nevében; az ítélet nagy napján, Jézus elutasítja őket, mert törvény ellenes dolgot cselekedtek A dudváról szóló példabeszéd még jellemzőbb. Egy ember csupán jó magot vetett az ő földjébe; de mialatt alszik, az ellenséges ember* eljön, dudvát vet a gabona közé s azzal távozik. «Uram, szólották a szolgák, te tiszta magot vetettél a földre; hóimét vagyon azért ez a konkoly? — Az ellenséges ember cselekedte ezt, feleli a gazda. — Akarod-e, hogy elmenjünk és összeszedjük a konkolyt?— Nem; mert azzal együtt a gabonát is kitepnétek. Engedjétek, hogy mindakettő nevedkedjék együtt az aratásig; akkor majd meghagyom az aratóknak: Szedjétek össze először a konkolyt és kössétek kévékbe, hogy megégettessék; a gabonát pedig takarítsátok be az én csűrömbé».⁴ Jusson eszünkbe, hogy e kifejezés «az ellenséges ember»⁵ volt a szokásos név, mellyel az ébioniták Pál apostolt illették.⁶

A héber evangyéliomot Máté apostol művének tartották-e Syriának keresztyénei, akik azt használták? Semmiféle komoly indok sem szól amellett, hogy ilyesmit higyjünk.⁷ Az egyházi atyák tauúság-

¹ L. *Jézus élete* p. 139, 1 60, 348.

² I. Cor. XV. 7.

³ *Ergasomenoi tén anomian*. Máté VII. 21 —23. (Has. ö. Zsolt. XIV. 4. gör. ford.) E részt Lukács ügyesen hártja vissza a zsidókra. Luk. XIII. 24 s köv. E kifejezések szerint: *anornoi, hyioi anotnias* stb. Pálnak tanítványait nevezték az ébioniták. Lukács (XIII. 37) ezért változtatja át azt ezzé: *ergatai adikias*.

⁴ Máté XIII. 24 s köv.; 36 s köv. A konkolyt vető hiányzik Márknál IV. 26—29. A Máté kiadója azt kétségkívül a héber evangyéliomból vette. Lukács az egészet elhagyja.

⁵ Echthros anthrópos.

⁶ L. *Pdl apóst.* p. 305. A Máté XIII. 39 verse nem ok, hogy visszautasítsuk az egész utalást Pálra. *Ha diabolosájára* az utolsó kiadótól eredő enyhítés. *Tous poiountas tén anomian* (41. v.) nagy horderejű. L. fent.

⁷ Efféle nézet vitatásánál fel kellene tennünk, hogy a döntő körülmények, melyek nem engedik meg nekünk annak elfogadását, hogy a görög

tétele mitsem bizonyít e kérdésben. Az egyházi írók határtalan pontatlansága mellett, midőn a héberről van szó, ennek a helyes tételnek: «Syria keresztyénének héber evangyélioma hasonlít a szent Máté nevét viselő görög evangyéliomhoz*, a következő tétellel kellene átváltoznia, amely korántsem azonos azzal: «Syria keresztyénénél megvolt sz. Máté evangyélioma héberül;- avagy ezzé: «Szent Máté héberül írta meg evangyéliomát».¹ Úgy hisszük, hogy sz. Máté nevét nem alkalmazták az evangyéliumi kiadások közül egynek megjelölésére csakis akkor, midőn a görög kiadást, mely ma nevét viseli, már megírták, vagyis később.² Ha a héber evangyéliom valaha viselt szerzői nevet, illetve hagyományt jelzést, úgy ez «a tizenkét apostol evangyélioma»,³ olykor talán a «Péter evangyélioma» volt.* De e czimeket is nézetünk szerint csupán későn kapta, midőn az apostolok neveit viselő evangyéliomokat, mint a Mátéé, már fölkapták. Az ő evangyéliom magas tekintélyének fentartására döntőleg hathatott, ha azt az egész apostoli testület tekintélyével földték.

Mint már mondtuk, a héber evangyéliomot rosszul őrizték. Syriának minden judaisáló sectája adott hozzá és vett el belőle valamit, úgy annyira, hogy az orthodoxok majd azt mondják felőle, hogy interpolált és hosszabb Mátéénál,⁵ majd azt, hogy csonkított.⁶ A héber evangyéliom főleg a második század ébionitáinak kezei között ment át a legnagyobb változáson. Ez eretnekek egy görög

evangyéliomot, mely a Máté nevét viseli, mai alakjában (1. *Jézus élete* p. 166—167. jegyz.) Máté apostol írta s különösen a Máté áttérését tárgyozó rész (Máté X. 9.) nem voltak meg a héber evangyéliomban. Már pedig Epiph. haer. XXV. 13. az ellenkezőnek hívésére ösztönöz. I., alább.

¹ Már Papias is e formulát használja. Papias kezében a görög *kata Matthaion* volt, a melyet ő héber fordításnak tart. Elkerülhetlen volt tehát, hogy higgye, miként a héber eredeti szintén a Máté nevét viseli. Epiphanes haer. XXX. 13. kétértelmű s külömben is ott az ébionita evangyéliom legújabb formájáról van szó. A nazarén evangyéliom nem viselt semmi világos czimet, minthogy Jeromos ez evangyéliomot így hívja *secundum apostoios, sire, ut plerique autumant, Juxta Matthaëum. Adr. Pelog. III. 2. V. Proef. in erang. ad Damasum.*

² L. alább.

³ Az ebion evangyéliom előszava. Hilg. p. 33, 35; sz. Jerom. *Adr. Peiag. III. 2; In Maith. proaem. V. Origin. Homil. I. in Lucám* (Opp. III. 933); sz. Ambrosius *In Luc. I. 2; Theophylactés In Luc. proaem;* — sz. Justin sűrűn használja az evangyéliomok megjelölésére a következő czimet: *apomnémoneumtiia tón apostolán.*

⁴ Sz. Justin *Diaí. 106. (autód kétes).* L. alább.

⁵ Epiph. haer. XXVIII. 5; XXIX. 9.

⁶ Epiph. haer. XXX. 13. Epiphanes a teljes evangyéliomot a nazarénusoknak, a megcsonkítottat az ébionitáknak tulajdonítja. V. Euseb. H. E. VI. 17.

kiadást készítettek belőle magoknak,¹ melynek elrendezése, úgy látszik, hamis, nehézkes, döcögős volt és amelynél nem találták véteknek, ha Lukácsot és a többi görög evangéliomokat utánozzák.² A «Péterről»³ és «az egyptomiak»⁴-ról elnevezett evangéliomok ugyanazon forrásból eredtek, jellegük szintén apocryph és értékök középszerű.

¹ *Akridet* — összetévesztve *enkridet-stA*. Kpiph. haer. XXX. 13.

² Epiph. *ibid.*; Hilgenfeld *Nov. Tett, extra Can. rec.* IV. p. 32 s köv. Sz. Jeromos *In Matth.* XII. 13., a nazarénusok és az ebioniták evangéliomának azonosságát tálon-túl vitatja.

³ Órig. *In Matth.* tom. X. 17. Opp. III. 462; *De princ.* I. praef. 8. ford. Rufin Opp. I. 49. (v. Ignatius *Ad Smyrn.* 3; sz. Jerora. *De virít ill.* 16; *In It.* XVIII. prol.); Euseb. H. E. III. 3, 25, 27; VI. 12; Theodoret, *Haeret. fab.* II. 2; sz. Jerora. *De virít ill.* 1; Gelasius *Dekrétuma* 6 fej.; Hilgenfeld <"/>. cit. IV. p. 39-42.

⁴ Alex. Kelem. *Strom.* III. 9, 13. (v. Róm. Kelem. *Ép.* II. 12); Órig. *In Luc.* I; *Philotophumena* V. 7; Epiph. haer. LXII. 2; sz. Jerora. *In Matth.* prol. *init.* Theophylactes *In Luc.* proaem; Hilgenfeld IV. p. 43—44.

HETEDIK FEJEZET.

A görög evangyéliom. — Márcus.

A görög tartományok¹ keresztyénségének még nagyobb szüksége volt, mint a syriai tartományoknak, egy a Jézus tanítását és életét tárgyazó írott munkára. Első pillanatra úgy látszik, mintha e szükség kielégítésére egész egyszerűen a héber evangyéliomnak, mely kevéssel Jerusalemba dőlte után öltött határozott formát, lefordításához kellett volna nyúlni. Csakhogy a hű és egyszerű fordítás szorosán véve nem e korszaknak a ténye; egyetlen szöveg sem bírt oly tekintélyvel, hogy a többiek fölé emelkedett volna; másrészt nem bizonyos, hogy a nazarénusok kicsiny héber könyvei a tengeren átkeltek és Syria határait átlépték volna. Az apostoli kör tagjai, akik a nyugatnak egyházaival összeköttetésben állottak, megbíztak saját emlékezetökben s kétségkívül nem vitték el magokkal e műveket, amelyeket híveik meg nem értettek volna. Midőn a görög evangyéliomnak szüksége érezhetővé vált, több darab készült el abból. De mint már mondtuk, a terv, a keret, majdnem az egész könyv nyomjelezve volt előre. Jézus életét alapjában csupán egyféle modorban lehetett elbeszélni és két tanítványnak, kik elkülönítve írtak, az egyik Rómában, a másik Kokabában, az egyik görögül, a másik syr chaldeai nyelven, két oly művet kellett létre hozniok, melyek sok hasonlóságot mutatnak egymással.

A fővénásokat, az elbeszélés rendjét nem kellett már megalapítani. A görög irályt, a lényeges szavak megválasztását kellett megteremtteni csupán. Az az ember, aki e nagy fontosságú munkát elvégezte, János-Márkus volt, a tanítvány, Péternek tolmácsa.² Márk,

¹ A latin vidékekről nem szólunk. A keresztyénség ez időben tulajdonképen latin földön csakis Rómát érintette még s a római keresztyének görögül beszéltek.

² Lásd *Jézus élete* 13. kiad. p. 406; *Az Apostolok* p. 248—249, 278 — 280; *Pál apostol* p. 20, 32; *Az Antikrisztus* p. 27, 73—74, 98—99, 111—112, 121 — 122; *Presbyteros Joanes-ről* szóló hagyományt Papiasnál Euseb. H. E. III. XXXIX.

üglátszik, látott valamit gyermek korában az evangéliom eseményeiből; hihető, hogy jelen volt a Gethsemáni kertben.¹ Személyesen ismerte azokat, akik Jézus utolsó napjainak drámájában szerepeltek.² Pétert elkísérte Rómába,³ s e városba maradt valószínűleg az apostol halála után is és átélte az ott lezajlott rettenetes válságokat, ott adta ki, minden valószínűség szerint, ama negyven vagy ötven oldalas kicsiny iratot, mely legelső magját képezte a görög evangéliomoknak.

Az irat, habár Péternek halála után készült, bizonyos értelemmel Péternek volt a műve.⁴ Az a szokásos keret az, melyet Péter a Jézus életének elbeszélésénél használt. Péter alig tudott valamit görögül; Marcust használta tolmácsul; számtalanszor ő volt ama csatorna, melyen keresztül a csodás történet lesziiródott. Péter prédikációiban nem követett valami szigorú rendet; a tényeket, a parabolákat úgy idézte, amint azt a tanítás épen megkívánta.⁵ E szerkezeti szabadságot újra megtaláljuk a Márk könyvében. Az anyag logikai elrendezése teljesen hiányzik. A mű, bizonyos tekintetben igen hiányos, mert Jézus életéből egész részek maradtak ki, a mit már a II. században is panaszok hoztak föl.⁶ Ellenben a világosságnak, a pontosságnak a részletekben, az eredetiségnek, a festőiességnek, az életnek, melyre ebben az első elbeszélésben találunk, nincsen párja. A realitásnak bizonyos vonása kissé nehézkessé és érdeessé teszi, Jézus jellemének ideális volta szenvedésmiatt; összefüggéstelenségekre, érthetetlen fonákosságokra bukkanunk. Az első és a harmadik evangéliom sokkal magasabb színvonalon áll a Márk evangéliománál, ami a párbeszéd szépségét, az egyes jelenetek szerencsés elrendezését illeti, a sértő részleteknek egész sora maradt ki azokból, de mint történeti okirat, a Márk evangé-

15; *Constit. apóst.* II 57. Márkus nem bírt elég fontossággal arra, hogy egy iratnak értékét nevének hozzáfűzése által emelje.

¹ Valószínűleg ő az a *ueaniskos*, akit Márk XIV. 51 — 52. versei említnek. I. ásd *Jézus élete* p. 406.

² Jegyezd, különösen, amit Cyrenei Simonról mond, -Alexandernek és Rufusnak atyja»-ról (XV. 21) s azt, hogy a szent asszonyokat, Arimathiai Józsefet igen jól ismerte.

³ I. Petri V. 14.

⁴ Papias Euseb. III. XXXIX. 15; Iren. III. 1. 1, Alex. Kel. Euseb. H. E. VI. 14; Euseb. H. E. II. 15; sz. Jerom. *De viris ill.* 8; *Ad Hedibiam* quaest. 11; a kéziratok vég glossái (Scholtz és Malthaei) *Evang. sec. Marcum*, p. 8). Justin részlete *Diái.* 106. sok kételynek enged helyet.

⁵ *Presbyteros Joannesről* szóló hagyomány, elbesz. Papias Eusebnél III. XXXIX, 15.

⁶ Papias I. c.

⁷ Péld. Márk III. 20.

lioma áll legfelül.¹ A Jézus által hátrahagyott mély benyomás a maga egészében tükröződik vissza minden során. Úgy látjuk őt, mintha valóban élne, cselekedne.

Az álláspont, mely mellett Márk Jézusnak nagy beszédeit oly sajátoszerűleg megrövidíti, megdöbben E beszédek nem lehettek ismeretlenek előtte, ha azokat mégis ki hagyta, erre kétségkívül valami oka volt. Péternek kissé szüklátkörü és száraz szelleme lehetett az oka talán ennek az eljárásnak. Úgy ancsak e szellemből magyarázható ki bizonyára az a gyermekes fontosság, melyet Márkus a csodákra helyez. A thaumaturgián az ő evangéliomában az esetlen materialismusnak sajátos jellege csillog, mely egy-egy pillanatra a varázslók álomképeire emlékeztet. A csodák nehézkesen játszódnak le — fokozatos fázisok révén. Jézus arameai formulák segítségével, melyek kabbalisticus izüek, műveli azokat. Valóságos tusát látunk a természeti és a természetfölötti erő között; a baj fokozatosan enged csupán és ismételt meghagyásra.² Ne hagyjunk ki a számításból bizonyos titkos vonást sem. Jézus kegyének részeit mindig eltiltja attól, hogy csodáiról beszéljenek.³ Jézus ez evangéliomban nem úgy lép elénk, mint a szeretetreméltó moralista, akit szeretünk, hanem mint egy félelmet gerjesztő varázsló. Félelmet kelt maga körül mindenfelé, az emberek megrémítve csodatettei által arra kéri őt, hogy távozzon el körükből.

Ebből nem szabad arra következtetni, mintha Márk evangélioma kevésbé lenne történeti, mint a többi; épen ellenkezőleg. Dolgok, melyek a legnagyobb mértékben sértőleg hatnak reánk, főfontosságúak valának Jézusra és közvetlen tanítványaira nézve. A római világ még nagyobb bolondja volt a képzelődéseknek, mint a zsidó. Vespasián csodái pontról-pontra ugyanazon kohóból kerültek ki, mint Jézusnak a Márk evangéliomában elbeszélte csodatettei. Egy vak, egy sánta állítja meg őt a köztéren, arra kéri, gyógyítsa meg őket. Vespasián az elsőt úgy gyógyítja meg, hogy szembe köpi, a másikat pedig lábára állítja s jární tanítja.⁴ Péterre, úglátszik, döntő

¹ Lásd. p. o. Márk I. 20; II. 4, 14; III. 17. v. 22, 37. 42; VI. 45 . VII. 2b, 31; VIII. 10, 14; IX. b; X. 4b; XI. 4; XII. 28; XIII. 3; XV. 14, 21, 25, 42. összehasonlítva e részeket a többi synopticusok megfelelő részeivel. Lásd főleg a Kereszt. Jánosról szóló elbeszélést Márknál, az egyedüli teljesen történeti tény, mely minden evangéliomban megvan. Jegyezd meg e kifejezést «Máriának fia» (VI. 3.) 1. a függelék p. 542.

² így a gergesai ördögös esete Mark. V. 1—20; a nyavalyatörös IX. 14—20 s főleg a bethsaidai vak VIII. 22—26. (jegyezd meg különösen a 24. vers naiv feleletét).

³ E meghagyás előfordul Mátéban is, de nem oly kifejezetten és következetesen. H. ö. Márk. 1, 44; III. 12, Máté VIII. 4-el; XII. 1b-al.

⁴ Tac. *Hist.* IV. 81—82; Sueton *Vesp.*

hatással voltak e csodák s hinnünk lehet, hogy azokra igen nagy súlyt fektetett prédikálásában. Innen van az, hogy egy általa sugalmazott mű egészen különleges physonomiát nyert Márkus evangélioma kevésbé legenda, inkább a hit erejével megírt élettörténet. A legendát jellemző vonások, a körülmények lenge volta, a körvonalak elmosódó jellege meglepnek Mátéban és Lukácsban. Ellenben itt, minden élettől buzog, érezzük, hogy az emlékek közvetlen behatása alatt állunk.¹

A könyvecskén uralkodó szellem egészen a Péteré. Mindenekelőtt Képhas elsőrangú szerepet játszik és mindig az apostolok élén jelenik meg. A szerző egyáltalán nem tartozik a Pál iskolájához és mindamellett, különféle tekintetben, nem törődésével a judaizmussal, gyűlöletével a farisaizmus iránt, élénk ellenszenvével a zsidó theocratia elvei iránt, inkább ehhez, mint a Jakab által követett irányhoz áll közelebb.² A kánaáni elbeszélés,³ mely kézzelfoghatólag annyit jelent, hogy a pogány szintén részesül a kegyelemben, ha hisz, ha alázatos, ha a család gyermekeinek ősi kiváltságát elismeri, igen jól összevág azzal a szereppel, melyet Péter Cornelius hadnagy történetében játszik? Pétert, igaz, később félnékné tartja Pál; de azért, annak idején, ő lehetett az első, aki a pogányok hivatását elismerte.

Látni fogjuk később: micsoda módosításokat iktattak a legelső görög kiadásba, hogy azt akadálytalanul adhassák a hívők kezébe s miként állott elő ebből az átdolgozásból a Máténak tulajdonított evangéliom és a Lukács evangélioma. A kezdetleges keresztyén irodalom kimagasló ténye, hogy e javított s bizonyos értelemben teljesebb szövegek kinem szorították az eredeti szöveget Márknak kicsiny műve tovább élt és csakhamar a kényelmes, de egészben téves hypothesis révén, mely belőle «ihletett kivonatoló! csinált, az evangéliomok mysticus négyesében kapott helyet Bizonyos-e, hogy Márkusnak irata mentve maradt teljesen minden interpolatitól, hogy a szöveg, melyet ma olvasunk, egyszerűen és tisztán a legelső görög evangéliom? Vakmerőség lenne ilyesmit állítani. Ugyanakkor, midőn Márkot véve alapul, más idegen nevű evangéliomoknak megírását érezték szükségesnek, nagyon valószínű, hogy magát Márkot is átdolgozták, meghagyva nevét a könyvnek élén. Számtalan saját-szerűség bizonyos visszamenő befolyásra látszik mutatni, melyet Márk

¹ L. a szolgáról szóló annyira személyes jellegű elbeszélést. Márk. I. 29—34.

² Márk II. 16; III. 6; VII. 1-23; VIII. 11—21; XII. 117; XIII. 10, 14. és köv.

³ Márk. VII. 24 s köv. V. Máté XV. 21—28.

⁴ Csel X. 1 s köv. Igaz, hogy itt az Ap. Cselekedetei írójának személyes nézeteiről sem szabad megfeledkezünk.

szövegére a Márk után szerkesztett evangéliumok gyakoroltak. Ezek azomban már bonyolult föltevések, melyek mellett mi sem bizonyos.¹ Márk evangélioma egységes egész és eltekintve bizonyos részletektől, ahol a kéziratok különböznek egymástól, eltekintve ama csekély javításoktól, melyeken a keresztyén iratoknak majdnem mindegyike keresztül ment, nem látszik meg rajta, hogy azóta, midőn megiratott, valami jelentékeny toldásokkal bővült volna.

Márk evangéliomának jellemző vonása volt kezdettől fogva a genealógiának és a Jézus gyermekkorára vonatkozó legendáknak hiánya. Ha volt valami ür, mely sürgetőleg volt betöltendő a kathoikus olvasók érdekében, úgy az ez volt; és mindamellert óvakodtak ilyesmit tenni. Számptalan más és az apologisták szempontjából boszszantó részlet szintén sértetlenül maradt meg benne. Egyedül a feltámadásra vonatkozó elbeszélésen látszanak meg Márkusban az erőszaknak szembeszökő nyomai. A legjobb kéziratok megszakadnak e szó után EPHOBOYNTOGAR (XVI. 8.) Egyáltalán nem tehető fel, hogy a kezdetleges szöveg ily csonkán végződött volna. Valószínű, hogy volt a folytatásban valami olyas, ami boszszantólag hatott az elfogadott eszmékre; elhagyták tehát; de e befejezést *ephobounto gar* kevésbé kielégítőnek találván, különböző clausulákkal állottak elő, melyek közül egy sem bírt elég tekintélyvel ahhoz, hogy a többi kizorította volna a kéziratokból.²

Abból, hogy Máté és különösen Lukács elhagynak oly részt, mely Márkusnál tényleg megvan, arra következtettek, hogy e részletek nem voltak meg proto-Márkusnál. A második feldolgozás kiadói válogattak, kihagytak, ösztönüket követve és munkájuk egységét tartva szem előtt. Ki merték mondani, például, hogy a Passió hiányzott az első Márkban, mert Lukács, aki e pontig őt követte, Jézus utolsó óráinak elbeszélésében nem követi többé. Az igazság ott van, hogy Lukács a Passió leírásánál symbolicttsabb, megindítóbb ösvényt követett, mint Márk; már pedig Lukács sokkal jobb művész, hogysen összekeverné a színezéseket. Márkusnak Passiója viszont az igazabb, az ősi, a történetiebb. A második kiadás fölött, hasonló esetben,

¹ Egészen helytelenül állítják, hogy a mostani Márk nem az, melyről Papias beszél. A rendszeretlenség, melyről Hierapolis püspöke panaszkodik, nagyon is arra vallanak. A jelenetek Jézus életéről egészen önkényesen rendezvék. Ugyanezt Mátéra is fogják mondani s mindamellert Papias nem tett e miatt neki szemrehányást. Ez onnan van, mert, midőn Mátéről van szó, oly indok merül fel, mely Papias szemében túlszárnyalja a többi mind és nem engedi, hogy tovább beszéljen: «ez a teljes forma, melyben Máté a /o^/o-kat leírja. Fölteszik mindig, hogy Papias az evangéliumokról *ex professo* irt egy cikket; már pedig ő kizárólag a tárgya által parancsolt szempontról beszél.

² L. *Az Apostolok* p. 7. jegyz. 1. V. sz. Jerom. *Ad Hedibiam* Quaest 3; Nyss. Gergely *In resurr* II. Opp. (Paris 1638) s. III. p. 411. B.

mindig jobban uralkodnak az apriori érvek, mint azokon, melyek azt megelőzték. A pontos vonások közömbösek azok előtt a nemzedékek előtt, melyek a cselekvő személyeket nem ismerték. Ők nem kívánnak mindenekelett egyebet, mint minden részeiben kikerekített és jellemző vonásokkal megírt elbeszélést.¹

Minden arra mutat, hogy Márk csupán Péter halála után írta meg evangéliomát Papias is így vélekedik, midőn azt mondja, hogy Márkus «emlékezet» után írta¹ meg azt, amit Pétertől hallott. Iréneus szintén ugyanezt mondja.² Végre ami, ha elfogadjuk a művek egységét és integritását, döntő, Márkus evangélioma szembeszökő utalásokat mutat a 70. esztendőnek katasztrófájára.³ A szerző a XIII. részben apocalypsisszerűt ad Jézusnak szájába, ahol Jerusalemben elfoglalására vonatkozó jövendölések kereszteződnek egymással⁴ és a világ közeli végéről szóló jóslatok.⁵ Mi azt hisszük, hogy ez a kicsiny s azon célból szerkesztett Apocalypsis, hogy a híveket a Pellába leendő menekülésre bírja, 68 körül terjedt el a jerusalemi hívek között⁶ Bizonyára akkor nem tartalmazott még semmit a templomnak lerontásáról. A János-féle Apocalypsisnek szerzője, aki pedig annyira ismeri a keresztyén öntudatot, még maga sem hiszi a 68. év utolsó vagy a 69. év első napjaiban, hogy a templomot lefognák rombolni.⁷ Természetesen a Jézus életéről és beszédeiről szóló valamennyi gyűjtemény, melyek e terméket prófétáinak tekintették, a befejezett tények értelmében módosították azt, s a templom romlását pontosan jelző jóslatot iktattak közzé. Valószínű, hogy a héber evangéliomban első kiadása óta már meg volt a kérdéses apocalypticus részlet A héber evangéliomban meg volt egész bizonyosan a Zakariás, Barakiás fiának megöletésére vonatkozó részlet,⁸ vonás, mely a hagyományban ugyanazon időben született meg, mint a kérdéses apocalypticus részlet⁹ Márkusnak nem kerülhette ki figyel-

¹ Hasa emnfmoBtusen, . . . hős apemndmoneusen.

² Adv. haer. III. 1, 1.

³ Más utalások vonatkoznának a Eaodiceai és a Ponipei földrengésekre, Jakab megöletésére és talán a Néro-féle üldözésre. Ez események időszaka a 60—64 esztendő.

⁴ Ezt nevezték: *thiüpsis-nek*. (v. ö. *Móz. menybemen*. 3.) A színezés Ezekielből van véve XXXII. 7—8; Ezsaiásból II. 9; XXXIV. 4; Hoseásból X. 8. De ha tetszik, ebben a János-féle Apocalypsis utánzatát is lehet látni (különösen a Márk XIII. 8, 24—27-ben).

⁵ A Messiási jelekről szóló tan meg van már a *Mózes menybemenetelében* mely Apocalypsis időszámításunk évében készült (10 R.)

⁶ E. *Az Antikrisztus* p. 292 s a köv.

⁷ E. *ibid.* p. 400—401.

⁸ Sz. Jerom. *In Matth.* XXIII. 35.

⁹ E. *Az Antikrisztus* p. 294.

mét egy ily meglepő vonás. Feltételezte, hogy Jézus, életének végső napjaiban tisztán látta a zsidó nemzet romlását s e romlást mértékűl vette annak az időnek, melynek az ő második megjelenéséig elkellett folynia. «Azokban a napokban, azután a katasztrófa után,¹ fog eljönni az embernek fia ...» Egy ily formula nyilván feltételezi, hogy abban a pillanatban, midőn a szerző irt, Jerusalemben a zsidó nemzet romlása befejezett tény, de röviddel megelőzőleg.²

Másfelől Márkus evangéliomát akkor írták meg, mikor Jézus életének szemtanúi még nem haltak ki valamennyien.³ Látni ebből: mily szűk határok közé van szorítva a könyv megjelenésének valószínű ideje. Az adatok azon szélcsend első esztendeire vezetnek vissza, mely a judeai háborúra következett Márk ekkor ötvenöt évnél nem lehetett jóval idősebb.⁴

A görög evangéliomnak e legelső termékét, melyben bármily tökéletlen volt is az, — a tárgynak lényeges vonalai minden valószínűség szerint megvoltak, Rómában írta meg Márk. így szól az ősi hagyomány s mi valószínűtlenség sincs benne.⁵ Syria után Róma volt a keresztyénségnek főpontja. A latinismuskok sűrűbben fordulnak elő Márk művecskéjében, mint az Új Testámentom bármely más iratában.⁶ A bibliai szövegek, melyekre abban utalás történik, a Septantéhoz közelednek. Több részlet annak föltevésére vezet, hogy az író szeme oly olvasókra irányult, akik Palestinát és a zsidó szokásokat nem igen ismerték.⁷ Az Ó Testámentumból vett egyenes idézetek, melyek a szerzőtől magától származnak, egyetlen-egyre szorítóknak,⁸ a Mátét és Lukátsot jellemző exegetikai érvelések hiányzanak Márkusban; A Törvénynek neve egyetlen-egyszer sem kerül tolla alá.⁹ Semmisem köteles tehát annak hívésére, hogy a mienktől

¹ En ekeinai tais hémerais méta tón thlipsin ekeinda. Márk. XIII. 24.

² Igaz, hogy ily frásisok (Máté XXIV. 29. a bizonyíték erre) könnyen engednek az utánjövő kiadók által leendő lemásolásnak. Érvelésünk egész bizonyossággal egy dolgot bizonyít, azt t. i. hogy az apocalypticus beszéd legelső kiadása a judeai háború befejezése után igen rövid idő múlva történt.

³ Márk IX. 1., ismételve Máté XVI. 28; Luk. IX. 27.

⁴ A 33. évben, egy valószínű föltevés szerint *neaaikos* volt. Márk. XIV. 51—52.

⁵ Iren. III. 1.1; Alex. Kel. Eusebnél H. E. VI. 14; Euseb. H. E. II. 15; *Demonstr. evang.* III. 5; Jer. Epiph. stb.; a kéziratok befej. glossai 1. fent.

⁶ Spekoulátor, xestés, kdnsos, phragetloó, kentürión, tó ochló to hikanon pólószai.

⁷ Márk. VII. 2—4; XII. 38; XIII. 3; XIV. 12; XV. 42. A *cheimónos módé sabbató* helyett Máté XXIV. 20, Márk XIII. 18. csupán *cheimónos* áll.

⁸ Márk I. 2—3. A XV. 28 vers interpolate. A *Vat.* és a *Sinailikusban* nincs meg.

⁹ A rabbinicus kifejezés: Basileia tón ouranón (malkuth hasch-schamaim) helyett Márkusnál mindig basileia tou Theou áll.

tüzetesen elütő mű legyen az, melyre az, amit Presbyteros Joannes a II. század legelső éveiben mondott Pápiásnak, reáillik:¹ A Presbyteros még ezt mondotta: «Márkus, mint Péternek tolmácsa, pontosan, de rendszer nélkül írta le mindazt, amire Krisztus beszédeiből vagy cselekedeteiből emlékezett. Mert ő nem hallotta és követte az Urat; hanem később, mint mondtam, követte Pétert, aki a pillanat szükségletei szerint készítette didascalíáit, és nem mintha az Úr beszédeit tartalmazó rendszeres gyűjtemény szerkesztése forgott volna eszében; ugyannyira, hogy Márkust nem érheti gáncs azért, hogy kicsi számba irt le eseményeket, olyanokat, melyekre emlékezett; mert csupán arra volt gondja: ne hagyjon ki semmit abból, amit hallott és ne kövessen el abban hibát.»

¹ Euseb. H. E. III. XXXIX. 15.

NYOLCZADIK FEJEZET.

A keresztyénség és a császárság a Flaviusok alatt.

A judeai háború nemhogy kisebbitette, de sőt bizonyos tekintetben még növelte a zsidók befolyását Rómában. Róma volt sok tekintetben a világnak legnagyobb zsidó városa; ő örökölte Jerusalemnak egész fontosságát. A judeai háború ezerekre menő zsidó rab-szolgát dobott Italiába. A 65-től 72-ig terjedő időközben foglyul esett zsidók tömegesen kerültek a vásárra. A bordélyházak a legelőkelőbb családokból származott zsidókkal és zsidónőkkel teltek meg. A legenda egész gyönyörrel épít erre az adatra regeszerü vallomásokat.¹

Eltekintve a súlyos fej adótól, mely a zsidókra nehezedett, s a mely a keresztyénekre nem egy bántalmazást hártott,² Vespasiánus uralma az Israel családjának két ágára nem zúditott semmi sanyargatást³ Az új dynastia nemhogy megvetette volna a judaismust, de sőt a judeai háború révén, mely trónraléptével szorosán összefüggött, arra érezte magát indítatva, hogy a zsidók nagy számával szemben kötelezettségeket vállaljon el. Emlékezzünk arra vissza, hogy Vespasiánus és Titus, mielőtt hatalomra jutottak volna, közel négy esztendeig Syriában tartózkodtak és itt sok emberrel léptek szorosabb viszonyba. Tiberius Alexandernek köszönhetek a Flaviusok legtöbbit. Az ország legelső emberei közé tartozott; mellszobra ott diszlett a fórumon. Nel meiere fás est!¹ mondották haraggal a keletieknek e tódulásán bosszankodó Vómaiak. II. Herodes Agryppa, aki tovább uralkodott és veretett pénzt Tiberiásban, Paneasban,

¹ Midrasch rabba Éka I. 16; IV. 2; Bab. Talm. Gittin 58 a.

² Antlbr. p. 538.

³ Tertullian *Ápol.* 5; Euseb. H. K. III. 17. Az állítólagos vértanúk actái, a kiket e fejedelem uralkodása alatt végeztek volna ki, nem bírnak tekintélyel. Azon nézet, hogy a Colisseumot zsidó foglyok építették, csak később kapott lábra, s csakis föltevés számba mehet.

⁴ Juv. sat. 1. 128—130. L. *M&n. de i'Acad. des inter.* XXVI. 1. r. p. 294. Családját illetőleg 1. *ibid.* p. 302.

Rómában élt;¹ körülvéve hitsorsosai által, nagy fényűzést űzött s ámulatba ejtette a rómaiakat a pompa és fittogatás által, mellyel a zsidó ünnepeket megülte.² Érintkezéseiben az emberekkel bizonyos nagylelkűséget mutatott, minthogy titkárul a radicalis zélotát, tiberiási Justust³ fogadta meg, aki nem tett magának semmi szemrehányást azért, hogy annak eszi a kenyerét, akit bizonyára nem egyszer vádolt árulással. Agryppa megkapta a praetori czimet⁴ és egy nagyobb hűbéri területet Hermon körül.⁵

Nővérei, Drusilla és Berenice szintén Rómában éltek. Berenice® érett kora mellett is oly hatalmat gyakorolt Titus fölött, hogy a feleség állására számított, amit Titus, mondják megígért neki; csakis politikai tekintetek ütötték el őt attól.⁷ Berenice a palotában lakott és ő, az annyira istenfélő, hazájának elpusztítójával élt nyilvánosan.® Titus féltékeny volt, s Caecina megöletésére e féltékenység nem kevesebb befolyást gyakorolt, mint a politika.¹¹ A kegyencz zsidóné egész teljében gyakorolta fenségi jogait Ügyeket osztottak be ítélkezése alá s Quintiliánus beszéli, hogy egy oly peres ügyben szónokolt előtte, melyben ő bíró és fél volt¹⁰ Fényűzése ámulatba ejtette a rómaikat; ő szabályozta a divatot; egy gyűrű, melyet ujján viselt, örült áron kelt el; de a komoly világ megvetette és vérfertőztetésnek keresztelte el egész nyíltan viszonyát bátyjával, Agryppával.¹¹ Más Herodiánusok is éltek még Itáliában, talán Nápolyban, névszerint az az Agryppa, Drusillának és Félixnek a fia, aki a Vesuv kitörése alatt vesztett.¹² Végre Syriának, Arméniának azon dynastiái, melyek a judaismust felkarolták,¹³ mind benső baráti viszonyban állottak az új császári családdal.

Ez aristokratikus világ körül sürgölődött, mint szemfüles szolga a sima és eszes Josephus. Vespasián és Titus udvari szolgálatába

¹ Jos. B. J. III., III. 1. S; VII. V. 1; *Vita* 65; Madden *Jewish coinage* p. 121—133; Eckhel III. 493 s köv.; de Saulcy a *Mem. de ia soc. franc. de num. et d'arch.* 1869. p. 26 s köv.; ugyanaz, *ifumism. de la térré tain te* p. 315, 316.

² Juvenal V. 179—184. V. VI. 159—160.

³ Jos. *Vita* 65. *

⁴ Dio Cassius LXVI. 15. .

⁵ Tiber. Justus, Photiusnál cod. XXXIII.

⁶ L. *Antikrisztus* p. 479, 480.

⁷ Tacit. *Hist.* II. 2, 81; Sueton *Titus* 7; Dio Cassius LXVI. 15; Aurelius Victor *Epit.* X. 7.

Dio Cassius LXXI. 13, 15. L- Josef. B. J. II. XV. 1.

⁹ Aurél. Victor *Epit.* X. 4.

¹⁰ Quintilian *Instit. orat.* IV. 1, 2.

¹¹ Juvenal sat. VI. 156—160. o.

¹² Jos. *Ant.* XX., VII. 2.

¹⁴ L. *Az Apostolok* p. 254.

történt belépése óta felvette a Flavius¹ előnevet és a közepszerű lelkek szokása szerint egymással ellentétes szerepeket játszott el egész nyugodtan, egyaránt csuszva-mászva hazájának hóhérai előtt, magasztalásokba törve ki, ha nemzeti emlékekről volt szó. Szolgai élete, mely eddig eléggé hányatott volt, elvégre szabályos mederbe tereltetett Átpártolása után az a szerencsétlenség történt vele, hogy' egy fiatal caesareai fogolynőt kapott Vespasiántól, aki mihelyest tehetett, elhagyta őt. Alexandriában újra megnősült, kitől három gyermeke született; mindahárom fiatalon halt el és 74. körül megférhetlensége miatt — mint ő mondotta — elkergette nejét Erre egy crétai zsidónőt vett el, akinél végre minden tökélyt megtalált s aki két gyermekkel ajándékozta meg.² Az ő judaismusa mindig laza volt s ez a felfogás mindinkább erősült nálla; nagy öröme telt annak feltűntetésében, hogy ő a galilei fanatismus legerősebb lángolója idején is, szabadelvű maradt s megakadályozta, hogy embereket erőszakkal metéljenek körül és azt hirdette, hogy mindenki aszerint a cultus szerint imádja Istenét, amelyet választott. Ez a Rómában hallatlan¹ eszme, hogy mindenki maga választja meg cultusát,⁴ tért foglalt és az istenségnek rationalis eszméjére alapított vallási rendszerek terjesztésére hatalmasan közre munkált.

Josephus, kétségkívül felületes hellén ismerettel birt, de annak — ügyes ember léttére — hasznát tudta venni; olvasta a görög történetírókat Az olvasás a verseny gondolatát keltette fel benne; lehetők tartotta hogy e modorban írja meg hazája legutolsó katasztrófáinak történetét Sokkal kisebb művész lévén, hogysem vállalkozásának vakmerőségét érezte volna, neki fogott, mint az néha megtörténik azoknál a zsidóknál, kik egy reájok nézve idegen nyelven teszik meg legelső irodalmi kísérleteiket, oly ember modorával, aki miben sem kételkedik. Görögül még nem irt s művét syrchaldeai nyelven adta ki legelőször; azután görögül, s ez a kiadás maradt reánk. Bár tiltakozik ellene, Josephus nem az igazság embere Megvan benne a zsidó hiba, az a hiba, mely az egészséges történetírás rendszerével egyenes ellentétben áll, a rendkívüli önszeretet Ezer előítélet uralkodik fölötte: mindenekelőtt a vágy, hogy új urainak, Titusnak, Herodes Agrippáúak tessék; azután az óhaj, hogy értékesítse magát és kimutassa honfitársai közül azoknak, akik rossz szera-

¹ Minucius Felix 33. (kétes szöveg v. kiad. Halta.): Örig. In *Matth.* X. 17. Opp. III. p. 463; *Cohortatio ad Groecos*, helytelenül sz. Justinnak tulajdon. 9; Photus cod. LXXVI.

² Jós. *Vita* I. 75, 76.

³ Dein hekaston anthrópon kata tén heautoú proairfsin ton Theon ersebein, állá mi meta bias. *Vita* 23.

⁴ Sua cuique civitati religio est, nostra nobis. Cic. *Pro Flacco* 23.

mel nézték, azt, hogy tetteiben mindig a hazafiságnak legtisztább sugallatait követte;¹ majd egy sok tekintetben tiszteletre méltó érzelem, mely arra készíti, hogy nemzetének jelleme iránt kedvezőbbre hangolja a rómaiakat. A lázadás, úgymond ő, az elveszett kisebbségnek volt a műve; a judaismus egy tiszta doctrina, bölcsészete fenkölt, politikája ártalmatlan; a mérsékelt zsidók nemhogy egy követ fújtak volna a sectariusokkal, de ők voltak a legelső áldozatok. Miként lennének ők a rómaiaknak engesztelhetlen ellenségei, ők, akik a rómaiaktól kérnek segílyt és ótalmat a forradalmárok ellen? E rendszeres nézponok a történetírónak pártatlanságát hamisítják meg minden lapon.²

A mű (Josephus legalább azt kívánja, hogy elhigyjük neki) Agrippának és Titusnak fölülbirálata alá került, akik azt jóváhagyták. Titus még tovább ment volna: saját kézjegyével látta el a példányt, melynek typusul kellett szolgálnia annak jelzésére, hogy Jerusaleom ostromának történetét a kötet szerint óhajtja elbeszélletni.³ A túlzás szembeszökő. Kétségtelennek tűnik fel azomban az a tény, hogy Titus körül egy zsidó coteria settenkedett, mely hizelgett neki, meggyözni akarta őt arról, hogy ő a judaismusnak nem hogy kegyetlen lerombolója lett volna, de sőt mindenáron megmenteni akarta a templomot; hogy a judaismus önmagát veszejtette el s hogy az istenségnek bizonyos legfelsőbb parancsa, melynek Titus csupán eszköze volt, lebegett az egész fölött. Titusnak e tétel hangoztatása szemmel látható örömet okozott Szívesen megfelededkezett vérengzéseiről s a parancsról, melyet minden valószínűség szerint kiadott a templom ellen, midőn a legyözöitek maguk járultak elébe az afféle apologia hangoztatásával. Titusban a humanitásnak hatalmas ereje élt; rendkívüli mérsékletet negélyezett;⁴ bizonyára nagy öröme telt abban, hogy e vélemény kapott lábura a zsidó világban; de nem kevésbé örült annak is, midőn a római világban egész másként beszéltek a dolgot s úgy tüntették fel őt Jerusaleom falai fölött, mint egy kevély gyözöt, akinek minden gondolata egyedül a tűz és a halál.⁵

A Titusban élő rokonszenvenek a zsidók iránt kikellett terjednie a keresztyénekre is. Az a judaismus, melyet Josephus vallott, sok tekintetben közel állott a keresztyénséghez, főleg Pál apostol keresztyénségéhez. Valamint Josephus, a keresztyének többsége is elitélte a felkelést, átkot szört a zelótákra; a római meghódolás mellett kardoskodtak egész nyíltan. Miként Josephus, a törvény rituális részét

¹ Az Aatikrítitai p. 504—505.

² L. *Az Antikrisztus* X., XII, XVIII.. XIX. fejezet.

³ Jos. *Vita* 65. V. ö. *Contra Apion*. I. 9.

⁴ Philostrates *Ápolt, élete* VI. 29.

⁵ L. *Az Antikrisztus* p. 504 s köv.; 511 s a köv.

másodrendűnek tartották ők is s az Ábrahám ivadékságát erkölcsi értelemben magyarázták. Josephus maga is kedvezően lehetett hangolva a keresztyének iránt és ugyilátszik rokonszenvvel beszélt a secta vezéreiről.¹ Berenice viszont, és bátyja Agrippa jóakaró kíváncsiságot mutattak Pál apostol iránt.-' Titusnak benső köre tehát inkább kedvezőleg, mint kedvezőtlenül volt hangolva Jézusnak tanítványai iránt Innen magyarázható ki az a megdönthetlenné látszó tény, hogy tudniillik a flaviusi családban is voltak keresztyének. Ne felejtjük el, hogy ez a család nem tartozott a római magas arisztocrátiához; abból a körből került ki, melyet provinciális bourgeoisienek nevezhetünk; nem voltak meg benne a zsidók és a keletiek elleni előítéletek általában, előítéletek, melyeket csakhamar egész erejükben fogunk föllépni látni Nerva alatt s amelyek száz esztendőn át majdnem szakadatlan üldözést fognak zúdítani a keresztyének fejére. E dynastia teljesen elfogadta a népszerű charlatanizmust. Vespasián nem csinált magának semmiféle lelkiismereti dolgot alexandriai csodái miatt és midőn visszaemlékezett arra, hogy az ő szerencséjében szemfényvesztéseknek is nagy szerep jutott, bizonyára csakis szokásos dévaj kedélye tört ki rajta.

Az áttérések, melyek a Jézusban való hitet oly közel hozták a trónhoz, valószínűleg csupán Domitiánus alatt játszódtak le. A római egyház lassan reformálódott. A hajlam, melyet a keresztyének 68 körül³ mutattak, hogy elmeneküljenek a városból, melyre Isten haragjának tüzesője hull szakadatlanul, alább hagyott A 64-iki mészárlások által letarolt nemzedék helyét a birodalom más részeiből Róma felé irányuló szakadatlan vándorlás töltötte be. A Néro-féle mészárlásokat túlélők végre fellélegzettek; úgy tekintették magukat, mint egy kicsiny, ideiglenes paradicsomban, s a vörös tengeren áthaladt israelitákhoz hasonlították magukat.¹ A 64-iki üldözés úgy tűnt föl előttük, mint vértenger, mely mindnyájokat elmerüléssel fenyegetett. Isten felcserélte a szerepeket és miként Pharaoval, úgy most az ő hóhéraikkal itatott vért;⁵ azoknak a polgári háborúknak a vérét, mely 68-tól 70-ig patakként ömlött szerte a birodalmon.

A római egyház legelső presbyterei — vagy e p i s c o p i - inak névsora ismeretlen. Péternek, ha ugyan megfordult Rómában

¹ A Keresztelő Jánosra, Jézusra, Jakabra vonatkozó többé-kevésbé vitás részleteken kívül Josephusnak adoptiójára lehet hivatkozni a keresztyének által, adoptióra, mely nem nyert volna helyet, ha a legelső példányokon a keresztyénség elleni ellenséges jelleg látszott volna meg.

² L. *Pál Apostol* p. 543 és köv.

³ Apoc. XVIII. 4.

⁴ Apoc. XV. 3.

⁵ Apoc. XVI. 6.

(miként mi hisszük) kivételes hely jutott és tulajdonképeni utódja bizonyára nem volt. Csak is száz év múlva, midőn már a püspökség rendszeresen szabályozva volt, állítottak össze egy jegyzéket Rómának püspökeiről, akik Péter után következtek¹ Pontos emlékeik csupán Xystostól kezdve valának, aki 125 körül halt meg. A Xystos és szent Péter közötti űrt némi tekintélyre szert tett római presbyteri nevekkal töltötték ki;* Péter után bizonyos Linust iktattak be,³ akiről mi biztosat sem tudunk, azután Anakletét,⁴ akinek nevét később megcsonkították, s abból két személyt csináltak Kletét és Anaclétet

Egy tünemény domborodott ki hova tovább határozottabb vonásokkal: a római egyház lépett örökébe a jerusaleminek s azt bizonyos tekintetben helyettesítette. Ugyanazon szellem, a hagyománynak és a hierarchiának ugyanazon tekintélye, ugyanazon hatalmi vágy. A zsidókeresztyénség uralkodó elem volt Rómában is, mint Jerusalemben; Alexandria még nem volt nagy központja a keresztyénségnek. Maga Antiochia sem harcolhatott meg sikerrel a túlsúly ellen, melyet a birodalom fővárosa a dolgok erejénél fogva, mindinkább magához ragadni igyekezett

Vespasián magas kort ért el, becsülve a birodalom komoly része által, gyógyítva a teljes béke ölén, egy tevékeny és művelt fiú segédkezésével, a Néro és a polgári háború által ütött sebeket A magas aristokratia annélkül, hogy egy tehetséges, de minden kiváló vonás nélküli és igen közönséges erkölcsöket eláruló parve-

¹ Hegesippos Anicetus alatt, 160 körül állította össze *diadóchjdi* elvezett, de valószínű, hogy az nem különbözött azon listától, mely classicussá lett a keleten; máskülönben Eusebios megmondotta volna ezt. Ireneus 180. körül, Eleutheros alatt készítette el az övét. Eusebius, sz. Epiphanes és a jól értesült atyák Ireneus listáját követték (III, III. 3): «Linus, Anaclét, Kelemen, Evarestes, Alexander, Xystos stb.» Anaclétet hibásan áthelyezték némileg — Kelemen és Evarestes közé. Minthogy másfelől *Anenklitos* már korán *Kittossz* alakult át (Epiph. haer. XXVII. 6). *Kittet* és *Anacltet* két külön személyiségnek kezdték tekinteni, akik közül az egyik Kelemen előtt, a másik Kelemen után ült volna a püspöki széken, a minek ellentmondott Caius, Eusebnél H. E. V. XXIX. 3. Ami a latinoknál elterjedt nézetet illeti, mely szerint Keleмент sz. Péter kente volna fel (*Constit. apóst. VII. 46. Tertullian Praescr. 32; v. sz. Jeromos De viris Ill. 15*), ez azon kötelékeknek volt a következménye, melyet az ál Kelemen-féle irodalom Kelemen és az Apostolok feje között megállapított. Ireneus autenticus listája teljesen kizárta az efféle rendszert. A pontificatus időtartamát feltüntetető számok később lettek beiktatva. L. Lipsius *Chronologic der röm. Bischöfe* Kiel, 1869.

² Iren. *Adv. haer. III., III. 3.*

³ Talán azonos azzal, akit II. Tim. IV. 21. említ. L. *Antikr. p. 13—14.*

⁴ *Anenklitos* «fedhetlen» *Corp, inser. gr. 1240. de Rossi 1865. p. 39. Úgy-látszik szolgál név Arch, des miss, scient III. p. 413, 415 jegyzet.*

nükből álló család iránt sok rokonszenvet mutatott volna, támogatta és segítette őt. Megszabadultak végre Nérónak gyalázatos iskolájától, a gonosz, erkölcstelen, nemtelen, a kormányzat s a katonai szolgálat terén szánelomra méltó emberek iskolájától. A tiszteletre méltó párt, mely Domitián uralkodásának véres megpróbáltatásai után véglegesen uralomra fog jutni Nervával, végre fellélegzett és már majdnem diadalmaskodott. Egyedül az esztelenek és a kicsapongók, akik szerették Nérót, törtek ki hangos kacajba az öreg tábornok zsugorisága fölött nem gondolván meg, hogy ez a gazdálkodás egészen egyszerű volt, s hogy az majdnem dicséretre méltónak mondható. A császár kincstára nem volt határozottan elkülönítve magán vagyonától. Már pedig a kincstár Néro alatt nagyon megcsappant. Egy vagyontalan családnak a helyzete, minő a Flaviusoké, mely ily körülmények között került a hatalmi polczra, fölötte terhes vala. Galba, aki előkelő ágyból származott, de amellet komoly gondolkozást! ember volt, önmagát veszejtette el, mert egy napon a színházban egy általános tapsolt flótajátszónak öt dénárt vetett, s azt sajátkezüleg vette ki tárczájából. A tömeg e dalba tört ki:

Onesimosjött meg a faluról,

amit a nézők telitorokkal énekeltek utánna. E szemtelen csöcseléknek a tetszését csakis ünnepélyekkel és lovagias fellépéssel lehetett megnyerni. Sokkal könnyebben bocsájtottak volna meg Vespasiánnak büntetteket, mint kissé közönséges józan érzékét és azt az esetlenséget, melyet a szegény s érdemei révén az előkelő világ légkörébe került katonatiszt magáról lerázni nem képes. Az emberi nemnek oly kevés bátorító szava van a fejedelmeknél a jóságra és az alkalmazkodásra, hogy bámulnunk kell azon, mikép találkoznak még lelkiismeretes emberek a királyi és a császári méltóságra azért, hogy azt be is töltsék.

Az amphitheatruin szájtáti hadánál s a Néro emlékezetének tömjénezőinél jóval alkalmatlanabb ellenzék volt a bölcészeknek, helyesebben mondva a republicanus pártnak a magatartása.¹ E párt, mely harminczhat óráig volt az uralmon Caligula halála után, Néro halálával és az arra következett polgári háború alatt váratlan fontosságra emelkedett.' Előkelő társadalmi emberek, minő Helvidius Priscus és neje Fannia (Thrasea leánya) vonják ki magokat a legközönségesebb ürügyek czimén a császári etiquette alól, s kellemetlenkednek és szemtelenkednek Vespasiánnal szemben. Meg kell adni

¹ Dio Cassius LXVI. 12, 13, 15; Sueton, *Vesp.* 13, 13; Arrián *Dinert. Epict.* I. c. 2; Philostr. *Apoil.* V. 22. H. ö. Lucian *Peregi.* 13.

² L. *Kirue numismal* 1862. 197.

az igazat Vespasiánnak, hogy a durva kihívásokra, melyek e kitűnő fejedelem jósága és egyszerűsége mellett csak kegyelmet kelthettek fel, szánakozással felelt. A bölcsészek a legjobb szándékkal a világon az ő kicsiny irodalmi célzásaikkal¹ hitték megoltalmazni az emberi természet méltóságát; nem látták, hogy ezzel a valóságban csupán egy aristokratia kiváltságát oltalmazták meg s hogy Domitiánnak kegyetlen uralkodása előtt egyengették az utat Lehetetlent akartak, municipális köztársaságot a világ élén, közszellemet egy óriási birodalomban, mely a legkülömbözőbb s a legegyenlőtlenebb fajokból alakult. Örültségök majdnem oly nagy volt, mint ama meg gondolatlanoké, akik napjainkban Párisról, mint szabad községről álmodoztak egy Franciaország közepette, melyet monarchiává Páris avatott fel. Oly emberek, minő Tacitus, a két Plinius, Quintiliánus valának, igen jól látták e politikai iskolának egész hiúságát Minden nagytiszteletök mellett is Helvidius Priscus, a Rusticusok, a Senécionok iránt szakítottak a köztársasági agyrémmel. Egyedül a principatus megjobbításán dolgozva, annak legszebb gyümölcseit fogják élvezni majd közel egy századon keresztül.

Hajh! A principálison halálos seb rágódott, ott lebeg sajnálatra méltóan a választási dictatura és az örökös monarchia között Minden monarchia arra tör, hogy örökössé váljék, nemcsak annak folytán, amit a demokraták családi egoismusnak hívnak, hanem azért is, mert a monarchia csakis mint örökös monarchia fejtheti ki minden előnyeit a népek javára. Az örökösödés viszont a hűség germán elve nélkül lehetetlen. A római császárok mind az örökösödére törektek; csakhogy az örökösödés sohasem terjedhetett a második nemzedéken túl és csakis szomorú következményeket vont maga után. A világ csakis akkor lélezett fel ismét, midőn sajátos körülmények folytán az adoptió (a caesarismusnak legjobb rendszere) győzedelmeskedett; szerencsés véletlen volt az csupán. Marcus Aureliusuk volt egy fia és mindent elvesztett.

Vespasián sokat foglalkozott e lényeges kérdéssel.® Idősebb fia Titus harminczkilencz éves volt s nem volt gyermeke. A huszonhét éves Domitiánnak sem voltak fiai. Domitián ambíciója nyugton maradhatott az efféle remények miatt. Titus nyilvánosan utódjának jelentette ki őt s csupán annyit kívánt tőle: vegye nőül leányát, Julia Sabinát.³ De a természet kegyetlen játékot engedett meg magának, annyi kedvező viszonyok közepette is, e családban. Domitián gonosztevő volt, aki mellett Caligula és Néro csak tréfás bohócok. Nem titkolta el vágyát, hogy atyját és bátyját megfosztani akarja

¹ L. A szónokok beszéde c. 2. 10.

² Sueton *Vesp.* 25; Dio Cass. LXVI. 12.

³ Sueton *Domit.* 22.

a tróntól. Vespasián és Mucian alig bírták megakadályozni, hogy el ne rontson mindent.

Amint már az a jó emberekkel történni szokott, mentői öregebb lett, annál inkább nyert és nyert Vespasián. Még csipkelődzése is, mely a nevelés hiánya miatt olykor a durvába csapott át, finomult és nemesbült. Jelentik neki, hogy egy üstökös jelent meg az égen: «Azt a párthusok királyának, mondjátok meg, feleie, ő visel oly hosszú hajat.» Majd, midőn elnehezült: «Érzem, hogy istenné alakulok át» jegyezte meg mosolyogva. Állami ügyekkel foglalkozott az utolsó pillanatig s midőn erejét gyöngülni érezte, így szólt környezetéhez: «Egy császárnak állva kell meghalnia.» És tényleg lelkét azoknak karjai között lehelte ki, akik támogatták.¹ Ragyogó példája ez a szilárd akaratnak és a férfias magaviseletnek e zavaros és majdnem kétségbeejtő idő közepette! Egyedül a zsidók emlékeztek meg róla, mint szörnyetegről, akinek zsarnoksága alatt nyögve nyögött az egész föld.² A rabbinicus legenda sem maradt el; e szerint ágyában halt meg; de nem szabadult meg a gyötrelmekről, melyeket megérdemelt.³

Titus -minden nehézség nélkül lépett utánna a trónra. Az ő erénye nem volt mély erény, mint az Antoninusé vagy Marcus Auréliusé. Kényszert gyakorolt magán, hogy erényessé legyen, s néhányszor eredeti természete kerekedett felül.⁴ Mindamellett jó uralkodásra lehetett kilátás. Ritka dolog, Titus a trónon javult meg.⁵ Hatalmas erővel tudott uralkodni magán, s azzal kezdte, hogy a legnehezebb áldozatot hozta meg a közvéleménynek. Berenice erősebben ragaszkodott reményéhez, hogy Titus elveszi, mint valaha; úgy viselkedett, mintha már is Titus neje lett volna. Zsidónő, idegen, «királyné» jellege, czim, mely ép úgy, mint e czim «király», kellemetlenül hangzott az igazi római fülében, és a keletre emlékeztetett, áthághatlan akadályt gördített szerencséje elé. Egész Róma erről beszélt csupán és nem egy szemtelenség vetődött fel egész nyíltan. Egy napon a színház nyílt terén, bizonyos Diogenes nevű cynicus, aki a bölcsészet ellen kibocsájtott kifizetési parancs ellenére, Rómába visszatért, az egész nép előtt, a szitkok egész özönével támadt a két szerelmesre; megkorbácsolták. Herást, egy másik cynicust, aki azt hitte, hogy ugyanily büntetés révén hasonló szabadságot engedhet meg

¹ Sueton *Vesp.* 22, 24.

² IV. Esdr. XI. 32; XII. 23—25.

³ IV. Esdr. XII. 2b. A szipolycsips által okozott halált, úgy lehet Vespasiánra vonatkoztatták. L. alább.

⁴ Sueton *Titus* 1, 6, 7.

⁵ Sent. *Titus* 1, 7; Dio Cass. I.XVI. 18.

⁶ L. At Apostolok 247.

magának, lefejezték.¹ Titus meghajolt, nem minden vergődés nélkül, a közvélemény zúgolódása előtt. A szakítás annál kegyetlenebb volt, mert Berenice ellentállott Úgy kellett őt elutasítani.² A császár viszonya Josephushoz és valószínűleg Heródes Agryppához megmaradt a réginél.² Berenice maga is visszatért Rómába; de Titus többé nem érintkezett vele.⁴

A tisztos emberek újjáéledtek. A látványosságok és egy kevés charlatanizmus megtették hatásukat a népre⁵ s az nyugton maradt A latin irodalom, mely Augustus halála óta annyira elsatnyult, újjászületni készült Vespasián komolyan pártolta a tudományokat, az irodalmat és a művészetet. Ő szervezte az első államilag fizetett tanárokat s megalapította ekként a tanári testületet; ez illustis testület élén a Quintiliánus neve ragyog.⁶ A mesterséges tragoediáknak és hőskölteményeknek unalmas költészete siralmasan tengődött tovább. Tehetséges bohémek, minő egy' Martiál és Stacius, akik a kis költemények terén kitűnően beváltak, nem léptek ki az alacsony vagy jelentéktelen irodalom köréből. Juvenalis azomban, a satyrának valóban latin műfajában, az erőnek és az eredetiségnek elvitázhatlan mesterévé küzdötte fel magát. Főnséges, ha úgy tesszük szűk, zárt, kizárólagos római szellem, de tele hagyományúval, hazafisággal, ellenszenvvel a romlottság iránt, lehel felénk verseiből. A bátor Sulpicia védelmezni meri majd a bölcsészeket Domitiánus ellen. Nagyszerű prózairók lépnek fel, vetik vissza mindazt, ami túlzót a Néro korabeli declamatio felmutatott, megtartják belőle azt, ami nem boszantotta az ízlést, fenkölt erkölcsi érzelmet lehelnek bele, előkészítik a nemes nemzedéket, mely megtalálni és környezni tudta Nervát, mely Trajánus, Hadrián Antóninus és Marc Aurél bölcsész uralkodásainak vetette meg alapját. Plinius, az ifjabb, aki a XVIII. század művelt szellemeihez annyira hasonlít; Quintiliánus, a kiváló paedagogus, aki a köznevelés codexét nyomjelezte,⁷ mestere a mi mestereinknek a nevelés vagy művészetében; Tacitus, a páratlan történetíró; mások, mint a szónokok p á r b e s z é d -nek szerzője, akik egy azon polczon állottak velők, de akiknek neveit nem ismerjük vagy akiknek iratai elvesztek,⁶ nőitek és izmosodtak a munká-

¹ Dio Cass. LXVI. 15. Mindamellet azon kérdést is intézzük magunkhoz: az *autoús* nem vonatkozik-e *azandrón n.* A szöveg csonkitottnak látszik.

² *Dimisit invitus invitam.* Sueton, *Titus* 7; Dio Cass. LXVI. 15, 18. Aurél. Victor *Epit.* X. 7; Julián *Coes.* init.

³ Figyelemre méltó, hogy Josephus erről egy sorral sem emlékezik meg.

⁴ Dio Cass. LXVI. 18.

⁵ Ezt nevezte Vespasián így: *plebeculain pascere* Suet. *Vesp.* 18.

⁶ Sueton *Vesp.* 18. Eus. *Cron* 8-ik éve Domitiánusnak.

⁷ *Instit. or at.* I, II. és III.

⁸ L. A szónokok párbeszéde.

ban avagy már annak gyümölcseit is élvezték. Komoly, fenkölt gondolkozás, az erkölcsi törvényeknek és a humanitásnak tisztelete lépett Petronius féktelen kicsapongása és Senecának mértéken túli bölcsészeié helyébe. A nyelv nem oly tiszta, mint a Caesar és az Augustus korabeli Íróké; de van benne jellemző, merészség, valami, ami a modern századokat, melyek prósájuk közepes hangját declamatoriusabb hangjegyre tették le, mint a görögök a magukét, annak becsülésére és utánzására kényszerítette.

E bölcs és mérsékelt uralom alatt a keresztyének békében éltek. Titus az egyház emlékezetében nem szerepel, mint hitüldöző.¹ Egy esemény, mely uralkodása alatt következett be, mély benyomást tett mindenfelé: A Vesuv kitörését értem. A 79-ik esztendő látta e tűneményt, mely a földnek vulcanicus történetében talán a legmegkapóbb. Az egész világ megrendült belé. Amióta öntudatra ébredt, ily sajátságos dolgot még nem látott az emberiség. Egy emlékezetten túli idő óta kialudt régi kráter kezdett el újra működni páratlan heveséggel, mintha napjainkban Auvergne vulcánjai új életre keltenék tomboló multjokat* Láttuk, mint tette rabbá, 68-tól kezdve, a vulcanicus tűnemények iránti előítélet a keresztyén képzeletet s mint hagyta hátra nyomait az Apocalypsisben. A 79-ik év eseményét szintén felkapták a zsidókeresztyén látnokok s az az apocalypticus szellemnek mintegy újabb fellángolását keltette életre. A judaisáló secták úgy tekintették az elnyelt itáliai városok katasztrófáját, mint büntetést Jerusalemnak lerombolásáért.³ Az istencsapások, melyek egyre látogatták a világot, bizonyos pontig igazolták az eféle képzelődéseket. A tűnemények által keltett rémület rendkívüli volt A Dió Cassiustól reánk maradt lapoknak fele a csodás előjeleknek van szentelve. A 80. esztendőben oly óriási tűzvész dühöngött Rómában, melyhez hasonló, a 64-ikin kívül, nem fordult elő a város történetében. Három nap és három éjjel tartott; A Capitól és a Pantheon környéke teljesen hamuvá égett.⁴ Ugyanekkor irtózatoss pestis látogatta meg a világot; azt hitték, ez volt a legrettegetesebb járvány, mely valaha előfordult.⁵ A földrengések eszevesztették tetteket mindenkit,⁶ az éhség pusztított.⁷

¹ Euseb. H. K. III. 17.

² Dio Cass. LXVI. 24; Sueton *Titus* 8; Plin. *Epist.* VI. 16, 20; Tacit. Hist. I. 2.

³ *Carm. sib.* IV. 136.

⁴ Dio Cass. LXVII. 24; Sueton *Titus* 8; Euseb. *Chron.* Titus 2-ik éve.

⁵ Dio és Sueton 1. c. *Cann. sib.* IV. 142; Euseb. *Chron.* Vesp. 9-ik éve.

⁶ *Cann. sibil.* IV. 128 — 129, 143 — 144, 151; Euseb. *Chron.* Vesp. 8-ik éve; Orosus 1. VII. c. 9; Philostr. *Ápolt.* VI. 16, 17; Malala X. 10; Sync. György p. 647. (Bonn.)

⁷ *Carm. sib.* IV. 150—151.

Megtartja-e Titus mindvégig a jóságnak tett fogadalmat? íme ezt kérdezte kiki magától. Többen azzal állottak elő, hogy az emberi nem gyönyöre» szerepbetartása nehéz s hogy az új Caesar a Tiberiusok, a Caligulák, a Nérók útjára fog lépni, akik igen jól kezdtek, de a legrosszabbul végezték. A mindent megunt bölcseknek teljesen tompult lelkülete, minő az Antoninusé és Marc Aurélé volt, szükségét érzi annak, hogy a korlátokat nem ismerő hatalom kísértéseinek ellen tudjon állani. Titus jelleme ritka edzettséggel bírt; az ő törekvésében, hogy a jóság vezesse jogarát, az ő nemes ábrándképeiben az akkori emberiség felől volt valami szabadelvű és megindító; erkölcsisége mindamellet nem nyugodott teljesen szilárd alapon, csupán akart volt Elfojtotta hiúságát és kényszerítette magát, hogy élete elé tisztán tárgyilagos célokat tűzzön ki. Csakhogy a bölcsész! és érényes véralkat többet ér, mint az eltökélt erkölcsösség. A véralkat nem változik, a föltett szándék változik. Fel lehet tehát tennünk, hogy Titusnak jósága nem volt egyéb, mint egy fejlődési alakzat; és méltán kérdezhetjük, vajjon — bizonyos esztendőök múltán, nem változott-e volna meg, mint Domitián.

Mindez azomban visszatekintő sejtelem. A halál megszabadította Titust a megpróbáltatástól, mely, ha nagyon hosszan tart, reá nézve talán végzetes lett volna.¹ Egészsége szemlátomást roskadozott. Minden pillanatban könnyezett, mintha a világnak legelső rangjára emelkedve, onnan csakis üres és frivol voltát láthatta volna mindennek. Egy Ízben, különösen a Colisaenm felavatási ünnepélynek végén, a nép előtt tört ki rajta a zokogás.³ Utolsó útjában Rieti fele végtelen szomorúság vett rajta erőt. Egy Ízben látták, amint félretolta a függönyt hordszékén, hosszasan nézte az eget s esküdözött, hogy nem érdemelte meg a halált.” Kimerülés, ideggyöngeség volt ez talán, melyet a magára tukmált szerep idézett elő; a kicsapongó élet, melyet keresztül tombolt, mielőtt a trónra lépett, e mellett szólana. De úgy lehet, protestatio volt az, melyet egy nemes léleknek hasonló esetben a sors ellen emelni joga van. Természete érzelgős és vonzó vala. Testvérének borzasztó gonosz-sága ölte meg őt. Tisztán látta, hogy ha nem siet, Domitiánt találja maga előtt. A világ uralomról álmodni, hogy általa imádtassa magát, álmodozásának megvalósulása után azt venni észre, hogy a dolgok hiúságnál nem egyebek s hogy a politikában a jóság tévedés, látni, mjnt nő magasra szemei előtt a baj egy szörnyeteg alakjában, aki azt kiáltja oda: «ölj meg, vagy én ütlek le!» oh milyen szörnyű

¹ Dio Cass. LXVI. 18; Ausonius *De duod. imp.* p. 866. (kiad. Migne).

² Sueton *Titus* 10 Dio Cass. I.XV. 26.

³ Sueton *Titus* 10.

megpróbáltatás lehetett ez az ő jó szívének! Titus nem bírt egy Tiberiusnak keménységével vagy egy Marcus Aurélius lemondásával. Tegyük hozzá, hogy orvoslási rendszere a legrosszabb volt. Titus mindig s főleg Rieti mellett fekvő házában, ahol a víz igen hideg, oly fürdőket vett, melyek a legedzettebb embert is megölni képesek.¹ Mindez kétségkívül felment bennünket attól, hogy korai halálát mérgezésnek tudjuk be.² Domitián nem volt testvérgyilkos materiális értelemben; de azzá tette őt gyűlölete, irigysége, leplezetlen vágya. Magatartása atyjának halála óta örökös összeesküvésnél nem volt egyéb.³ Titus még ki sem lehelte lelkét, midőn Domitián mindenkit elűzött mellőle és lóra pattanva, megeresztett kantárszárral vágatott a praetorianusok táborába.⁴

A világ gyászba öltözött; de Israel ujjongott. Ez a bölcsészeti melakkólia és kimerülés által meg nem fejtett halál, nem volt-e nyilvánvaló ítélete az Égnek, mellyel az a templom lerombolójára, a világnak legbűnösebb emberére lesújtott A rabbin legenda e tekintetben, mint rendszerint, gyerekes fordulatot vett, a mely mindamellett birt némi igazsággal. «Titust a gonosztevőt», állították az agadisták, egy szipoly ölte meg, a mely agyvelejébe mászott és irtózatossá kínok között vetett véget életének.⁵ A nép szóbeszédei által mindig bolondá tett zsidók és keresztyének általában a testvérgyilkosságnak adtak hitelt. Szerintük a vérengző Domitiánus, Kelemennek gyilkosa, a szentek üldözője gyilkolta meg bátyját és ez az adat, mint Nérónak atyagyilkossága, képezte egyik alapját az új apocalipticus symbolismusnak, úgy amint azt később látni fogjuk

¹ Plutark. *De sanitate praec.* .3. Vespasián halálát is a hideg víznek túlzott használata okozta. Sueton *Vesp.* 24.

² Dio Cass. LXVI. 26; Philostr. *Apáti.* VI. 32; Aurél. Victor Caes. X. S. (ugyanaz *Epit.* X. 15., önmagának mond ellen). Sueton nem említi e szóbeszédet. Plutarkos (1. c.) kizárja azt és azt mondja, hogy értesítéseit egyenesen Titusnak orvosaitól vette. Tacitus utal rá p. o. *Hist.* I. 2. A hóval telt láda történetét (Dio Cass. LXVI. 26; v. Zonaras II. p. 498 c. Bonn) lásd Plutarkosnál (1. c.)

³ Sueton, *Titas* 9; *Dóm.* 2; Dió Cass. LXVI. 26.

⁴ Sueton, *Dóm.* 2; Dió Cass. LXVI. 26.

⁵ Bereschith rabba X. f.; Vagyikra rabba XXII. f.; Tanhuma 62 a; Bab Talm. Gittin 56. b.

⁶ IV. Esdr. XI. 35; XII. 27—28; *Carm. sibill.* XII. 120—123.

KILENCZEDIK FEJEZET.

A keresztyénségnek elterjedése. — Egyptom. A Sibillismus.

A türelem, melyet a keresztyénség a Flaviusok uralkodása alatt élvezett, kiválóan kedvező hatást gyakorolt kifejlődésére. Antiochia, Ephesus, Corinthus, Róma voltak főleg azok a tevékeny központok, ahol Jézusnak neve napról-napra nyert jelentőségében s ahonnan az új hit széthintette sugarait. Ha Bataneának külön álló ébionitáit kivesszük, az érintkezés, a zsidókeresztyének és az áttért pogányok között mindinkább könnyebbült; az előítéletek élőket vesztették; az egyesülés küszöbön állott. Sok neves városban két presbiteriátust és két episcopi-t találunk, az egyiket a zsidóból lett keresztyének, a másikat a pogány eredetű hívek számára. Föltételezték, hogy a pogányok episcoposát Pál apostol szervezte, a másikat pedig valamely más jerusalemi apostol.¹ Igaz, hogy a III. és IV. században visszaéltek e föltevessel, hogy kibontakozzanak abból a zavarokból, melybe az egyházak sodortattak, midőn e hagyomány össze nem egyeztethető elemeivel püspökök rendszeres egymásutánján dolgoztak. Mindamelllett úgylátszik, hogy bizonyos nagy egyházaknak kettősége valóban létezett A keresztyén község két osztályának oktatása annyira elütött egymástól, hogy egy azon pásztorok részéről egyáltalán nem részesülhettek a tanításban, melyre szükségük volt.²

A dolgok menete ily alakot különösen akkor öltött, midőn az eredet különböző voltához a nyelvbeli különbség csatlakozott, mint Antiochiában, ahol az egyik csoport görögül beszélt, a másik syr nyelven. Antiochiában úgylátszik kétféle eredetű presbyteri voltak, egyrészek Péterhez, a másik rész Pálhoz csatlakozott eszményileg. E kettős névsor ugyanazon eljárás révén keletkezett, mint azt a római püspökök névsorainál láttuk. A legrégebb presbyteri

¹ Epiph. haer. LXVIII. 7; *Constit. apóst.* VII. 46.

² A 200-ik év körül Caiust, mint *ethnón episkopos-X* találjuk. Photius XLVIII.

közé, akikre emlékezni tudtak, iktattak be bizonyos Evhodust, akit nagy tisztelettel vettek körül,¹ Ignatiust, aki még nagyobb hírnek örvendett s a kettős sorozat élére e két nevet helyezték.² Ignatius csak Trajánus alatt halt meg; Pál apostol Antiochiát 54-ben látta utoljára. Ignácra vonatkozólag tehát ugyanaz történt, ami Kelemenre, Papiásra s a keresztyén második és harmadik nemzedék sok más tagjára vonatkozólag; erőszakot követtek el az idő rendjén, csakhogy elhithessék, hogy alapításukat és tanításukat apostoloktól kapták.

Egyiptom, mely a keresztyénségben igen hátramaradt,³ valószínűleg a Flaviusok alatt kapta meg az új hitnek a magvát A Márkus alexandriai prédikálásáról szóló⁴ hagyomány egyike azon késői feltalálásoknak, melyek által a nagy egyházak apostoli régiségre óhajtottak szert tenni. Sz. Márk életét fővonásokban elég jól ismerjük, s ezek nem Alexandria, hanem Róma felé vezetnek. Valamennyi nagy egyház azzal állott elő, hogy alapítását apostolnak köszönheti, az alexandriai egyház, mely igen tekintélyessé nőtte ki magát, szintén helyre ütni kívánta a hiányt a czimben, melylyel nem birt. Az apostoli történet személyei között Márkus volt majdnem az egyedüli, akit még nem adoptáltak. Annak oka, hogy Egyiptom nevével az Apostolok Cselekedeteiben és Pál apostol leveleiben nem találkozunk, tényleg abban keresendő, hogy Egyiptom némi élőkéresztyénséggel birt, mely azt a tulajdonképeni keresztyénségtől sokáig elzárva tartotta. Ott voltak: Philo, ott a terapeuták, vagyis a Júdeában és Galileában képződött tanokhoz annyira hasonló tanok, melyek mellett az alól, hogy amazokra figyelmet vessenek, mintegy felmentve érezték magokat Később a mellett bizonykodtak, hogy a terapeuták szent Márk keresztyénéi valának,⁵ akiknek életszabályzatát Philo írta volna meg. Rendkívüli káprázat volt az egész. Bizonyos tekintetben azomban ez a bizar tévesztés még sem volt annyira ment az igazságtól, amint azt első pillanatra hinni lehetne.

A keresztyénség Egyiptomban, tényleg, bizonyos határozatlan jelleggel birt hosszú időn keresztül. A Mareotis tava mentén lakó terapeuták régi hitközségeinek tagjai úgy tűnhettek fel, mint Jézus tanainak hívei. A Philo iskolájából kikerült exegeták, mint Apollos, a

¹ Ignác állítólagos levele az antiochiabeliekhez. 7. §.

² Ez a *diadoché* sohasem nyert oly megállapodott alakot, mint a római püspököké. Origines, Eusebius, Theodoret, Chrysostomos János és sz. Jeromos elütőleg imák felőle.

³ L. *Az Apostolok* p. 283 s köv.

⁴ Euseb. H. E. II. 16; Epiphan. haer. LI. 6, sz. Jerom. *De viris Hl.* 8; Nicephor. H. E. II. 15, 43. Sz. Jeromosnak e kifejezése *adhuc judalsantem* valószínűleg szintén *a priori* föltevés.

⁵ Philo már régen meghalt akkor, midőn sz. Márkus alexandriai apostolságának lejátszódnia kellett volna.

keresztyénség határait közelítették meg, sőt abba be is léptek, nem mindig maradva meg állandóan annak kötelékében. Az apokryph könyveknek alexandriai zsidó szerzői igen közel állottak azokhoz az eszmékhez, melyek, mint mondják, a jerusalemi zsinaton emelkedtek túlsúlyra. Midőn az efféle érzelmekkel telített zsidók Jézusról hallottak beszélni, nem volt szükségök áttérniök azért, hogy Jézusnak tanítványaival rokonszenvezzenek. A confraternitas önmagától alakult meg.

Az Egyiptomban uralkodó saját szerű szellemnek különös emléke maradt reánk egy sibyllicus költeményben, melyet bizonyosan Titus uralkodása alatt vagy Domitián legelső éveiben írtak és a melyet a kritikusok majdnem egyenlő okok révén ép úgy tekinthetnek keresztyénnek, mint esséninek vagy théropeutának. Az igazság ott van, hogy a szerző egy szakadár zsidó, aki a keresztyénség, a baptismus, az essénismus között lebeg és akit mindenekelőtt a sibyllisták uralkodó eszméje sugalmazott, mely a monotheismusnak és az erkölcsnek a pogányok előtt való hirdetésében állott, egyszerűsített judaismus leple alatt

A sibyllismus ugyanazon időtájt született meg Alexandriában, midőn az apocalypticus műfaj Palestinában. A két párhuzamos műfaj hasonló szellemű állapotoknak köszönhetette megalkotását Minden Apocalypsisnek egyik szabálya már, hogy a művet az elmúlt századok valamely híres emberének tulajdonítja. Általános nézete e kornak, hogy a nagy próféták listája zárt egész, és egyetlen újabb sem tarthat arra igényt, hogy a sugalmazott elődökhöz hasonlításék. Mit tesz tehát egy azon vágytól ösztökélt ember, hogy gondolatának kifejezést adjon és azt tekintélyűvel ruházza fel, melylyel nem bírna, ha azt, mint a magáét tüntetné fel? Egy' régi Isten-embernek köpenyét ölti fel, egy tisztelt név alatt teszi közzé merészen könyvét. Az ilyesmi nem keltette fel az aggodalomnak árnyékát a hamisítóban, aki, csakhogy egy igaznak hitt eszmét elterjessen, saját énjét tagadta meg. Távol állott attól a gondolattól, hogy ezzel jogtalan-ságot követ el a régi bölcsön, akinek nevét felvette, de sőt azt hitte: tisztességet cselekszik, ha jó és szép gondolatokat tulajdonit neki. Ami pedig a közvéleményt illeti, ennek körében, minthogy onnan a kritika teljesen száműzve volt, az ellenvetésnek még csak árnyékára sem találunk. Palestinában ez újabb mennyei kijelentések számára valóban létezett vagy képzelt személyek közül választottak ki neveket, akiknek szentségét elismerte mindenki, Dánielt, Enocht, Mózeszt, Salamont, Barucht, Esdrást Alexandriában, ahol a zsidók bevoltak avatva a görög irodalomba és ahol arra tartottak számot, hogy szellemi és erkölcsi befolyást gyakoroljanak a pogányokra, a hamisítók görög bölcsészeket vagy neves moralistákat választottak, így történt, hogy Aristobulos hamis idézetekkel áll elő Homerosból,

Hesiodosból, Linusból s hogy csakhamar megjelenik egy ál-Orpheus, egy ál-Pythagoras, Heraclitosnak apocryph levelezése, egy Phocylidesnek tulajdonított erkölcsi költemény.¹ E műveknek célja egy és ugyanaz: a pogányok előtti hirdetése a deismusnak³ és a noachita szabályoknak vagyis egy az ő használatukra mérsékelt judaismusnak, judaismusnak, mely majdnem a természeti törvény mértékére van leszállítva. Csupán két vagy három önmegtartóztatást tartottak meg, melyek a legenyhébb zsidók szemében majdnem a természeti törvény keretébe tartozóknak tűntek fel.³

A sibylláknak okvetlenül a hamisítók világába kellett lépniök, midőn kifogástalan tekintélyek után kutattak, akiknek védő takarója alatt megismertetni akarták azokat az eszméket, melyek előttük drágák valának. Kicsiny, állítólag cumaei, érythrei költemények forogtak már közkezen, tele fenyegetésekkel, katastrófákat jövendölve a kiilönböző tartományoknak. E példabeszédszerű mondások, melyek nagy hatást gyakoroltak a képzeletre, különösen, midőn azokat véletlen események igazolni látszottak, a régi epikai hexameterben voltak megírva, oly nyelven, mely a homérinek utánzását negélyezte. A zsidó hamisítók ugyané rythmust választották és hogy a hiszékeny emberek csalódását még fokozzák, a szövegbe azon fenyegetések közül vettek fel néhányat, melyekről azt tartották, hogy azok az őskor jósló szüzeitől származtak.

Az alexandriai Apocalypsis formája tehát a sibyllismus. Ha egy zsidó, kinek szívében a jónak és az igaznak szeretete élt, e türelmes és rokonszenves iskolában, a pogányokhoz intéseket, tanácsokat akart intézni, a pogány világnak egyik prófétanőjét szólaltatta meg, hogy prédikációinak erőt kölcsönözzön, melylyel azok nélküle nem bírtak volna. Az erythrei oraculumoknak hangját vette fel, megfeszítette erejét a görögök prófétai költészetének hagyományos irányának utánzásában, hatalmába kerített néhányat azon verses fenyegetések közül, melyek mély benyomást gyakoroltak a népre és kegyes prédikatio alakjába öntötte az egészet Hozzuk fel újból, hogy efféle jó indulatú csalások akkor senkit sem botránkoztattak meg. A hamis classicusok

¹ A két utóbbi műre nézve lásd Bernays kiadásait. A többiekre nézve lásd a sz. Justinak tulajdonított *De monarchia* című művét, 2; Alex. Kelem. *Strom.* V. 14 fej.; Euseb. *Praep. evang.* XIII. 12 fej. Az egyházi atyák apológiájában oly sűrűn előforduló görög epikai, tragikus, comikus költőkből vett idézetek szintén az alexandriai zsidó műhelyből kerülhettek ki, különösen Aristobuloséból. L. főleg Alex. Kelem. *Strom.* lib. V.; Eus. *Praep. evang.* XIII. és a *De monarchia* című művet egészen.

² L. különösen a Menander vagy Philemou-féle szép sorokat, melyek az alexandriai zsidó műhelyből kerültek ki valószínűleg, a *De monarchia* ez. műben; Alex. Kelem. *Strom.* V. 14., Eus. *Praep. evang.* XIII. 13.

³ L. *Pál Apostol* p. 91—92.

zsidó műhelyének oldalán, melynek mestersége abban állott, hogy görög bölcsészeknek és moralistáknak szájába adjon maximákat, melyeket betanítatni óhajtottak, Krisztus előtt a II. században ugyanazon eszmék érdekében egy pseudo-sibyllismus keletkezett¹ A Flaviusok korában egy alexandriai újra felelevenítette a régóta megszakadt hagyományt és a régi oraculumokhoz néhány újabb sorokat csatolt. E sorok meglepően szépek.²

«Boldog, aki imádja a nagy Istent, őt, akit nem emberi kezek alkottak, akinek nincsen temploma, akit a halandók szeme meg nem láthat, kezök meg nem mérhet! Boldogok, akik imádkoznak, mielőtt ennének és innának, akik a templomok láttára tiltakozó mozdulatot tesznek és irtózáttal fordulnak el a vértől párolgó oltároktól! A gyilkosság, a piszkos nyereszkedés, a paráználkodás, a fajtalanság borzadályt keltenek az ő sziveikben. A többi ember, akik kárhozatos vágyaik után futnak, gunykazajjal és káromlással üldözik e szent embereket; esztelenségökben bűnökkel vádolják őket, melyeket ők magok követtek el; de Istennek Ítélete be fog telni majd. Az istenteleneket vetik a sötétségre; az istenfélők ellenben termékeny földön nyernek tanyát, Istennek Lelkétől nyerve életet és kegyelmet.»

E bevezetés után az Apocalypsis szokott lényeges részei következnek. Mindenekelőtt olyas történet bölcsészeti theoria az uralmak egymásutánjáról, Dánielt utánozva; azután égi jelek, földindulások, a tengerek mélyére merült szigetek, háborúk, éhség, tünetek, melyek Isten Ítéletének elközelgését hirdetik. A szerző felemlíti különösen a laodiceai 60-iki, a Myrai földrengést, a tengernek betörését Lyciába, mely 68-ban történt.³ Egyben a Jerusalemet ért csapások torlódnak fel képzelete elé. Egy hatalmas király, anyjának gyilkosa, akit fel nem ismernek, rabszolga köntösben elmenekszik Itáliából s az Euphratesen túl húzza meg magát. Ott várakozik elrejtözve, mialatt a birodalom trónjára pályázók véres harcokat vívnak egymással. Egy római vezér tüzet vet a templomra, megsemmisíti a zsidó nemzetet. Az itáliai földnek ölét megszakasztja a belső fájdalom; láng csap ki a mélyből, föl egészen az égig, megemészte a városokat, elveszejtve az emberek ezreit; fekete porfelhő tölti be a légkört, vörös lapilli hullanak le az égből. Ekkor ismerik majd meg az emberek a Legfelsőbb Istennek haragját, haragot, mely fejükre zúdult, mert elveszejtették az istenfélő emberek ártatlan törzsét — Betetőzéséül a bajnak, az elmenekült s az Euphrates mögött rejtődöző király kihúzza majd hatalmas kardját és az emberek ezreivel kel át az Euphratesen.

¹ *Carm. sib.* III. 2. és 4. §§.

² *Carm. sib.* IV. könyv.

³ L. *Az AnHikrisztus* p. 328, 337. A cyprusi földrengésre vonatkozólag lásd Euseb. *Chron.* a 76, 77. v. 78. évet (kiad: Schaene).

Látjuk, mily közvetlenül viszi tovább e mű János jelenéseit A 68. vagy 69-iki látnok eszméit njra megragadva a 81. vagy 82. évnek sibyllistája, akit komor látományaiban a Vesuvnak kitörése megerősített feleleveníti njból az Euphratesen túl lakozó Néróba vetett népszerű hitet, s elközelgőnek hirdeti jöttét. Bizonyos jelek, tényleg hinni engedik, hogy létezett egy ál Néró Titus alatt Komolyabb kísérlet játszódtott volna le már 88-ban és háborúra vezetett volna a párthusokkal.¹ A mi sibyllistánk prófécziája kétségkívül ez időpontnál korábbi. Ő egy rettenetes háborút hirdet, már pedig az ál Néró esete Titus alatt, ha ugyan megtörtént, nem volt komoly, ami pedig a 88. év ál Néróját illeti, ez vaklármánál nem keltett egyebet.²

Midőn a jámborság, a hit, az igazság teljesen kivesznek, midőn senki sem törődik többé az istenfélő emberekkel, a kiket mindenki halálra keres, s gyönyört talál azoknak bántalmazásában, az ő vérökbe mártja kezeit, ekkor szakad majd meg az isteni türelem; a dühtől reszkető Isten egy irtózatot tűzvész lángjával semmisíti meg az emberi nemet.³

«Óh! szerencsétlen halandók! változzatok meg; ne keltsétek fel a nagy Istenben a dühöngő haragot; békét hagyva a kardnak, a perpatvarnak, a gyilkosságoknak, az erőszaknak, fűrösszéték meg a folyó vizekben a ti testeiteket egészen; kiterjesztve kezeiteket az ég felé, esdjetek kegyelemért a múltért és a ti imáitok által¹ keressetek irt⁵ a ti sötét istentelenségtekre. Isten megfog békülni akkor, és nem fog elveszejteni titeket Haragja lecsillapul, ha sziveiteket a maradandó istenfélésben gyakoroljátok.¹ — De ha megmaradva makacsul gonosz szellemetek szolgálatában, nem követitek szavamat és esztelenségeteknek hódolva, gonoszul fogadjátok ez intelmeket, tűz eső fog lecsapni a földre. Annak jelei ime a következők: A nap felkeltével tüzes kardok az égen, trombiták harsogása; borzasztó üvöltések és rettenetes recsegés ropogás veri fel az egész világot A tűz elborítja a földet; az egész emberi nem kivész; fekete hamuvá lesz a világ.»

«És amidőn minden hamuvá lett, midőn Isten kioltja a rettenetes tűzvészt, melyet meggyújtott, a Mindenható ismét alakba fűzi a csontokat és az emberi hamut, és újjáteremti a halandókat Ekkor

¹ L. *Ai Antihrisztas* p. 319—320 jegyzet

² «Mota prope Parthorum artna falsi Neronis ludibrio Tac. *Hist.* I. 2.

³ *Carm. sib.* IV 161 s köv.

⁴ *Jasasthe*, úgylehet bizonyos utalás a therapeuta (*therapevein*) v. az essen (asaia, orvosok) elnevezésre.

⁵ Evlogiais.

⁶ Asltéséte.

lészen a végítélet, melyen Isten maga ítéli meg a világot Azokat, akik az istentelenség karjai közé dőlnek, a fejök fölött széttárult föld újra betemeti; tettök a borzalmas Tartarus és a gyehenna, a Styx nővérenek feneketlen örvényébe zuhan alá. Ellenben azok, akik megmaradnak istenfélőknek, új életre kelnek az örökké való nagy Istennek világában, az örök boldogság ölén, jámborságukért Istentől életet és kegyelmet kapva jutalmul. így élnek ők majd együtt éltető fényében egy napnak, mely nem nyugszik le soha. Oh boldog az, aki e napokat megéli!»

Keresztyén volt-e a költeménynek szerzője? Szívében bizonyára az; de a maga módja szerint. A kritikusok, akik e darabban Jézus egy tanítványának munkáját látják, főleg a pogányokhoz intézett azon felhívásra támaszkodnak, hogy térjenek meg és mossák meg egész testöket a folyó vizekben.¹ Csakhogy a keresztség nem volt kizárólagos sajátja a keresztyéneknek. A keresztyénség mellett ott voltak a baptisták, a hémerobaptisták sectái, akikre a sibyllai vers jobban illett, mert a keresztyén keresztséget csupán egy ízben szolgáltatott ki, mialatt a költeményben előforduló keresztség, valamint az azzal kapcsolatos ima,² ugylátszik, a bűnök eltörlését eredményező gyakorlat, szentség, mely megismételhető s amely önmagában kezelhető. De ami különösen érthetetlen lenne, ez az, hogy egy közel kétszáz versből álló keresztyén Apocalypsisben, melyet Domitián uralkodásának kezdetén Írtak, nem fordul elő egyetlenegyszer sem a feltámadott Jézus, aki, mint embernek fia jön el a felhők között, hogy ítéljen eleveneket és holtakat Tegyük ehhez a mythologiai kifejezéseknek használatát, melyre a II. század keresztyén íróinál nem találunk példát, a mesterséges irányt, a régi homéri irány utánezatát, mely a világi költőknek olvasására és az alexandriai grammaticus iskoláknak hosszas látogatására mutat a szerzőnél.³

A sibyllicus irodalom eredete tehát az esséni vagy a therapeuta* hitközségekben kereshető; már pedig a terapeuták, az essének, a baptisták, a sibyllisták eszmevilága fölötté hasonló volt a keresztyénség eszme köréhez, s az utóbbiakétól csakis Jézus személyének kultusa által különbözött. Később, kétségkívül, a zsidó sekták mind az egyházba olvadtak be. Hova tovább, csakis két zsidóosztályról lehetett beszélni: egyfelől a Törvényt szigorúan megtartó zsidót látjuk, a talmudistát, a kasuistát, egyszóval a farizeust; másfelől a laza zsidót, aki a judaismusból olyan természeti vallást csinál s abba

¹ Carm. sib. IV. 164.

² *Ibid.* IV. 165—166.

³ Sz. Jakab és sz. Judás levelei mindamellet kissé ugyanily nemű gre-citást mutatnak.

⁴ V. Joseph. B. J. II., VIII. 12.

erényes pogányokat is fölvesz. A 80-ik év körül, főleg Egyiptomban, még mindig voltak sekták, melyek ez álláspontra helyezkedtek anélkül, hogy Jézus mellé sorakoztak volna. Nemsokára eltűnnek ők is s a keresztyénegyház felveendi mindazokat, akik kiakarják magokat vonni a Törvény túlzó követelményei alól anélkül, hogy azért Abrahám lelki családjához tartozni megszűntek volna.

A sibyllicus gyűjteményben a négyes számot viselő könyv nem egyedüli termék e nemben, melyet Domitián kora felmutat Az a darab, mely bevezeti az egész gyűjteményt s amelyet Theophilos, Antiochia püspöke (a II. század végén) őrzött meg számunkra, nagyon hasonló a negyedik könyvhöz s azzal egyformán végződik:¹ «Tűzforgatag fog aláúdulni reátok; égő fáklyák fognak emészteni titeket mindörökké; azok azonban, akik imádni fogják az örökkévaló igaz Istent, örökseivé lesznek az életnek, ott élnek örökké a Paradicsom mosolygó kertjében, eszik az édes kenyeret, mely a csillagos égből hull alá.»² E töredék első pillanatra bizonyos kifejezésekben a keresztyénség nyomaira látszik mutatni; csak hogy hasonló kifejezéseket találunk Philonál is. A bölcsőkorát élő keresztyénségnek, a Jézus személyének tulajdonított isteni szerepen kívül, oly kevés kiválóan sajátos vonása volt, hogy annak szigorú meghatározása, mi legyen keresztyéni és mi nem, olykor rendkívül finom kérdést képez.

A Sibyllicus Apocalypsiseknek egyik jellemző részlete az, hogy szerintük a világot világégés fogja megemészteni. Több bibliai szöveg vezetett ez eszméhez.³ Mindamellet nem találjuk meg azt a János nevét viselő Apocalypsisben. Annak első nyomát a keresztyéneknél Péter második, és jóval későbbben irt levelében találjuk meg.⁴ A kérdéses hit tehát, ugylátszik, az alexandriai körben képződött s hinnünk szabad, hogy az részben a görög bölcsészeitől ered; számos iskola, különösen a stoikusoké, vallotta elvként, hogy a világot tűz fogja fölemészteni.⁵ Az esséniek ugyané nézetet fogadták el.¹ A Sibyllának tulajdonított összes iratoknak' is e hit képezte alapját anynyira, hogy ezt az irodalmi ábrándot megtaláljuk a nyugtalan lelkek álmodozásaiban a jövőben is. — Itt és az ál-Histaspes irataiban akadtak arra a keresztyén hittudósok. E becsempézett

¹ *Cann. sib. proaeni*. V. 81—87; h. ö. III. 60—61.

² V. Philo. *A törvény allegóriái* III. 59. §.; *Carm. sib.* VIII. 403. és köv.

³ Deuter XXVII. 22. (Justin, *Ápol.* I. 44, 60); Ezsaiás LXVI. 15.

⁴ II. Petri III. 7, 12.

⁵ *Ekpyrós.* V. Cic. *Quaest. acad.* II. 37; Ovid. *Métám.* I. 256 s köv.; Seneca *Consol. ad Moreiam* 2b; *Quaest. nat.* II. 28; *De monarchia*, állítólag Justintól. 3.

⁶ *Philosophumena* IX. 27; Josef B. J. II., VIII. 11.

⁷ L. p. o. II. 194 s köv.; III. 72 s köv.; 82 és köv.; VII. 118 s köv., 141. és köv.; VIII. 203 s köv.; 217 s köv.; 337 s köv.

orákulumoknak tekintélye oly nagy volt, hogy azt naivul mennyei kijelentésnek tartották.¹ — A pogány tömeg képzeletében szintén ott kísértett az eféle rémület, melyet nem egy csaló aknázott ki egyaránt.²

Annianus, Avilius, Cerdon, Primus, akiket sz. Márk utódjaiként soroznak fel,³ kétségkívül régi presbyteri voltak, akiknek nevei fennmaradtak és akiből püspököket csináltak, midőn már megállapítást nyert a tan, hogy a püspökség isteni intézmény, s hogy minden széknek meg nem szakított egymásutánt kell felmutatnia a méltóságban fel egész az apostolig, akit e méltóság alapítójának tartottak.⁴ Bármiként legyen is, az alexandriai egyház kezdettől fogva élesen különálló jelleggel bírhatott. Erősen zsidóellenes volt; az ő ölében születik majd meg tizennégy vagy tizenöt esztendő múlva a judaismusnak és a keresztyénségnek teljes szétválasztása mellett harczoló legerélyesebb manifestum is, a «Barnabás levele.» Egész más dologról lesz szó ötven év múlva, midőn ugyanott születik meg a gnosticizmus, mely azt hirdeti, hogy a judaizmus egy gonosz istennek a műve és Jézus lényeges missiója épen az volt, hogy megfoszsa trónjától Jehovát. — Alexandriának vagy, ha ugytetszik, Egyiptomnak döntő szereplése a keresztyen theologia fejlődésében ekkor lép majd előtérbe tisztán és világosan. Egy' új Krisztus fog feltűnni; úgy hasonlítva arra, akit eddig megismertünk, mint Gallilea parabolai hasonlítani az osirisi mythosokra vagy az Apis anyjának symbolismusára.

¹ V. Justin *Apoll.* 20, 44; *Ápol.* II. 7; Lactancius *De ira Del* 23; *Div. Inst.* VII. 18.

² Julius Capitol. *Álarc. Aurél.* 13.

³ Euseb. H. E. II. 24; III. 14, 21; IV. 1, 4; *Constit. apóét.* VII. 46.

⁴ L. fent.

TIZEDIK FEJEZET.

A görög evangéliomot javítják és kiegészítik (Máté.)

A Márkus evangéliomában előforduló hibák és hiányok mindinkább boszantóbbakká váltak. Azok, kik ismerték Jézusnak gyönyörű beszédeit, amint azokat a syr-chaldeai iratok közölték, sajnálattal utaltak a Péter-féle hagyományból eredt elbeszélésnek szárazságára. Abban nemcsak Jézusnak legszebb prédikációi megkurtitva tétettek közzé, de Jézus életének már lényegesen tekintett részei sem találtak helyet. A legelső keresztyén kornak régi eszméihez mindenkor hű Péter a gyermekkor elbeszéléseire, a genealógiákra nem sok súlyt fektetett. Már pedig a keresztyén képzelet főleg ez irányban volt tevékeny. Az új elbeszéléseknek egész sora alakult meg; oly evangéliomot óhajtottak, melyben a Márk evangéliomának tartalmán felül mindaz benn legyen, amit Keletnek legjobb traditionistái tudtak vagy tudni véltek.

Ez volt eredete a mi szövegünknek, melyet «Máté szerintinek» nevezünk.¹ Ezen iratnak szerzője a Márk evangéliomot vette alapul. Követi rendjét, alaptervét, jellemző kifejezéseit és pedig oly modorban, mely nem enged kételkednünk abban, hogy elődjének művét ne tartotta volna szem előtt, avagy azt emlékezet után ne ismerte volna. Tartalmuk a legkisebb részletekben egész oldalakon keresztül annyira összevág betűszerint, hogy olykor elfog a kísértés s bizonykodni szeretnétek amellet, hogy a szerző előtt Márknak egy kézírata feküdt.² Viszont bizonyos szóváltoztatások, számos áthelyezések,

¹ A keltet megközelítőleg határozza meg: 1. a XVI. 28, mely még a kiadás megjelenése idején is valót tartalmazott; 2. az *evtheót* (XXIV. 29—30), mely nem enged messzire távoznunk a judeai háborútól. (Has. össze Lukács XXL 24). Az Evangéliomnak általános prédikálása (XXIV. 14) mi pontos adatot sem nyújt.

² Így az ó-testamentomi idézetekben a megegyezés feltűnő. H. ö. Máté XV. 8. és Márk VII. 6; Máté XIX. 5. és Márk X. 7; Máté XXL 13. és Márk XI. 17; Máté XXII. 32. és Márk XII. 26; Máté XXII. 44. és Márk. XII. 36;

bizonyos elhagyások, melyeknek indokát megmagyarázni lehetetlen, inkább azt a hitet erősítenék meg, hogy az író emlékezet után dolgozott.¹ Mindez elenyésző súlylyal bír. A fő az, hogy a Máté nevét viselő szöveg a Márk szövegét, mint előzetesen meglévőt tételezi fel s azt csak kiegészíti. És pedig kétféle módon, egyfelől közzé iktatja azokat a hosszú beszédeket, melyek értékét képezték a héber evangéliumoknak, azután ahhoz jóval újabb alakulatu hagyományokat, a legenda fokozatos kifejlődéseinek gyümölcseiként csatol, melyeket a keresztyén öntudat már megbecsülhetlen értékűnek tartott. Az utolsó kiadás egyébiránt számtalan azonosságot mutat fel az irányban; ugyanazon kéznek a munkája látszik meg a gyűjteménybe került egymástól erősen elütő darabokon.²

Ez az egység azt a hitet kelti, hogy a Márktól elütő részeknél, az író héber szöveg után dolgozott; ha egy fordítást használt volna, irány különbségeket vennénk rögtön észre az alap és a közbeszúrt részek között. Különböznék is a kor ízlése inkább az átdolgozások, mint a tulajdonképeni fordítások felé hajlott.³ Az ál-Mátéban előforduló bibliai idézetek a héber szövegnek (v. egy arameai targumnak) és a Septante fordításnak használatát tételezik fel egyaránt;⁴ exegesisének egy része csak is a héber mellett bír értelemmel.⁵

Máté XXI. 42 és Márk XXII. 10-11; Máté XXVI. 31 és Márk XIV. 27; Máté XXIV. 15 és Márk XIII. 14. Annak megértésére, hogy e részek annyira összevágának, ne feledjük el, hogy Jézus az arameai nyelvet beszélte s nem a görögöt.

¹ Többé-kevésbé hasonló, de összezavart körülményekre alkalmazott szavaknak bizar összhangjai: *Apingeilan*, Márk VI. 30. és Máté XIV. 12; *Exestis* és *Exittanto* Márk III. 21; Máté XII. 23.

² L. Réville táblázatait, *Etüdét crit. tūr l'Evang. selon saint Matthieu* p. 2. s köv.

³ Hogy a tényleges Máté nem egy héber eredetinek egyszerű fordítása, e mellett a bibliai idézeteknél a Septanténak használatán kívül, számtalan egyéb sajátosságok bizonyítanak; p. o. a sz. léleknek, mint atyának szerepeltetése, ellenkezőleg a héber nőnemű ruoá-hal (v. Héber. evangy. Hilg. p. 16, 23—24; 1. p. 185) másfelől a tolmácsolás hűsége, az általános értelmet illetőleg ellenmondásokat eredményez, melyeket a szerző nem tüntetett el. A leggyakrabban a *logidnak* alárendeli Márkot; amazok képezik főtárgyát. De Papias tanúsítja, hogy igen különböző *logia* fordítások forogtak közkézen. (Eus. H. E. III. XXXIX. 16). A Máté V. 37 vers. *logion-ia.X.*, ugylátszik helytelenül fordította le az első evangy. szerzője. V. Jak. V. 12; Justin *Ápol.* I. 16; [*Horni! pteudoclem*]. III. 55; Alex. Kelem. *Strom.* VII. 11.

⁴ Máté I. 21, 23 (héber és Sept.); II. 6. (héber és Sept.); II. 15. (héber); II. 18. (héber és Sept.); II. 23 (héber); IV. 15—16. (héber és Sept.); VIII. 17. (héber); XII. 17—21. (héber és Sept.); XIII. 35. (héber és Sept.); XXI. 5. (héber) 'XXIII. 35 (Sept.); XXVII. 9—10. (héber és Sept.); XXVII. 43. (héber és Sept.) A történeti elbeszélésekben, midőn szerző Márkot másolja, szintén az ő idézeteit kölcsönzi át.

⁵ *Hatöraiot Kildihételai* (II. 23) Ezsaiásból XI. 1; I.X. 21.

A szerző Jézus nagy beszédeinek közbeszúrásában igen egyszerűen jár el, akár, mert azokat erkölcsi tételek gyűjteményeiből vette, melyek az evangyéliumi hagyománynak bizonyos percében létezhettek, akár mert azokat a héber evangyéliumból szelte ki egészben. E beszédek, mint hosszúra nyúló zárjelek, iktatvák be általa Márkus elbeszélésébe,¹ melyen e célból széles vágásokat ejt A legfőbb beszéd, a hegyi beszéd, nyilván egymással összefüggéstelen részekből van szerkesztve, melyeket úgy fűztek együvé mesterségesen. A XXIII. részben megtaláljuk az összes szemrehányásokat, melyeket Jézus különböző alkalommal a hagyomány szerint a fariseusok ellen használt. A XIII. részben olvasható hét példázatot Jézus bizonyára nem mondta el egy napon egymás után.² Szabadjon egy bizalmas hasonlattal élnünk, mely egyedül adja vissza gondolatunkat Az első evangyéliom kiadása előtt léteztek beszéd és parabola kötegek, melyekben Jézusnak beszédei tisztán külső elvek szerint osztályozvák.³ Az első evangyéliomnak szerzője már készen találta e kötegeket és azokat úgy iktatta be a Márk szövegébe, mely neki vázlatul szolgált, amint csomagolva voltak, anélkül, hogy az őket lazán összefűző szálat elszakította volna. Márkusnak szövege, bármennyire röviden közölte is a beszédeket, itt ott tartalmazott oly beszéd részeket is, melyeket az új szerző a l o g i a gyűjteményből vett át egészben. Innen az ismétlések. Az új szerző, a leggyakrabban keveset törődik ez ismétlésekkel;¹ másutt elhagyások, áthelyezések és bizonyos irányi ügyességek révén kerüli ki azokat.

A régi Márkus előtt ismeretlenül maradt hagyományoknak beiktatása ál-Máténál még erőszakosabb eljárás útján megy végbe. Birtokában néhány csodákat vagy gyógyításokat tartalmazó elbeszélésnek, melyeknek a Márkusban már közölt elbeszélésekkel való azonosságát nem veszi észre, a szerző inkább két Ízben beszéltet, mintsem fontosaknak tartott tényeket elhagyjon. Mindenekelőtt teljes kíván lenni és nem okoz neki mi nyugtalanságot sem az, hogy a különböző eredetű vonások efféle csoportosításában ellenmondásokba esik s elbeszélését zavarttá teszi. Innen ama körülmények, melyek

¹ H. ö. Márk I. 21, 22; Máté V. 2-el; VII. 28-al; Márk X. 31—32, Máté XIX. 30-al; XX. 17-el; Márk XI. 33; XII. 1. Máté XXI. 28-33-al (Luk. XX. 7—9.) A Márk III. részében (h. ö. Máté IX. 37-től kezdve) foglalt apostoli utasításoknak közzészúrása nem kevésbé érezhető.

² Jegyezd meg az 52 vers formuláját.

³ A XIII. részben, a parabolicus forma; a XXIII. részben a (fariseusi) tárgy hason mivolta a XVIII. r. *íait*. a kisdedek szerepeltetése.

⁴ H. ö. Máté X. 38—39. és XVI. 24—25, Márk Vili. 34—35-el; Máté V. 29—20. és XVIII. 8—9, Márk IX. 43- 47-el; Máté V. 31—32. és XIX. 8—9. Márk X. 1 Lel; Máté XXIII. 11. és XX. 16., Márk X. 43-al; Máté X. 22. és XXIV. 9-13; Márk XIII. 13-al.

ott, ahol bevezetvük, homályosak, s melyeket csakis a művet tovább olvasva értünk meg,¹ innen azok az u tálások bizonyos eseményekre, melyekről a történeti részben mi sincs mondva.² Innen ama sajátos kettősségek, melyek jellemzik az első evangéliomot; két vaknak kétszeri meggyógyítása;³ egy ördögös némának kétszeri meggyógyítása;⁴ a kenyérnek két izbeni sokszorosítása;⁵ egy csodás jelnek kétszeri kérése;⁶ két támadás a botrány ellen;⁷ két ítélet az elválás ellen.⁸ Innen van talán a páros modor az elbeszélésben, mely a kettős látás hatását kelti: a jerikói két vak és más két vak⁹ gergesai két ördögös;¹⁰ Jánosnak két tanítványa;¹¹ Jézusnak két tanítványa;¹² két testvér.¹³ A harmonisticus exegesis terén ez teremtette meg annak szokásos hajtásait, a szóbőséget, a nehézkességet Másfelől egészen friss bemetszést veszünk észre, szemzést, melyből a toldás rügyezik ki. Így Péternek csodája (Máté XIV. 28—31.) ez az elbeszélés, mely Márkusban nincs meg, oly módon van beszúrva Márk VI. 50. és 51. verse közé, hogy a szúrás helyén tátongó seb maradt. Ugyanígy vagyunk a Statérról szóló csodával,¹⁴ Judással, aki önmagára mutat s akihez Jézus kérdést intéz,¹⁵ Jézussal, amint megdorgálja Pétert, midőn az kardját használta, Judás öngyilkosságával, Pilátus nejének álmával stb. Selejtezzük ki e vonásokat, a Jézus-legenda későbbi fejlődéseinek e gyümölcseit, s a Márkus szövege marad vissza.

Így lépett be az evangyelmi szövegbe egész sora a legendáknak, melyeket Márkusnál nem találunk: a geneologia (I, 1 — 17), a természetfölötti születés (I, 18—25), a mágusok látogatása (II, 1—12), az egyiptomi futás (II, 13 —15), a bethlehemi mészárlás (II, 16 —18), a vizeken járó Péter (XIV, 28—31), Péter prerogatívái (XVI, 17 —19), a hal gyomrában talált pénzdarab csodája (XVII. 24—27), Isten or-

¹ így Máté X. 1. kevéssé természetes az apostolok meghívása előtt; ellenben Márk III. 14; VI. 7. logicus. H. ö. Máté X. 25; XII. 24 s köv.

² Máté X. 25; XI. 21; XXIII. 37.

³ Máté IX. 27—30; XX. 29—34.

⁴ Máté IX. 32-34; XII. 22—24.

⁵ Máté XIV. 13—21; XV. 32—39.

⁶ Máté XII. 38-42; XVI. 1—4.

⁷ Máté V. 29—30; XVIII. 8—9. .

⁸ Máté V. 32; XIX. 9.

⁹ Máté IX. 27; XX. 30; v. Márk. X. 46-53; Luk. XVIII. 35-43.

¹⁰ Máté VIII. 28; v. Márk. V. 1—10.

¹¹ Máté XI. 2.

¹² Máté XXI. 1.

¹³ Máté IV. 18. V. *doo plousioi* Naz. evangy. Hilg. p. 16. 30—31. s. H. ö. ugyané dolgot a *Schah namehben*. Siawusch episodját. Mohi II. préf. p. VII. VIII. (új kiad.)

¹⁴ Máté XVII. 24, 27; beiktatva Márknál IX. 33.

¹⁵ H. ö. Máté XXVI. 24—26, 49—50, Márk XIV. 21—22-el, 45 -46-al.

szágának heréltjei (XIX, 11 —12), Jerusalembel való felbuzdulása, midőn Jézus oda bevonul (XXI, 10—11), a jerusalemi csodák és a gyermekek diadalmi kiáltása (XXI, 14—16), különféle legendái vonások Judásról, különösen öngyilkossága (XXVI, 25—30; XXVII, 3—10), a kardnak a hüvelybe parancsolása (XXVI, 52—53), Pilátus nevének közbenjárása (XXVII, 19), Pilátus, amint kezét mossa s a zsidó nép, amint az egész felelősséget a Jézus halála miatt magára veszi (XXVII, 25), a templom főkárpitjának kettészakadása, a földrengés, a szentek, akik Jézus halálának percében feltámadnak (XXVII, 51—53), a sir mellé állított őrség és a katonák megvesztegetése (XXVII, 62—66; XXVIII, 11 —15). Mind e részekben az idézetek a Septante szerint történnék.¹ A szerző, saját használatára csupán a görög fordítással élt; de midőn a héber evangéliomot fordította, az eredetinek exegesiséhez alkalmazkodott, mely gyakran teljesen hibás volt a Septantéban.

A csodás alkalmazásában bizonyos verseny, fokozottabb és szembeszökőbb előszeretettel a csodák iránt, azon czélzat, hogy az egyház, mint már szervezett és fegyelmezett testület állíttassék oda, egyre növekedő ellenszenv a zsidók iránt, mondották tollba e toldások legnagyobb részét. Mondottuk már, hogy egy dogmának izmosodásában vannak pillanatok, midőn a napok századokkal érnek fel. Halála után egy hétre már tág legendával birt Jézus; a vonások túlnyomó része, melyeket felsorolunk, még életében, előre meg volt írva.²

A zsidó agad a megalkotásában döntő eszközeinek egyikét a bibliai szövegekből vont analógiák képezik. Ez eljárás az emlékezet világában jelentkező hézagok egész sorát volt hivatva kitölteni. A legellentétebb hírek keringtek például Judásnak halála felől.³ Csakhamar egy változat vált uralkodóvá; prototypusul Achitophel, aki elárulta Dávidot, szolgált.⁴ Elfogadták, hogy Judás is felakasztotta magát, mint amaz. A harmincz ezüspénzt, azon tényét, hogy azokat a templomba vetette, valamint a Fazekas rétének a szerepeltetését Zakariásból vettek,⁵ s készen állott az egész elbeszélés.

A kis történeteknek és közbeszúrásoznak egy másik bő forrását képezte az apologeticus czélzat. Már is ellennézetek ütötték fel fejökét a Jézus messianitása ellen is; azokra felelni kellett Keresztelő János, mondották a hitetlenek, nem hitt benne; a városok, ahol csodákat tett, nem tértek át; a nemzet bölcsei és tudósai nem törődtek vele; ördögöket a Belzebub által űzött csupán; égi jeleket

¹ L. főleg Máté IV. 4, 6, 7, 10; XVIII. 16, XXI. 16.

² *Jézus élete* p. 250 s köv.

³ L. *Jézus élete* p. 453 s köv.

⁴ H. ö. II. Sám. XVII. 23 (görög ford.) és Máté XXVII. 5.

⁵ Zakar. XI. 12—13.

ígért, melyek el nem következtek. Minderre meg tudtak felelni.¹ Hízelegtek a tömeg democraticus ösztöneinek. Jézust nem a nemzet vetette vissza, mondták a keresztyének; a felsőbb, mindig egoista körök voltak azok, akik nem akartak hallani felőle. Az egyszerű emberek lelkesedtek érte; az előljárók cselhez folyamodtak, hogy elfoghassák; mert féltek a néptől.² «A kormánynak a vétke» íme egy magyarázat, melyet minden időben könnyen elfogadtak.

Jézusnak születése és feltámadása vég nélküli ellenvetéseket keltettek az alacsony lelkületüeknél, s a rosszul előkészített szivekben. A feltámadást senkisémet láttam; a zsidók azt vitatták, hogy a holttestet Jézusnak barátjai elvitték Galileába. Erre az örök meséjével feleltek, akiknek a zsidók pénzt adtak volna, csak hogy azt mondják, miként a tanítványok vitték el a testet.³ A születésre vonatkozólag két egymással ellentétes nézet kapott lábra; de minthogy a keresztyén öntudat igényeinek mind a kettő megfelelt, azokat jól rosszul összeegyeztették egymással. Egy felől úgy kellett lenni, hogy Jézus a Dávid ágából származzék,⁴ másfelől nem akarták, hogy Jézus fogantatása ép úgy történt legyen, mint más emberé. Nem volt természetes, hogy az, aki nem élt úgy mint a többi emberek, úgy szülessék, mint a többiek. Dávid családi fájának oly alakot kellett nyerni, melyben Józsefet a Dávid törzséhez tartozónak tünteti fel a geneologia. József atyja volt Jézusnak,⁵ hogy tehát Jézust Dáviddal hozzák kapcsolatba, nem kellett egyebet tenni, mint azzal Józsefet kötni össze. Ez azonban a természetfölötti fogantatás feltételében nem volt kielégítő, mert e hypothesis mellett Józsefnek és állítólagos elődjének a Jézus születésében mi részök sem volt. Máriát kellett tehát a királyi családdal összeköttetésbe hozni; már pedig az első században mi kísérlet sem történt ez irányban.⁶ kétségkívül azért,

¹ Máté XI, 7—30; XII, 25—37, 39-45.

² Máté IX. 34; XII. 14—15; XIV. 35; XV. 1; 30 — XVI. 1; XX. 2—3; XXI. 14-15; XXVI. 1; XXVII. 20.

³ Máté XXVII. 62—66; XXVIII. 11 — 15.

⁴ Rótn. I. 3, *Apor.* V. 5; *Csel.* II. 30. V. Jerus. Talmud *Sanhedrin* 43a.

⁵ Lukács (III. 23) enyhít a nehézségen az ő *hős enomisefo-jáva*}. Cérintos és Carpocrates e kérdésben tökéletesen logikusan gondolkodtak. *Kpiph. haer.* XXX. 14. Lehet, a Máté I. része 16 versének szövege pontosabb volt a Cérintos és Carpocrat által használt nazarén evangyéliomban. L. Hilgenfeld. p. 15, 19.

I.

⁶ A Luk. I. 27. és II. 4. maguk is ellentétes nézetre vallanak. A logika a II. században foglalta el újra jogait, akkor alkották meg vagy legalább feltették Máriának leszármazását Dávid törzséből. Jakab Protevang. c. 10. (p. 19. Tisch.), Mária születés, evang. c. 1. (p. 106.) sz. Justin. *Diái.* 23, 43, 45, 100, 101, 102. *Ápol.* 1.32; Irén. III. XXL 5; Tertullian *Adv. Marc.* III. 17, 20; IV. 1, 7, 19; V. 8; *Adv. Jud.* 9; *De Came Christi* 22. (Hilgenf. *Erit. Untersuch. Ober die Evang. Justin* stb. p. 100, 101, 140. és köv. 156. és köv.)

mert a geneológiák már elkészültek, mielőtt Jézusnak a két nem szabályszerű egyesülésén kívül álló születést tulajdonítottak volna komolyan, és mielőtt Józseftől reális atyai jogait elvitatták. A héber evangéliom, legalább ebben az időben, mindig József és Mária fiának hagyta meg Jézust;¹ a szent Lélek ezen evangéliom szerint Jézus-Messiasra nézve (az ember-jézustól különböző személyiség²) nem apa, hanem anya volt.³ A Máté nevét viselő evangéliom ellenben egy teljesen ellenmondó nézetben állapodik meg. Jézus nála Dávidnak fia József által, aki nem atyja. A szerző e zavarból túlzó naivitás révén bontakozik ki.¹ Egy angyal jelenik meg, hogy eloszlassa az aggodalmakat, melyeket Józsefnek ily rendkívüli esetben éreznie joga volt

A geneologia, melyet a Máté nevét viselő evangéliomban olvasunk, bizonyára nem az evangéliom szerzőjének a műve. Ő azt egy korábbi iratból vette. Válgjon a héber evangéliomban szintén ugyanaz volt-e felvéve? Legalább is kétes.⁵ Szüriának zsidó keresztényéi között egy tekintélyes töredék mindig oly szöveget használt, ahol eféle geneológiák nem szerepeltek; de bizonyos nazarén kéziratokban már szintén igen korán ott szerepel bevezető részül egy sépher toledoth.” A Máté-féle geneologia menete héber; a tulajdonnevek átiratai nem a Septantéból valók.⁷ Láttuk másfelől,⁸ hogy a geneológiákat valószínűleg a Jézus rokonai készítették, akik Bata-neában laktak és héberül beszéltek. Annyi bizonyos, hogy e geneológiák feldolgozása nem történt egységesen, sem valami nagy eredetiséggel, mert két egymástól elütő rendszer maradt reánk olyan, melyek Józsefet a Dávid-féle családi leszármazásnak legutolsó ismert tagjával hozzák kapcsolatba. Nem lehetetlen, hogy József atyjának és nagy atyjának a neve ismeretes volt.⁹ Ezt leszámítva Zorobabeltől Józsefig, minden csak úgy csinálódott Minthogy a fogság óta a bibliai iratok nem közöltek többé chronológiát, a szerző a tartamot a valóságnál rövidebbnek vélte s abban igen kevés fokozatot

¹ Epiph. haer. XXX. 14. Az összes ebionita secták ezt az evangéliomot fogadták el, már pedig a sectáknak legalább egy része tagadta Jézus születésének természetfölötti voltát.

² L. fent.

³ *Hé mitér mou to bogion pneumo.* Hilgenf. p. 15. (22 s.), 16. (15 s. köv. sor) 20, 23.

⁴ Máté I. 16, 18, 25.

⁵ Lásd fent. Epiph. haer. XXVIII. 5; XXIX. 9; XXX. 3, 6, 14.

⁶ Biblos geneos.

⁷ Boel és nem Boát.

⁸ Fent Jul. Afric. Euseb. H. E. I. 7.

⁹ Mindazáltal ez kevésbé valószínű, mert Lukácsban, az eltérés már József atyjánál kezdődik.

vett fel.¹ Zorobabeltől Dávidig a Paralipoménakat használta fel nem minden pontatlanság vagy emlékezeti bizarságok nélkül.² A Geuesisben, Ruth könyvében, a Krónikák könyvében találjuk meg a törzsfonalat Dávidig. A Mátéban olvasható geneologia szerzőjének egy különös aggályoskodására mutat az, hogy a Jézusig menő leszármazási táblában kivételes privilégium révén avagy erővel³ négy bűnös, hűtelen s oly viseletű asszonyt nevez meg, akiket a Fariseus nagyon is kifogásolhatott, Thamart, Rahabot, Ruthot és Bethsabét¹ Felhívás volt ez a bűnösökhöz: ne essenek kétségbe, előbb-utóbb a kiválasztott családba fognak bejutni ők is. Máté geneológiája Jézusnak ősei között még Judeának királyait, Dávidnak utódjait is felsorolja Salamonnal kezdve; de csakhamar nem fognak súlyt fektetni e geneológiára, melyet a világi dicsőség fénye övezett és Jézust Dáviddal egyik, kevésbé ismert fia, Náthán révén és egy a judeai királyok leszármazási vonalával párhuzamos vonal révén fogják összeköttetésbe hozni.

Elvégre a természetfölötti fogamzás oly fontosságra emelkedett, hogy a Jézus atyjának és vérbeli elődeinek kérdése másodrangú kérdéssé törpült Följogosítva hitték magokat Ezsaiásnak egy a Septante által helytelenül fordított³ részletéből következtetni arra, hogy a Messiás szűztől született A szent Lélek, Istennek Lelke csinált mindent.⁶ József, tényleg igen idős lehetett már, midőn Jézus született⁷ Mária pedig, aki második neje lehetett, igen fiatal.⁸ Ez ellentét könnyűvé tette a csodát A legenda ennélkül is létrejött volna; mindamellett, minthogy a mythos azon emberek közepette öltött alakot, akik Jézusnak családját ismerték, egy öreg férjre és egy fiatal feleségre vonatkozó körülmény nem volt közömbös. A

¹ Lukács ezt felhasználja. Általában Lukács geneológiája alaposabb. Úgy látszik, hogy a Máté geneológiájának kijavítása volt a cél, alaposabb kutatás alapján. Euseb az eltéréseknek oly magyarázatát adja, mely éppen arra vall, hogy e geneológiák mesterségesek voltak. *Quaestionet ad Steph.* 3.

² A tizennégy (Máté 1, 17) nemzetség csak úgy tartható fenn, ha erőszakot követünk el Judea királyainak történetén. A curetoni syr szövegnek idevonatkozó javítása egészen apologeticus.

³ Ez történt Rahabra vonatkozólag.

⁵ A zsinagóga viszont, amennyire csak lehetséges volt, kitörölni igyekezett a Bibliából minden emléket, mely ez asszonyokra s különösen az idegenekkel kötött házasságokra vonatkozott. Geiger, *Urschrift und Uebersetzung der Bibéi* p. 361 s köv. L. Mischna *MegiUa* 4. és a tosiáfát e részletről.

⁶ Ezsaiás VII. 14.

⁷ Az *ex oudenos thnéou* generatiokról lásd Philo, *Oe cherubim* 12. §. s k.

⁸ L. *Jézux élete* p. 74. és a függelék e kötet végén.

⁹ A korbéli különbségek mellett kötött házasságokat nem tekintik oly helyteleneknek a Keleten, mint nálunk.

héber történetben gyakori vonás az isteni hatalmat léptetni fel még gyöngye eszközök által is. így ad azután a nagy embereknek öreg avagy hossza ideig magtalan szülöket. Sámuel legendája nemzette a Keresztelő Jánosét,¹ a Jézusét, a Máriáét is.² Mindez viszont, a rosszakarók részéről ellenvetéseknek adott helyet. A keresztyénség ellenei által feltalált otromba mese, mely Jézus születését Pantheros katonával kötött botrányos viszonygyal hozta kapcsolatba,³ a keresztyén elbeszélésből eredt; — elbeszélésből, mely egy születésnek boszantó képét rajzolta a képzelet elé, melynél az apának csupán látszólagos szerep jutott. A mese csakis a II. században bontakozott ki tisztán, mindamellet a zsidók, ugylátszik, már az I. századtól kezdve rosszakarátulag törvénytelennek tüntették fel Jézusnak születését. Lehet, e részben azzal a fittogatással érvelhettek épen, mely a Jézus toledothjait feltüntető könyvnek élén oly nevekkel hozakodott elő, mint Thamar, Rahab, Bethsabé, s kihagyta Sárát, Rebekát, Liát.

A gyermekkorra vonatkozó elbeszélések, melyekről Márk teljesen hallgat, Mátéban a mágusok episódjára, a Heródes üldözésére és a kisdedek felkonczolására szorítkoznak. Mindez syr eredetű lehet; a gyűlöletes szerep, melyet Heródes játszik, kétségkívül Jézus rokonainak a találmánya, akik Batáneába menekültek. E kicsiny kör volt ugylátszik a Heródes elleni becstelen rágalmaknak a forrása. Az atyjának becstelen származására vonatkozó mese, melynek Josephus és damascusi Miklós⁴ ellentmondanak, ugylátszik, szintén innen eredt⁵ Az összes keresztyén sérelmeknek kiszemelt bűnbakja Heródes. Ami a veszélyeket illeti, melyeknek gyermekkorában Jézus állítólag kiteve volt, ez utánzata a Mózes gyermekkorának, akit a király szintén megakart ölni és aki idegen földre menekülni kényszerült. Ugyanaz történt Jézussal, mint a többi nagy emberekkel. Gyermekkorukról azon egyszerű okból, mert egy gyermeknél sohasem lehet előre meglátni a jövő nagyságot, semmit sem tudunk; e hézagot utólag szerkesztett eseményekkel töltjük ki. A képzelet külömben is előszeretettel rajzolja elé magának azt, hogy a gondviselészerű emberek

¹ Luk. I.

² *A Mária szülét, evangy.* Tischend. p. 106. A középkorban még főlebb mentek. L. *Hist. litt. de la Fr.* XVIII. p. 834.

³ *Acta Pilati* II. 2; Cels. Oiiinesnél *Contra Cels.* 1, 28. 34. Jer. Talm. *Schabbath* XIV. 4; *Aboda sara* II. 2; Midrasch, *Koh.* X. 5; *Epipban. haer.* LXXVIII. 7. Sz. Damasc. János *De fide orthod.* IV. 15.

⁴ *Jos. Ant.* XIV. 1, 3; B. J. I. VI. 2. V. Prédikátor X. 16. A könyv Heródes idejéből való talán.

⁵ Jul. Afric. Eusebnél H. E. I., VI. 2, 3; VII. 11, 12. Macarius Mágnes XI., f. p. 77. Páris 1876. (Eusebiusból, v. Africanusból vagy Africanustól független forrásból meritvék) és Justin *Diai.* 52.

veszélyek között, a menynek különös oltalma alatt nőttek nagyra.¹ Egy riépies elbeszélés, mely Augustus születéséről szól,² és Heródesnek különféle kegyetlenségei³ képezhették eredetét a bethlehemi kisdedek felkonczolását tárgyazó legendának.

Márkusnál, az ő kiválóan naiv szövegében találunk bizar, érdes s oly részleteket, melyeket kimagyarázni alig tudunk s amelyek ellenetést keltettek fel. Máté ily esetben vagy elhagy, avagy szelídít. Hasonlítsuk össze például Márkus III. 31—35. verseit Máté XII. 46—50 verseivel. A második szerzónél nem talált helyet az a gondolat, hogy Jézusnak rokonai örültnek tartják őt és megakarják köztözni. Márkus VI. 5-nek megdöböntő naivitását: «ott (Názáretben) semmi csodát nem mivelhetet» stb. Máté XIII, 58 verse szelídíti, midőn azt mondja: «És nem tön ott sok csodát.» Márkusnak saját-szerű paradoxonját:⁵ «Bizony mondom nektek, nincsen neki, aki ha elhagy hazát, testvért, nővért, anyát, apát, gyermekeket, szántóföldet én érettem és az evangyéliomért, száz annyit nem venne, inentől kezdve, házakat, testvéreket, nővéreket, anyákat, gyermekeket, szántóföldeket, háborúságokkal egybe és a jövő világon örök életet» így adja vissza Máté:⁶ «És valaki elhagy hazát, testvért, nővért, atyát, anyát, gyermekeket, szántóföldet az én nevemért, sokszorosan fogja azt megkapni és örökölni fogja az örök életet.» Azon indok helyébe, mely az asszonyokat a sirhoz vezette⁷ és világosan mutatja, hogy azok nem vártak feltámadást, Máténál⁸ egy jelentéktelen kifejezés lép. Az írástudó, aki Jézustól a főparancsolatot kérdezi, ezt Márkusnál jó indulattal teszi. A többi két evangyéliomban azért, hogy Jézust kísértetbe ejtse. Az idők változtak; az írástudóról nem lehetett többé föltenni, hogy tettét ne vezesse rosszakarat. Azon episod, ahol a gazdag fiatal ember Jézust e czimmel illeti «jó mes-ter» s ahol Jézus e szavakkal felel; «Egyedül Isten a jó» később botrányosnak tűnt fel; Máté a jelenetet kevésbé bosszantó modorban adja vissza. A modort, melylyel a tanítványokat ítéli meg Márkus-

¹ Lásd *Zoroatler életét* ford. Anquetil-Duperron, gondoljunk Cyrusra, Romulusra stb.

² Sueton, *Aug.* 94. Julius Marathus után.

³ *Jézus élete* p. 252, 2 jegyz. '.

⁴ H. ő. még Márk XIII. 12. Máté XVI. 4-el (V. XII. 40); Márk IX. 12—13, Máté XVII. 11—12-el; Márk XIII. 32, Máté XXIV. 36-al; (a későbbi közbeszúrt *oude ho Apót* elhagyásával): Márk XIV. 11, Máté XXVI. 41. (a homályos *apocAei* elmarad); Márk XV. 34, Máté XXVII. 46-al (félreértés helyreigazítása); Márk XIII. 14, Máté XXIV. 15-el; Márk XIV. 49. Máté XVI. 56-al.

⁵ Márk X. 29, 30.

⁶ Máté XIX. 29.

⁷ Hina ettAouiai aleiptsin autón. Márk XVI. 1.

⁸ Theórsai ton taplon.

nál,¹ szintén szelídíti Máté. Végre ez utóbbi néhány fonákságot is elkövet, csakhogy pathétikus hatást érjen el; így az elítéltek bora, melynek alkalmazása emberies és jó akaratú volt,² nála a kegyetlenség kieszelt eszközévé faikul, hogy ezzel egy jövendölés igazoltassák.

Márkusnak élénk hirtelen átmenetei szintén elmaradtak; az új evangyéliom sorrendje tágabb, megfelelőbb, idealisabb. A csodálatos vonások megsokszorozódnak; de a csodálatos, mintegy elfogadhatóbb alakot ölt A csodák elbeszélése könnyedesebb;³ bizonyos szertekalandozások elhagyattak.⁴ A thaumaturgicus materialismus, természetes eszközöknek alkalmazása a csodatevésnél, e Márkusnál jellemző vonások, teljesen vagy majdnem egészen eltűntek Mátéból. A Márk evangyéliomával hasonlítva össze a Mátéről nevezett evangyéliomot, az utóbbi az ízlés és a tapintat javulására mutat.⁵ Többféle pontatlanság nyert helyesbítést,⁶ esztetikailag gyöngye vagy kimagyarázhatatlan sajtászerűségek eltűntek vagy felvilágosítást nyertek.⁷ Márkot a Máté kivonatozójának tekintették gyakran. Ennek az ellenkezője az igaz; pusztán a beszédeknek hozzáadása teszi a kivonat terjedelmét tekintélyesebbé, mint az eredetié. Hasonlítsuk csak össze a gergesai ördöngösről, a capharnahumi béuultról, a Jaire leányáról, a vérfolyásos nőről, a nehézkegyes gyerekről szövege elbeszéléseket⁸ s megfogunk győződni arról, hogy, amit mondunk, helyes. Sőt Máté gyakran egy jelenetbe fűz körülményeket, melyek Márkusnál két

¹ Márk IV. 13, 40; VI. 52; VIII. 17 s köv.; IX. 6, 32; X. 32. XIV. 40.

² H. ö. Márk XV. 23, Máté XXVII. 34-el. Luk. XXIII. 36—37. ugyané hibába esik.

³ Márknál (III. 10) Jézus «sok beteget» gyógyít, Máténál (XII. 15) «minden beteget».

⁴ H. ö. Máté VIII. 18—27, Márk IV. 35—40-el; Máté VIII. 28—34, Márk V. 1—20-al; Máté IX. 2 s köv., Márk II. 3—4-el; Máté IX. 20 s köv., Márk V. 25—26-al; Máté IX. 23 s köv., Márk V. 40—43-al; Máté IX. 27—31, Márk - VIII. 22—26-al; Máté IX. 32—33, Márk VII. 32—37-el (v. Máté XI. 22); Máté XV. 28, Márk VII. 30-al, Máté XVII. 14—18, Márk IX. 16-29-el; Máté XX. 29 s köv., Márk X. 46-al.

⁵ Máté XXVI. 18. összehas. Márk XIV. 13—15-el.

⁶ H. ö. Máté XIX. 16—24 és a megfelelő részt Márk X. 17-ben. Luk. XVIII. 18-ban és a héber evangyeliomban (Hilg. p. 16—17). Az evés iránti előítélet (Márk III. 20, V. 43, VI. 31) eltűnt. A ványoló (Márk IX. 2) szintép.

⁷ H. ö. Márk II. 26. és Máté XII. 4.

⁸ Márk XI. 13 s köv.; Máté XXL 19 s köv.; Luk. (XIII. 6 s köv.) tovább megy; erkölcsi alapra fekteti a fügefáról szóló egész történetet, e valóban elragadó parabolát. A néma démon kiűzéseket tárgyazó különleges eljárás (Márk IX. 29) általánosul (Máté XVII. 20.)

⁹ H. ö. Máté XII. 15—16. és Márk III. 7—12; Máté Xy. 34. és Márk VIII. 57; Máté XIII. 58. és Márk VI. 5.

episodot képeznek.¹ Néhány elbeszélés, melyek első pillanatra úgy tűnnek fel, mint sajátjai, a valóságban nem egyek, mint Márkus hosszas elbeszéléseinek meztelenített és szegényebb köntösbe öltöztetett utáinzatai.²

Főleg a pauperismusra vonatkozólag találunk a Máté szövegében bizonyos aggodalmaskodó és nyugtalankodó vonást. A mennyei boldogságok élére a szegénységet helyezte merészen Jézus. «Boldogok a szegények» volt valószínűleg a legelső mondat, melyet isteni szája kiejtett, midőn hivatásának öntudatára ébredt. Jézusnak legtöbb kijelentése, (mint az mindannyiszor előfordul, ha a gondolatnak eleven formát akarunk adni) félreértésre adott okot; a tiszta é b i o n i m felforgató következményeket vontak le abból. Ami evangéliomunk szerzője a túlzások megelőzése végett egy szót tesz ahhoz. A közönséges értelemben vett «szegényekből» nála «lelki szegények» lesznek³ vagyis az istenfélő izraeliták, akik alázatos szerepet játszanak a világban és amely czim büszkén van oda vetve a nap hatalmasai elé. Egy más boldogságban azok, «akik éheznek,» az igazságot éhezik nála.⁴

A reflexiónak tehát észrevehető nyomát találjuk Mátéban; a hátsó gondolatoknak egész sorával, azon célzattal, hogy bizonyos ellenvetéseket egyensúlyozzon, a simbolicus igényekre irányuló túlzással találkozunk művében.⁵ A pusztában lefolyt kísértésnek elbeszélése szerves egésznek nyert és megváltoztatta physiomiáját,⁶ a Passió pár gyönyörű vonással bővült⁷ Jézus «Egyházáról» mint már szervezett s a Péter tekintélyén felépült intézményről beszél.* A keresztlésnek formulája kitágult és a mostani theológiának mind a három sacramentális kifejezését megtaláljuk abban, az Atyát a

¹ H. ö. Máté IX. 18., Márk IV. 23—25-el; Máté XII. 46, Márk III. 21, 31-el; Máté XVIII. 1, Márk II. 33—34-el; Máté XXI. 18—19, Márk XI. 12-14 és 20-al.

² H. ö. Máté IX. 27-31, Márk VIII. 22-26-al; Máté IX. 32 -33., Márk VII. 32—37-el.

³ Máté V. 3. H. ö. Luk. (VI. 20), aki ebben a *logia* kezdetleges szövegéhez hű maradt. Az igazat megválva, a *ptóchos* csupán közepesen adja vissza az *ebion* szó árnyalatát, ez utóbbi vallási eszmét, jámbor, majdnem mysticus tekintetet tételez fel.

⁴ Máté V. 6. H. ö. Luk. VI. 21. *Eiki* Máté V. 22. szintén enyhítés, de későbbi s a másolóktól ered.

⁵ H. ö. a Jézus keresztléséről szóló egyszerű s meztelen elbeszélését Márk I. 11—12, mely gazdagon hímezve jelenik meg Mátéban III. 15, s az ébionita evangéliomban (Kpiph. haer XXX, 13).

⁶ Márk I. 12—13.

⁷ Máté XXVI. 50, 52.

⁸ Máté XVI. 18; XVIII. 17. A többi evangéliomok sohasem ejtik ki Jézussal e szót: *Ekklesia*.

Fiút, a Szent-Leiket¹ A Szent-Háromságról szóló dogmának éltető magja ott van letéve tehát a szent lap egyik sorában s termékeny-nyé lesz. Jézusnak tulajdonított s a judeai háborúval s az idők végével kapcsolatos beszédek erőteljesebb és nem elmosódottabb és pontosabb alakban jelennek meg.² Látni fogjuk nemsokára, mint fejti ki egész szónoki képességét Lukács abban, hogy a világ végére, mely bekövetkezni nem akart, vonatkozó vakmerő állítások kellemtelen hatását gyöngítse.

¹ Máté XXVIII. 19.

² XXIV. 14. 29 (*ertheós*) 30; H. ö. Luk. XXL 9, 21.

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

Az evangyéliom szépségeinek titka.

Ami az új evangyéliomban mindenk fölött észlelhető, ez az óriási haladás irodalmi tekintetben. Általános hatása olyan, mint a tündérpalotának, mely ragyogó kövekből épült Az elmosódó kapocs az átmenetekben és a chronologics összefűzések ezt az isteni compilatiót egy gyermek szájából folyó elbeszélésnek könnyed menetében mutatják be. «Azon órában», «Azon időben», «Azon napon», történt pedig, hogy és több más formula, melyek mind a pontosság köpenyébe burkoltan lépnek fel, és nem azok, mintegy álomképet lebegtetik az elbeszélést a menny és a föld között Az időbeli határozatlanság mellett,¹ az evangyéliumi elbeszélés a valóságot csak mintegy megéri. Egy légi szellem, kit megilletünk, átölelünk, de aki sohasem érinti meg lábával az út kavicsát, beszél hozzánk, bájol el minket Sohasem kérdezzük magunktól: tudja-e azt, amit nekünk elbeszél. Ő nem kételkedik semmiben, és nem tud semmit Ugyanazon varázs ez, mint a nő érvelésében rejülő, mely mosolyt csal ajkainkra és megigéz. Ugyanaz ez az az irodalomban, ami a festészetben Corregionak egy gyermeke vagy a Raphael tizenhat éves szüzeinek egyike.

A nyelv hasontermészetű és tárgyára tökéletesen illik. A héber elbeszélésnek gyermekies és világos menete, a héber példabeszédeknek finom és kitűnő máza lett, valódi erőfeszítés révén, átpalántálva egy hellen dialektusba, mely grammatical formák tekintetében elég helyes ugyan, de a régi csiszolt mondatszerkezetet teljesen tönkre teszi. Megjegyezték, hogy az evangyéliomok a legelső munka, melyet közönséges görög nyelven megírtak. A régi görögösség tényleg a modern nyelvek analiticus értelmében módosultán jelenik meg bennök. A hellenista nem állhatja meg, hogy a nyelvet laposnak és erőtlennek ne találja; de mesterműve a népies irodalomnak s bizo-

¹ Ugyanez áll a helyi meghatározásokról is. *En tais polesin auton.* Máté XI. 1.

nyos értelemben a legrégebb népies könyv, melyet megírtak. E szervezetéből kikökönt nyelvnek másfelől megvan az az előnye, hogy varázsát a különböző kiadásokban is megtartja ugyanígy, hogy éféle iratnál a fordítás majdnem annyit ér, mint az eredeti.

E formai naivitás ne kápráztasson el. Az igazság szavának a Keleti előtt nincs meg ugyanazon értelme, mint előttünk. A Keleti megkapó őszinteséggel s a szemtanú hangján beszél el dolgokat, melyeket nem látott s amelyekről mi bizonyosat sem tud. Az egyiptomi kivonulásra vonatkozó képzeleti elbeszélések, melyeket az isralita családokban a Paska ünnep előestéjén lehet hallani, nem ámitanak el senkit és nem bájolják el azokat, akik hallgatják. A színi jelenetekhez, melyekkel az Ali családjából kikerült vértanukat ünnepeük Perzsiában, minden évben csatolnak valami újat, hogy az áldozatokat érdekesebbekké és a gyilkosokat gyűlöletesebbekké tegyék. Egész szenvedéllyel csüngnek ez episodokon, pedig csupán a képzelet munkája valamennyi. A keleti agadának sajátsága: mélyen megindítani azokat, akik a legjobban tudják, hogy az egész csupán képzeleti. Az ő dicsősége, hogy egy oly mesterművei teremtett, mely elámitottá az egész világot és hogy a hiszékeny nyugat a műfaj törvényeit nem ismerve, tanubizonyíték által megerősített valóságnak vette elbeszélését oly tényeknek, melyeket szem sohasem láthatott

A log i a, a hadi th műfajnak sajátsága: nagyítani mindig. Mahomed halála után azon szavaknak sorozata, melyeket «a pádon ülő személyek» neki tulajdonítanak, megszámlálhatlanná növekedett Ugyanígy történt ez Jézusnál is. Az elragadó példázatokhoz, melyeket valóban elmondott és a melylyekkel messzire maga mögött hagyta el Buddhát is, más egyéb mondatokat csatoltak ugyanazon irányban, s ezeket azután az eredetiektől megkülömböztetni igen nehéz. A kor eszméit a leghívebben fejezte ki ama két bámulatraméltó parabola az Istennek országáról, ahol a keresztyénség ez arany korának összes ártatlan vetélkedései hagyták hátra nyomaikat. Nehány tagra sértőleg hatott alacsony minősége azoknak, akik az egyházba beléptek; Pál apostol egyházainak két szárnyra nyitott kapui botránynak tűntek fel előttük; válogatást, előzetes vizsgálatot, cenzurát óhajtottak volna. A schammaiták is azt akarták, hogy a zsidó tanulmányhoz csakis művelt, szerény, jó családból való és gazdag embereket bocsássanak.¹ Az ez irányban felmerült nehézségekre a menyegzői lakodalmat szerző ember példázatával feleltek, aki, minthogy a lakodalomba hivatalosak el nem jöttek, arra a sántákat, a csavargókat, a koldusokat hívja meg,² — avagy a halászról szóló példázattal, aki

¹ Aboth de-rabbi Nathan II. f. vége.

² Máté XXII. 1—10; L,uk. XIV. 15-24.

halakat fogdos össze jókat, haszontalanokat, s azokat együtt válogatja ki.¹ A kiváló állás, melyet Pál, Jézusnak régi ellenei, az evangéliumi munkára későnérkeztek, elfoglaltak, az első napoknak hívei között zúgolódást keltett Ez adhatott okot a példázatra az utolsó órában szegődött munkásokról, akiket ép úgy fizettek, mint azokat, akik egész napon át dolgoztak. — Jézusnak e mondása: «Vannak elsők, akik utolsók lesznek, és utolsók, akik elsők lesznek»,² szintén erre vezethető vissza. A szállónek ura a napnak különböző óráiban kimegy, hogy szellőjéhez munkásokat gyűjtsön. Mindenkit felfogad, akit talál és este a legutoljára jött munkásokat, akik csupán egy órát dolgoztak, ép úgy fizeti, mint azokat, akik munkával töltötték el az egész napot.³ A két keresztyén nemzedéknek harcza lép itt nyilván előtérbe. Midőn az áttértek szomorkodva mondogathatták egymásnak, hogy a helyek betöltvék s nekik csakis másodrangú hely jutott, e szép példázattal álltak elő, melyből az folyt, hogy nincs mit irigyelniök elődeiktől.

A konkolyról szóló parabola a maga módja szerint szintén az Isten országának ekevert alakzatát jelentette, melyben a Sátán maga is vethet el néhány magot A mustármag jövődöbeli nagyságát fejezte ki; a kovász ejjedő erejét; az elrejtett kincs, és a gyöngy, amely miatt mindenén túl adunk, az ő megbecsülhetlen értékét; a gyalom, a jövőben veszélyekkel elegyült sikerét «Az elsők lesznek az utolsók», «sokan vannak a meghívottak, kevesen a választottak,»⁴ ily elveket szerettek hangoztatni egyre. A Jézusra való várakozás élénk és erőtől duzzadó hasonlatokat sugalmazott A tolvajnak, aki eljön, mikor nem is várják, a villámnak, mely rögtön meglátszik nyugaton, mihelyt fölcsillant keleten, a fügefának, melynek fiatal hajtásai a nyár beálltát jelzik, képeivel teltek meg a lelkek. Szájról-szájra adták egymásnak tova a bájos példázatot az eszes és örült szüzekről,⁵ a naivításnak, a művészetnek, a szellemnek, a finom ízlésnek e mesetermívét. Mindnyájan a völegényt várják; de, minthogy késik, mindnyájan elszunnyadnak. És íme, éjfélkor felharsan a kiáltás: «Imhol jön! Imhol jön!» Az eszes szüzek, akik olajat hoztak magokkal kis üvegekben, gyorsan meggyújtják lámpásaikat; de a kis meggondolatlanok zavartan maradnak cserben. A lakodalmas házban nem kapnak helyet

Nem akarjuk azt mondani, hogy e pompás darabok nem a

¹ Máté XIII. 47—50.

² Máté XIX. 30; XX. 16; Márk X. 31; Luk. XIII. 30. E példabeszéd kissé elütő értelemmel forgott közszájon a messianista zsidók között.

³ Máté XX. 1-16.

⁴ Máté XX. 16; XXII. 14.

⁵ Máté XXV. 1 s köv. .

Jézustól valók. A keresztyénség eredetének történetében a fő nehézség, megkülönböztetni az evangyéliomokban egyfelől azt, ami Jézustól ered, másfelől azt, melyet az ő szelleme sugalmazott csupán. Minthogy Jézus mit sem irt, az evangyéliomoknak szerkesztői pedig össze-vissza hagyták reánk az ő eredeti beszédeit és azokat, melyeket neki tulajdonítottak, nincs oly eléggé finom kritika, mely ily esetben biztos ízléssel haladhatna előre. Jézusnak élete és az evangyéliomok szerkesztésének története két oly tárgy, melyek oly mértékben hatják át egymást, hogy az elválasztó határokat közöttük nyitva kell hagynunk, még ha másnak ellentmondani is látszanak. A valóságban ez ellenmondás alig jár következménnyel. Az evangyéliomnak valódi terem tője Jézus, Jézus alkotott meg mindent, még azt is, amit úgy tulajdonítanak neki; az ő legendája és ő maga elválaszthatlanok. Annnyira azonosult eszméjével, hogy eszméje lett saját magának, absorbeálta őt, élettörténetét olyanná gyúrta át, a milyennek kellett lennie. Ugyanaz fordult elő nála, amit a theologusok «a szólásnemek communicatiójának» neveznek. Ugyanazon benső érintkezés forog fenn e történet első és utolsó előtti könyve között. Ha ez hiba, úgy ez a tárgy természetéből folyó hiba, s mi azt hittük, hogy az igazságnak hódolunk, ha azt kikerülni nem igen igyekeztünk. Ami, minden körülmények között, megragad, ez az elbeszéléseknek eredeti physionomiája. Bármely időpontra essék is megjelenségük, valódi galileai virágok azok, melyek a legelső napokban nyíltak ki az isteni ábrándozó balzsamos léptei alatt.

A mi evangyéliomunkban olvasható¹ apostoli utasítások bizonyos tekintetben a Pál mintájára formált eszményi apostoltól származhatnak. A nagy evangyéliomi utazó élete mély nyomokat hagyott hátra. Többen az apostolok közül már vértanuságot szenvedtek azért, hogy Jézusnak tanait vitték el a népek közé.² A keresztyén hiterjesztő az ő képzeletük világában királyok előtt, a legmagasabb méltóságok előtt jelenik meg és hirdeti Krisztust³ Ez apostoli ékesszólásnak a legelső elve a beszédre való el nem készülés. A Szent-Lélek fogja majd annak idején sugalmazni a missionáriust abban, a mit mondanania kell. Útjára nem visz magával csomagot, pénzt, még pénzes zacskót sem, nincs váltani való öltözete, még botja sincs.⁴ A munka megkeresi az ő mindennapi kenyerét. Ha az apostoli követ valamely házba lép, minden feszély nélkül ott maradhat, eszik és iszik mindenből, a mit neki nyújtanak anélkül, hogy viszonzásul egyebet adni lenne köteles, mint üdvözlést és köszöntést. Ez egészen

¹ Máté X. S—42; és IX. 37—38.

² Máté XXII. 6.

³ H. ö. római Kelemen levelét 5 fej.

⁴ Jegyezd meg a Márk VI. 8-nak túlzását MátéX. 10-ben, Luk. IX. 3-ban.

a Pál elve;¹ de ő ez elvet csupán azokkal szemben alkalmazta, akikről teljesen biztos volt, mint például a Philippibeli asszonyokkal szemben. Miként Pálnak, az apostoli utazónak veszélyekkel kell megküzdenie az úton, de isteni kéz őrökdi fölötté; kígyókkal játszik, a mérég nem hat reá.² Jutalma a világnak gyűlölete, az üldözés leszen A hagyományos szólam mindig túlozva adja vissza a kezdetleges vonást Ez némileg mnémotechnikai szükségesség, mert az emlékezet jobban tartja meg az erősen kiélesített és hyperbolicus szavakat, mint a kimért nézeteket. Jézus sokkal mélyebb ismerője volt a lelkeknek, hogy sem ne tudta volna, miként azokat megnyerni és a járom alatt tartani legjobban szigorral és követelménnyel lehet Mi mindamelllett nem hisszük, hogy valaha elment volna azon túlzásokig, melyeket neki tulajdonítanak³ s a komor tűz, mely az apostoli utasításokat lelkesíti, a Pál lázas hevületeinek visszfényeként tűnik fel előttünk.

A Máté nevét viselő evangyéliom szerzője nem foglal el határozott álláspontot az egyházat ketté osztó nagy kérdésekben. Ó se nem kizárólagos zsidó Jakab szerint, sem laza zsidó a Pál módjára.⁴ Értzi annak szükségét, hogy az egyházat Péterhez fűzze és az utóbbinak előjogai mellett tör lándzsát.⁵ Másfelől a rosszakaratnak bizonyos árnyalatai halják át sorait a Jézus családja és az első keresztyén nemzedék dölyfe ellen.így a feltámadt Jézus megjelenéseiről szóló elbeszélésben⁷ nem szerepelteti Jakabot, kit Pálnak tanítványai nyílt ellenségnek tartottak. Az ellentétes tanok nála egyaránt elfogadható érvekre találhattak. Olykor ugyanazon szellemben beszél a hitről, mint Pál.” A szerző átveszi a hagyományból a mondásokat, a parabolákat, a csodákat, a döntvényeket ellentétes értelemben is, csak épületesek legyenek, anélkül, hogy azokat összeegyeztetné. Itt Israel evangyéliomositásáról van szó,⁹ ott a világeről.¹⁰ A Kanaáu nemzetiségű asz-

¹ L. *Pál apostol* p. 148, 220, 448; Az *Antikrisztus* p. 19.

² Márk XVI. 13. toldását. E két vonás mintha Pálnak maltai kalandjára és Barsabbas Józsefnek, Fülöp leányai által Papiásnak elbeszélt csodájára utalának. Eus. H. E. III. XXXIX. 9. Luk. IX. 19.

³ L. *Jézus élete* p. 320. .

⁴ A szorosan törvényes zsidó nézetre nézve I.: V. 17—20; VII. 6; X. S—6; XXIV. 20; Pál apostol nézetére vallanak: III. 9; VIII. 10—12; IX. 13, 16—17; XI. 13; XII. 1—13; XV. 11, 16—20, 24; XIX. 8; XX. 1—16; XXL 43; XXII. 37—40, 43; XXIII. 23; XXIV. 14; XXVIII.

⁵ Máté XVI. 18-19.

⁶ L. fent.

⁷ H. ö. I. Cor. XV. 7. és fent

⁸ Máté VIII. 10, 13; IX. 2, 22; XV. 28.

⁹ Máté X. 5, 6, 23.

¹⁰ Máté XXIII. 38; XXVIII. 19.

szony története¹, aki eleinte kemény szavakkal találkozik, majd meghallgatást nyer s mely történet eleje azon czélből íratott, hogy ki-mutassa, miként Jézus egyedül Izrael házához nyert küldetést, egy pogányonő lángoló hitével végződik.² A kapharnaumi³ százados kiváló kegyelemmel és jóindulattal találkozik. A nemzet törvényes fejei ellentétebben gondolkoztak a Messiásról, mint a pogányok, p. o. a mágusok, Pilátus s az utóbbinak a neje. A zsidó nép önmaga mondja ki saját fejére az átkot⁴ Az Isten országának lakodalmas pompájában nem vesz részt, pedig az számára készül; az átmentéről összeszedett emberek (a pogányok) ülnek helyére.⁵ E formula «Megmondattott a régieknek , én pedig ezt mondom egyre ott lebeg Jézusnak ajkain.⁶ Azon kör, melyhez a szerző fordul, az áttért zsidóknak a köre. Az át nem tért zsidók ellen irányuló polémia sokat foglalkoztatja őt A prófétai szövegekből⁷ vett idézetek, valamint bizonyos körülményeknek felhordozása, a támadás jellegét hordják magukon, melyet a hívek az orthodox többség részéről szenvedtek, de különösen azon fő ellenvetésben gyökeredznek, hogy a nemzet hivatalos képviselői a Jézus messiási küldetésében hinni nem akartak.

Szent Máténak evangyélioma, mint majdnem minden keresett termék, némileg kettős öntudatnak a műve. A szerző egyszerre zsidó is és keresztyén is; az ő új hite nem ölte meg a régit és semmit sem vont le költészetéből. Két dolgot szeret egy időben. A néző élvezettel szemléli a vihar nélküli harczot Elragadó helyzet ez, mely még megállapodásra miben sem jutott! Kitűnő művészeti átmenet, nagyszerű pillanat, melynél a lelkiismeret ama harczmező, ahol az ellentétes pártok bírókra kelnek, anélkül, hogy ő maga megingana! Habár az állítólagos Máté harmadik személyben, mint idegenekről beszél a zsidókról,⁸ az ő szelleme, apologetikája, messianismusa, exe-gesise, jámborsága tetőtől talpig zsidó. Jerusalemben a szent város», «a szent hely».⁹ A missiók az ő szemében a Tizenkettőnek öröksége; nem veszi középük társul Pál apostolt és az utóbbit bizonyára nem ruházta fel különös küldetéssel, bár az apostoli utasítá-

¹ Máté XV. 21. 28. .

² Máté XV. 24—28; Márk. VII. 27. itt nem oly érdes, mint Máté XV. 24. 26.

³ Máté VIII. 5-10.

⁴ Máté XXVII. 24, 25. '

⁵ Máté XXII. 1—10.

⁶ Máté V. 21, 27, 33.

⁷ *Hina pltoóthé*, kedvelt formulája.

⁸ Máté XXVIII. 15. Ez a negyedik evangyéliom rendszere.

⁹ Máté IV. 5; XXIV. 15; XXVII. 53.

sok, aminőknek ő írja, nem egy vonást tartalmaznak a pogányok apostolának életéből. Fariseusok iránt táplált ellenszenvet nem akadályozza őt abban, hogy a judaizmus előtt meg ne hajoljon. A keresztyénség nála még olyan, mint a nyíló virág, mely még a fakadó bimbónak szirmait hordja magán.

És ebben feküdt egyik ereje. A kiegészítő műveknek legkiválóbb ügyessége már, hogy egyben tagadnak és állítanak, hogy az őskor bölcsének Am a tanquam os úr u s elvét gyakorolják. Pál elnyomja teljesen a judaizmust, sőt magát az egész vallást, hogy helyekbe a Jézust tegye. Az evangyéliomok haboznak és egy jóval finomabb félárnyékban maradnak vissza. Helyettesíti-e váljon a Törvényt? Igen és nem. Jézus lerontja és betölti azt A szombatot eltörli és megtartja. A zsidó szertartásokat végzi s betartásukat nem kívánja. Minden vallásujjításnak e szabályt kell tartania szem előtt Az embereket nem mentjük fel egy lehetetlenné vált teher viselése alól, csupán úgy, hogy azt saját vállainkra helyezzük át minden fenntartás és enyhítés nélkül. Az ellenmondás ott van mindenütt A Talmud midőn egyazon vonalon egymást teljesen kizárt nézeteket idéz, e formulával végzi És mind e nézetek az életnek beszéde.» A Kanaáni asszonyról szóló történet hű képe a keresztyénségnek e percben. Az asszony könyörög. »Én az Israel házában elveszett juhaimhoz jöttem csupán» — feleli neki Jézus. Az asszony felé lép és térdre borul előtte: «Nem helyes elvenni a kenyeret a fiaktól s a kutyáknak vetni oda». — Úgy vagy Uram; de a kölykök megeszik a morzsalékokat, melyek uroknak asztaláról hullanak. — Ó asszony» nagy a te hited; legyen meg a te kívánságod szerint.»¹ Az áttért pogány diadalmaskodik alázatossága s azon feltétel révén, hogy eltűri rideg fogadtatását egy aristocratiának, mely hízelgést, udvarlást vár mindenkitől.

Ilyen lelki állapot, megvallva az igazat, nem adott helyet csupán egyetlen gyűlöletnek, a fariseus, a hivatalos zsidó iránti gyűlöletnek. A fariseus, vagy helyesebben mondva a hypocrita (mert e szó helytelen értelmet nyert, mint nálunk a «jezsuita» czímmel illetünk számtalan embert, aki nem is tagja a Loyola által alapított társaságnak) fővetkes számba ment, aki mindenben ellenáll Jézusnak. Ami evangyéliumunk egyetlen-egy, éllel teli támadásba csoportosítja minama beszédeket, melyeket több alkalommal mondott el a fariseusok ellen Jékus.² A szerző e darabot bizonyára valamely megelőző gyűjteményből vette, mely a közönséges kerettől elütött. Jézus úgy van oda állítva, mint aki számtalanszor megfordult Jerusalemben; a fa-

¹ Máté XV. 21—28. V. Márk VII. 24—30. nem oly éles.

² Máté XXIII. R. egészen.

riseusokra váró büntetés megvan jósolva oly modorban, mely a judeai felkelés előtti időre vezet vissza bennünket.¹

Mindebből egy oly evangéliom állott elő, mely szépség tekintetében végtelenül messze hagyja el maga mögött a Márkét, de a melynek történeti becse sokkal kisebb. A Jézus életére vonatkozó eredeti okmány, ami a tényeket illeti, mindenkor Márk. Az ál Máté által a Márkéhoz csatolt elbeszélések pusztán legendák; a Márk elbeszéléseihez fűzött módosítások egyenesen arra szolgálnak, hogy bizonyos akadályokat takarjanak el. A Márkuson kívül más forrásból merített elemeknek hasonulását a legdurvábban viszi keresztül a szerző; a megemésztés, ha szabad e kifejezést használnom, még nem ment végbe; a darabok megtartották egész alakjokat sértetlenül s reájok lehet ismerni. E tekintetben Lukács már jóval tökéletesebb munkát fog végezni. Máté művének a legfőbb becsét azonban Jézusnak beszédei képezik, melyeket kiváló hűséggel őrizett meg s valószínűleg azon rendben, amint azokat elein megírták.

És ez a legpontosabb élettörténettel is felért, úgy hogy Máté evangélioma a keresztyénségnek legfontosabb könyve, a legfontosabb könyv, melyet valaha megírtak. Az új Bibliában nem ok nélkül jutott az a legelső helyre.² Valamely nagy embernek biographiája egy része művének. Szent Lajos az emberiség öntudatában nem állana azon a helyen, melyet elfoglal, Join vilié nélkül. Spinozának Colerus által megírt élete a legszebb műve Spinozának. Epictet majdnem mindent Arriennek köszönhet, Sokrates Plátónak és Xenophonnak. Jézust magát részben az evangéliom alkotta meg. Ez értelemben az evangéliomoknak kiadása, Jézusnak személyes működése után, a legfőbb ténye a keresztyénség eredetéről szóló történetnek s hozzá teszem az emberiség történetének. A világ napi olvasmánya oly könyv, ahol a pap mindig hátrányban van, ahol a világi emberek mind Tartüffok, ahol a laikus méltóságok mint bűnösök szerepelnek, ahol a gazdagokat mind elitelik. E könyvet, mely a legforradalmibb és a legveszélyesebb, aminő könyv csak lehet, a katolikus egyház okosan mellőzte, de mégsem tudta keresztül vinni, hogy meg ne hozza gyümölcseit. Rosszakarátú szellemükkel a papság iránt, gúnyolódó hangjukkal az üres szigor iránt, elnéző fellépésükkel a hanyag, de jó szívü ember iránt, az evangéliomok állandó rémképe a hypocritának. Az evangéliumi ember ellensége volt a pedáns theológiának, a hierarchikus gögnek, az egyházi szellemnek, aminőnek azt a századok megalkották. A közép kor máglyára küldte őt. Szent Máté huszonharmadik részének hatalmas tá-

¹ Az egész beszéd, főleg a 2, 3, 5, 15, 16, 18, 21, 23, 27, 29, 34. versek azt tételezik fel, mintha a nemzet szervezete még érintetlen lenne.

² Iren. III. 1, 1.

madása a fariseusok ellen még napjainkban is véres satira azok ellen, akik a Jézus nevével takaródnak s akiket Jézus, ha újra megjelenék, korbáccsal kergetne ki a világból.

A sz. Máté nevét viselő evangyéliomot hol írták? Minden arra mutat, hogy megírása Syriában történt oly zsidó kör számára, mely csupán görögül tudott, de volt némi fogalma a héberről.¹ A szerző a héberül megírt eredeti evangyéliomokat használja fel; már pedig nem bizonyos, hogy az evangyéliumi szövegek héber eredetije Syriából kerültek volna ki. Öt vagy hat esetben kicsiny, Jézus által használt arameai phrásisokat találunk Márkusnál; ál Máté valamennyit mellőzi, egyetlenegynek kivételével. Ami evangyéliomoknak sajátos hagyományai galileai eredetűek. Szerinte Jézus megjelenései mind Galileában játszódtak le.² Legelső olvasóinak, nagy látszik syriaiaknak kellett lenniök. Nála a szokásoknak kimagyarázatára és ama topographics jegyzetekre, melyeket Márk felmutat, nem találunk. Viszont oly vonásokra bukkanunk művében, melyek Róma teljes mellőzésével a keletre nézve jelentősek.³ Feltehető tehát, hogy evangyéliomunk akkor jelent meg, midőn Márkusnak Rómában megírt evangyélioma megérkezett a keletre. Egy görög evangyéliomot értékes dolognak tarthattak; de a Márkuséban található hézagok mindenkit meglephettek; azt tehát kiegészítették. Az evangyéliom, mely a toldások után létre jött, csak hosszabb idő nélkül érkezhetett vissza Rómába. Innen van az, hogy Lukács 95 körül nem ismerte azt a városban.

Innen magyarázható meg az is, hogy az új irat értékének emelése érdekében és hogy a Márk nevével egy még magasabb nevet állítsanak szembe, a kérdéses szöveg szerzőjeként Máté apostolt neveztek meg. Máté zsidó — keresztjén apostol volt, aki a Jakabéhoz hasonló askéta életet élt, húst nem evett, csupán főzelékkal és fagyókerekkel élt.⁴ Mint volt publicanusról, aki megszokta az írást, gondolhatták talán, hogy inkább, mint bárki más, gondolt arra, hogy megörökítse a tényeket, melyeknek, mint vélték, szemtanúja volt. Bizonyos, hogy nem Máté írta a művet, mely nevét viseli. Az apostol már régen meghalt, midőn az evangyéliomot megírták és különben is a mű határozottan visszautasít eféle szerzőt⁵ Könyv sohasem

¹ Máté I. 23; XV. 5. (h. ö. Márk VII. It); XVII. 46. *Sóséin apó tón amartiön.* (Máté 1, 21) a legkevésbé héber.

² Máté XVIII. 16. és köv.

³ H. ö. Máté III. 5. és Márk I. 5; Máté IV. 25. és Márk III. 7—8; Máté XIX. 1. és Márk X. 1. Lásd a palestinai vonást a Haceldatna felől XXVII. 8.

⁴ Alex. Kelem. *Paedag.* II. 1.

⁵ H. ö. főleg Máté IX. 9; X. 3; Márk II. 14; III. 18. Luk. V. 27; VI. 15; *Csel.* I. 13. Az első evangyéliom kiadója a Máté nevét Levinek, Alpheus

volt még oly kevésbé szemtanú. Ha ez evangyéliomnak a szerzője egy apostol vala, miként találhatnánk akkor abban oly hiányos vázlatot a Jézus nyilvános életéből? Lehet, a héber evangyéliom, amelylyel a szerző kiegészítette Márkot, viselte a Máté nevét.¹ Lehet a logia gyűjtemény élén állott e név. Minthogy az új evangyéliom jellemző vonását épen e logia képezték, e l o g i á k mellett kezeskedő apostoli nevet tarthatták meg talán azon munka szerzőjének a megjelölésére, mely munka értékét e toldások képezték.⁸ Mindez kétséges. Lapidis¹ tényleg a Máté művének gondolta; de ötven vagy hatvan esztendő után már nem rendelkezett oly eszközökkel, melyek mellett e bonyolult kérdést megfejtette volna.

Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a Máténak tulajdonított mű nem bírt azzal a tekintélylyel, melyet nála neve után feltételezni lehetett volna s hogy azt nem tekintették véglegesnek. Számptalan hasonló kísérlet merült fel, melyek nem maradtak reánk.⁴ Egy apostoli név sem volt elégséges arra, hogy ajánló levélként szolgáljon e nemben.⁵ Lukács, aki nem volt apostol és akit nemsokára abban fogunk látni serénykedni, hogy oly evangyéliomot ijjon meg, amelyik a többit mind egybefoglalja és fölöslegessé tegye, a Máté nevét viselő evangyéliomnak létezéséről minden valószínűség szerint, mit sem tudott.

fiának nevével cserélte fel, (L. *Jézus élete* p. 166, 167. jegyzet) tehát a szerző nem volt Máté apostol. Az ebionita evangyéliom (Epiph. XXX. 13) elfogadta, hogy az első evangyéliomnak mostani szövege Máténak a műve volt, csak-hogy ez már njabb tekintély s értéknélküli. L. fent.

¹ L. fent.

² E szó *Kata* ilyesmire mutatna. De az csupán a kezességre mutat, mely alá a könyvet helyezték. E czimek *Kata toiis dódeka Apostolod**, *hath Hebraioids*, *kat'Aigypt'ious*, bizonyítanak e mellett.

³ Eusebnél H. E. III. XXXIX. 16. Kimutattuk fent, hogy a mi szövegünk az, melyről Papias beszél.

⁴ *Pallói* Lukács I. 1—2. Máté nincs e *pallói* között (lásd alább p. 257 s köv.) Márk igen. Lukács határozottan megkülömbözteti az evangyélrai kiadókat, a kiknek egyike sem volt apostol, az *autoptai* és *hypéretai toil logod-dal*, a kiktől a *polloi* vették a *paradosis-l*.

A Barnabásról nevezett levélnek szerzője (4. R. 7. stb.), mely irat úgylátszik 97. körül kelt, főleg a Máté evangyéliomát idézi. Mindamellet Jézusnak szavaival közelebb áll Lukácshoz, mint Mátéhoz (19 R.) Az ő feltámadása és menybemenetele (15. R) a harmadik evangyéliommal egyezik meg. Van egy pár Jézusi szava, mely az ő sajátja (6. R.) A II. Petri szerzője (1, 21.) szintén Mátét használja. '

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

A Flavius család keresztyénei. Flavius Josephus.

A caesarismus fölött lebegő végzetes törvény beteljesedett A törvényes király a korrallal egyre javul a trónon, a Caesar pedig jól kezdi és rosszul végzi. Domitiannál minden év a gonosz szenvedélyek haladását jelentette. Kárhuzatos gonoszság lakozott mindig az egész emberben; az atyja és bátyja iránt tanúsított hálátlanságban volt valami iszonyatos; mindamellett uralkodásának kezdete nem vallott rász uralkodóra.¹ A komor féltékenység, melyet minden érdemmel szemben érzett, a kitanult ravaszság, a sötét álnokság, mely vérében volt, csak fokozatosan fejlődött ki benne. Tiberius igen kegyetlen ember, de bizonyos bölcsészeti dühvel teli az emberiség ellen, aminek megvolt a maga nagyszerűsége s ami nem akadályozta meg őt abban, hogy bizonyos tekintetben korának legintelligensebb embere legyen. Caligula komor bohóc, grotesk és rettenetes egyaránt, de mulattató s kevésbé veszedelmes azokra nézve, akik nem tartoztak környezetéhez. A sátáni ironia megtestesülésének azon uralma alatt, mely Nérónak nevezte magát, bizonyos megdöbbenés tartotta a világ lelkét bizonytalanságban; öntudatával bírtak annak, hogy még eddig elő nem fordult válság előtt, a jónak és a rossznak döntő harca előtt állanak. Halála után mindenki fellélegzett; a rász bilincsre veretett, a századnak romlottsága mintha megenyhült volna. Elgondolhatjuk immár azt a rémületet, mely minden tiszteletre méltó lelket megszállott, midőn a Fenevad újra feltűnt,² midőn reájöttek, hogy a birodalom minden jó emberének feláldozása azzal végződött, hogy a világot egy oly fejedelemnek szolgáltatta ki, aki jobban rászolgált az undorra, mint ama szörnyek, akiket a múltnak emlékei közé száműzve gondoltak.

Domitián valószínűleg a leggonoszabb ember, aki valaha csak létezett³ Commodus gyűlöletesebb, mert egy bámulatra méltó atyá-

¹ Sueton *Dóm.* 3, 8, 9; Dio Cass. Entróp és Aurelius Victor.

² Subnero, portio Neronis, Nero calrus. Tertull. Apoll. 5; Juvenál IV. 38.

³ Sueton *Dorn.*; Dio Cass. LXVII. Tacit. *Agricola* 45 stb.; ifj. Plinius *TraJ. Panég.*, Philostrates *Apollonius élete* VII. és VIII.

nak a fia, de Commodus némileg ostoba ficzkó, Domitián értelmes, öntudatosan gonosz. Nálla az örültség nem vesztett erejéből, az ő feje tökéletesen józan, hideg és tiszta. Komoly és logikus politikus. Képzeltéheletséggel nem bírt és ha életének egy korszakában az irodalommal is foglalkozott, s elég jó verseket csinált, ezt tisztán negélyezésből tévé, hogy úgy tűnjék fel, mintha egyéb mi sem érdekelné,¹ de csakhamar felhagyott s nem gondolt többé vele.² Nem szerette a művészeteket; a zene nem volt reá hatással;³ melancholikus véralkata egyedül a magányban talált örömet. Órákon keresztül látták őt fel s alá járni egyedül; ilyenkor biztosra vették már, hogy' valami gonoszát eszelt ki. Kegyetlen a túlzásig; majdnem mindig mosolygott, mielőtt töre lesújtott. Az alacsony származás érzett ki minden tettéből. Az Augustus családjához tartozó, dicsőséget szomjazó s arra irigy caesárok gonoszak, gyakran képtelenek, ritkán közönségesek. Domitián nyárs polgárias a bűnben, hasznot húz belőle. Nem lévén gazdag, mindenből pénzt csinál, az adót a véksőkig fokozza.⁴ Sötét arcza sohasem ismerte Caligulának örült mosolyát Néró, ez az irodalmi zsarnok, aki mindig azzal foglalkozott, hogy megszerettesse és bámultassa magát a világgal, ismerte a vidám tréfát s ő maga is élt vele s az sohasem fajult bohózatossá, nevetségessé sohasem vált, minden ize tragicus volt⁵ Erkölcei nem jobbak, mint az Agrippina fiának erkölcei; de a becstelenséget zárkózó egoismussal kapcsolta össze, a kegyetlenségnek bizonyos hypocrita negélyezésével, a szigorú censor modorával (sanctistimus censor)⁶ aki egyre ürügyet keres arra, hogy ártatlanokat veszejtsen el.⁷ A rideg érénynek abban a hangjában, melyet hízelgői, Martiál, Stácius, Quintilián vesznek fel, midőn új életre óhajtják kelteni «az istennek megváltója s az erkölcsök újjá alapítója⁸ czimet, melyre ő legtöbbit adott, van valami kínos. Hiúsága nem ment annyira, mint a Néróé, akivel az annyi siralmas meggondolatlanságot követtetett el és sokkal naivabb is volt. Diadalaiban, állítólagos győzelmeiben, hazug hízelgéssel telt emlékeiben, összpontosított consulatusságában van valami undorító, valami, ami a Néró tizenennyolcz koszorújánál és periodicus ünnepi felvonulásainál jóval bosszantóbb.

¹ Tacit. *Hist.* IV. 86; Sueton *Dorn.* 2. Plin. *Hitt. not.* praef. Quintilián IV. praef. X. 1. 6; Valerius Flaccus 1, 12.

² Sueton, *Dom.* 20.

³ Philostr. *A poll.* VII. 2.

⁴ Sueton, *Dom.* 12.

⁵ Philostr. *Apoll. élete* VII. 12.

⁶ Quintill. *Inst.* IV. praef. Martial VI. 2, 4, 7; VIII. 80; IX. 7, 104; Stacius *Silses.* III., IV. 74; IV., III. 213; Suet. *Dom.* 7. A *censor* czimet ott találjuk a legtöbb Domitian-féle feliratokon és cizmeken. (Orelli 766, 768. sz.; Cohen I.387s köv.)

⁷ Dio Cass. LXVII. 8.

Az eddig átélt többi zsarnokságok sokkal kisebb észszerűséggel léptek fel. Emez rendszeres, óvatos s szervezett volt. A zsarnok saját személyében játszotta a rendőrfőnök és az intézkedő bíró szerepét. Bírói rémuralom volt az egész. A forradalmi törvényszékek nevetséges törvényszerűségével jártak el. Flavins Sabinust, a császár unokatestvérét, a vépadra küldték a kikiáltónak egy 1 a p s n s a miatt, aki consul helyett imperatornak kiáltotta ki őt; egy görög elbeszélőt bizonyos, homályosnak talált előadásai miatt, a másolókat mind keresztre feszítették. Egy előkelő római halálra ítélték, mert Titus Livius beszédeit szerette elmondani, mert földrajzi térképeket találtak nála és mert két rabszolgáját Magonak és Hannibálnak nevezte el; egy kiváló katonát, Sallustius Lucullust az veszejtette el, hogy megengedte, mikép a lándzsáknak új alakját, melyet ő talált fel, ő róla nevezzék el.¹ A feladók működése soha sem ment oly messzire, mint ezúttal. Az agents provocateurs kémek behatoltak mindenüvé. A császárnak az astrologiába vetett esztelen hite csak növelte a veszélyt. Caligulának és Nérónak bérenczei elvetemült keletiek valának, a római társadalmon kívül állók, akiket a vagyon teljesen kielégített. Domitián sápadt és komor Fouquier Tinville-féle feladónak keze biztosan sújtott. A császár egy húron pendült a vádlókkal és a hamis tanukat egyenesen kitanította; ő maga is segédkezett a kinzátásoknál, öröme telt a kintól halovány arczokban és a kegyelemért kiáltó nyöszörgéseket számolni látszott. Néro megkímélte magát a borzalmas dolgok nézésétől, melyeket ő rendelt el. Emez mindent akart látni. A kegyetlenségnek határtalan kieszeléseivel rendelkezett. Annyira eltudta rejteni gondolatait, hogy egyaránt sértette, ha hízelegtek s ha nem hízelegtek neki, bizalmatlansága, féltékenysége nem ismert határt. Minden becsült emberben, minden nemes emberben vetélytársat látott.² Néro legalább énekeket kívánt, de nem tekintett minden államférfit, minden kiváló katonát szükségszerűleg ellenségnek.

Ijesztő csend honolt mindenfelé. A senatus élete komor megdöbbenésben telt el. A helyzetet irtóztatóvá tette az, hogy abból semmi kivezető utat sem ismertek. A császár harminczhat éves volt. A gonoszság lobogó lángja, melyet eddig láttak, rövid életű volt; érezték, hogy oly válságokat élnek át, melyek hosszútartamúak nem lehetnek. Ezúttal nem forgott fel indok arra, mely a helyzet közeli végébe vetett hitet kelthette volna fel. A hadsereg elégedett, a nép közönyös volt³ Domitián, igaz, sohasem volt oly népszerű, mint Néro és 88-ban egy csaló, aki a népet gyönyörű játékokkal szóra-

¹ Sueton *Dóm.* 10.

² Tacit. *Agric.* 41.

³ Sueton *Domi.* 23.

koztató mesterül lépett fel, közeli kilátásokkal vigasztalhatta magát arra nézve, hogy Domitiánt le fogja taszítani a trónról.¹ A veszteség a múlthoz képest különben nem volt nagy. A játékok még szörnyűebbek voltak, mint azelőtt. A Titus által felavatott Flaviusi amphiteatrum (a Colosseum) a nép szórakoztatására irányuló nemtelen művészetben valóságos haladásokat látott² Ez oldalról tehát mi sem veszett kárba.³ Csakis Tiberius emlékiratait olvasta.⁴ Megvetőleg beszélt Vespasiánnak családias közlékenységéről; gyerekes megjegyzéseket tett bátyjának, Titusnak jóságáról s azon képzelméről, hogy az emberiséget igazgatni vélte az által, ha megszeretteti magát. Felfogása szerint jobban ismerte, mint bárki más, az alkotmány nélküli hatalomnak követelményeit, mely magát védelmezni és megalkotni naponként kénytelen.

Erezték, hogy e borzalmaknak politikai oka volt, s hogy azok nem egy dühöngőnek a szeszélyei. Az új suverenitásnak ocsmány képe, amint azt a kor szükségyszerűleg gyanakodónak, s mindentől rettegőnek megalkotta, s a Medusa fő, mely a rémülettől megfagyaszt, tükröződött vissza e gyűlöletes, vértől befecskendezett álarczról, melylyel ez az eszes, vérszomjas ember az arczát minden szégyen ellen vértetni vélte.⁵

Dühöngéseit főleg saját háza érezte meg.³ Majdnem összes unokatestvérei és öcscsei gonoszul veszttek el. Minden, mi Titusra emlékeztette, felbőszítette őt. Ez az egyszerű család, mely nem bírt előítéletekkel, aristokrata hidegvérrel, a római főnemesség kiábrándulásával, rendkívüli ellentéteket mutatott fel. Borzalmas tragoediák játszódtak le körében. Milyen sors jutott például Titus leányának, Julia Sabinának, aki bűnről bűnre hurczoltatva, végre mint egy ponyvairódmáni regény hősnője hal meg az elvetélés fájdalmai között!⁷ Ennyi romlottság rendkívüli reakciókat szült. Titus természetének érzelgős és gyöngéd vonásait újra feltaláljuk a család néhány tagjánál, főleg Vespasián testvérének, Flavius Sabinusnak ágában. Flavius Sabinos, aki hosszú ideig Róma prefectusa volt s 64-ben is e tisztet viselte,⁸ már ismerhette a keresztyéneket; szelíd, humanus

¹ L. *Antikrisztus* p. 319.

² Dio Cass. LXVI. 25; LXVII. 8; Suet *Dóm.* 4. 1. Martial VI. 4; Stac. *Silves.* IV., IX. és a *De spectaculis* című könyvet, kicsiny darabok gyűjteményét különböző szerzőktől, élükön Martiállal. L. *Mém. de Pacad. dei inscript.* sav. átr. t. VIII. 2. rész p. 144, 153—155.

³ Juv. IV. 153—154, Domitián utolsó hónapjaira vonatkozik. .

⁴ Sueton *Dóm.* 20.

⁵ Tacit. *Agric.* 45; Philostr. *Ápolt.* VII. 28.

⁶ Plinius *Pandgyr.* 48, <8.

⁷ Sueton *Dóm.* 22; Dio Cass. LXVII. 3; Plin. *Levelek* IV. 10.

⁸ Borghesi *Művei* III. h. p. 32 és köv. -

ember volt, akinek már szemére vetették azt az alacsony «lelkületet,»¹ mely fiának vesztét okozta. A római vadság mellett efféle szó egyértelmű a humanitással. A nagyszámú zsidók, akik a flaviusi családdal bensőbb összeköttetésbe léptek, főleg erről az oldalról találhattak már előkészített és figyelmes hallgatókra.²

Kétségtelen, hogy a keresztyén vagy zsidó-keresztyén eszmék utat törtek magoknak a császári családig, különösen e család oldalágáig. Flavius Clemens, Flavius Sabinusnak a fia, s következésképp első unokatestvére Domitiánnak, nőül vette saját unokanővérét Flavia Domitillát, egy másik Flavia Domitillának, a Vespasián leányának leányát, aki atyjának trónra jutása előtt halt meg.³ Előttünk ismeretlen módokon, de amelyek valószínűleg a Flavia családnak a zsidókkal való összeköttetéseiivel állottak kapcsolatban, Clemens és Domitilla felvették a zsidó szokásokat, melyek a keresztyénségtől csakis a Jézus szerepéhez fűzött jelentőség tekintetében különböztek. A proselyták e judaismusát, mely a noachita szabályokra szorított, hirdette bizonyára a Flavia család cliense, Josephus.⁴ Ugyanaz volt ez, amit az összes apostoloknak Jerusalemben történt közös

¹ «Haudquaquam, erecto anitno ... mitem virum,... in fine vitae suae segnem». Tacit. Hist. III. 65, 75.

² Igaz, hogy Josephus nem beszél Clemensről. Ennek oka kétségkívül a Domitian vad féltékenységében keresendő. Quintiliánnál (IV⁷. praef.) e kifejezés *sorosis suae nepotes* jelezni látszik a félelmet, nehogy Domitian féltékenysége — Clemens és Domitilla megnevezése által — felkeltesse.

³ Három Flavia Domitillát ismerünk egész bizonyosan: 1. Vespasián nejét, 2. leányát, 3. unokáját, a Clemens nejét. Az a Flavia Domitilla, aki Orelli 776. számú feliratában, mint főszemély szerepel (Gruter 245, 5) a Clemens neje lenne (de Rossi *Bull.* 1865. p. 21, 22, 23. *Journ. des tar.* 1870. január p. 24; *Corpus laser, latin.* VI. k. (még kiadatlan) 948 sz. a helyreállítás nehézsége a *filia* és a *neptis* szavak bizonytalan elhelyezéséből ered.) Egy, a Clemens nejétől különböző s a legenda szerint szűz Flavia Domitilla nem létezett a valóságban; ez tisztán kettős alakja Flavia Domitillának, Vespasián unokájának és Flavius Clemens nejének. Bruttius (Euseb. *Chroa.* p. 160—163. kiad. Schaene, figyelemmel arra, hogy Euseb. *Chroaikájdaak* armén fordítása elüt a sz. Jeromos által használt szövegtől) téved, midőn az üldözésnek kitett Domitillát a Flavius Clemens unokahugának mondja. Az egyház két kézzel kapott a Bruttius állításán, hogy a szűz és apáczai életet folytatott Flavia Domitilláról szóló régi legendát fentarhassa. Több kritikus, igaz, Bruttiusnak ad igazat Dió ellenében. A ő rendszerükben Flavia Domitilla, a Clemens neje mit sem szenvedett; a keresztyén Flavia Clemens egyik unokahuga lehetett. De Suetonius közvetve és Philostrates azt mondják Flavia Domitilláról, a Clemens nejéről, hogy férje előtt kegy vesztett lett; Dió tévedése még inkább lenne kimagyarázhatlan, mint a Bruttiusé. V⁷. Mommsen *Corp. laser, lat.* VI. p. 172—173. A flaviusi epigraphia és archeológia mezején tett újabb felfedezések (de Rossi *Bull. di arch. erist.* 1875. 69 s köv., *Rerie archeol.* 1876. mart, p. 172—174.) mit sem változtattak ez eredményeken.

⁴ *Aat.* XX. II. és *Vit.* 23.

megállapodásaként tüntettek fel.¹ Clemenst e tanok megtántorították. Domitilla talán tovább is ment s ő már a keresztyén nevet is megérdemli.² Mindamellettt óvakodnunk kell a túlzástól. Flavius Clemens és Flavia Domitilla nem néznek úgy ki, mint a római egyház valószínű tagjai. Mint annyi más művelt római, érezték ők is a hivatalos cultus üres voltát, a paganismusból kifolyó erkölcsi törvény elégtelenségét, az akkori idők társadalmának és erkölcsének undorító ocsmányságát. A zsidó-keresztyén eszmék varázsa megérintette őket is. Felismerték bennök az életet és a jövőt, de azért bizonyára nem lettek nyilván keresztyének. Látni fogjuk később, hogy Flavia Domitilla inkább, mint római s nem mint keresztyén nő cselekszik s hogy nem riad vissza egy zsarnok meggyilkolásától. Azon tény, hogy a consuli méltóságot elfogadta Clemens, a lényegesen pogány áldozatok és szertartások betartása iránti kötelezettségnek elfogadását is jelenti.³ Clemens a második személy volt az államban. Két gyermeke volt, akiket Domitián örököseiül szemelt ki és akiket máris

¹ A könyv, melyben ez állítólagos jerusalemi canon előfordult (*Csel. XV.*) bizonyára Rómában jelent meg ez időtájt. L. lent.

² Dio Cass. LXVII. 14; Sueton *Dóm.* 15. nem említenek semmit, a mi túl menne a judaismuson. A mi Clemensünket, a híres Onkelosnak, Calonymos, Titus állítólagos unokaöccse fiának atyjában véltek felismerni, aki — úgymond — felvette a zsidó vallást. (Bab. Talm. *Gittin* 56b; *Aboda tara* 11. a) E szavak *Clemens* és *Calonymot* héberre ártirtan alig különböznek; csakhogy ez okoskodásnak csak az esetben van helye, ha az Onkelosról mondottakat Calonymosnak tulajdonítjuk. Bruttiusnak, Eusebius által hivatkozott sorai mellett (*Chron. loc. cit, Hist. eccl.* III. 18). Domitillát keresztyénnek kellene tekintenünk; Eusebius azonban nem idézi azokat szövegök szerint. Mindenesetre sajátságos, hogy Eusebius nem beszél ugyanakkor Clemens keresztyéniségéről, midőn megnevezi őt. A *Chronikának* armén fordítása csupán hibák és önkényes javítások révén utal reá. Hogyan mellőztek volna el Eusebius, az *Egyház történetben* s szent Jeromos ily fontos körülményt, ha az benn volt a *Krónikában*? Tertuliának, akinek pedig efféle tényről beszélni annyi alkalma nyílt az *Apologeticában*, és az egyházi Atyáknak hallgatása szintén eléggé bizar. A keresztyén Elaviusok emlékezete, igaz, észrevehető az ál Kelemenféle homéliákban (*Hom. IV. 7; XII. 8; XIV. 10.*) de nagyon zavarosan. Amit Jeromos mond (*Ad Eustoch. Epit. Paalae.* p. 672; *Mart. IV. 2. r.*) abban ő csak Eusebiosnak a viszhangja. Domitillát csak a IV. századtól kezdve kezdték tisztelni mint szentet. Egy sectarius, a háziasságnak ellensége, akik fölös számmal fordultak meg Rómában, később őt választotta hősnője gyanánt és szűz vértanút csinált belőle, ez adatra fektette a sz. Nereáról és Achillesről szóló regényt. Ami Clemenst illeti, az ő szentségét valló nézet csupán nagy nehezen tudott megerősödni. A Syncella (p. 650. Bonn.) kifejezetten vértanút csinál belőle. A sz. Kelemen oltára alatt 1725-ben talált felirat (*Greppo Trois. mim.* p. 174; de Rossi *Bull.* 1863. p. 39. és 1865. p. 23) a közép korban egy az övének gondolt testre, melyet a római sz. Kelemennel homonym templomba helyeztek át, vezetett nyomra.

³ Ovid. *Fast.* I. 79—86; *Pont. IV., IV. 23—42.* H. ö. Tertulián *De idolol.* 17—20; Origin. *Contra Cels.* NIH. 74, 75.

Vespasiánnak és Domitiánnak nevezett el.¹ A két gyermek nevelése e kor legmintaszerűbb emberére, Quintilian rhetorra² volt bízva, akit Clemens a consuli méltóság tiszteletbeli jelvényeivel Hibázattott fel.³ Már pedig Quintilián egyaránt borzadt a zsidó és a köztársasági eszméktől. A Grachusok mellé, a legvégtetesebb forradalmárok között «a zsidó babonának megalkotóját helyezte.»⁴ Mózeset, avagy Jézust gondolta-e Quintilián?⁵ Talán maga sem tudta pontosan. «Zsidó babona* ez alá sorozták általában a zsidókat és a keresztyéneket egyaránt/ A keresztyének különben sem állottak egyedül olyanokul, akik a zsidó szabályok szerint — de körülmetélés nélkül — éltek. Sokan azok közül, akiket a mosaismus magához vonzott, a szombat megtartására szorítottak.⁷ Az életnek ugyanazon tisztasága, a polytheismus iránt⁸ érzett ugyanazon irtózat fűzte össze az istenfélő embereknek e kicsiny csoportjait, akikről a fölületes pogányok rendszerint azt vetették oda: «A zsidó szabályok szerint élnek.»¹¹

Ha a Clemensek keresztyének voltak, e hitők, mint azt mindenki befogja látni, igen határozatlan lehetett Amit a közönség e két előkelő személy áttéréséből látott, az igen kevésre szorítkozhatott. Az őket környező szórakozott világ nem tudta pontosan megmondani: zsidók voltak-e, vagy keresztyének. Az eféle változásokat egyedül két symptomán lehetett felismerni. Mindenekelőtt a nemzeti vallás iránt érzett s rosszul palástolt ellenszenv, minden nyilvános rítustól való tartózkodáson, mely egy érinthetetlen, megnevezhetetlen¹⁰ Isten titkos

¹ Suet. *Dóm.* IS. Miounet t. III. p. 223, 1246, 1247. sz.

² Quintilián *Instit. arat.* 1. IV. praef.

³ Auson. *Grat. actio ad Grat. pro cons.* col. 940. Migne V. Juvenal VII. 197.

⁴ «Et est conditoribus urbium infame contraxisse aliquam perniciosani ceteris gentem, qualis est primus Judaicae superstitionis auctor; et Grachorum leges invisita (III. VII. 21.)

⁵ Sokkal valószínűbb, hogy Mózeset érti. V'. Juv. XIV. 102.

⁶ «Sub umbraculo insignissimae religionis certe licitae», Tertull. *Apoll.* 21. V. Dio Cass. LXVIII. Γ, Spartián *Caracalla* \\ Örig. *Contra Cels.* 1, 2; Snp. Sev. II. 31; Orosus VII. 6. Tacitus, aki pontosan megkülömbözteti a zsidókat és a keresztyéneket, a körülmetélést a zsidó proselytáakra nézve lényeges szertartásnak tekintti, (*transgress! in morém eorum*) Tac. *Hist.* V. 5.

⁷ *Meuens sabbata* Juv. XIV. 96. A szombatnak ez ünneplői, a kik se nem tökéletesen zsidók, se nem igazi keresztyének, talán azok, akiket Hegesippos *masbot kéneknek* nevez. (Euseb. H. E. IV., XXII. 5. és 6.)

⁸ Ál Kelem, honiúi. IV. 24.

⁹ Jadaicam vise re vitám. Sueton Dorn. 12. Hói ts ta tón Joudaión ethé exokellontes. Dio Cass. LXVII. 14. Joudaikos bios, ibid. LXVIII. 1. H. ö. Joseph. Ant. XV., 11, 5: charein tois Joudaión ethesin . . . séloun ta patria tón Joudaión. És: gyné mou theosebés estin kai maiion ioudaisei, az Acta Pilali-\nan A. ch. II, 1. Tischendorf Evang. apocr. p. 214.

¹⁰ *Atheotés* Dio Cass. LXVII. 14. V. Justin *Apoli.* 1.6, 8, 10, 13; Policarp. *Adói* 3, 9,12; Tertull. *Apolog.* 21; Arnob. *Adv. not.* III. 28; Minucius Felix *Octav.* 8, 10, 12.

cutusára vonatkozott, a polgári élet tisztségeinek és kötelességeinek, melyek a bálvány imádással szoros kapcsolatban állottak, teljes feladásán.¹ A magánynak kedvelése, a békés és visszavonult életnek keresése, ellenszenv a színházak, a látványosságok és a véres jelenetek iránt, melyeket a római élet lépten-nyomon felmutatott, testvéries közlekedés ez alacsony rangú s miben sem katonás emberekkel, akiket a rómaiak megvetettek, a nyilvános ügyektől való távolmaradás,² melyeket frivol dolgoknak kellett tartania annak, aki Krisztusnak elközelgő megjelenésében bízott, elmélkedő szokások, lemondó szellem, ime ez az, amit a római ez egyetlen szóval fejezett ki: *ignavia*. A kornak felfogása szerint mindenkiben annyi ambíciónak kellett élnie, amennyit születése és állása megkövetelt Egy oly magas állású embert, aki nem törődött az élet küzdelmeivel, aki vért ontani irtózott, aki szelíden és emberiesen lépett föl, hitvány, renyhe, életképtelen embernek tartottak.³ Istentelen és hitvány, e czimekkel illették őt és aminek őt egy még igen erőteljes társadalomban menthetlenül elveszejtteni kellett

Clemens és Domitilla nem voltak az egyedüliek, akiket Domitían uralkodásának szélrohama a keresztyénség felé hajtott A réműlet és a kornak szomorú képe megjnháztították a lelkeket A római aristocratia számos tagja szívesen hallgatta meg a tanokat, melyek a sötétség közepette, melyben éltek, egy eszményi uralom tiszta egét tárták fel előttük.¹ Hiszen a világ oly komor, oly gonosz volt! A zsidó propaganda különben sohasem volt annyira tevékeny, mint most⁵ Ez időre kell visszavezetnünk talán egy római nemes nőnek, Veturia Paulának áttérését, aki hetven éves korában vette fel az új hitet a Sára nevet és a Mars mező s a Volumnus zsinagógáinak volt anyja még tizenhat éven keresztül.Róma óriási külvárosaiban, hol a Servius Tullius' közfalai közé zárt aristocraticus társadalmat számban jóval meghaladó népsöpredék élt, lezajlott mozgalomnak nagy része Israel fiaitól indult ki. Ott, a porta Capena⁸ mellett, az Egeria⁹

¹ *Contemptissima ignaria*, Sueton Dóm. 15.

² Tertullian *Ápol.* 38. 42, 43. R.

³ Lásd p. o. Tacit. *HisL* 65, 75. Senecion halálának főoka az volt, hogy nem kérte ki maga részére azon functiokat, a melyekhez joga volt. Dio Cass. LXVII. 13.

⁴ Dio Cass. LXVII. 11: *polloi*.

⁵ Juvenal VI. 541 s köv., XIV. 96 s köv.

⁶ Orelli 2522. sz. A felirat a Flaviusok koránál későbbi lehet; szerencsétlenségre az eredetit nem bírjuk többé. Ezt a Veturiát a Talmud *Btfurit*-jával azonosították, aki összes rabszolgáival tért át és Gamalliellel érkezett az írás felől. Graetz. *Gesch. derjud.* IV. 123, 506, 507. ·

⁷ Számukat 280,000-re tették.

⁸ A Mattéi villa alatt. L. *Pdl apostol* p. 101; Levy *Epigr. Beitrge* p. 307. Juvenal III. II s köv. V. VI. 542 s köv.

forrás egészségtelen árka mentén éltek ők koldulva, csempészettel foglalkozva, cigánymódra, jövendőt mondva, megsarczolva az általak kibérelt egeriai erdő látogatóit. A benyomás, melyet a sajtószertű faj a lelkekre gyakorolt, élénkebb volt, mint valaha:¹ «akinek a sors atyául a szombatnak megünneplőjét, kit a meny Istenének imádása, a dísznóhusnak és az emberi testnek egyaránt becsülése ki nem elégit, juttatott, az előbörtől siet csakhamar megszabadulni. Megszokva már, hogy a római törvényeket megvesse, reszketve tanulmányozza és tartja be a zsidó törvényt, melyet Mózes irt le egy titokzatos könyvben. Itt tanulja, hogy ne igazítson útba csupán olyat, aki ugyanazon vallásnak a híve, melyet ő követ és hogy, ha a forrás hollétét kérdezik tőle, csakis körülmetél teket vezessen el ahhoz. A hiba az apára nehezedik, aki a hetedik napot a nyugalomnak rendeli és minden tevékenységet eltiltott e napon.»²

A szombat a valódi rómaiaknak minden izgatott hangulata daczára sem hasonlított a többi napokra Rómában.³ A szatócsokat, akik a többi napokon ellepték a közterheket, mintha a föld nyelte volna el. E rendellenesség még könnyen felismerhető típusuknál is nagyobb figyelmet keltett, s a dologtalan csöcselék megjegyzéseire nyújtott alkalmat.

Az idők keménységét, mint mindenki, megéreztek a zsidók is. Domitián pénzsomja a végsőig csigázta fel az összes terheket és különösen a *fiscus judaicus* fejadót, melyet a zsidók fizettek.⁴ Eddig ez adót csak is azoktól követelték, akik nyíltan zsidóknak vallották magokat. Sokan eltitkolták származásukat s kibújtak az adó alól. Hogy ennek véget vessenek, gyűlöletes azonosításokhoz folyamodtak. Sueton emlékszik egy esetre fiatal korából, melynél egy kilenczvenesztendő öreg embert meztelenül állítottak a népes bizottság elé, hogy körülmetélt volta igazoltassék. E szigor azon következménnyel járt, hogy számos esetben az epiplasmának vették magokat alá; a *recutiti* tekintélyes számot tettek ki ez időben.⁵ A nyomozások révén másfelől a római hivatalnokok olyasmint fődöztek fel, ami megdöbbenette őket Embereket találtak, akik teljesen a zsidó szabályok szerint éltek annélkül, hogy körülmetélve lettek volna. A *fiscus* kimondta, hogy ilyenek, az *improfessi*, mint nevezték őket,⁶ ép úgy fizessék a fejadót, mint a körülmetél-

¹ L. *Az Apostolok* p. 288 s köv.

² Juvenal XIV. 96—106.

³ L. *Az Apostolok* p. 295.

⁴ L. *Az Antikrisztus* p. 538. V. Plinius *Hist. not.* XII. III—113.

⁵ Martial VII, XXIX. 4; Bab. Talm. *Jebamoth* 72. a.

⁶ Sueton, *Dom.* 12. Ez olvasás *uti profess!* hibás. (1. Róth kiad.) E *professiot* olykor azon vallomásnak veszik, melyet a proselytáknak kellett volna

tek.¹ «A zsidó életmód» s nem a körülmetélés lett taxáivá ilyenformán s a keresztyének is belekerültek az adóba. A visszaélések által keltett panaszok izgalomba hoztak még oly államférfiakat is akik legkevésbé sem rokonszenveztek a zsidókkal és a keresztyénekkal; a szabadelvűek megbotránykoztak a testi vizsgálatokon, e különbségeken, melyeket az állam bizonyos vallási elnevezések között megvont és e visszaélés eltörlését tűzték ki programjokul a jövőre nézve.²

A Domitian által behozott faggatásoknak nagy részök volt abban, hogy a keresztyénségnek eddigi határozatlan jellegét eltüntette. A jerusalemi, majd az iabnei hittudósok szigorú orthodoxiája mellett léteztek a judaismus kebelében a keresztyénséghez hasonló iskolák anélkül, hogy azonosak lettek volna azzal. Apollos az egyház ölen volt egyik példája e kutató zsidóknak, akik számtalan sectát tanulmányoztak át anélkül, hogy határozottan egyhez is csatlakoztak volna. Josephus, midőn a rómaiak számára irt, judaismusát olyas deismussá gyúrta át, azt állítván, hogy a körülmetélés és a zsidó vallási gyakorlatok a fajszerinti zsidók számára valók, hogy az igazi cultus az, melyet kiki szabadon választott. Keresztyén volt-e Flavius Clemens a szó szigorú értelmében? Legalább is kétséges. Szerette a «zsidó életet», a zsidó szokások szerint élt: ime ez ragadta meg kortársait. Nem kutattak tovább és talán maga Clemens sem tudta sohasem jól, a zsidók mely osztályához tartozik. Tisztázva a helyzet csupán akkor lett, ha a fiscus beleavatkozott A körülmetélést végzetes csapás érte e napon. Domitián kincsszomja a zsidók adóját, a fiscus judaicum kiterjesztette azokra is, akik anélkül, hogy fajbéli zsidók és körülmetélve lettek volna, a zsidó szokások szerint éltek. Az osztályok ekkor csoportosultak; ezentúl volt már tiszta zsidó, akinek minőségét a testi vizsgálat állapította meg és fél zsidó, az improfessus, aki a judaismustól csupán annak tiszteletre méltó erkölcsét és tisztult cultusát vette át

A büntetések, melyeket a nem zsidók körülmetélése ellen külön törvény irt elő, ugyanazon eredményre vezettek. E törvény keltét nem ismerjük; de a Flaviusok korára nagyon reá illik. Mintenni a magistrates előtt; de az egész mondat azt mutatja, hogy a *profetsio* itt a judaismusnak a maga teljességében való bevallását jelenti, melynek jele a körülmetélés volt. Ez *improfesti-bek* hívták még: *hói tebomenoi* (Jós. Ant. VI. 2; Act. X. 2.) *religion! judaicae metuentes* (Orelli 2523. SZ.; Corp. inter, latin V. 88., nem tévesztve szem elől a Lévy tévedéseit *Epigr. Beitrage* p. 312—313 és az Apianusét p. 38; v. Corp. V. 240, 123, 88, 102) vagy egyszerűen *metuentem* (v. Juv. XIV. 96, 101). Az *intra Urban»* szó, melyet Suetonnál, az előtt olvastak, törölt.

¹ Sueton Dóm. 12.

² L. lent. .

den római polgárt, aki körülmetéltette magát, örök deportációra és összes vagyonának elvesztésére ítélték. Ugyanazon büntetés alá esik a gazda, aki megengedi rabszolgáinak, hogy magokat a mütétnek alávéssék; a mütétet végző orvosnak büntetése halál. A zsidó, aki nem zsidó rabszolgáit körülmetélteti, szintén halállal lakolt.¹ Mindez nagyon megfelelt a római politikának, mely türelmes volt az idegen etikusok iránt, ha azok nemzeti körükre szorítkoztak, szigorú, mihelyt e cultusok a propaganda terére léptek. Megérthetjük, azonban, hogy az efféle rendszabályok döntő befolyással bírtak a körülmetélt és a körül nem metélt zsidók, vagy is az improiessi harczában. Komoly proselytismnst egyedül az utóbbiak gyakorolhattak. A körülmetélést birodalmi törvény tiltotta el attól, hogy Izrael gyermekeinek szűkebb családjának körét átlépje.

II. Agrippa és valószínűleg Berenice is e tájt haltak meg.² Haláluk óriási veszteség volt a zsidó colóniára nézve, amelynek értékét e magas személyiségek tartották fenn a Flaviusok előtt. Ami Josephust illeti, ő e heves küzdelem közepette, megkétszerezte tevékenységét Nála meg volt az a felületes könnyedség, mely mellett a zsidó, egy reá nézve idegen civilisatió terére sodortatva, bámulatos gyorsan sajátítja el az eszméket, melyek közé dobott s azokat kiaknázni tudja. Domitián támogatta őt, de irataival valószínűleg nem sokat törődött Domitia császárné elhalmozta kegyeivel.³ Tekintélyes állású embernek, bizonyos Epaphroditosnak volt külömben a cliense,⁴ aki azonos lett volna a Néró Epaphroditusával, kit Domitián szolgálatába fogadott.⁵ Ez az Epaphroditus, kíváncsi, szabadelvű és

¹ *De seditiosis* Paulusnál *Sentent.* V. XXII. S.i. 3. és 4. Antonin megújítja e tiltó intézkedéseket. *Digesta* LXVIII. VIII. 11.

² II. Agrippa bizonyára meghalt, mielőtt Josephus megírta élettörténetét (05. R.) Sőt valószínűleg, mielőtt Josephus az ő *Antiquitates*eibe belefogott volna (XX. IX. 4.) A *Contra Apion* részlet I. 9. mit sem bizonyít. Photius állítása cod. XXXII., aki Aprippát 100-ban halatja meg, össze nem egyeztethető Josephussal. Agrippának Domitián alatt kibocsájtott utolsó érmei Madden úr szerint (*Jew. coin.* p. 133., p. 113. s köv.) a 95 évnek, de Saulcy úr szerint (*Num. de la terré sainte* p. 316.) a 86 évnek felelnének meg. Az Agrippa érmein szereplő időszak kiinduló pontját meghatározni fölötte nehéz. Másfelől az indokok, melyeket Eusebios *Krónikájából* vontak ki a célból, hogy elhalálózását kevéssel Jerusalemben elfoglalása utáni időre tegyék, félreértéseken alapulnak. Az érme határozottan ellene szólnak e felfogásnak.

³ Jós. *Vita* 76.

⁴ *Jos. Ant.* I. proaem. 2; *Contra Apion.* II. 41; *Vita* 76.

⁵ Az Epaphroditos név igen közönséges. Ha Josephusnak Epaphroditusa fontos állást töltött volna be (*a libellis* Suer. *Dóm.* 14.) Domitián alatt, Josephus megmondta volna. Ő csupán annyit említ, hogy az ő Epaphroditusának fontos ügyletekben volt része, sorsa fölötte változatos vala s abban mindenkor kiváló lelki erőt tanúsított. Külömben is meglepő lenne, hogy ily

történeti tanulmányokat kedvelő szellemével, érdeklődött a judaismus iránt. Nem tudván héberül és valószínűleg nem értve meg jól a Bibliának görög fordítását, felszólította Josephust: írja meg a zsidó népnek történetét. Josephus az eféle gondolaton két kézzel kapott; mert az teljesen megfelelt az ő irodalmi hiúságának és szabadelvű judaismusa sugalmazásainak. A görög és a római történet szépsége iránt elfogult és tanult emberek azt vetették szemére a zsidóknak, hogy a zsidó népnek nem volt története, hogy a görögök annak megismerésével nem gondoltak, hogy a neves írók nem is említik, hogy az a kiváló népekkel soha mi összeköttetésben sem állott, hogy hősi történetének múltjában nem találtak oly alakokat, minő a Cynegirek és a Scaevolák. Kimutatni, hogy a zsidó népnek megvan a maga messzemenő ősisége, hogy a görögökéhez hasonló ősök emlékével dicsekedhetik, hogy a századok folyamán fényes összeköttetésekre mutathat reá különböző népekkel, hogy számos tudós hellen beszélt róla, ezt tűzte ki célul Epaphroditus védencze egy széles arányú műben, melyet húsz könyvre osztott fel és e címmel «Zsidó archeológia» látott el. A munka alapját természetesen a Biblia képezte. Josephus az ős időkre vonatkozólag toldásokat fűzött közzé, minthogy e korra vonatkozólag más héber okiratok nem állottak rendelkezésére, csak is azok, melyeket mi bírunk, de amelyek a későbbi időszakokra nézve első rangú értékkel bírnak, mert a szent történet sorozatában hézagot pótolnak ki.

Josephus a bámulatos műhöz függelékül egy önéletrajzot, illetve egy apológiát csatolt,¹ a saját magatartásáról. Régi galileai ellenségei, akik helyesen vagy helytelenül, árulónak mondták őt, még éltek és nem hagytak neki nyugtot. Tiberiási Justus, aki hazája katastrófájának történetét írta meg, hazugsággal vádolta őt és szereplését Galileában a leggyűlöletesebb színben tüntette fel.* Meg kell adnunk Josephusnak, hogy e veszedelmes vetélytárs elveszejtésére egy lépést sem tett, ami pedig neki, a legmagasabb fokban élvezett kegy mellett, fáradságába sem került volna. Josephus egyébiránt igen gyöngé ott, ahol Justus vádjai ellenében védelmezi magát, mert pusztán a Titus és Agrippa hivatalos jóváhagyásaira hivatkozik. Nem sajnálhatjuk eléggé, hogy az az irat, melyből a judeai háborúnak forradalmi szempontból megírt történetét ismerhetnők meg, reánk nézne elveszett.³ Ugylátszik különben, személyiséget ne ismernének más forrásból. Epaphroditusnak, Epictét mesterének, nincs ehhez, semmi köze.

¹ Ez irat Domitián halála előtt jelent meg. (I. 7b. fej.)

² Jós. *Vita* 9, 17, 37, b5, 70, 74.

³ Diog. Laertes II V. 41; l'hotins cod. XXXIII., Comment, a hat napi munka fölött, állítólag Eustathestól *init.* (Lyon, 1629. p. 1.) sz. Jeromos *De viris ill.* 14; Suidas. e szóról: *Tiberiat.*

hogy e rendkívüli katasztrófának tanúi szükségét érezték annak, hogy azt elbeszéljék. Antonius Julianus, Titus egyik alvezére szintén kiadott egy elbeszélést e tárgyról, melyet Tacitus használt fel,¹ s a melyet a sors szintén megirigyelt tőlünk.

Josephusnak termékenysége kimeríthetlen volt Minthogy számosan kételyekkel állottak elő azokkal szemben, amiket Archeológiájában elmondott és ellenvetették, hogy, ha a zsidó nemzet oly ősrégi lett volna, minőnek azt feltüntette, a görög történetírók beszéltek volna felőle, e tárgyban egy igazoló emlékiratba fogott, melyet úgy tekinthetünk, mint a zsidó és a keresztyén apologia legelső emlékét. Már Krisztus előtt a II. század közepén Aristobulos, e peripateticus zsidó, azt állította, hogy a görög költők és bölcsészek ismerték a héber iratokat s a saját irataik anyagát is, melyen monotheista máz vonul végig, azokból merítették. Ennek igazolására minden aggályoskodás nélkül koholt egész oldalakat Homérosból, Hesiodosból, Linusból, melyekről azt állította, hogy azok az írásból vannak átvéve.² Josephus szintén e nyomon indult el, több tiszteséggel ugyan, de ugyanoly kevés kritikával. Oly tudósokat kellett megczáfolni, akik mint alexandriai Lysimachos, Apollonius Mólón (100 körül, Kr. e.) kedvezőtlenül nyilatkoztak a zsidók felől. Le kellett rontani különösen tekintélyét a tudós egyiptomi Apiónnak, aki ez időt, melyben vagyunk, ötven évvel megelőzőleg Egyiptomról irt történetében, avagy egy külön értekezésben, az ismereteknek egész tárházát fejtette ki a zsidó vallás ősiségének czáfolásábau. Az egyiptominak, a görögnek szemében ez annyit jelentett, mint azt megfosztani minden előkelőségétől. Apion összekötetésben állott a császári udvarral Rómában; Tiberius «a világ czimbalmának»³ nevezte el; Plinius azt találta, hogy jobban rászolgált a tam-tam címre.⁴ Könyvét már is olvashatták a Flaviusok alatt

Apiónnak tudománya egy hiú és felületes pedantnak a tudománya;⁵ A Josephusé, melylyel ellene felvette a harcot, sem ért többet. A görög tanultság nálla hevenyészett különlegesség, mint-hogy legelső nevelése zsidó volt s teljesen a törvénynek szentelt⁶ Könyve nem egyéb s nem is lehetett egyéb védbeszédnél — kritika

¹ Minncius Felix 33. L. *Antikrisztus* p. 511. jegyzet Vespasián és Titus mint látszik, ugyané tárgyról írtak emlékiratokat (Jós. *Vita*. 65.)

² Alex. Kelem. *Strom.* V. 14; Eus. *Praep. evang.* XIII. 12.

³ Oymbalum mundi.

⁴ Tympanum famae Plin. *Hist. not. praef.* 25.

⁵ Plin. *Hist. nat.* praef. 1. c., Seneca *Epist.* 88., Aullus Gellius VI. 8; VII. 8.

⁶ Sz. Jeromos jegyzi meg ezt róla. *Epist.* 84. (Mart. IV. 2. r. col. 655.): «Tanta saecularium profert testimonia ut mihi miraculum subeat quomodo vir hebraeus et ab infantia sacris litteris eruditus cunctam Graecorum bibliothecam evolverit. C. *Ant.* XX., XI. 2.

nélkül; minden oldalon kiérzik a pártember, aki semmi eszközt sem kicsinyei. Josephus nem kohol szövegeket; de teli marokkal merít azokból; a hamis történetírókon, az alexandriai zsidó iskolának hamis classicusain, az alexandriai Polyhistor¹ név alatt közkézen forgó s «a zsidókról» címzett könyvek érték nélküli okiratainak kapva-kap; az Eupolemeket, a Cleodémeket, az úgynevezett abdérai Hecatákat, phaleraí Demetriust stb. ő vezeti be a tudományba s ezzel abban komoly zavart teremt. A keresztyén apologisták és történetírók, Justinus, alexandriai Kelemen, Eusebios, Khorénei Mózes mind őt követik majd e hibás ösvényen. A közönség, melyhez Josephus fordult, fölületes ismeretekkel bírt; könnyen volt kielégíthető; a Caesárok korának rationalis culturája eltűnt; az emberi szellem gyorsan aláhanyatlott és biztos zsákmányául szolgált minden charlatanizmusnak.

Ilyen volt irodalmi tevékenysége e művelt és szabadelvű zsidóknak ott egy eredetileg liberális, de e pillanatban egy dühöngő örült által szagatott dynastiának fejedelmi képviselői körében. Josephus végnélküli mű vázlatokat készített. Hatvan esztendő volt — Az ő mesterséges és heterogén foszlányokkal tarkázott irányával egész komolyan nagy írónak tartotta magát; azt képzelte magáról, hogy tud görögül, pedig e nyelvet csak kölcsönben bírta. — A < Zsidók Háborúja » című művét átdolgozni, rövidebbre szabni akarta, mintegy folytatásaként Archeológiájának és elbeszélni mindazt, ami a háború befejezte óta azon pillanatig, midőn irt, a zsidókkal történt. Egy négy könyvre tervezett bölcsészeti munka fölött gondolkozott különösen az Istenről és annak lényegéről a zsidók nézete szerint és a mózesi törvényről, hogy az abban foglalt tilalmakról, melyek mély ámulatot keltettek a pogányok között, számot adjon. Újabb tervezetések megvalósításában bizonyára a halál akadályozta meg. Valószínű, hogy, ha ez iratokat megírja, azokat ép úgy bírnák, mint a többiekét Josephusnak tényleg rendkívüli irodalmi sors jutott osztályrészül. A zsidó talmud hagyomány előtt ismeretlen maradt; ellenben a keresztyének adoptálták, mint közülök valót és majdnem mint egy szent író. Iratai kiegészítették a szent történetet, mely — a bibliai okiratokra szorítkozva, bizonyos századokra vonatkozólag csupán fehér lapot nyújt. Olyan evangyéliumi magyarázó számba ment; az evangyéliomok története érthetetlen lenne azon adatok nélkül, melyeket a Heródesek koráról e zsidó történetírónál találunk. A keresztyének kedvencz theoriái egyikének hizelgett különösen és a

¹ Ha elhisszük, hogy egy *Pertjoudaiónt* írt Polyhistor, ez esetben el kell legalább fogadnunk azt is, hogy e híres tudóst otrombán tévedésbe ejtették az alexandriai zsidók. V. *Mim. de l'Acad. des Inter.* 3. XXIII. 2. r. p. 318.

² Jós. *Ant. proaetn.* 4; I. 1, 1; X. 5; III. V. 6; VI. 6; VIII. 10; IV. VIII. 4; XX., XI. 2. (v. XX. 11, 6). *Contra Apion.* I. 14.

keresztyén apologetica egyik alapját vetette meg a Jerusalemből megírt elbeszélése által.¹

Azon eszmék egyike tényleg, melyekre a keresztyének a legtöbbet adtak, az volt, hogy Jézus maga előre megmondotta a lázadó város vesztét.² Mi igazolhatta volna nyomosan e jövődőlésnek betűszerinti teljesedését, mint egy zsidó által megírt s a templom lerombolásával kapcsolatos hallatlan kegyetlenségekről szóló irat?³ Josephus ilyenformán korona tanúvá és a Bibliának kiegészítőjévé lesz. A keresztyének mohón olvasták és másolták. — És, hogy úgy mondjam, egy keresztyén kiadást készítettek belőle, melyből bizonyos igazításokat engedtek meg magoknak oly részeken, melyeken a másolók megütköztek. Különösen három rész kelti fel ily irányban a Kritika kételyeit, melyek teljesen még nincsenek eloszlatva: a Keresztelő Jánosra, a Jézusra és a Jakabra vonatkozó részek.⁴ Lehetséges, hogy legalább a Jézusra vonatkozó részek interpolációk, melyeket a keresztyének szúrtak a némileg elsajátított könyv sorai közé. Mi azonban inkább azt tartjuk, hogy a kérdéses részek csakugyan Keresztelő János, Jézus és Jakabnak a szavait tartalmazzák s hogy a keresztyén kiadó munkájában a Jézusra vonatkozó részlet egyes kifejezéseinek, hogy úgy mondjam, kiselejtezésére, oly kifejezések módosítására szorítkozott, melyeken az orthodox olvasó megütközhetett⁵

Ami a középszerű irodalmi Ízléssel bíró aristocraticus proselyták körét, melynek számára írta meg Josephus a könyvét, illeti, ennek ízlése teljes kielégítést nyert. A régi írások nehézségeit ügyesen torzította el. A zsidó történetet a hellen történet menetébe öltöztött

¹ Szt. Justinus mintha nem ismerte volna Josephusnak iratait, de már a Clémens regénynek szerzője igen (Hornéi. V. 2.) Kifejezetten legelőször Theophilus hivatkozik reá *Ad. Autói.* III. 23. Majd Minucius Felix 33. (kétes hely 1. Halni.) *Cohortatio ad Graecos* (tévesen tulajdon. Justusnak) 9, utóbb Eusebios, sz. Chrysostomos, sz. Ágoston.

² Máté XXIII. 38; Luk. XIII. 35; XXIII. 2" s köv., s az apocalypticus beszédek.

³ Minucius Felix 33; Euseb. *Dem. evang.* VI. 18; *Theophania* 8. és 9.

⁴ *Ant.* XVIII. III. 3: XX. IX. 1.

⁵ Főleg *én enomiseto* helyett. L. *Jézus élete* p. XL, XLI. V. ö. sz. Jerom. *De viris ill.* c. 13. Az átmenet, mellyel a következő paragraphus kezdődik (*Ant.* XVIII. III. 4.) azt látszik feltételezni, hogy Jézusnak megjelenése, mint a nemzetre alkalmatlan, sőt mint csalafinta dolog állíttatott oda (*heleron ti delnõn*), minthogy a tény, hogy Josephus ugyané felfogást követte elbeszéléseben, vallási csalafintaságra mutat. Hogy a csalás természete, mint itt-ott feltették, vonatkozást tartalmazna Jézus természetfölötti fogantatására, teljesen valószínűtlen. Sőt több: mert ha Josephus Jézus felől egészen kedvezőtlenül nyilatkozik, a keresztyének ellenségként bántak volna vele és nem adoptálják vala. Csakis a nem egészen kárhózas irók kerültek kiigazítás alá.

beszédektől tarkázott, s a világi rhetorica szabályai szerint volt vezetve. A tanultság charlatan piperéi és a kétes, a könnyedén meghamisított idézetek megválogatása révén minden ellenvetés megtalálta a maga válaszát. A régi héber könyveknek fölötté naiv csodáira egy discrét rationalismus vetett fátyolt; a fő csodáknak elolvasása után kiki azt hihette szabadon, amit akart.¹ A nem israelitákra vonatkozólag egyetlen egy sértő szó sem fordul elő; faja történetének nemes voltát akarta kitüntetni, s ha ez sikerült neki, meg volt elégedve. Minden oldalon behízsgáló bölcsészet, mely minden erényt rokonszenvvel karol át; a törvénynek rituális parancsait, mint egyedül az israeliták számára előirt kötelességet tartja szem előtt és nyíltan hirdeti, hogy minden becsületes emberben megvan ama lényeges sajátosság, mely őt Abrahám fiává avathatja. Egy egyszerű metaphysical és rationalista deismus, egy tisztán természeti erkölcs, ime ez lép Jehova komor theológiájának a helyébe. Az ekként teljesen emberisé átgyúrt Biblia a jotapatai szakadár előtt elfogadhatóbbnak tűnt fel Tévedett; könyve, mely a tudós előtt értékes, az ízlés emberének szemében a XVII. század ízetlen Bibliáival áll egy vonalon, melyekben a legrémítőbb régi szövegek academicus nyelven vannak lefordítva és a rokkoco stylus címleteivel díszítvék.

¹ L. főleg *Ant.* II. XVI. 5.

TIZENHARMADIK FEJEZET.

Lukács evangélioma.

Amint már nem egyszer megjegyezni alkalmunk nyílt, e korban, melyhez elérkeztünk, számos evangéliumi irat forgott közkézen.¹ Ez iratoknak legnagyobb része nem viselt apostoli nevet; másodkézből került ki. Szóbeli hagyományon alapult s nem igényelte azt, hogy kimerítő munkálatnak tartassék.* Egyedül a Máté evangélioma lépett fel úgy, mintha az apostoli eredet kiváltságával bírna; csak-hogy ez az evangéliom nem igen volt elterjedve; s mint a syfiai zsidók számára szerkesztett irat még nem hatolt el Rómáig. Ily előzmények között vállalkozott a római egyház legkiválóbb tagjainak egyike arra, hogy ő is³ megírja a maga evangéliomát a megelőző szövegek egybevetésével s előzőinek nyomát követve közbeszurásával annak, amit a hagyományból és saját érzelmeiből menthetett. E férfi nem más, mint Lukanus, vagy Lukács, ama tanítvány, akit Pálhoz csatlakozni láttunk Macedóniában, s aki az apostolt útjában, fogságában követte és levelezéseinél fontos szerepet játszott Jogunk van föltenni, hogy Pál halála után Rómában maradt és minthogy midőn Pállal megismerkedett (52 tájt),¹ fiatal volt, ez időtájt hatvan esztendősen lehetett Ily kérdésekben nincs helye annak, hogy bárki is a bizonyosság hangján nyilatkozzék; ennél nincs valami nehezebb, mindamelllett nem czáfolja meg azt, hogy a Lukács nevet viselő evangéliomnak szerzője nem ő.⁵ Lukács nem volt eléggé híres arra, hogy valamely irat tekintélyének emelése céljából az ő nevet használták volna fel úgy, amint az Máté és János apostolokkal, később Jakab, Péter stb. apostolokkal történt .

¹ Pallói Luk. 1,1.

² Luk. 1, 1—2. *Epecheiréean* stb.

³ Edoxr kamoi . . . Luk. 1. 3.

¹ *Pál apostol* p. 130. s k. 498. s köv. stb. Muratori Canon 3 so. (olv. *itineris socium* Bunsen szerint) Iren. III. 1, 1.

¹¹ L. *Jesus élete* p. XLIX. s köv.

A megjelenés időpontját megközelítőleg határozhatjuk meg. Mindenki elismeri, hogy a könyv 70 év után kelt;¹ de másfelől ez évnél nem lehet sokkal későbbi. Enélkül a Krisztusnak felhők között elközélő megjelenését hirdető részek, melyeket a harmadik evangéliom szerzője a korábbi Írásokból csonkitlanul átvett,² értelmetlenek lennének. A szerző Jézusnak megjelenését egy bizonytalan jövőre teszi; «a vég»³ lehetőleg hátra van vetve; de a Judeát ért catastrofának összefüggése a világ végezetével fenn van tartva.⁴ A szerző Jézusnak azon biztosítását, mely szerint az őt hallgató nemzedék nem fog elmúlni anélkül, hogy az idők végezetére vonatkozó jövendölések teljességbe ne mennének, szintén fentartja.⁵ Az apostoli exegesis által az Úr beszédeinek magyarázatában követett minden szabadság mellett is, nem fogadható el az, hogy olyan művelt szerző, minő a harmadik evangéliomé, egy oly szerző, aki igen jól ért ahhoz, hogy a Jézus beszédeit a kor követelményeihez alkalmazza, ártirt volna oly frásist, mely a mesternek tulajdonított prófétai adomány ellen döntő ellenvetést tartalmazott

Lucanust és evangéliomát, bizonyára csakis föltevés révén hozzuk benső kapcsolatba Róma keresztyén társadalmával a Flaviusok alatt. Mindamellett bizonyos, hogy a Lukács művének általános jellege igen jól megfelel annak, amit ily föltevés megkövetel. Lukács, mint már megjegyeztük, némileg római szellem; szereti a rendet, a hierarchiát; nagy tisztelettel viselkedik a centuriók, a római tisztviselők iránt és szívesen tünteti fel őket olyanokul, akik kedveznek a keresztyénségnek.⁶ Egy ügyes fordulattal sikerül neki elkerülni annak kimondását, hogy Jézust a rómaiak bántalmazták és feszítették meg.⁷ Közte és római Kelemen között a hasonlóság észrevehető. Kelemen Lukács után idézi gyakran a Jézus szavait és a Lukácséhoz

¹ Luk. XIX. 43—44; XXL 20, 24; XXIII. 27. stb. L. *Antikrisztus* p. 60. l. jegyzet.

² L. fent.

³ Tó telos.

⁴ H. ö. Márk XIII. 24; Máté XXIV. 29. a Lukács XXL 9, 23, 24, 28, 29—32-vel. Jegyezd meg Luk. XVII. 20—IX. *Jétus élete* XLIX. L- A Lukács XXL 24. verse Aelia Capitolina helyreállításának évét jelzi azon határpontul, melyen innen a mű készült.

⁵ Luk. IX. 27.

⁶ L. *Az apostolok* p. XXII. s köv.; *Pál apostol* p. 133.

⁷ Luk. XXIV. 20. Élet veszi Márk XV. 16, 19-nek; 1. Luk. XXIII. 25. 26, 32, 33. A 36—37 versekben ott szerepelnek a katonák, de a centurio félkeresztyén szerepet játszik. A rómaiak által alkalmazott vesszőtetés nincs meg. A Quirinus-féle összeírás említése (Luk. II. 1—2). arra szolgál, hogy háttást éljen el a rómaiaknál, midőn a Jézus gyermekkorának sajátos eseményeit egy ily ismert ténnyel hozza kapcsolatba.

hasonló hagyományra hivatkozik.¹ Lukácsnak irálya másfelől az ő latin kifejezéseivel, általános színezetével, az ő hebraismusával Hennes Pásztorára emlékeztet. Maga a Lucanus név is római s klientela avagy felszabadítás révén bizonyos M. Annaeus Lucanussal hozható összeköttetésbe, a híres költő rokonával; ami még valószínűbbé tenné a viszonyt az Annaea családdal, melylyel lépten-nyomon találkozunk, ha a keresztyén Róma ősi hamvaiban turkálunk.³ Az apostolok cselekedeteinek XXV. és XXVI. részei azt a hitet kelthetnék, hogy a szerző, mint Josephus, összeköttetésben állott II. Agrippával, Berenicével és a római kicsiny zsidó körrel.⁴ Egész Heródes Antipasig a gonosz tetteket minden alkalommal kisebbíteni igyekszik s úgy tüntetni fel őt, mint aki bizonyos tekintetben jóakaratulag lép közbe az evangyéliumi történetben.⁵ De nem mutathat-e egy practicus rómaina ez az ajánlat Theophilushoz, mely Josephusnak Epaphroditushoz intézett ajánlatára emlékeztet és időszámításunk első századában a palestinai és a szyriai szokásoktól elütőnek látszik? Az efféle helyzet tehát nagyban emlékeztet a Josephuséra. — Lukács és Josephus majdnem egyidőben írva, egyikök a keresztyénség eredetét, a másik a zsidó forradalmat beszélik el fölötté azonos érzelmekkel, mérséklettel, a túlzó pártok iránt érzett ellenszenvvel, hivatalos hangon, a védelmi posztiókra gondolva inkább, mint az igazságra, félelemmel vegyes tisztelettel a római hatalom iránt, melynek még szigorát is minden áron úgy óhajtják feltüntetni, mint menthető szükségességet, magokat pedig úgy állítani oda, mint akik annak oltalmában nem egyszer részesültek. Ez az, ami bennünk azt a hitet kelti, hogy a világ, ahol Lukács élt s az a világ, melyben Josephus forgott, igen közel eshet egymáshoz és nem egy tekintetben összeköttetésben állhatott egymással.

Ezt a Theophilust különben nem ismerjük; neve talán fictió^e vagy pseudonim lehetett, a római egyház hatalmas avatottjai közül valamelyiknek, például Kelemennek a megjelölésére. A szerző helyzetét és szándékát egy rövid bevezetés tünteti fel pontosan:

«Mivelhogy már számosán kísérelték meg megírni a közöttünk beteljesült dolgok elbeszélését, amint azt nekünk élőkbe adták azok,

¹ Róm. Kelem. *Ad Cor.* t 13 (Luk. VI. 31, 37, 38) 24. (Luk. VIII. 5) 46. (Luk. XVII. 2.)

² *Hernias vis.* III. 1.

³ *L. Antkr.* p. 12.

⁴ *L. Lukács VIII.* 3.

⁵ Luk. IX. 7—9. (has. ö. Márk. VI. 14 s köv.-vel) XXIII. 6—16. Lukács egy szóval sem említi Keresztelő Jánosnak megöletését Antipas által.

⁶ Az efféle, képzelt egyénekhez intézett ajánlatok nem ritkák az első keresztyén irodalomban. H. ö. Justin *Dial. cum. Tryph.* 141; *Diogeneteshet* intézett levél. 1.

akik annak kezdettől fogva látói és szereplői valának, jónak láttam tehát én is, miután mindeneket eleitől fogva gondosan megvizsgáltam, számodra megírni egy elbeszélést, jó Theophile, hogy megismerhessed azon tanoknak valóságos igaz voltát, amelyeket azoktól hallottál, akik katechisáltak.»

Az élőbeszédből okvetlenül nem következhetik még, hogy Lukács előtt, midőn dolgozott, ott feküdt e «számos» irat, melyeknek létezéséről értesít benünket; a könyvnek olvasása azonban minden kétséget kizár e tekintetben. A szószerinti egyező részletek Lukács szövegében a Márkéval, következésképp a Mátéval igen sűrűn fordulnak elő. Semmi kétség, hogy Lukács előtt egy Márk-féle szöveg feküdt, mely alig különbözött a mienktől. Azt lehetne mondani, hogy teljesen azonosítható azzal, kivéve a Márk VI., 45—VIII. 26 verseit és a Krisztus szenvedéseiről szóló elbeszélést, melyre nézve Lukács egy régi hagyománynak adott előnyt. A többitben a hasonlóság betűszerinti és ahol az elüt, igen könnyen kivehető az indok, mely Lukácsot saját közönségével szemben a kezei között levő eredetinek kiigazítására vezette. A három szöveg párhuzamos részeiben azok a részletek, melyeket Máté Márkhoz csatol Lukácsnál nincsenek meg;¹ amit Lukács Mátéhoz csatolni látszik, az Márknál mindig megvan.² Azokban a részekben, melyek Márknál hiányzanak, Lukácsnál a Mátétól elütő elbeszélés szerepel.³ Más szavakkal, a három evangéliom közös részeiben Lukács a Máté szavaival csupán oly esetben mutat észrevehető egyezést, midőn az utóbbi látószólag megegyezik Márkkal. Lukácsnál Máténak bizonyos részei nincsenek meg, anélkül, hogy megtudhatnák fejteni, miért hagyta el azokat⁴ Jézusnak beszédei töredékesek Lukácsnál épúgy, mint Márk-

¹ H. ö. Máté XII. 1-8; Márk. II. 23—28; Luk. VI. 1—5; Máté XVIII. 1 — 14; Márk IX. 38—50; Luk. IX. 46—50; Máté XIX. 16—30; Márk X. 17—31; Lukács XVIII. 18—30; Máté XXIII. egészen; Márk XII. 38—40; Lukács XX. 45—47. L. még Máté XII. 33 s köv.; XIII. 12; XVI. 17 s köv. 27; XXL 28 s köv.

² H. ö. Máté IX. 1—8; Márk II. 1—12; Luk. V. 17—26; Máté VIII. 28—34; Márk V. 1—20; Luk. VIII. 26—39; Máté IX. 18—26; Márk V. 21—43; Luk. VIII. 40—56; Máté XIX. 13-15; Márk X. 13—16; Luk. XVIII. 18—30; Máté XX. 19-34; Márk X. 46—52; Luk. XVIII. 35—43.

³ Luk. VII. 1 s köv.; XIV. 1. s köv.; XIX. 11. s köv. Luk. III. 7—17, összehas. Máté III. 7—12-vel nehézséget teremt. Lehetséges, hogy itt visszaható hatás forgott fenn, mint sz. Jeromos hiszi, hogy ilyen sok fordult elő. *Praef. in evang. ad Dómat.* Luk. XIX. 20 és Máté XVIII. 11. viszont más példái a Lukács Mátét interpoláló eseteinek. H. ö. még Luk. IX. 57—60 és Máté VIII. 19—22. Végre a kísértésről szóló két elbeszélés Máté IV. 1—11; Luk. IV. 1—13. nagyon hasonlít egymáshoz.

⁴ Példák: Máté IX. 27—34, 47 s köv.; XIII. 24—35; XVII. 24—27; XVIII. 10—35; XX. 1—16; XXL 17—22; XXII. 34-40; XXV. 1—13, 31—48; XXVI.

nál; érthetetlen lenne, hogy Lukács, ha ismerte Mátét, mindig megszakította volna a nagy beszédek, melyeket az utóbbinál olvashatunk.

Lukács, igaz, egész sorát idézi fel a l o g i á k n a k, melyeket nem találunk meg Márknál; de e l o g i a megismeréséhez nem azon mód révén jutott, melyet Máténál találunk. Tegyük hozzá, hogy a gy ermekkor legendáiban és a genealógiákban mi közös sincs a kérdésben forgó két evangéliumban. Miként tette volna ki magát Lukács derült kedélyvel e kézzel fogható ellenvetéseknek? Ez arra enged következtetni, hogy Lukács nem ismerte ami Máténkat; és tényleg ama irodalmi kísérletek, melyeket előszavában említ, az apostolok tanítványainak neveit viselhették; azok közül egy sem viselt oly nevet, mint a Mátée, mert Lukács határozottan megkülönbözteti az apostolokat, az evangéliumi történet tanuit és szereplőit* és a hagyomány szerzőit,⁴ kiadókat, akik nem tettek egyebet, mint iratba foglalták a hagyományt a saját felelősségökre és veszélyökre anélkül, hogy arra valami különös czimök lett volna.”

A Márk könyve mellett bizonyára még más hasonnemű elbeszélések is,⁴ amelyekből szintén bőven merített, feküdtek a Lukács asztalán. A IX. 51-től a XVIII. 14-ig menő hosszú részlet például valamely megelőző forrásból van merítve, mert abban nagy a zavar. Lukács ennél jobban tud írni, midőn csupán a szóbeli hagyomány után indul. Kiszámították, hogy a Lukács szövegének egyharmad része nincs meg sem Márkban, sem Mátéban. Néhány reánk nézve elveszett evangéliom, melyekből Lukács merített, igen pontos részleteket tartalmazott: «azok, akikre a torony szakadt Siloamnál» (XIII. 4.) azok, akiknek vérét az ő áldozatukkal elegyítette Pilátus» (XIII. I.) Ez okiratok közül több nem volt egyéb, mint az ébionismussal erősen áthatott héber evangéliomnak átdolgozása s ekként azok Mátéhoz közeledtek. Ez utón fejthetők meg Lukácsnak Mátéval analog részletei, melyek nem fordulnak elő Márkusban.⁵ A kezdetleges logia legnagyobb részét megtaláljuk Lukácsban is, de nem a nagy beszédek formájában, mint ami Máténkban, hanem elmesze, elvágva, különös körülményekhez fűzve. Lukács előtt nemcsak nem feküdt ami Máténk evangélioma, hanem úgylátszik, hogy

6—13, XXVII. 29—31; XXVIII. 11 — 15, 16-20, főleg XIV. 22, XVI, 12. s a XX. 1—16. rész, mely oly jól felel meg a Lukácsnál uralkodó gondolatnak.

¹ Au topta! kai hypdretai.

² Kathós paredosan.

³ Epecheirétan.

⁴ Luk. I. 1.

⁵ Például a Capharnaumi centurió Máté VIII. 5 s köv; Luk. VII. I —10; a lakzíról szóló példázat Máté XXII. 1 s köv; Luk. XIV. 15 s köv. Az elveszett juh Máté XVIII. 12—14, Luk. XV. 4—7.

nem használt egyetlen gyűjteményt sem a Jézus beszédeiből, ahol a maximák nagyarányú egymásutánja, melyeknek beiktatását Máténál kimutattuk, már megállapítva lett volna. Ha volt is nála több ilyen gyűjtemény, azokat mellőzte. Másfelől Lukács olykor a héber evangéliomhoz közeledik, főleg azon helyeken, ahol az utóbbi Máté fölött áll.¹ Lehet, hogy a héber evangéliomnak egy görög fordítása volt a kezei között.

Lukács tehát Márkkal szemben ugyanazon állást foglalja el, melyet Máté elfoglal ugyancsak Márkkal szemben. Mindketten többékevésbé a héber evangéliomból eredő okiratokból kölcsönzött toldatokkal bővítették ki Márkust. Hogy e számos toldást, melyeket Lukács a Márkkal közös alaptól merít s amelyek nincsenek meg Mátében, megfejtessük, a szóbeli hagyománynak is tág helyet kell szorítanunk. Lukács teli marokkal dúskált e hagyományban; abból merített; azt oly mértékben méltányolta, mint az evangéliumi történetet tárgyazó kísérletek számos szerzője, akik előtte éltek. Lelkiismereti aggálylyal iktatta-e szövegébe saját találmányit elbeszéléseit, hogy Jézus művére oly irányt erőszakoljon, melyet ő igaznak tartott? Bizonyára nem. A hagyomány maga sem cselekedett volna másként. A hagyomány collectiv munka, mert a közszellemet fejezi ki; de mégis kellett lenni valakinek, aki legelőször ejtett ki egy-egy szép szót, egy-egy jellemző anekdotát Lukács gyakran volt ez a valaki. A logia forrása kiszáradt s az igazat megvallva, mi azt hisszük, hogy Syrián kívül, nem is bugyogott az soha valami bőven.² Ellenben az a g a d a teljes szabadsága jelentkezik abban a jogban, melyet Lukács igénybe vesz, hogy okiratait átdolgozza a saját ízlése szerint, hogy elvágjon, közbeszurjon, áthelyezzen, egybevevessen a maga módja szerint, csakhogy az általa legjobbnak tartott beosztást megteremtse. Egyetlen egyszer sem mondja azt magának: «Ha az az igaz történet, mit ez írt, úgy nem szólhat az akként, mint amaz. Az igaz anyag előtte semmi; az eszme, a dogmatical és az erkölcsi cél minden. Hozzátenném még: az irodalmi hatás. Eképp lehetséges, hogy az, ami őt arra indította, hogy a l o g i á n a k előtte megállapított kötegelte elne fogadja, nála finom ízlésének aggályoskodására vezetendő vissza, mely mellett a csoportosításokat mesterségeseknek

¹ Hilgenfeld p. 24, 26, 27, 29, 36, főleg a p. 18, 3—8 sor részlete. Has. össze még az ébionita evangéliom egy részletét *ibid.* p. 33, 18—19. sor, Luk. I. Részével. L- alább.

² A logia között nincs egyetlen egy sem, melyen a syr kinyomat erősen meg ne látszanék. Például a syr háztető Máté X. 27., Luk. XII. 3; kép, melynek nincs értelme sem Kis-Ázsiában, sem Görögországban, sem Itáliában, még Antiochiában sem. A lapos tetők véghatára az Orontes beömlése. Antiochiában már lejtős tetők vannak.

és kissé esetleneknek találta. Mi sem hasonlítható össze azzal az ügyességgel, melylyel megmetszi a megelőző gyűjteményeket, alkot kereteket e szétbomlott l o g i a számára, beállítja, beilleszti, mint kicsiny gyémántokat a bájos elbeszélésekbe, melyek azokat kihívják, azokra reá vezetnek. A rendező művészete sohasem ment még ily messzire. Természetes azonban, hogy a szerkesztésnek módja Lukácsnál — mint Máténál és általában a másodkézből kikerült s megelőző írott okmányok után mesterségesen összeállított valamennyi evangyéliomnál — ismétlésekre, ellenmondásokra, összefüggéstelenségekre vezet, egymással össze nem illő okiratok miatt, melyeket az utolsó kiadó összeforrasztani igyekszik.¹ Márk az egyedüli, aki kezdetleges jellege folytán, e hibába nem esett s ez bizonyít legjobban eredetisége mellett

Kimutattuk másutt² azokat a tévedéseket, melyeket a helyek távola követett el a római evangyélistával. — Az ő exegesisé a Septantén nyugoszik, melyet legnagyobb tévedéseiben is híven követ.³ A szerző nem született zsidó, ő bizonyára csakis a nem zsidók számára irt Palestina geográfiáját s a zsidó szokásokat csupán felületesen ismeri;¹ mellőz mindent, ami a nem israelitákra érdektelen⁵ és felhoz részleteket, melyek egy palestinai előtt jelentéktelenek.¹¹ Jézusról adott geneológiája azt mutatja, hogy oly emberek számára irt, akik nem könnyen férhettek hozzá, hogy azt a bibliai szöveggel bírálólólag egybevetessék.⁷ Enyhít olyanon, ami a keresztyénségnek

¹ H. 5. Luk. V. 29-30 és XV. 1—2; IX. 45. és XVIII. 34; IX. 46. és XXII. 24; X. 16 és IX. 48; X. 25 és XVIII. 18; XI. 33 és VIII. 16; XII. 2 és VIII. 17; XIV. II és XVIII. 14. Lásd főleg a IX. 50 és a XI. 23 közötti ellenmondást. Mint összefüggetlen részeket lásd Luk. IV. 23. tekintettel arra, hogy megelőzőleg Capharnaumról volt szó.

² *Jézus élete* p. LXXXIII. és köv. E tévedések közül néhányat túloztak. Lysaniasra vonatkozólag lásd *Mént. de l'Akad. des iuscr.* t. XXVI. 2 r. A templomnak szerepeltetése oratórium gyanánt az Apoc. XI. 1. versében található indokát. Az Emausra vonatkozó részt azonban semmiféle topographicus föltevés mellett sem lehet igazolni. L- *Antikrisztus* p. 301—302. jegyz. Kulonia hat kilométerre van Jerusalemtól (*Guerin Palest.* I. p. 259); már pedig 60 stadion tíz kilometer. A *Sinaiticus Hekatoa hexékonta* apologetikai igazítás. *Jóanna* (Luk. VIII., XXIV. 10) bajosan szerepeltethető nőnévnek. Lukács V.

19. verse cseréppel fődött s ekként lejtős háztetőt tételez fel szórakozottságból. A lapos tetők mindig terrasza alakúak.

³ *Csel.* XIII. 41. (h. ö. Habakuk 1, 5.)

⁴ Luk. XVII. 11.

⁵ Például, Jézus és a fariseusok hosszas vitái, Márk. VII. 1—23.

⁶ Luk. IV. 31; XIX. 29; XXII. 1.

⁷ így a Bibliába vetett egyetlen pillantásból meggyőződhetett volna kiki, hogy Salathiel Jechoniásnak volt a fia (1 Kron. III. 17; Máté 1, 12) és nem a Nérié (Luk. III. 27.)

zsidó eredetére mutat és bár Jerusalemet iránt gyöngéd vonzalmat táplál szívében,¹ a Törvény csupán, mint emlék szerepel nála.

A szellemet tehát, mely Lukácsot sugalmazta, sokkal könnyebben határozhatjuk meg, mint a Márk s a Mátéről elnevezett evangyéliom szerzőjének a szellemét. A két utóbbi evangyéliom semleges álláspontot foglal el az egyházat szaggató pártviszályokkal szemben. Pálnak és Jakabnak párthívei egyaránt elfogathatták volna azokat Lukács ellenben Pálnak a tanítványa, bizonyára mérsékelt, türelmes tanítvány, aki Pétert, sőt még Jakabot is tiszteli, de aki határozott pártállást foglal el a pogányoknak a publicanusoknak, a mindenemű bűnösöknek és hereticusoknak az egyházba leendő felvétele mellett. Nála találjuk meg ez irgalmas parabolákat a jószívű samaritánusról, a tékozló fiúról, az eltévedt juhról, az elveszett drachmáról,² melyekben a megtérő bűnös majdnem a sohasem botlott igaz fölé van helyezve.³ Lukács ebben bizonyára a Jézus felfogását osztja; de nála ez előítélet pártállás, vallott eszme. Legvakmerőbb sakhuzás nála: a Kálváriai latrok egyikének a megtérése. — Márk és Máté szerint a két gonosztevő szidalmazta Jézust. Lukács az egyiket jó indulatunak festi: «Mi méltán bűnhődünk; de ez itt igaz ember! . . .» Jézus viszonzásul megígéri neki, hogy még az nap vele leend a paradicsomban.⁴ Jézus még tovább is megy: imádkozik hóhéraiért, «akik nem tudják, mit cselekesznek.» Mátéban⁵ Jézus ugylátszik roszindulatot táplál Samária iránt s azt ajánlja tanítványainak, hogy kerüljék el a samaritanusok városait épugy, mint a pogányok közé vezető utat Lukácsnál ellenben Jézus sűrűn érintkezik a samaritanusokkal, magasztalólag beszél róluk.⁶ A Samáriába történt utazással kapcsolatosan egész sor oktatást és elbeszélést hoz fel Lukács. Jézust nem Galileában fogatja el, mint Márk és Máté, de sőt egy galileellenes és zsidóellenes iránynak hódol, mely még erőteljesebben lép fel, mint a negyedik evangyéliomban. Sok más tekintetben Lukácsnak evangyélioma némileg a közvetítőt játsza a két első és a negyedik evangyéliom között, mely ugylátszik azokkal eleinte semmi közösülő vonással sem bírt⁷

¹ Luk. XIV. 41 44; XXIII. 27—30.

² A XV. és XVII. részek, ahol Lukács eredetisége a legjobban domborodik ki. E példabeszédek közül Mátéban csak is az eltévedt juhról szóló van meg, még ez sincs úgy kiszínezve.

³ Jézus élete p. LXXXVI.

⁴ Luk. XXIII. 39-43.

⁵ Máté X. 5.

⁶ Luk. IX. 51-56; X. 33; XVII. 16. H. ö. Ján. IV 9; köv.: VIII. 48; Csel. VIII. 25.

⁷ L. *Jézus élete* 13. kiad, függelék.

Alig találunk tőle eredő anekdotát, parabolát, melyet az irgalomnak e szelleme és a bűnösökre való hivatkozás át nem lengne. Jézusnak¹ egyedül álló kissé kemény szavai nála türelemmel és elnézéssel teljes példázattá változnak át. A terméketlen fát nem kell azonnal kivágni, a jó vinczellér szembeszáll urának haragjával és arra kéri őt, engedje meg, hogy a szerencsétlen fa körül a földet megtrágyázhassa, mielőtt azt végleg elítélné.² Lukács evangyélioma kiválóan a kegyelemnek és pedig a hit által megszerzett kegyelemnek az evangyélioma. «Nagyobb öröm van a mennyben egy megtérő bűnösön, mint kilenczvenkilencz igazakon, kik nem szükölködnek a megtérésben.»³ Az embernek Fia nem azért jött, hogy a lelket elveszejtse, hanem hogy azokat megmentse.»⁴ Minden elcsavarás jó neki, ha azzal az evangyéliom történeteit az igazolt bűnösök történeteivé gyúrhatja át. Samaritanusok, publicanusok, centuriók, bűnös asszonyok, jóakaratu pogányok, a pharisaismusnak minden lenézett embere mind cliensei. Azon eszme, hogy a keresztyénségnek az egész világ számára vannak kegyelmi eszközei, nagyon is az övé. A kapu nyitva áll; mindenki áttérhet. Nincs szó többé a Törvényről, egy új hódolat, Jézusnak cultusa lép annak helyébe. Itt a sainaritanus tesz jót, mialatt a pap és a levita közönyösen mennek tova.⁵ Ott, a publicanus az ő alázatossága által igazoltan lép ki a templomból, mialatt a kifogástalan, de gőgös fariseus még bűnösebben távozik el onnan.⁶ Másutt, a bűnös asszony magasztalást arat szeretete folytán a Jézus iránt és a gyöngédség rendkívülijeiéiben részesül.⁷ Ismét másutt, a publicanus Zakéust Abrahám fiává avatja pusztán azon szorgossága, hogy látni akarta Jézust.⁸ A kegyelemnek könnyű osztogatása mindig a legbiztosabb eszköze volt a vallások sikerének. «Még a legbűnösebb embert is, mondja Bhagavat, ha imádattal járul elém és hozzám fordul könyörgéseiben, jónak kell tartanunk.»⁹

¹ Márk XI. 12-14, 20 21; Máté XXI. 18—20.

² Luk. XIII. 6—9. Itt valószínűleg egy utalással van dolgunk a zsidókra, akiket Jézus meddön hagyott vissza, de akiket az apostoli prédikálás megfog javítani talán.

³ Luk. XV. 7.

⁴ Luk. IX. 50 (eredetisége kétes): de Luk. XIX. 20, bizonyos és ugylát-szik a Máté XVIII. 11-be interpoláltatott.

⁵ Luk. X. 30 s köv. A Lukács-féle elbeszélés mögött a trilogia rejtőd-zhetik: a cohen, a levita, az israel. Luk. israel helyébe: «samaritanust» tesz. Has. ö. az *aMhos israftitést* (Ján. I. 48). aki se nem cohen, se nem levita.

⁶ Luk. XVIII. 10 és köv.

⁷ Luk. VII. 37. köv.

⁸ Luk. XIX. 1-10.

⁹ *Bhagavadgita* H. 30. Olv. az egész részt, hogy megérthessük, miként a rituállal megterhelt vallások nem rendelkeznek csupán egy eszközzel arra, hogy a vak cselekedetek terhére lerázzák magokról, ez pedig az egységes cul-

Lukács ehhez az alázatot is csatolja. «Ami az emberek szemében dicsőséges, utalatos az az Isten előtt»¹ A hatalmast lefogják taszítani trónjáról; az alázatosat felemelik,² ime ez nála a Jézus által keresztül vitt forradalomnak összes eredménye. Már pedig a gőgös: a zsidó, aki büszke arra, hogy Ábrahámnak sarja; az alázatos a pogány, aki nem huzakodik elő őseivel és azt, ami, a Jézusba vetett hitének köszöni egyedül.

E nézetek teljesen összevágznak a Pál nézeteivel. Pálnak bizonyára nem volt evangyélioma abban az értelemben, melyet mi e szónak adunk.³ Pál nem hallotta Jézust⁴ és a közvetlen tanítványokkal való érintkezéseiben szándékosan túlzó tisztelettel lép fel.⁵ Igen kevészer találkozott velők, a hagyományok központjában, Jerusalemben alig töltött néhány napot. Aligha hallott beszélni valamit logiáról, az evangyéli mi hagyományból csupán töredékeket ismert. Megkell vallanunk, hogy e töredékek jól összeillenek azzal, amit Lukácsban olvasunk.¹¹ Az úrvacsorának jelenete, amint azt Pál elmondja, egészen azonos, egy-két igen jelentéktelen részleten kívül, a harmadik evangyéliumi jelenetével.⁷ Lukács mindenesetre gondosan elkerül mindent, ami sérthetné a zsidó-keresztyén pártot és ellenvetéseket kelthetne fel, melyeket elsimítani óhajt; az apostolok iránt oly tiszteletet mutat, aminő őket csak megilletteheti,⁸ de mindamellert fél, nehogy felette kizárólagos hely jusson nekik. Politikája e tekintetben a legmerészebb gondolatot keltette föl benne. A Tizenkettő mellett, saját felelősségére még hetven tanítványt vett fel,⁸ akiket Jézus oly missióval ruház fel, mely a többi evangyéliomokban a Tizenkettőnek van fentartva egyedül.

Ebben a Numeri azon fejezetét utánozta, ahol Isten, hogy Mózeset égj fölötte súlyossá vált tehertől megszabadítsa, a kormánytus vagy a *gnózi*a oly elvnek, mely azt proclamálja, hogy ő egyben rítus és a rítusnak tárgya is.

¹ Luk. XVI. 15. V. Luk. XIV. 7 s köv.

² Luk. 1, 52.

³ «Az én evangyéliomom» (Róm. II. 16; XVI. 25; I. Cor. XV. 1; II. Cor. IV. 3; Gal. I. 11; II. 2) annyit jelent: «az én szóbeli hiterjesztésemnek a rendszere.» Ha valamely terméket ily typusnak kell vennünk, a minőt Pál ért, ez a rómaiakhoz irt levél lenne. V. ö. Róm. Kelemen *Ad Cor.* I. 47. r.

⁴ L. az apostolok p. 173.

⁵ Gal. 1, 17. k.

⁶ Iren. III. 1—1; Tertull. *Adv. Marc.* IV. 5; Őrig. Euseb. H. E. VI. XXV. 6; Euseb. II. E. III. IV. 8; sz. Jerom. *De viris ill.* 7.

⁷ I. Cor. XI. 23—26; Luk. XXII. 17—20; Luk. X. 8; esthiete la paratithemena hyniin; I. Cor. X. 27: pan paratithemenon hynin esthiese.

⁸ A Zebedeus fiait jellemző ambitiosus vonás eltűnt.

⁹ Luk. XI. 24; *kai heterós hebdomekonta.* A codex Vaticanusban *hebdomekonla duó* áll. V. *Recogn.* II. 42; ál Kelem, honi. XVIII. 4.

zat egy részét, mely eddig egyedül Mózeset illette meg, a népnek hetven véneire terjeszti ki.¹ Hogy pedig a hatalomnak e megosztását és hasonlóságát észrevehetőbbé tegye, Lukács a Tizenkettő és a Hetven között osztja szét az apostoli utasításokat, melyek a logia gyűjteményekben egyedül a Tizenkettőhöz intézvék.* A hetvenes illetve a hetvenkettős³ szám különben a föld nemzeteinek számát is jelezhetette, miként a tizenkettős szám az Israel törzsének felelt meg. Elterjedt vélemény volt, tényleg hogy Isten a földet hetvenkét nemzet között osztotta meg, minden nemzet élén egy angyallal.¹ E szám mythicus vala, Mózes hetven vénein kívül,⁵ ott volt a sanhedri- nek hetvenegy tagja, a Bibliának hetven vagy hetvenkét fordítója. A titkos gondolat tehát, mely Lukácsot az evangyéliumi szöveghez oly nehezen kapcsolódó toldás fölvetelésére bírta, evidens. A Pál apostolsága törvényességének megmentéséről volt itt szó, arról, hogy ez apostoli méltóság a Tizenkettő hatalmával párhuzamosnak tüntet- tessék fel, hogy kimutattassék, mikép lehet valaki apostol anélkül, hogy a Tizenkettőkből való legyen, ami határozottan a Pál tana. A Hetvenen ördögöket űznek s ugyanazon természetfölötti hatalommal bírnak mint az apostolok.® A Tizenkettő egyszóval, nem merítik ki az apostolságot; az ő hatalmuk teljessége nem zárja ki azt, hogy e hatalommal mások is bírjanak . . . «és elvégre, siet hozzátenni Pál- nak tudós tanítványa, e hatalom magában semmi, a földolog, hogy nevünk, mint minden igaznak, beirattassék a mennyben.»⁷ A hit minden; már pedig a hit Istennek adománya, aki azt annak adja, akinek akarja.⁸

Ily nézőpont mellett az Ábrahámidák kiváltsága igen csekélyre olvadt össze.⁹ Jézus, akit övéi visszautasítottak, az ő valódi család- ját a pogányok között találta fel. Távoli vidékek népei (Pálnak po- gányái) királyukul fogadják el őt, mialatt honfitársai, azok, akiknek természetes fejedelmök, tudtul adják neki, hogy mit sem akarnak tudni felőle. A szerencsétlenek! Ha majd a törvényes király vissza-

¹ Numtri XI. 17, 25.

² Luk. IX. 1—6; X. 1. s k.

³ E két szám gyakran összezavarodik. H. ö. a *Septante-kal.*, melyek ál Aristeasnál hetvenkettőt tesznek ki.

⁴ *Recogn.* és Honi. 1. c. V. Cotelier jegyz. A *Gén.* X-ben hetven nép van felsorolva. V. Horapollon *Hierogl.* 1, 14.

⁵ Hasonlítsd össze: *Epistola Petri ad Jacobum* 1, 2. (az ál Kelemen-féle honiilia élén).

⁶ Luk. X. 17 s köv.

⁷ Luk. X. 20.

⁸ Luk. XVII. 5; XXII. 32.

⁹ Luk. VIII. 8—9; rész előfordul Máténak III. 7—10; Lukács innen vette talán.

tér, a halálra fogja vetni mindnyájokat.¹ A zsidók azt képzelték, hogy mivel Jézus közöttük ivott, evett, az ő utaikon tanított, kiváltságaikban mindig megfognak maradni. Tévedés! Az északnak és a délnek népei foglalják el a helyeket Ábraháin, Izsák és Jakabnak asztalánál, ők pedig majd a kapun kívül jajgatnak.² A zsidó nemzetet ért csapások élénk benyomása látszik meg minden oldalon, s e csapásokról azt tartja a szerző, hogy azokat azért érdemelte meg a nemzet, mert nem értette meg Jézust és küldetését Jerusalemban.² A genalogiában Lukács nem a Juda királyaitól származtatja le Jézust. Dávidtól Salathiéllig a leszármazás az oldalágon megy végbe.

Más burkoltabb jelek is Pál iránti kedvező érzelmeket árulnak el. Bizonyára nem pusztán véletlen, hogy miután elbeszélte, hogy a tanítványok közül Péter volt az első, aki Jézust Messiásnak ismerte el, nem hozza fel a hírhedt szavakat: «Te vagy Péter, és e kövön építem fel az én egyházamat,» szavakat, melyek már helyet kaptak a hagyományban.⁴ A kanaáni asszony történetét, melyet a szerző bizonyára olvasott Márkusban, elhagyja,⁵ épen a kemény szavak miatt, melyeket Jézus mond, s amelyek az irgalomra irányuló céllal nem egyeznek meg teljesen. A komlóról szóló példázatot, mely ugylátszik, Pál ellen irányult, a hamis magvetőt, aki az igazi magvetők után halad és a tiszta gabonát konkolylyal hinti el,⁶ szintén elhagyja. Egy másik rész, melyben sérelmet véltek látni azon keresztyének ellen, akik felszabadították magukat a Törvény alól, el van csavarva és éle a zsidó-keresztyének ellen irányul.⁷ Pál elveinek szigora az apostoli szellem felől még élesebben van kiszínezve, mint Máténál,⁸ s ami még nyomósabb: másutt a missionariusok kicsiny köréhez intézett szabályok itt a hívek közönségéhez intézvék. «Ha valaki én hozzám jön, és nem gyűlöli meg az ő atyját és az ő anyját, feleségét és gyermekeit, fivéreit és nővéreit, sőt a saját életét is, nem lehet az én tanítványom.»⁹ «Valaki nem mond le minden javairól, nem lehet az én tanítványom.»¹⁰ És mind e lemondások után még ekként is kell szólani: «Mi csak is azt cselekedtük, amit cse-

¹ Luk. XIX. 11—27.

² Luk. XIII. 24 s k.

³ Luk. XIX. 43—44; XXL 24; XXIII. 27 s köv.

⁴ Máté XVI. 17—19.

⁵ Márk. VII. 24—30. V. Máté XV. 21—28.

⁶ L. fent.

⁷ Luk. XIII. 27. h. ö. Máté VII. 23. L. fent p. 108.

⁸ Luk. IX. 62, X. 56 -60, előfordul Máténak VIII. 21—22; lehet azonban, hogy ez visszamenő hatása Lukácsnak Mátéra, I. fent.

⁹ Luk. XIV. 26; Máté X. 37, jóval szelidebb.

¹⁰ Luk. XIV. 33.

lekednünk kellett; haszontalan szolgák vagyunk.»¹ Az apostol és Jézus között nincs semmi különbség. Az, aki hallgatja az apostolt, a Jézust hallgatja; az, aki megveti az apostolt, a Jézust veti meg és megveti azt, aki őt küldötte.²

Ugyanazon ihletett felfogással találkozunk a szegénységre vonatkozólag.³ Lukács gyűlöli a gazdagságot, a tulajdonhoz való egyszerű ragaszkodást, úgy tekinti, mint valami bajt. Midőn Jézus a világra jött, nincsen számára hely a vendég fogadó házban;⁴ a leg-egyszerűbb lények, marhák, juhok között születik. Legelső imádói a pásztorok.⁵ Egész élete csupa szegénység.® A takarékoság képtelenség, mert a gazdag ember nem ér el vele semmit;⁷ a Jézus tanítványának nincs mit cselekednie a földnek javaival; le kell mondania mindentről, a mivel bír.⁸ A boldog ember: a szegény;⁹ a gazdag mindig vétkes; ő reá a pokol vár.¹⁰ Jézusnak szegénysége abszolút.¹¹ Istennek országa a szegényeknek örömmünnepe leendő; a társadalmi rétegek helyettesítése, új társadalmi osztályok uralomra jutása fog abban érvényesülni. A többi evangéliomoknál a meghívott vendégek helyébe az utak mentén találomra gyűjtik össze az embereket; Lukácsnál a szegényeket, a bénákat, a vakokat, a sántákat,¹² a sorsüldözötteket hívják meg. Ez új országban többet ér, ha barátokat kiki a szegények között keres, még hamis utakon is, mintha kifogástalan gazda.¹⁸ Nem a gazdagokat kell meghívni lakomáinkhoz, hanem a szegényeket, hogy azt, amit adunk, visszanyerhessük majd az igazak feltámadásakor,¹⁴ vagyis az ezer esztendő uralma alatt.¹⁵ Az alamizsna a legfőbb szabály, az alamizsna még a tisztátalan dolgokat is megtisztítja; a Törvény fölött áll.^{11'}

Lukácsnak doctrínája, mint látjuk, a tiszta ebionismus a szegénységnek dicsőítése. Az ebionisták szerint Sátán, a világnak királya bírja tulajdonul a világot; annak javait alattvalóinak ado-

¹ Luk. XVII. 10.

² Luk. X. 1b; Máté X. 40. nem oly erős.

³ L. *Jézus élete* p. LXXXVI.

⁴ Luk. II. 7. V. Justin *Dial. cum. Tryph.* 78.

⁵ Luk. II. 8. s k.

⁶ Luk. II. 24. .

⁷ Luk. XII. 16—21.

⁸ Luk. VI. 30; XII. 13—15, 22 s köv. 33; XVI. 13; XVIII. 22.

⁹ Luk. VI. 20—21.

¹⁰ Luk. VI. 24—25, XVI. 19—25. V. *Jézus élete* p. 181—182.

¹¹ Luk. VIII. 2—3; IX. 58.

¹² Luk. XIV. 15. s k.

¹³ Luk. XVI. 1 s köv.

¹⁴ Luk. XIV. 12—14.

¹⁴ Apoc. XX. 5.

¹⁵ Luk. XL 41.

mányozza.¹ Jézus a jövő világnak a fejedelme. Résztvenni az ördögös világ javaiban annyit tesz, mint kizárni magát e másiktól. A Sátán esküdt ellensége a keresztyéneknek és Jézusnak; a Jézus országa ellen irányuló működésében a világgal, a fejedelmekkel, a gazdagokkal fog kezét. Lukács demológiája anyagi és bizar.* Thaumathurgiájában szintén van valami a Márk anyagi durvaságából; félelmet kelt.³ Lukács nem ismerte e tekintetben Máténak szelidebb hangját.

Bámulatos népies érzelm, finom és megindító költészet, ezüst csillogású léleknek csengő és tiszta hangja, valami nem földies és ami fenkölt nem engedik, hogy a foltokat, a többszörös logikai hiányokat, a feltűnő ellenmondásokat észrevegyük. A bíró és az alkalmatlan özvegy,⁴ a három kenyérért könyörgő barát,⁵ a hűtlen sáfár, a tékozló fiú, a kegyelmet nyert bűnös asszony és több Lukácsnál, sajátos okoskodás a pozitív szellemek előtt eleinte a bölcsészi elvvel és a szigorú erkölcsiséggel kevésbé megfelelőknek fognak feltűnni; ámde e látszólagos gyengeségek, melyek egy nő gondolatának szeretetreméltó gyengeségéhez hasonlítanak, az igazság erejével hatnak és felidézni képesek a Jézus beszédjének teljesen nőies menetét, majd elhaló, majd pihegő meghatott hangját, melyet inkább a képzelet és az érzelm, mint az okoskodás vezetett Főleg a gyermekkori és a Passióról szóló elbeszélések árulnak el valóban isteni művészetet E pompás elbeszélések a bölcsőről, a pásztorokról, az angyalról, aki az alázatosoknak nagy örömet hirdet, a menyből a földre száll alá e szegény emberek elé, hogy a jóindulatú embereknek a béke himnuszát elzenje, azután az agg Simon, az ő Israel tiszteletre méltó személyesítője, kinek szereplése immár lejárt, de aki boldognak mondja magát, hogy ily magas kort élt, mert az ő szeméi látták az ő népének dicsőségét és a nemzeteknek kijelentett világosságát és ez a kilenczven esztendő özvegy asszony, aki kibékülve hal meg — és ezek az annyira tiszta, annyira bájos énekek, Magnificat . . . Gloria in excelsis... Nunc dimittis... Be n edict us D o m i n u s Deus Israel..., melyek egy új liturgiának vetik meg az alapját; ez a pompás pastorele oda vetett könnyed vonásával a keresztyénség előromzatára, mindez nagyon is a Lukács műve. A szegény emberiség fájdalmainak elaltatására még sohasem találtak ki bájosabb cantilénát ·

¹ Luk. IV. 6.

² Luk. IV. 1 -13. (I. a 6, 13. vers saj átlagos voltát Máté IV. 1 s köv. verseivel szemben) 34—35; X. 18—19; XXII. 3. 53; XXII. 31—32. *

³ Luk. V. 8. és köv., 26; VII. 16; Vili. 25, 37, 45. és köv. ’

⁴ Luk. XVIII. 1. és köv.

⁵ Luk. XI. 5—8.

Lukácsnak a jámbor elbeszélések iránt érzett ízlése természetes hajlammal arra vezette őt, hogy Keresztelő János számára a Jézuséval azonos «gyermekkort» alkosson meg.' A hosszú időn át magtalan Erzsébet és Zakariás, a papnak látománya a tömjénezés órájában, a két anyának látogatása, Keresztelő János atyjának hymnusa olyanok, mint propyleumok a portions előtt, melyek a porticusra hasonlítanak s azt fővonásaiban visszaadják. Tagadhatatlan, hogy Lukács e kedves elbeszéléseknek magvára, melyek a keresztyén művészetnek legelső forrásai, nem azon okmányokban akadt, melyeket használt. Lukácsnak «gyermektörténeti» szaggatott, hebraismussal megterhelt irálya nem az előszónak az irálya. Sőt a műnek e része zsidósabb, mint a többi: Keresztelő János papi eredetű; a tisztálkodás, a körülmetélés rítusa pontosan be van tartva; Jézus szülei minden esztendőben zarándok útra kelnek;² számtalan anekdota teljesen zsidó ízű.³ Figyelemre méltó vonás, hogy Máriának szereplése, mely Márkban semmi, lassanként oly arányban nőtt és emelkedett, amint eltávolodott Judeától és amint József atyai szereplését veszejt. A legendának szüksége van reá és hosszasan kezd beszélni felőle. Nem tudta elképzelni, hogy az az asszony, kit Isten arra választott ki, hogy a sz. lélek által megtermékenyítse, közönséges asszony legyen; ő az, aki az evangélium történetnek egész részei mellett kezeskedik;⁴ szereplése az egyházban naponként nőtt és izmosodott.⁵

Gyönyörűek és szintén kevésbé történetiek a harmadik evangéliomnak sajátos elbeszélései Jézus szenvedései halála és feltámadása felől. Könyvének e részében majdnem teljesen mellőzte Márkust és más szövegeket követett Lukács. Ebből egy a Máténál is legendászerűbb elbeszélés állt elő. Minden túlozva van abban. A Gethsemani jelenetet" az angyallal, a vérverejtékkel, a levágott fül meggyógyításával toldja meg. A megjelenés Herodes Antipas előtt tisztán az ő találmánya. Jerusalemi leányainak gyönyörű epizódja, mely azon rendeltetéssel bírt, hogy a népet úgy állítsa oda, mint amely a Jézus halálában ártatlan és annak egész gyűlölségét az előkelőkre és a főnökökre vesse vissza,⁷ az egyik gonosztevő megté-

¹ Jakab Protevangélioma és a Mária születéséről szóló evangéliom ugyanazon nagyzó s terjengő eljárást követik, midőn Máriának, a Jézus anyjának születését leírják.

² Luk. II. 41. '

³ így Luk. II. 42 s köv. A zsidók mindenkor kedvelték a csoda gyermekeket. Joseph. *Vita* 2. '

⁴ Luk. II. 19, 51.

⁵ Luk. I. és II. R. (h. ö. Máté I. és II.) *Csel.* 1, 14; Justin *Dial. cum Tryph.* 100.

⁶ Luk. XX. 36—46.

⁷ Luk. XXIII. 27—30.

rése,¹ Jézusnak Ezsaiás LIII. 12. verséből vett könyörgése hóhéraiért' öntudatos toldások. A kétségbeesés magasztos kiáltása: Elohi, elohi lamina sabacthani helyébe, mely a Jézus istensége felől alkotott eszméknek nem felelt meg többé, egy nyugódtabb lép: «Atyám, a te kezeidbe ajánlom lelkemet.»³ Végül a feltámadt Jézusnak élete egy minden ízében mesterséges terv szerint van elbeszélve, részben a héberek evangéliomának megfelelően,⁴ mely szerint e síron túli élet csupán egy napig tartott és mennybemenetellel végződött, melyről Márk és Máté egy szót sem szólnak.⁵

Lukács evangélioma tehát egy módosított, kiigazított s már a legenda útjára mélyen beletévedt evangéliom. Miként ál Máté, Lukács is simít Márkuson, megelőzve az ellenvetéseket, elnyomva a valóságos vagy látszólagos ellenmondásokat,⁶ mellőzve a többé-kevésbé boszantó vonásokat, a közönséges, túlzott vagy jelentéktelen részleteket.* Amit meg nem ért, mellőzi vagy ügyesen elkerüli.⁹ Megindító és finom vonásokat csatol.¹⁰ Keveset eszel ki, de sokat módosít. Az esztetikai átdolgozások meglepők. A Máriáról és nővéréről, Márháról szóló rész bámulatra méltó dolog; elragadóbb tiszta még toll sohasem vetett papírra¹¹ A «drága kenetes» asszony szerepeltetése szintén kitűnő.¹² Az emausi tanítványokról szóló elbeszélés¹³ egyike a legfinomabb, a legárnyalatosabb elbeszéléseknek, melyet nyelv felmutathat.

Lukács evangélioma irodalmi tekintetben a legmagasabb színvonalon áll az evangéliomok között. Erőtől duzzadó és szelíd, okos, mérsékelt, józan és az okszerűtlen dolgokban eszes szellemet lehel itt minden. Az ő túlzásai, valószínűtlenségei, következtelenségei a

¹ Luk. XXIII. 39—43.

² Luk. XXIII. 34. E vers nincs meg a Vaticanus s néhány más kéziratban. A *Sinaiticus*-ban megvan, Ireneus ismerte. V. Act. VII. 60. (L. *Antikrisztus* p. 60. 1. jegyz.)

³ Luk. XXIII. 46.

⁴ L. fent.

⁵ L. *Apostolok* p. 33 jegyz.; 36—37 jegyz.; 52, 6. jegyz. 54—55.

⁶ A hős rnomiseto toldása Luk. III. 23.

⁷ Cu én tethrammenos. IV. 16.

⁸ így mellőzi Márkból a folytonos evést (Márk III. 20; V. 43; VI. 31) a főaljat, melyen Jézus aludt a tavon (Márk V. 38). A Színváltozás fehér ruháinak leírásánál nem szerepelnek e szavak «melyhez hasonló fehérséget a kal-lózó (Márk IX. 2) nem csinálhat.»

⁹ így a fügefá anekdotáját, mely Márk XI. 12—14; 20—21. és Máté XXI. 18—20. érthetetlen, Luk. XII. 6—9. bájos parabolája helyettesíti.

¹⁰ P. o. Luk. XXII. 61. Jézus tekintete.

¹¹ Luk. X. 38—42.

¹² Luk. VI. 37 és köv.

¹³ Luk. XXIV. 13—35.

parabola természetéhez alkalmazkodnak s ez képezi varázsukat Máté kidomborítja Márkusnak kissé száraz vonásait; Lukács ennél tovább megy, ő ir, a szerkesztés iránt valódi érzéssel bír. Könyve egy egymásba folyó, egyaránt¹ héber és hellen elbeszélés, melyben a drámai idegrázó jelenetek s az idyllicus derű váltakozva fűződnek egymáshoz. Itt minden mosolyog, minden sir, minden dalol; mindenütt könnyek és himnuszok; az új nép hyranusa az, az Isten országában élő alázatosak és szegények h o s a η n á j a. Istenfélő, gyermekies, örömtől, lelkesedéstől duzzadó szellem, a tisztán, eredeti formájában megmaradt evangyéliomi szellem hasonlithatlan bájjal vonja be az egész legendát A szakadárságnak még lehellete sem érzik ki a sorokból. Sehol egy szemrehányás, sehol egy kemény szó a régi kizárt nép ellen; nem elég büntetés-e már reá nézve a kizárás? A legszebb könyv ez, mely valaha létesült e nemben. A gyönyört, melyet a szerző a mű megírásában érzett, sohasem fogjuk megérteni eléggé.

A harmadik evangyéliomnak történeti értéke bizonyára kisebb, mint a két első evangyéliomé. Mindamellet, egy figyelemre méltó tény, mely világosan mutatja, hogy a synoptikus evangyéliomokból valóban a Jézus beszédeinek a visszhangja szól hozzánk, nyomul előtérbe, ha a Lukács evangyéliomát az Apostolok cselekedeteivel hasonlítjuk össze. Mindkettőt egyazon kéz írta. Már pedig olvassuk csak el Jézusnak beszédeit az evangyéliomban és az Apostolok beszédeit a Cselekedetekben; a különbség tökéletes. Amott a legnaivabb fesztelenség bája; itt (a Cselekedetek beszédeit érteni, különösen az utolsó részekben) bizonyos rhetorica, mely olykor olykor igen rideggé fajul. Honnan származhatik e különbség? Kétségkívül onnan, hogy e második esetben, Lukács maga csinálja a beszédeket, mialatt az első esetben a hagyomány után indul. Jézus beszédeit leírták még Lukács előtt; az apostolokét nem. Figyelemre méltó következtetés vonható le különben azon elbeszélésből, mely szerint Pál apostol által a Korintusbeliekhez intézett első levelében foglalt Úrvacsora jelenetét megírja.² Ez a legrégebb írott evangyéliumi szöveg (a Korintusi első levél 57-ből való;) már pedig e szöveg igen megegyezik a Lukács szövegével.³ Lukácsnak tehát megvan a maga értéke akkor is, ha Márktól és Mátétól elszakad.

Lukács áll utolsó fokán a cél tudatos szerkesztésnek, melyre az evangyéliumi hagyomány fejlődhetett. Utánna csak is apocryph evangyéliomról beszélhetnünk, mely tisztán a priori becsempészésen

¹ A bevezetés teljesen hellen stylusú (has. ö. például, a Dioscoridnak a *gyógyszerről* írt értekezése előszavát); a mű többi részében a szerző által használt okiratok adják meg a héber színezetet.

² I. Cor. XI. 23 s köv.

³ I., fent.

és kidolgozáson alapszik, anélkül hogy új okiratokból merítene. Látni fogjuk később, hogy a Márk-, Lukács-, és Máté-féle szövegek sem elégítették ki a keresztyén vallásosságot és hogy egy új evangéliom születik meg, mely azon igénnyel lép fel, hogy azokat túlszárnyalja. Feladatunk leendő majd kimutatni, hogy az evangéliumi szövegek közül egyiknek sem sikerült elnyomnia a másikat és hogy a keresztyén egyház, hitére támaszkodva, megtudott felelni ama rengeteg ellenvetésekre, melyeket sokféleségük szült.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET.

A Domitian alatti üldözés.

A «kopasz Nérónak» szörnyűségei immár a borzasztónak határát érték el.¹ Dühöngés szállotta meg, de komor és öntudatos dühöngés. Düh kitöréseiben eddig nyugodt időközök is fordultak elő, az eszeveszett őrzöngés immár folytonos.² Bizonyos lázzal, ingerültséggel, mely úgylátszik, a római éghajlatnak volt a gyümölcse, párosult gonoszsága, az az érzelem, hogy katonai semmissége és hazug diadalmenetei révén nevetségessé teszi magát, engesztelhetlen gyűlöletet keltett benne minden becsületes, avagy értelmes ember iránt Mintegy vámpír, mely vadul rohanja meg a haldokló emberiség hűlő testét,³ nyílt harczot üzent minden erénynek. Megírni élettörténetét egy nagy embernek, büntett számban ment, mintha az emberi szellem eltörlésére és arra törtek volna, hogy megfoszszák a lelkiismeretet saját szavától. Minden, ami kiváló volt, reszkedett; gyilkosságok és száműzetések töltötték be a világot¹ Becsületére válik ennek a szegény fajnak, hogy a megpróbáltatást túlélte anélkül, hogy megtört volna. A bölcsészet felismerte saját becsét és ereje a viharokkal szemben folytatott küzdelemben megizmosodott jobban, mint valaha. Hősies feleségeket, hű, odaadó férjeket, állhatatos vöket, hű rabszolgákat mutat fel e kor. Thraseának és Barea Soranusnak családja állott mindig az erényes ellenzék élén. Helvidius Priscus, (a fiú) Arulenus Rusticus, Junius Mauricus, Senecion, Pomponia Gratilla, Fannia, a nagy és erős telkeknek egész társasága fejtett ki ellentállást minden remény nélkül. Epictet mindennap ismételte előttük komoly hangján: «Tüij békén és tanulj lemondani. Fájdalom, te nem fogsz reá bírni engem annak bevallására, hogy valami

¹ Tacit. *Agric.* 44; Plin. *Paaég.* c. 9S.

² Tacit. *Agric.* 44.

³ Juvenal IV. 37.

⁴ Tacit. *Agric.* 2, 44, 45, 82; *HM.* I. 2; Plinius, *Lvelei* I. 5; III. II; VII. 19, 33; IX 13; Sueton *Dóm.* 10; Dio Cass. LXVII. 3. s köv. 13.

rossz vagy. Anytus és Melitus megölhetnek engem, de nem árthatnak nekem.»¹

Nagy tisztességére vall a bölcsészetnek és a keresztyénségnek, hogy Domitian alatt ép úgy, mint Néro alatt együttes üldözést szenvedett Miként Tertullian mondja,² annak, amit az efféle szörnyek elítéltek, valami kiválónak kell lennie. A gonoszság betetőzésére vall a kormányzatban az a vonás, hogy a jónak, még leglemondóbb formájában sem enged élni. A bölcsész névvel ettől kezdve askéta gyakorlatok, különös életmód, köpeny viselése járt. E világi barátok, akiknek lemondásában tiltakozás rejtett a világ hiúságai ellen, voltak a legnagyobb ellenségei a caesarismusnak az egész I. század alatt. A bölcsészet, mondjuk meg az ő dicsőségére, nem egy könnyen veszi ki részét az emberiség hitványságából s a szomorú következményekből, melyeket e hitványság teremt meg a politikában. Mint a görög szabadelvű szellemnek örökösei, a római korszaknak stoikusai erényes demokratiákról álmodoztak oly időben, mely egyedül a zsarnokságnak kedvezett³ A politikusok, akiknek elve: hogy a lehetőség határai között maradjanak, természetesen erős ellenszenvet táplálnak az ilyen irányú gondolkodással szemben. Már Tiberius sem állhatta ki a bölcsészeket Néro (66-ban) elűzte ezeket az alkalmatlan embereket, akiknek jelenléte örökös szemrehányás volt az ő élete ellen.⁴ Vespasián (74-ben) sokkal okosabb volt, hogysen így cselekedjék. Az ő fiatal dynastiáját naponként bontogatta a republicanus szellem, melyet a stoicismus tartott fenn. Ó tehát pusztán a védelemre szorítkozott s óvintézkedésekhez nyúlt az ő leghalálosabb ellenségei ellen.

Domitiannak ahhoz, hogy a tudósok üldözésére adja fejét, egyedül saját gonoszságára volt szüksége. Az olvasott embereket már korán kezdte el gyűlölni,¹ minden gondolat hallgatólagos elítélése volt az ő bűneinek és közepszerűségének. Utóbb nem tudta már fékezni magát A senatusnak egy határozata kiűzte a bölcsészeket Rómából és Itáliából.⁶ Epictét, Dió Chrysostomos, Artemidoros el-

¹ Manuel, c. 1, 5, 21, 53. stb.

² Apolog. 5.

³ Maternus példája. Dio Cass. LXVII. 12. Olv. főleg Philostrate. *Apollo-nius*

⁴ Ez nem szabályszerű edictum után történt, mint Philostrates elhitetni akarná.

⁵ Plin. *Paneg.* 95, 1; Tacit. *Agric.* 2.

⁶ Dio Cass. LXVII. 13; Tacit. *Agric.* 2; Sueton *Doni.* 10; Plin. *Levelek* III. 11; *Paneg.* Aulus Gellius XV. 11; Arrián *Emik EpictfrSl* IV. 1; Lucian *Peregrinus* 4, 18; Philostrate. *Apoll.* VII. 1, 4; A *sophist Hete* 1, 7; Suidas e szónál: *Domitianoss* Euseb. *Chron.* Domit. 9. és 13. éve. Azon nézet, hogy a bölcsészeket kétizben üzték volna ki, Eusebius tévedésén alapszik.

távoztak. A bátor Sulpicia¹ felmerte emelni szavát a száműzettek érdekében és jóslatszerű fenyegetéseket mert intézni Domitianhoz. Plinius csoda által került ki a vérpadot, melyet műveltsége és erénye révén kiérdemelt² Az Octavia darab, melyet e tájt írtak, a méltatlanság és a kétségbeesés éles hangján tör ki a helyzet ellen:³

Urbe est nostra mitior Aulis,
Et Taurorum barbara tellus:
Hospitis illic caede litatnr
Numen superum; cívís gaudet
Roma cruore.

Nincs abban csodálni való, hogy ez iszonyatos dühöngések csapása a zsidókra és a keresztyénekre pattant vissza. Egy körülmény kikerülhetlenné tette a harezot: Domitian ugyanis, Caligulának örökségét utánozva, isteni tiszteletre vágyott A Capitolra vezető úton egész nyájukat hajtottak fel, hogy feláldoztassanak; a császári iroda kiadványainak élén e formula állott: *Do minus et Deus n os ter.*⁴ Olvassuk csak el azt az émelyítő élőbeszédet, melylyel az akkori idők egyik legjobb szellemi ereje, Quintilián vezeti be kötetét másodnapra, midőn a Domitiantól adoptált örökösöknek, Flavius Clemens fiainak nevelésére nyert megbízást:> «... És immár, ha a reám 'nehéz' feladat alatt maradnék, ez annyit tenne, mint meg nem érteni a mennyei becslésekben rejlő tiszteletet Mily aggódó szorgosságot kell kifejtenem mindenben, hogy a censorok legszentebbjének helyeslését kinyerjem! Mily figyelmet kell majd tanúsítanom a tanulmányokban, nehogy az ékesszólásban s a többi tudományokban annyira kiváló fejedelem várakozásában csalatkozzék! Nincs mit csodálkoznunk azon, hogy a költők, miután segítségül hívták a műzsákat munkájok kezdetén, könyörgő szózatukat megújítják, midőn a nehéz részekhez jutnak el művekben . . . Megfogják tehát bocsátani nekem is, ha segítségül hívom az összes isteneket és első sorban azt, aki kegyesebb hajlamot mutat, mint bármely más istenség tanulmányaink iránt — Lakozzék tehát bennem a génius, hogy megtudjak felelni azoknak a teendőknél, melyeket reám bízta; támogasson engem szakadatlanul; tegyen azzá, aminek tartottak.»⁴

¹ Satira Wernsdorfnál stb.

² Plin. *Lev.* III. 11; VII. 27; *Paneg.* 95.

³ Utolsó vers.

⁴ Sueton *Dóm.* 13; Dio Cass. LXVII. 16; Plin. *Paneg.* 11; sz. Jeromos *Krón.* Dom. 6. éve; Aurél. Viktor Caes. XI. 2; Oros. VII. 10; Philostrates *Ápolt.* VII. 24, 32.

⁵ Quintil. *Inti. órai.* IV. praef.

Íme ilyen hangot használ egy «istenfélő» ember e korszakban. Domitian, mint minden hypokrita fejedelem, a régi cultusoknak szigort! fentartójaként lépett fel.¹ E szó impietas főleg az ő uralkodásától kezdve nyert általában politikai jelentőséget² és felségsértés számba ment. A vallási közönyösség és a zsarnokság e révén elérkezett ahhoz a ponthoz, hogy a császár az egyedüli isten, akinek fenségét félték. Szeretni a császárt, ime ez a vallásosság; gyanúsítva lenni ellenzékiesséssel avagy csupán közönnyel, ime ez az istentelenség. És ne higgyük, hogy a szó ennek folytán elvesztette volna vallási értelmét. A császár szeretete, tényleg eg}’ oly szent retorikának tiszteletteljes adoptiojával járt karöltve, melyet egyetlen józan ember sem vehetett komolyan. Forradalmár volt, aki nem hajtott térdet e képtelenségek előtt, melyek az államszolgálat rontinjához tartoztak a forradalmár pedig: istentelen. A császárság e révén olyas orthodoxyához, hivatalos pedagógiához érkezett el, mint China. Elfogadni azt, amit a császár akart és pedig olyan látszólagos loyalismussal, minőt az angolok mutatnak fejedelmök és egyházuk iránt, ime ezt nevezték religió-nak³ s ez az, ami a pius czimet szerezte meg az embernek.

Ily szellemi helyzetben és nyelv használata mellett a zsidó és a keresztyén monotheismusnak úgy kellett feltűnnie, mint a legnagyobb istentelenségnek. A zsidó és a keresztyén vallás egy legfelsőbb Istent imádott, melynek cultusa némileg a profán Isten rovására elkövetett lopás. Imádni Istent, annyit tett, mint vetélytársat állítani oda a császárnak; imádni más isteneket azokon kívül, kiknek törvényes védura a császár, még gonoszabb sértés számba ment. A keresztyéneknek, vagy inkább az istenfélő zsidóknak meg volt az a szokásuk, hogy elhaladtukban a templomok előtt,⁴ többé kevésbé látszó jellel fejezték ki tiltakozásukat; a csókvetést legalább teljesen elhagyták, melylyel a vallásos pogányok éltek, ha valamely szent épület előtt haladtak el.⁵ A keresztyénség, az ő kosmopolita

¹ Sueton *Dóm.* 4, 15; Martial VI. 10; VIII. 80; Dio Cassius LXVII. 1 Philostr. *Ápol.* VII. 24; VIII. 25. Innen eredt épügy, mint kegyetlenségéből szigora a Vestales iránt. Sueton *Domitian* 8. Plin. *Epist.* IV. 11; Philostratos *Ápol!* VII. 6.

² Ifj. Plin. *Epist.* I. 5; *Pietas*, Quintiliánnál (III. VII. 2), ama gond, mely Domitiánnál egy templom építésre irányult a *gens. Flavia* részére. L. *asebeia* Philostratesnél, *Apollonius* IV. XLIV. 1.

³ Quintilián *Instit.* IV. praef. Olv. főleg III. c. VII. hogy fogalmunk lehessen ama hihetetlen együgyűségekről, melyeknek betartását e kiválóan becsületes ember kívánja.

⁴ *Hoi nfous men hopantas aparnfontai idontes. Carm. sib.* IV. 26; Minuc Felix 8.

⁵ Apulej. *De magia* 56. Plin. H. N. XVIII. 2.

és forradalmi elvével nagyon reá szolgált e czimekre: «az isteneknek, a császároknak, a törvényeknek, a szokásoknak, az egész természetnek ellensége.»¹ A legjobb császárok sem fognak tudni kibontakozni mindig e sophismából és tudtokon, majdnem akaraton kívül hitüldözőkké lesznek. Egy korlátolt és gonosz lélek, a minő Domitiánban lakozott, bizonyos pedantizmussal és gyönyörrel vált azzá.

A római politika a vallási törvényhozás terén alapvető különbségnek hódolt mindig. Hogy a provinciális ember saját vallását gyakorolja otthon a proselytismus szelleme nélkül, ebben a római államférfiak mi bajt sem láttak. Ha ugyan ez a vidéki ember Italiában s főleg Rómában akarta gyakorolni cultusát, a dolog már kényesebb alakot öltött; az igazi rómainak szeméit bántották e bizar szertartások és az időről-időre ismétlődő rendőri beavatkozások, hogy el-
söpörjék azt, a mit ezek az aristokraták becstelenségnek tartottak. Az idegen vallások különben nagy vonzerőt gyakoroltak az alsó néposztályra, úgy, hogy ez áramlat elé gátat vetni mintegy állami szükségességnek látszott. De a helyzetet egyszerre súlyossá tette az, hogy római polgárok, előkelő emberek otthagyták Róma vallását s e keleti babonaságokat követték. Ez már állami büntett volt. A rómain nyugodott még mindig a birodalom. Már pedig a római csak is a római vallással volt teljes; reá nézve, ha valamely idegen etikushoz csapott át, e tény honárulás volt. Egy római polgár sohasem avathatta be magát a druidismusba.² Domitian, aki a latin Istenek cultusának újjá alakítójaként kívánt szerepelni,³ nem szalajthatott el egy ily kitűnő alkalmat legfőbb öröme érdekében, mely a büntetésben állott.

Tudjuk egész bizonyossággal, hogy igen számosán, akik a zsidó szokásokat követték (a keresztyéneket sűrűn sorozták ez osztály közé), az istentelenség, vagy az atheismus czíme alatt⁴ kerültek a bírói

¹ Tertullian, *Apolog.* 2.

² Sueton, *Claud.* 25.

³L. fent.

⁴ Dio Cassius LXVII. 14; Brettius vagy Brutius (?), kit Euseb. idéz *Krón.* p. 160 — 163, kiad. Schaene; Meliton Euseb. H.,E. IV. XXVI. 9; Hege-sippos Eus. H. E. III. XX. 7; Térül. *Ápol.* 5; Lactant. *De mórt, persec.* eh. 3; Euseb. H. E. III. 17, 18, 19, 20. R.; Theodoret *De cura graec. off.* serm. IX. r. (IV. p. 611—612. Paris, 1642.) Snip. Sev. II. 31; Oros. VII. 10. *Chroa. pasc.* p. 250. Paris, 1688. Mi azt hisszük, hogy római Kelemen levelének e kezdő szavai: *Dia tas aiphnidious kai epalléious genomenas hfrnin sytnphoras kai periptó-seii.* (Ad Cor. I. 1. r.) a Domitian alatti hitüldözésre vonatkoznak. H. össze Bryennei Philothéus kiadásában a p. 104, 105, 107. újabban felfedezett részeket. Pliniusnak sorai (*Epist.* X. XCVII. 6.) az apostasiákról, melyek húsz évvel megelőzőleg játszódtak le és ál Hennis utalásai (Vis. II. 3; IV. 3.) szintén a Domitián alatti hitüldözésre vonatkoznak. .

szék elé.¹ Miként Néro alatt, úgy ezúttal is merő rágalmak valának e vádak, talán a hamis testvérek által emelve, akik a bajt felidéztek.² Nehányat halálra ítélték, másokat száműztek, vagy vagyonukat kobozták el. Nehány apostasia is fordult elő.³ A 95-ik esztendőben Flavins Clemens volt bizonyára a consul. Consulatusának utolsó napjaiban,⁴ Domitian hitvány rágalmak alapján⁵ gyöngé gyanúokból⁶ vesztőhelyre küldte. E gyanuokok bizonyára politikaiak valónak; de ürügyül a vallás szolgált. Clemens kétségkívül kevés buzgalmat mutatott a pogány formák iránt, melyet a rómaiaknál minden civilis ügylet igényelt; talán bizonyos elsőrangú szertartástól maradt távol. Ez teljesen elég volt arra, hogy Clemens és Flavia Domitilla ellen az istentelenség vádját emeljék. Clemenst halálra ítélték. Flavia Domitillát pedig Pandataria szigetére belebezárták,⁷ mely már Júliát, Augusztus leányát, Agrippinát, Germanicus nejét, Octaviát, Néro nejét látta kiszállni partjain. E bűnért fizetett meg Domitian a legkegyetlenebbül.⁸ Domitilla, bármily fokú vonzalmat tanúsított is a keresztyénség iránt, római nő volt. Megbosszulni férjét, megmenteni gyermekeit, kik egy képzelgő szörny szeszélyeinek voltak kitéve, tartotta kötelességének. Pandataria szigetéről lépett összekötetésbe Rómában maradt rabszolgáival és felszabadultjaival, akik teljes odaadással szolgálták.

¹ Az *impietas* törvényes synonymusa *asebeia atheotés*; szintén igen közel állott hozzá. Másutt (LXVIII. 1) Dio. a hol Domitian törvényeinek eltörlesztését mondja el Nerva által, szintén *asebeia-X.* és *ioudaikos bios-t* említ. E két vétség nyilván egyet jelentett.

² Meliton Euseb. H. E. IV., XXVI. 9.

³ Plin. 1. c; Rom. Kelem. Epist. 59 R. *toús peplókotas* (edit. Bryennei Philotheos).

⁴ Dio *hypatevonta-t.* mond; Sueton: *tantum non in ipso ejus consulatu.* A consulatust akkor ritkán viselték hat hónapnál tovább.

⁵ Sueton *Dóin.* 15; Dio Cass. LXVIII. 14; Philostrate. *Ápolt.* Vili. 25; Syncella p. 650 (e szavak *autos te Kldnfs hyper Christou anaireitai* a Syncellából valók s nem Euseb. Krónikájából. H. ö. sz. Jerom. és az arménit) 1. fent

⁶ Meliton 1. c.

⁷ Dio Cass. LXVII. 14; v. Tac. *Agric.* 45. Phyllost. *Ápolt.* VIII. 25. roszszul értelmezték. Domitián nem rendeli azt, hogy Domitilla három vagy négy nap múlva Clemens halála után egy máshoz menjen férjhez, hanem azt rendeli, hogy «férjével egyesülni siessen» (*kakeinén es andros phoitán*) vagyis halálra ítélte őt; az az állítás, mely csakis Philostratesnél fordul elő reá vonatkozólag, értékkel alig bír. Pandataria ma Ventotene, a Circello és a Miseni hegyfok között. Bruttius. kit Euseb idéz (Chron. 1. c. *Hist. ecet.* III. 18) Flavia Domitillára nézve a deportatio helyéül Pontia szigetét jelöli meg, Pandatariához közel, ahova Néro, Germanicus fia s Caligula nővérei száműzettek. E versiót fogadta el az egyház (sz. Jerom. *Epis. Paulae.* opp. IV, 2. p. 672; martyrologia, sz. Nérea és Achilles legendája).

⁸ Sueton 1. c. Philostr. *Ápolt.* VIII. 25.

A Domitian-féle üldözés összes áldozatai közül névszerint csupán egyet ismerünk: Flavius Clemenst A kormány rossz akarata úgylátszik, inkább a judaismus vág)' a keresztyénség által¹ megtántorított római proselyták ellen fordult, mint a Rómában letelepedett keleti zsidók és keresztyének ellen. Az egyház pres by téri vagy episcopi közül ugylátszik, egysem szenvedett vértanúságot² Aki-végzett keresztyének közül sem vetettek, ugylátszik, egyet sem a vadállatok elé az amphitheatrumban; mert majdnem mindnyájan a társadalom viszonylag magasabb osztályaihoz tartoztak. Miként Néró alatt, most is Rómában játszódtak le főleg az erőszakos dolgok; de a provinciákban is történtek zaklatások.³ Nehány keresztyén megtántorodott s hűtelen lett az egyházhoz, ahol egy pillanatra vigaszt találtak ugyan, de ahol keménynek találták a megmaradást. Mások viszont az emberbarát! szeretetnek váltak hőseivé, eladták javaikat, hogy eltartsák a hitvallókat és bilincset tétettek lábaikra, hogy foglyokat szabadítsanak ki, akiket az egyházra nézve önönmagoknál drágábbaknak ítélték.⁴

A 95-ik esztendő bizonyára nem volt oly ünnepélyes az egyházra nézve, mint a 64-iki, fontossága azomban tagadhattam Olyan volt az, mint második megszentése Rómának. Harminczegy esztendei időközben, az embereknek legörültebbje és leggonoszabbja kezét fogva tört a Jézus egyházának megsemmisítésére s a valóságban még erősebbé tették azt úgy annyira, hogy az apologisták egész bátran vethették oda: «A világnak összes szörnyei gyűlöletet okádnak reánk; mi vagyunk tehát az igazak.»

Domitian valószínűleg a zsidó-keresztyének után foganatba vett kutatások révén értesült azon hírekről, melyeket Juda régi dynastiájának még életben levő leszármazóiról suttogtak. Az agadisták képzelete, tényleg szabad folyást engedett magának e téren s a figyelem, mely századok óta egyáltalán nem foglalkozott a Dávid családjával, most egész erővel irányult reá.⁵ Domitian rosszat sejtett és halállal rendelte sújtani azokat, akiket ilyenekül kijelöltek;⁶ de csakhamar oly embereket jelentettek be neki a jerusalemi régi királyi család állítólagos leszármazóiként, kiknek ártalmatlan volta

¹ Állói es la tón Joudaion elhó exohellontes pallói. Dio Cassius LXVII. 14.

² Felesleges feljegyezni, hogj' az egyházi atyák véleménye sz. Jánosnak Domitián alatt történt száműzetéséről és megpróbáltatásairól azon hibás gondolatból származik, hogy az Apocalypsis e fejedelem alatti üldözésre vonatkozik. Kimutattuk bőven, hogy az a Nero alatti üldözéssel függ össze.

³ Erre mutat Plinius *Ef>ht.* X., XCVII. 6: «non nemo etiam ante viginti.»

⁴ Rom. Kelemen Ad. Cor. II. 55. R.

⁵ Derenb. *Pól* p. 348. és köv. L. fent.

⁶ Euseb. H. E. III. 19; *Krón.* Doni. 14. v. 16. éve.

bizonyára lelohaszthatta irántuk minden gyanúját Judának, a Jézus testvérének unokái voltak ezek, akik békén éltek ott Batanéában.¹ A bizalmatlankodó császár Krisztusnak diadalmos eljövételéről is hallhatott beszélni; mindez nyugtalanítólag hatott reá. Egy evocatus² érkezett meg a szentek felkutatására Syriába; kettőt talált, a császár elé állították őket Domitiau mindenekelőtt azt kérdezte tőlük: igaz-e, hogy Dávidnak utódjai. Igennel feleltek. A császár erre életmódjuk után kérdezősködött. «Kettőnknek, válaszolák, csupán kilencz ezer dénárunk van, mely egyenlő felerészben tulajdonunk. És ezt az értéket nem pénzben bírjuk, hanem földben és pedig harmiuczkilencz holdat, mely után adót fizetünk és saját kezünk munkájával tartjuk fel magunkat.»³ Ezután megmutatták kérges és vörösös szőrrel fedett kezeiket, melyekről a munka leritt. Domitiau kérdéseket intézett hozzájuk Krisztusról és annak országáról, eljövételéről, az eljövétel idejéről és helyéről. Azzal feleltek, hogy a kérdésben levő ország nem e világból való, hanem mennyei, angyali, mely az idők végezésével következik el, midőn Krisztus megjelenik az ő dicsőségében, hogy Ítéljen elevenek és holtak fölött s kinek kinek a maga cselekedetei szerint mérjen. Domitiau ily együgyűsége csak megvetéssel felelhetett; szabadon bocsájtatta Jézusnak két másodunoka öcscsét. Ugylátszik, hogy e naiv idealismus teljesen meggyőzte őt a keresztyénség politikailag ártatlan volta felől s elrendelte, hogy szüntessék be az üldözést ez ábrándozók ellen.⁴

Bizonyos nyomok ,tényleg, indokoltá teszik a véleményt, hogy Domitian életének vége felé, engedett szigorából.⁵ E tekintetben azonban mi bizonyosat sem lehet mondani; mert más körülmények ismét amellettt tanúskodnak, hogy az egyház helyzete csak is Nerva trónra léptével javult⁶ Abban a pillanatban, midőn Kelemen írta

¹ Hegesippos Euseb. H. E. III. 19, 20. és 32. Euseb. (19. R.) úgy hiszi, hogy a feljelentést «bizonyos eretnekek» tették meg; de az általa idézett (20. R.) Hegesippos szöveg csak határozatlanul szól: *edélatoreusan*. A 19. r. *tón hairetikón lintse egy* másik idézete Hegesipposnak a XXXVI. r. 3 és 6 §§-nál, melynek értelmét erőlteti Euseb. *Chron. pasc.* p. 252.

² V. Caesar *De bello gall.* VII. LXV. 5; Sueton, *Galba.* 10; Dio Cassius XLV. 12.

³ V. *Constit. Apóst.* II. 63. sz.

⁴ Hegesippos Eus. H. E. III, XX, 7.

⁵ Hegesippos I. e; Tertull. *Apoll.* 5.

⁶ Lactant. (*De mórt, persec.* 3.) és Euseb. (H. E. HI. XX. 10, 11.) így vélekednek és Alexandriai Kelemen (Euseb. H. E. III. XXIII. 6) is velők tart Nyomás körülmény azonban, hogy Dio Cassius szerint (LXVIII. 1.) az ojeéé/tf-val vádoltak felmentését és a száműzöttek visszahívását, valamint a türelmi edictumot Nerva adta ki. Ha Juvenal *cerdones-emeV* (IV. 153.) van valami szerepük ebben, úgy ez is a mellett bizonyít, hogy a keresztyének üldözése csak is a zsarnok halálával szűnt meg.

meg levelét, az üldözés heve, ugylátszik lohadt.¹ Mintha az ütközet után lennének; az elesetteket számlálják, sajnálkoznak azok fölött, akik még börtönben synylenek; de attól, hogy minden befejeződött volna, még távol állanak; arra kéri Istent: terelje el tőlük a pogányok² véstteljes szándékait és szabadítsa meg népét azoktól, akik azt igaz-talanul gyűlölik.³

Domitian üldözése kiterjedt a zsidókra és a keresztyénekre egyaránt.⁴ A flaviusi ház betetőzte ezzel bűneit s az istentelenség legundokabb képviselőjévé vált Israel mindkét ágának a szemében.⁵ Nem lehetetlen, hogy Josephus is áldozata volt e dynastia utolsó dühöngéseinek, melynek hízelt. A 93—94. év után nyoma veszett. A műveket, melyeket 93-ban tervezett, nem írta meg. A 93-ik évvel már véstteljes felhőköt tornyosított élete fölé a kornak ostora, a feladók csapata. Két ízben elkerülte a veszedelmet; azokat, akik be-vádolták, büntették meg;⁶ csakhogy Domitianuak utálatos szokása volt már, hogy hasonló esetekben, újra elővétesse a felmentő ítéle-teköt és a feladók megbüntetésé után, a vádlottat veszejtette el. Domitianusnak borzasztó gyilkossági dühe, melyet 95-ben és 96-ban mutatott az egész zsidó világ iránt, aligha engedi meg annak fölte-vését, hogy büntetlenül hagyott volna oly embert, aki Titusról túlzó magasztalással beszélt (az ő szemében megbocsájthatlan bűn volt ez),⁷ s ő róla dicsérőleg csak is futólag emlékezett meg.* Domitiannak kegye annak terhére, akit gyűlölt és halálnak szánt,⁸ külömben is elégséges okul szolgált. Josephus 96-ban ötvenkilencz éves volt csupán. Ha Nerva alatt még él, folytatta volna irodalmi működését és valószínűleg magyarázatát adta volna annak, amit a zsarnoktól való félelem miatt a sorok között elhallgatni volt kénytelen.

A réműlet e komor hónapjainak, melyek alatt az igaz Istennek követői csupán a vértanuságra gondoltak, emlékéket birjuk-e «Az ész uralma» című munkában, mely a kéziratokban a Josephus nevét viseli?¹⁰ A gondolatok legalább ezekre az időkre vallanak. Az erős

¹ A *genomenas* (1 r. bev.) helyett a syr fordítás *ginomenas-ra* enged kö-vetkeztetni. mintha az üldözés még mindig folyamatban lenne.

² Rom. Kelem. Epist. 59. (kiad. Hry. Phil.): toús en thlipsei hímön sóson toús peptókotás ege iron . . . lytróσαι toús desmioús liémón.

³ Ibid. bO. r.

⁴ Dio Cass. 1. c.

⁵ IV. Esdr. XII. 23-25.

⁶ Jós. *Vita*. 76.

⁷ Dio Cass. LXVII. 2.

⁸ Jos. B. J. VII. IV. 2.

⁹ Dio Cass. LXVII. 3.

¹⁰ V. Euseb. H. E. III. X. 6; sz. Jerom. *De riris Hl*. A főérv, mely e mű-vet — a kéziratoktól eltérőn, elvitatni akarja Josefustól, nem döntő. Josefus,

lélek ura a tettnek, melyet szeret és nem törik meg a kegyetlen kínzások alatt. A szerző e tétele mellett Eleazárra hivatkozik és az anyára, aki Antiochus Epiphanos üldözése alatt bátran hal meg hét fiával együtt; történet, melyet a Makkabeusok második könyvének VI. és VII. fejezeteiben is megolvashatunk.¹

Minden szónoki hangja és bizonyos mellékes részek mellett is, melyekből a bölcsészeti íz nagyon is kiérzik, a könyv gyönyörű tanokat tartalmaz. Isten annyi, mint az örök rend, mely az embernél az ész által nyilvánul; az ész az életnek törvénye; a kötelesség abban áll, hogy az észat tegyük szenvedélyeink elé. Miként a Macchabeusok második könyvében, a jövő jótalmozások eszméi teljesen spiritualista ízűek.²

Azok, akik az igazságért hálnak meg, Istennek, Istenért, Isten előtt élnek *Zósi tó Theó*.³ Isten a szerző előtt egyben a bölcsészeinek abszolút istene és Israelnek nemzeti istene.⁴ A zsidó haljon meg törvényéért, először azért, mert az őseinek törvénye, azután, mert az isteni és igaz.⁵ A Törvény azért tilt el bizonyos ételeket, mert azok ártalmasak az embernek; megsérteni a törvényt kicsiny dolgokban ép oly bűn, mint azt áthágni nagy dolgokban, mert mindkét esetben az ész egyaránt van megsértve.⁶ Látjuk mennyire közel áll e nézet a Josephus és a zsidó bölcsészet nézetéhez. A düh révén, mely minden lapon kitör a zsarnokok ellen, a kínzások képeinek révén, melyek a szerző lelkét lenyűgözik, e könyv nagyon reáillik arra az időre, midőn Domitian örültségei javában dühöngtek. Mi nem lágymond, gondosan felsorolja a műveket, melyeket irt vagy írni fog, s az utóbbit nem említi. Lehetséges azomban, hogy Josephus e kiáltó szónak a vértanukhoz leendő intézésére csakis a 95—96-iki üldözés alatt gondolt. Komolyabb már amaz ellenvetés, hogy a kéziratokban, ez értekezés igen ritkán fordul elő a Josephus eredeti munkáival kapcsolatban. A 14. 4, 7. részekre (1. p. 294, 28, 277, 21 s k., 27b, 28 s k., 283, 7 s k. Bekker kiad.) támaszkodó okoskodás, mely szerint e művet 70 év előtt írták meg, igen gyöngé.

¹ A mű szerzője nem merített közvetlenül a Macchabeusok második könyvéből. A két mű szerzői egy közös forrásból, Cyrenei Jásonból meríthettek. Josephusnak bizonyos műveiből nem tűnik ki sehol az, hogy a Macchab. II. könyvét ismerte volna.

²A 20 r: psychds hagnas kai athanatos.

³ II. ö. Luk. XX. 38; pontes gar autó sósin. L. Animas prociio aut supp-éiciis peremptorum aeternas putant. Tac. Hist. V. 5. 1. Antikrist. p. 467.

⁴ Patrós Theos. \2. r. p. 292, 10.

⁵ Az 5, 6, 9. r.

⁶ Stoikus elv.

⁷ Bizonyos hosszadalmasság s főleg az ó testamentomi példák alkalmazása római Kelemenre emlékeztetnek. Az evangéliomokkal hason vonások: Máté XXII. 31 s köv., a 16. részben: Máté X. 28, a 13. rben, és Luk. XVI. 22, szintén a 13. részben. A stoicismus befolyása észrevehető. Már pedig a

tünk semmi lehetetlent abban, hogy Josephusnak utolsó napjaiban e szép könyv szolgált vigasztalásul, midőn a kinpad előtt állva, bogba fűzte mindazokat az érveket, melyekre a bölcs gondol, hogy ne félje a halált.

A könyv sikert aratott a keresztyének között;¹ a Macchabeusok negyedik könyve cím alatt majdnem a canonban kapott helyett;² az ó testamen tótnak számos görög kéziratában ott találjuk azt.³ De nem volt oly szerencsés, mint a Judith könyve s nem tarthatta meg helyét; a Macchabeusok második könyve mellett nem maradhatott meg. Reánk nézve különösen azért bir érdekkal, mert a legelső irodalmi typusa a később annyira felkarolt intőszózatoknak a vértanukhoz, ahol a szerző, hogy lelket öntsön a szenvedésekbe, gyöngé lények példáival huzakodik elő, akik hősileg viselték magukat vagy még inkább typusa a szónokias izű Acta martyruinak, melyeknek célja az épülés volt s amelyek a történeti igazság mellőzésével szónoki teijengősséggel szerkesztvék és a kinpad ocsmány jeleneteivel szemben izgató, komor gyönyörbe erjesztő eszközöket követelnek.

Mindezen eseményeknek határozatlan visszhangjára találunk a zsidó hagyományokban.¹ Szeptember vagy október havában, Judeának négy tagja a nép Vénei közül, Rabbi Gamaliel, a Jabnei törvényszék pátriárkája, Rabbi Eleazár ben Azaria, Rabbi Josué, s a később annyira elhíresült Rabbi Aquiba, Rómába utaznak. Az utazás le van írva részletesen: minden este valamely kikötőben pihennek meg. A sátoros ünnep napján a rabbik egy kunyhót tákolnak össze gályákból a hajó hídján, melyet másnap a szél széjjel hord; a hajózás

hellenisált zsidók legelső iskolájában, például Philónál, a platonismus s nem a stoicinus az uralkodó. A stoicismus csak Rómában Domitián alatt hatolt a zsidók közé.

¹ Eus. H. E. III, X. 6; sz. Jeromos *De viris ill.* 13., Naziansi sz. Ger-gely, sz. Ambrosius, sz. János Chrysostomos egyaránt használják.

² Philostorg. *Hist. eccl.* I. 1 (Phot^{us} kivonata); a Syncella p. 529 (Bonn); sz. Athanasius *Synopsis*a (kétséges); a Cotelier által közzétett szövegek. *Patres apóst.* I. p. 197, 452, 4 jegyzet). A kéziratokra nézve lásd Freudenthal, *Die Flav. Jos. beigelegte Sch rift Ober die Herrschaft dér Veraunft* (Breslau, 1869.) p. 117 és köv.

³ Fritzsche, *Libri apocr.* Yet, Test. p. XXI.

⁴ Mischna, *Érubin*, IV'. 1; *Maaser schdai*, X. 9; *Aboda sara*. IV'. 7; baraita, *ibid.* 54 b; *Debarim rabba*, c. II; *Midraseh Jalkout*, a XVII. 10. Zsolt fölött; *Bereschith rabba*, c. XX; *Schemoth rabba*, c. XXX; Jer. Talmud., *Succa* 52 d; Tos. *ibid.* c. II; *Érabín*, I. 7 (19 b); *Aboda Zara*, 44 a; *Mechiita* az Exodus XX. r. VI. fölött (p. 76, kiad. Weiss). Rab. Talm., *Aboda Zara*, 106; *Maccoth* 24 b; *Succa* 23 a, 41 b; *Horaioth*, 10 a; *Sifré a Deuteroa*. 43. § fölött; *Sifra* az *Emor.* c. XVI. 2. § fölött; Graetz *Moaatsschriftl.* p. 192 és köv., *Geseh. dér Juden*, III. 435 és köv.; Derenburg, *Hist. de la Palest.*, p. 334 és köv.

idejét azon való vitatkozással töltik el, miként fizessék meg a tizedet és mivel helyettesítsék a lulabot¹ oly országban, ahol nincsen pálmafa. Százhusz mértföldnyire a várostól siket robogás üti meg füleiket; a Capitol zaja ez, mely ily messzire elhangzik. Erre mindnyájan könnyekben törnek ki; egyedül Aquiba fakad hangos kacajra: «Hogyan? Te nem sírsz, mondják a rabbik, látva azt: mily boldogok, mily nyugodtan élnek a bálványimádók, akik hamis isteneknek áldoznak, mialatt a mi Istenünk szentélyét a tűz emésztette meg és búvóhelye a mező vadjainak? Épen ez az, feleli Aquiba, ami nevetésre indít. Há isten annyi kegyelemben részesíti azokat, akik megsértik, milyen sors várakozik azokra, akik teljesítik az ő akaratát és akiké az ő országa?»

Mialatt a rabbik Rómában tartózkodnak, a császár senatusa elrendeli, hogy irtassanak ki a zsidók a föld színéről. Egy istenfélő senator (Kelemen?)² elárulja Gamalielnek e rettenetes titkot. A senatornak neje, aki még vallásosabb, mint ő (Domitilla??) azt tanácsolja neki: vessen véget életének, vegye be a mérget, melyet gyűrűjében őriz, ami megfogja menteni a zsidókat (nem látjuk be: miként). Később kitűnik, hogy ez a senator körül volt metélve, vagy a képies kifejezés szerint, hogy «a hajó nem hagyta el a kikötőt anélkül, hogy az adót meg ne fizette volna.» Egy másik elbeszélés szerint a zsidóellenes Caesar így szól birodalmának nagyjaihoz: «Ha daganat támad a lábon, levágnatni kell-e a lábat, avagy azt megmenteni, ha szenvedéssel is?? Mindenki az amputatio mellett szavazott, Katia ben Se halom kivételével.³ A császár a vérpadra küldte őt, aki így szól haldokolva: «Hajó vagyok, mely megfizette adóját; útra kelhetek.»

Mindez bizonyára üres képzelet és hémiplegicus emlék. E hagyományban néhány ellenzetét is olvashatunk, melyeknek a négy hit-tudós kifejezést adott Rómában. - Ha Isten elítéli a bálványimádást, kérdezték tőlük, miért nem semmisíti meg azt? — Csakhogy ez esetben: Istennek elkellene törölni a napot, a holdat, a csillagokat. — Nem, törölné el csupán a haszontalan bálványokat s a hasznosakat hagyná meg. — Csakhogy ez ismét istenségekké emelése lenne a szükséges dolgoknak, ezeket pedig nem jó lenne eltörölni. A világ halad az ő útján. Az elröpült mag kicsírázik, mint a többi; a fajtalan asszony nem azért magtalan, mert a gyermek, melyet szülne, korcs

¹ Fűzfával és myrtussal kötött pálma, melyet a sátoros ünnepen tartanak a kézben.

² Ezen azonosítás s a következők, melyek már magokban is igen problematikusok, még akkor is helytelenek lennének, ha Kelemen már Calonymos név alatt szerepelt volna a Talmudban. I.,, fent jegyz.

³ E szó ugylátszik következőt jelent: *cursus filius integri*.

lenne.» — Prédikálás közben az egyikök a következő szavakra fakad: «Isten nem olyan, mint a földi királyok, akik edictumokat bocsátanak ki s azokat ők magok sem tartják meg.» — Egy min (zsidó-keresztény?) meghallotta e szavakat és a teremből kimenet, így szólt a hittudóshoz: «Isten sem tartja meg a szombatot, mert ime a hold szombaton is felkél.» -- Nem szabad-e mindenkinek szombat napon megmozdítani mindent, ami az ő udvarán van? — Szabad, mondja a min. Nos tehát, Istennek udvara a világ.»¹

¹ *Schernoth rabba* c. XXX. E párbeszédben Aquiba és Tyrannus Rufus szerepel a *Bereschith rabba* XI. fejezetében, mely helyesebb forrás, mint a *Schernoth rabba*.

TIZENÖTÖDIK FEJEZET.

Római Kelemen. — A presbyteriatus fejlődése.

A római püspökökről, (erőltetett értelemben véve kissé a püspök szónak értelmét¹ e távoli időkre tekintettel) vezetett névlajstromokban Ananclét után bizonyos Kelemen² következik, akit a névhasznosság és az idők közelsége révén nem egyszer Flavius Clemenssel tévesztettek össze. E név nem volt ritka a zsidó-keresztény világban.³ Szigorúan véve, bizonyos kliensi viszony lenne feltételezhető ami Kelemenünk és Flavius Clemens között⁴ De már ama vélemény, melyet bizonyos modern kritikusok hangoztatnak, akik Kelemen püspökben csupán fölvetett személyiséget, Flavius Clemens-féle másod alakot⁵ akarnak látni, teljesen elvetendő, valamint azon tévedés is, mely fel-fel tűnik az egyházi hagyományban s amely szerint Kelemen püspök a Flavius családhoz tartozott volna.⁶ Római Kelemen nemcsak valóban létezett alak, de sőt elsőrangú személyiség, az egyháznak valódi főnöke, püspök, mielőtt a püspöki méltóság teljesen kifejlődött volna, merném mondani: pápa volt, ha e szó nem képezne e helyütt anachronismust. Első rangú tekintélynek örvendett egész Italiában, Görögországban, Macedóniában az I. szá-

¹ Irén. III., III. 3; Epiphán. XXVII. 6. stb. I., fent.

² Egyes lajstromokban hibásan szerepel Kelemen Linus és Ananclét, avagy az állítólagos Kiet és Ananclét között. L. fent.

³ Phil. IV. 3. Római Kelemennek azonosítása a Phil. 10. 3. Kelemenjével teljesen önkényes.

⁴ Kevésbé valószínű. A *presbyteros* ez esetben Flaviusnak s nem Clemensnek hívatta volna magát.

⁵ A levél semmiféleképp sem származhatnék Flavius Clemens-től. A bryennei Philothéós által felfedezett új rész a LXI. fejezetben hamisan hangzanék a császári család egy tagjának a szájában.

⁶ *Kecognitiones* VII. 8; IX. 35; ál Kel. Hom. V. 7; XII. 8; XIV. 10; sz. Eucher. *De contemptu mundi* 32. (*Max. bibi. Patr.* Lugd. VI. p. 859); sz. Neréa és Achillea legendája (*Act a SS. Maii* III. p. 4. s köv.); Niceph. II. 33; III. 18. Kelemen püspököt sohasem hívták Flaviusnak. Viszont sajtáságos, hogy Alex. Kelemen a *Titus Flavius* előnevet viseli. (Eus. H. E. VI., XIII. 1.) Photius codex CXI.)

zad utolsó tíz esztendeje alatt.¹ Az apostoli kor véghatárán olyan ő, mint egy apostol,² epigonja a Jézus tanítványaiból álló nemzedéknek, egyik oszlopa annak a római egyháznak, mely Jerusalemben elpusztítása után, hova tovább a keresztyénség központjaként szerepelt.

Minden arra mutat, hogy Kelemen zsidó eredetű.³ Otthonossága a Bibliában, irányának bizonyos fordulatai,⁴ a mód, melylyel a Judith könyvét és az apokrifokat, mint p. o. Mózes mennybemene-telét használja, nem mutatják benne az áttért pogányt. Máskülömben nem igen hebraisál.⁵ Úgy látszik tehát, hogy Rómában született, mint tagja azon zsidó családok egyikének, melyek egy vagy több nemzedéken keresztül laktak már a világ fővárosában.⁶ Kosmograp-hicus⁷ és a világi történetben mutatkozó ismeretei gondos neve-lést tételeznek fel. Azt tartják, hogy összekötetésben állott az apos-tolokkal, főleg Péterrel⁸ anélkül azonban, hogy erre vonatkozólag döntő érvre hivatkozhatnának. Kétségen felül áll azonban: magas rangja, melyet kora egyházának teljesen szellemi hierarchiájában elfoglalt és a páratlan tekintély, melyet élvezett. Az ő jóváhagyása törvény.¹⁰ Valamennyi párt magának követelte őt és az ő tekintélyé-

¹ Al Hernias vis. II. 4; Irén. *Adv. haer.* III., III. 3; Corint. Dénes Euseb. H. E. IV., XXIII. 11; Tertull. *Praescr.* 32.

² *Hű apostolai Klémés.* Alex. Kelem. Strom. IV., XVII. Sz. Jeromos Vir. apostolicus»-nak nevezi. Zo. Is. I, II. 13.

³ Lásd főleg levelében, e kifejezést: *Hő patér hóm ön Jakás* (4. r.) s amit a jerusalemi templomról mond. (40, 41. r.) Az ál Kel. horn. XII. s. elbeszélése tisztán találmány, halvány emlékezetén kívül ama ténynek, hogy a Flavius család Clemens ágában keresztyének voltak. A Mattidia, a Faustinas, a Faustianus nevek a Flavius-ház utáni időre vallanak. A *Liber pontificaiis* a Kelemen atya nevet a homéliák élén szerepelteti s lakásának helyét a Sz. Kelemen egyház fekvése után határozza meg.

⁴ Például a III. fejt.

⁵ A 21. r. végén előforduló *hou hé pnoé autód* talán valamely bibliai szöveg hallgatóságos idézete. E hebraismusok, mint *tois hyiois tón anthrópón* (61. r. Bry. Phil. kiad.); *enópion sou* (ibid.) *en tó apolipein* (3 r.) *tis oun . . .* (54 r.), az *en* alkalmazása a héber *be* értelemben stb. a biblia görög fordításának utánzatai lehetnek.

⁶ A 40., 41. r.-ben a levél szerzője a templomról, mint létezőről ír, mert azt csupán könyvekből ismerte.

⁷ Lásd főleg a 20. r. s különösen -Az Óceán mögött fekvő világokról» szóló részt. Lásd a phénix hasonlatot a 25 részben.

⁸ Az 55. rész.

⁹ Irén. 1. c. Iréneusnak, az apostoli hagyományról szóló tantétele érdekében szüksége volt, hogy e viszonyt létezőnek tekintse. Tertull. *Praescr.* 32, Origin. *De princ.* II. 6; Rufin *De aduit. Hbr. Órig.* p. 50. (Delarue t. IV. append.)

¹⁰ Ál Hermas vis. II. 4.

vel takaródzott. Saját egyéni nézeteit sűrű fátyol takarja; levele szép semleges darab, mely Péternek és Pálnak tanítványait egyaránt kielégíthette. Valószínű, hogy egyik legerélyesebb ügynöke volt ama nagy munkának, mely befejezés előtt állott. Péternek és Pálnak utólagos kibékítését értem és a két párt egybeolvadását, mely egyesülés nélkül Krisztusnak műve elveszett volna.

Kelemennek kiváló fontossága mellett főleg ama bő apocryph irodalom tanúskodik, melyet neki tulajdonítanak. Midőn, 140 körül azon fáradoztak, hogy a Péterről és apostolságáról szóló zsidó-keresztényen hagyományokat egy egyházi jelleggel felruházott irattestbe fűzzék, e mű állítólagos szerzőjéül Kelemen tették meg. Midőn a régi egyházi szokásokat codificálni s e gyűjteményt <az apostoli constitutiók corp usaként szerepeltetni akarták, ismét Kelemen volt az, aki ez apocryph munka mellett kezeskedett. Egyébb a canon-jog anyagával, többé kevésbé viszonyban álló iratok szerzőjeként hasonlóan ott szerepeltették.¹ Az apocryph-iratok szerzője alapot keres az iratok számára, melyeket ő csinál. Termékeinek élére mindig valamely híres nevet helyez. Kelemen sanctiója ilyen formán úgy jelenik meg előttünk, mint a legmagosabb, aminőt csak valamely könyv ajánlásánál a II. század elképzelhetett. így ál Hermas Pásztorában Kelemennek jut ama különleges szerep, hogy a Rómában újabban gyűjtött könyveket elküldje a többi egyházaknak s azokat általok elfogadtassa.¹¹ Az ő állítólagos irodalma, bár nem alapulhat személyes felelősségen, a tekintélynek irodalma, melynek minden sora a hierarchia, a papok, a püspökök iránti engedelmisség emlőjéből táplálkozik. Minden mondata törvény, rendelet Feltétlenül megadják neki azt a jogot, hogy az egyetemes egyháznak beszélhessen. A pápa» legelső typusa ő, kit az egyháztörténet felmutat. Az ő kimagasló személyisége, melyet a legenda még növelt, áll Péter után a legszentebb helyen a kezdetleges keresztény Róma képtárában. Az ő tiszteletre méltó arcza jelenik meg a következő századokban a szigorú és szelíd törvényhozók élén, mint a hódolatnak és a tiszteletnek örök hirdetője.

Kelemen túlélte minden szenvedés nélkül Domitiannak üldözését¹¹ Midőn a szigor enyhült, a római egyház újra felelevenítette összeköttetéseit a külvilággal. Ez egyháznak bizonyos primatiája kezdett

¹ A szüzességről szóló két levél, a decretalisként szereplő levelek stb. (I. Cotelier kiad.)

² *Pásztor*. vis. II. 4. Ekeinó gar epitraptai.

³ Levél I. r. Sz. Jeromos fordítása szerint, Euseb. (Kron. p. 160—163. kiad.: Schaene) Kelemen halálát Traján második évére teszi. Az armén fordítás szerint Kelemen Domitián 14 évében halt meg. Ireneus (III., III. 3.) csupán egy vértanút ismer a római püspökök között: Sz. Telesphorost.

immár kidomborodni. Elismerték azt a jogát, hogy intő, figyelmeztető leveleket intézhessen a többi egyházakhoz, szabályozza nézeteltéréseiket Hasonló kiváltság illette meg, legalább úgy hitték. Pétert az apostolok között Már pedig mindinkább szűkebb és szűkebb kötelék honosait meg Péter és Róma között — Komoly viszályok szaggatták a corinthusi egyházat.² Ez az egyház nem változott Pál óta.³ A gögös, vitázó, könnyelmű szellem nem veszett ki belőle. Kérzik, hogy a hierarchiának a legfőbb ellenese az a görög, mindig mozgékony, frivol, zabolátlan szellem, mely a tömeget nyájba terelni nem képes. A nők, a gyerekek nyílt lázadásba törtek ki. Kiváló hittudósok azt képzelték magokról, hogy minden dolog mély értelmének, mysticus, a glossolaliához és különleges szellemi képességhez hasonló titkoknak vannak birtokában. Akik e természetfölötti adományokkal dicsekedhettek, lenézték a hitközség véneit és helyükbe lépni törekedtek. Corinthusnak tiszteletreméltó presbyteriátusa volt, de a mely nem tartott igényt magas mysticismusra. Az avatottak háttérbe szorítani igyekeztek őket s helyüket elfoglalni vágytak; néhányat a vének közül el is mozdítottak.⁴ A harc a megállapított hierarchia és az egyéni kinyilatkoztatások között elkezdődött és küzdelem tölti majd be az egyháznak egész történetét. A kiváltságos lélek helytelennek találja, hogy a neki osztályrészüln jutott kegyelem daczára egy műveletlen, a szellemi életet nemismerő papság uralkodik fölötte hivatalosan. Némileg a protestantismushoz hasonlóan, külön egyházzá tömörültek a corinthusi lázadók vág}' legalább az eucharistiát a szent helyeken kívül osztották ki.⁵ Az eucharistia állandó zátonya volt a corinthusi egyháznak.⁶ Az egyházban voltak gazdagok és szegények, az egyház nehezen tudott alkalmazkodni a kiválóan egyenlőség! mysteriumhoz. Az ujjítók erényességök magas érzetében a szüzesség mellett szónokoltak a házasság rovására.⁷ Az egyéni mysticismusnak heresiája volt ez, mely a szellem jogaira hivatkozik a tekintélylyel szemben. A hívők közönsége a közönséges papság fölött álló igényekkel lép fel az istenséggel való közvetlen összeköttetései nevében.

A római egyház, melynek tanácsát kérték ki, bámulatos érzéssel felelt. A római egyház a rendnek, a subordinációnak, a fegyelemnek az egyháza már. Alapelve, hogy az alázatosság, a hódolat többet

¹ Luk. XXII. 32.

² Hegesipp. Euseb. H. E. III. 1b; IV. 22.

³ L. Az apostol XIV. fejt. H. ö. Kelemen Levél. 1, 2, 3, 14, 4b, 47, 54.

⁴ Róm. Kelem. Ad Cor. I. 44. r.

⁵ Róm. Kelem. Ad Cor. I. 40; köv. r.

⁶ L. Pál apostol p. 381. s köv.

⁷ Róm. Kelem. Ad Cor. I. 38, 48. r.; V. ö. 1, 21. r.

érnek, mint a Icgmagasztosabb adományok.¹ A corinthusi egyházhoz intézett levél névtelen volt; de egy igen régi hagyomány szerint annak megírásában a Kelemen tolla működött.² A hitközség három legtekintélyesebb előljárójára, Claudius Ephebusra, Valerius Bitonra és Fortunatusra bízta a levél elvitelét és teljhatalmat adtak nekik a római egyház részéről a kibékítés keresztül vitelére.³

«Istennek egyháza, mely lakozik Rómában, Isten egyházának, mely Corinth usban lakozik, a ki választottak hoz, kiket Istennek akarata szentelt meg a mi Urunkban, a Jézus Krisztusban, a kegyelem és a béke áradjon reátok bőségben a Mindenható Istentől a Jézus Krisztus által.

«A váratlan bajok és katasztrófák, melyek egyre-másra zúdultak reánk, testvérek, voltak okai annak, hogy elkésve foglalkoztunk ama kérdésekkel, melyeket ti szeretteink, intéztek hozzánk az istentelenségre, és az Isten kiválasztottjai által kárhozott utálatos zendülésre vonatkozólag, melyet néhány szemtelen és vakmerő ember gyújtott meg és odáig fejlesztett, hogy a ti nagyhírű, nagyon tiszteletre méltó és mindenki által szeretett nevetek roppant sokat szenvedett ez által. Kicsoda az, aki, ha köztetek lakozott, ne dicsérné a ti erényeteket és a ti hiteteknek szilárdságát? Kicsoda ne csodálta volna a ti bölcsességeket és a ti vallásosságtoknak keresztyéni mérsékletét? Kicsoda ne hirdette volna a ti vendégszereteteknek nagy-

¹ Róm. Kelem. *Ad Cor.* 1, 38, 48. r.

² Kevés irat van, mely ennyire autentikus lenne: Corint. Dénes (Eus. H. E. IV., XXIII. 11), Hegesippos (Eus. H. E. III., XVI.: IV., XXII. 1.) Ireneus (*Adv. haer.* III., III. 3), Alex. Kelemen (Strom. I. 7: IV. 17, 19; V. 12; VI. 8). Origines (*De princ.* II. 6; *Selecta in Ezech.* VIII. 3. Opp. t. III. 422; *In Johann.* I. 28; t. VI. 36; Opp. t. IV. 153), Euseb. (H. E. III., XVI.; XXXVIII. 1; VI., XIII. 6). A művet egész napjainkig csakis a *Codex Alexandrinus* révén ismertük. Ebben két lapon hézag fordul elő. Az 1875. évben Bryennei Philotheos, Serres metropolitája, annak teljes szövegét tette közzé a fanari Szent-Sir Könyvtárának egy kézírata alapján (Constantin 8"). Lásd az újabb kiadásokat Jilgenfeldtől, Gebhardt és Harnack uraktól (Leipzig 1876), Lightfoot úrtól (Londres 1877). A *Codex Alexandrinus* kifejezetten Kelemennek tulajdonítja az iratot (a kötet catalogusa). A fanari kéziratban ez a czimben fordul elő. A Korintusiakhoz irt állítólagos második is ugyancsak e kötetben őrzött s a másodikban kiegészített levél nem Kelemenről való. Irén. (1. c.) Alex. Kelem. (Strom. V. 12.), Origines csupán egy Kelemen-féle levélről tesznek említést a Korintusiakhoz. V. Euseb. H. E. III. 38; és Jerom. *De viris Hl.* 16. P'hotius CXII., CXIII. Az állítólagos második levél inkább egyházi beszéd, mint levél. A II. századból való. *Journ des savants.* 1877. jan Más állítólagos Kelemen-féle levelek is voltak különben forgalomban. Epiph. haer. XXII. 6; XXX. 15; Hilgenfeld *Nov. Test, extra can. rec.* 1 p. 61, 74--76. *Zeitschrift für Kirchengesch.* 1. p. 272. és 329.

³ A Philoth. metropolita kiadásának 63. és 65. részei.

ságát? Ki ne tartott volna titeket boldogoknak, a ti tudományotoknak tökélye és biztos volta miatt? Ti — tekintet nélkül a személyre — cselekedtetek mindeneket és Istennek törvényei szerint a ti előjáróitoknak alárendelten¹ haladtatok pályátokon? Megadtátok az őket megillető tiszteletet a ti Véneiteknek;² intő szóval buzdítottátok a fiataliságot, hogy tiszteletre méltó és komoly érzelem lakozzék az ő szívében és az asszonyokat, hogy a tiszta és a szeplőtlen lelkiismeret vezesse minden lépésöket, szeressék férjeiket, amint illik, maradjanak meg békén az alávetettség szabályai között, dicséretre méltó szerénységgel emelve házoknak fényét

Az alázatosság érzelmei lakoznak köztetek, nem ismeritek a kérkedést, inkább magatokat alávetni vagytok készek, mintsem hogy ti vessetek alá másokat és inkább adtok, mintsem kaptok. A Krisztusnak útra valójával³ megelégedve és az ő beszédéhez alkalmazkodva gondosan, híven megőriztétok azt a ti sziveitekben és az ő szenvedéseire⁴ függesztettétek a ti szemeiteket mindig. A háborítlan békeségnek nyugalma lakozott ennek folytán köztetek; nem tudatok bétéhii a jónak cselekvésével és a Szent Léleknek teljes ereje szállott le reátok. Eltplve jó akarattal, buzgalommal és szent bizalommal terjesztettétek ki a ti kezeiteket a Mindenható Isten felé, arra kérve őt: kegyelmezzen meg nektek a ti akaratlan bűneitekért. Éjjel nappal harcoltatok az egész gyülekezetért, hogy az Isten választottjainak száma megmentessék a hitnek és lelkiismeretnek ereje által. Együgyűek és ártatlanok valátok és gonoszság nem lakozott a ti sziveitekben. Irtózáttal fordultatok el minden zendüléstől, miinden perpatvarkodástól. Sirtatok, ha hitsorsosaitok elbuktak; a magatok bűneinek tekintettétek az ő vétkeiket Erényes és tiszteletreméltó viselkedés volt a ti ékességtek és minden tetteteknek alapja az Istenfélelem: a ti sziveiteknek táblájára írtatok fel az ő parancsait Dicsőségben és bőségben éltetek és bételjesült rólatok, ami megvagyon Írva: A kedvencz evett és ivott; bőségben élt, meghízott és felfuvalkodott.⁵ így született meg, tényleg, az irigység és a gyűlölség, a perpatvar és a viszály, az üldözés és a zavar, a háború és a börtön. És leghitványabb emberek felemelték fejüket a legderekabbak ellen; az esztelenek a bölcsök ellen, a fiatalok a Vének ellen. És elköltözött a ti házaitokból a béke és az igazság, amióta

¹ Tóit htgoilmenőit hymón. Hymón hiányzik a fanari kéziratban.

² Tolt por' hymin presbyteroit.

³ Tóit ephodioit toü Chriitoú. A fanari kézír. s a syr fordítás és nem toú Theou, mint az Alexand.-h&n áll.

⁴ Pathémata, mint a két kézír. s a syr írja. A mathémota kiigazítására nincs szükség, ha fent toü Chritiod-X. olvassunk toil Theou helyett. V. Gal. III. 1.

⁵ Deuter. XXXII. 15.

az Istennek félelme elhanyaglott, a hit elhomályosult, a törvény szerint senki sem akar élni, senki sem ismeri el a kormányzás jogosultságát a Jézus Krisztusnak szavai szerint, de gonosz indulataik után futnak, a kárhozatos irigység és istentelenség karjaiba dőlve és a halál költözött be a világba.»

Miután az irigységnek néhány végzetes példáját hozta fel az Ó Testamentumból, így folytatja:¹

«De hagyjuk el a régi példákat és térjünk át az athlétákra, akik röviddel ezelőtt küzdötték -végig a harcot. Hivatkozunk a mi nemzedékünk kimagasló példáira. Az irigység és a viszály' volt az oka annak, hogy a kiváló és igaz emberek, kik az egyház oszlopai valának,³ üldözést szenvedtek és küzdöttek egész halálukig.⁴ Tekintésünk csak a szent apostolokra, például Péterre, aki egy kárhozatos irigység miatt szenvedett, nem egyszer vagy kétszer, hanem többször és aki, miután az ő vértanusága bétölt,⁵ a dicsőségnek azon helyére távozott, mely neki kijárt. Az irigység és a viszály® miatt mutogatta Pál, meddig mehet valaki a türelemben, akit hét ízben vetettek börtönbe, száműzték, megkövezték és aki, miután az igazság hőisévé lett a keleten és a nyugaton, megkapta érdemtelen jutalmát az ő hitéért, miután hirdette vala az igazságot az egész világnak és eljutott volna a nyugatnak legvégső határáig. És miután az ő vértanusága betelt a földi hatalmasságok előtt, megszabadult a világtól és eltávozott a szent helyre, a türelemnek kimagasló példáját hagyva reánk örökölni. Ez emberekhez, akiknek élete szent volt, csatlakozott tömegesen a kiválasztottaknak nagy sokasága, akiknek mindenkor az irigység miatt számtalan gyalázkodást és gyötrelmet kellett kiállaniok, kimagasló példát hagyva reánk. Az irigység vette üldözőbe e szerencsétlen asszonyokat is, a Danaidákat és Dircéket, akik, miután iszonyatos és borzasztó becstelenségeket szenvedtek keresztül, elérték a célta hitnek szent futásában és megkapták kiérdemelt jutalmukat, bármily gyöngé is vala az ő testök.»⁷

A rend és az engedelmesség a legfőbb családi és egyházi törvény.

«Jobb nem tetszeni az esztelen embereknek, akik üres beszédekkel büszkélkednek és kételkednek, mintsem Istennek.⁸ ... Tiszteljük

¹ Az 5. és 6. fejj.

² Fanari kézirat, dia zélon kai arin.

³ H. ö. Gal. II. o.

⁴ Fanari kézirat, *dthlézan*.

⁵ *Martyrdsas* csupán közvetetten jelent halált.

⁶ Fanari b. dia zilon kai erin.

⁷ L. *Aniikrisztus* VII, és VIII. fejj. H. ö. 62 fejj. (Bryenn. kiad.)

⁸ A 21 f. V. a 34 r.

azokat, akik felettünk állanak, becsüljük meg előljáróinkat Oktassuk a fiatalságot az isteni félelemben, javítsuk meg a mi asszonyainkat A szűzies szeméremnek szeretetreméltó szokásai uralkodjanak fölöttük; egyszerű és igaz kedély lakozzék bennök, az ő hallgatások tanúskodják amellet, hogy kormányozni tudják nyelvüket, a helyett, hogy szivöknek túlradó hajlamait követnék, egyenlő szent szeretettel csüngjenek azokon, akik félik az Istent¹

«Nézzük csak a katonákat, akik ami fejedelmeinket szolgálják,² milyen rendesen, mily pontosan, mily hódolattal teljesítik a nekik kiosztott parancsokat Nem mindegyikök praefectus, tribunus, centurio; hanem kiki a saját rangjának megfelelően hajtja végre a császár vagy vezéreinek parancsait A nagyok nem élhetnek kicsinyek nélkül, sem a kicsinyek nagyok nélkül. Különböző elemeknek elegyedése honol minden dologban és ez elegyülésnek köszönhetjük, hogy a maga útján halad minden. Vegyük példaképen ami testünket A fej lábak nélkül semmi sem, a lábak fej nélkül semmit sem érnek. Szervezetünknek legkisebb részei is szükségesek és az egész test javára szolgálnak; valamennyi az alávetettség egy azon elvének engedelmeskedik az egésznek fentartására. Kiki vesse magát tehát alá az ő legközelebbijének azon rend szerint, melyet részére a Jézus Krisztusnak kegyelme kijelölt. Az erős ne kicsinyelje a gyöngét, a gyöngye tisztelje az erőset; a gazdag karolja fel a szegényt és a szegény adjon hálát Istennek, hogy olyat állított mellé, aki megsegíti őt a szükségben. A bölcs ne szóval, hanem jó cselekedetekkel mutassa ki bölcsességét; az alázatos ne tegyen bizonyosságot önmaga mellett, bízza e gondot másokra. Az, aki mocsoktalanul tartja az ő testét, ne legyen ezért hiú, ismerje el, hogy másban is lakozik az önmegtartózkodás adománya.»

A szertartásokat meghatározott helyeken és időben, arra rendelt emberekkel végezzék, mint a jerusalemi templomban.² Minden hatalom, minden egyházi rendszabály Istentől jön.

«Az apostolok ami Urunk Jézus Krisztus által hirdették nekünk az ígét.³ Jézus Krisztus pedig Istentől kapta az ő küldetését A Krisztust Isten küldötte el, az apostolokat pedig Krisztus. Mind a két dolog tehát Istennek akaratjából történt Felfegyverkezve messterüknek utasításai által, meggyőződve ami Urunk Jézus Krisztusnak

¹ A 37 f. Indítványozták, hogy *tois hégoumenois autón-X* olvassunk. Csakhogy a két kéziratban *hémán* áll: különben a 61. f. e sorai, melyek az *Alexandrinusban* nincsenek meg, a syrrel egybehangzóan: *tois te archousi kai hégoumenois hémón* (1. alább) teljesen igazolják a 37 f. olvasását. L. *Journal des Savants* 1887. jan. p. 8—9.

² A 40, fej. 41. L. fent

³ A 42. fej.

feltámadása felől, megerősödve az Isten beszédébe vetett hitben a Szent-Léleknek malasztja által keltek ntra együtt az apostolok, az Isten országának elközeledtét hirdetve mindenütt. Prédikálva országokon és városokon keresztül, kiválasztották azokat, akik zsengeivé lettek az ő apostolságnknak és miután reájok öntötték a szent lelket *episcopi* és *diaconi-vá*¹ tették azoknak, akik hinni akartak. És ez nem volt valami új dolog, az írás nagy ideje beszélt már *episcopiról* és *diaconiról*, mert megvagyon írva: «Adni fogok nekik *episcopi-t*, hogy igazak legyenek és *diakoni-t*, hogy megerősödjenek a hitben.² . . .» Ami Urunk Jézus Krisztus által felvilágosított apostolaink tisztába voltak azzal, hogy az *episcopus* cím³ miatt versengések fognak előállni. Épen ezért ruházták át e címet az ő előretudásukbau azokra, akiket említettünk és elrendelték, hogy halálok után más kipróbált férfiakra szálljon át az ő hivataluk. Mi tehát nem tartjuk igazságosnak, hogy azokat, akiket az apostolok vagy más kiváló férfiak az egész egyház hozzájárulásával ruháztak fel e méltósággal és akik kifogástalanul szolgálták a Jézus Krisztusnak nyáját, alázatosan, békeszeretön, tisztességesen, aminek hű bizonyosságát adták hosszú időn keresztül, e méltóságból kivessék; mert mi nem vethetnék ki súlyos vétek nélkül az *episcopatusból* azokat, akik a szent áldozatokra méltók. Boldogok azok az előljárók, akik befejezték futásukat mi előttünk és meghaltak, mint szentek és eredményt mutattak fel!⁴ Ók legalább nem tartanak attól, hogy valaki kiszorítja őket arról a helyről, melyet számokra kijelöltek. De ti mint látjuk, nehányat elmozdítottatok közülök, akik hűen szolgálták az Úrnak tisztében, melyet kifogástalanul és becsülettel töltöttek be . . .

Avagy nincs-e nekünk egy Istenünk, egy Krisztusunk, egy kegyelmi lelkünk, mely reánk szállott, egy hivatásunk a Krisztusban?⁵ Miért tépjük, miért szaggatjuk a Krisztusnak tagjait? Miért háborúskodunk a saját testünkkel, s felejtkezünk meg esztelenül arról, hogy egymásnak tagjai vagyunk? ... A ti szakadástok megtevesztett számosokat, lehangolt másokat, a kétely hangját hintette el sokban, minket pedig bánattal töltött el; és a ti perpatvarkodástok mégis egyre tart. Vegyétek elő Istenben boldogult Pál apostolnak a levelét.⁶ Miről irt ő nektek elsősorban az ő Evangyéliomában? Bizonyára, az igazságnak szelleme mondotta tollba neki azt, amit

¹ A *presbyteros* és *episcopus* egyjelentőségéről lásd *Pdl apostol* p 238—234.

² Ezsaiás I.I. 17-nek görög fordításából vett, de alig megfelelő idézete.

³ A 44. f.

⁴ Has. II. Tim. IV. 6.

⁵ A 46. f. .

⁶ A 47. t

nektek írt Kephasról, Apollosról és önmagáról.¹ Ármány dült akkor ti közietek; de e vizsálások nem voltak oly kárhóztosak, mint ma. Ti ekkor afölött vitatkozttatok: a valódi apostoloknak adttatok-e előnyt, avagy egy embernek, akit az apostolok magok közé fogadtak. Ma gondoljátok csak meg, kik azok, akik a jó ntről letérittettek titeket és sebeket ütöttek a testvéri szeretetnek ama jó hírnevén, mely becsületet szerzett nektek. Csúnya dolog, szerettem nagyon csúnya és a keresztyén jámborsághoz nem méltó dolog azt hallani mindenfelől, hogy ez az annyira szilárd, oly régi korinthusi egyház fellázadt az ő vénei ellen egy vagy két ember kedvéért És ez a hir elhatott nemcsak hozzánk, hanem azokhoz is, akik nem igen jóakaróink, úgy, hogy az Urnák nevét káromolják a ti oktalanságtok miatt' és veszedelmeknek a magját hintitek el. . . Egyik másik hívő különösen azzal foglalkozik, hogy a gnosis titkait megfejtse, amaz abban bölcs, hogy a beszédek megítélni tudja, emennek cselekedetei tiszták. Alázza meg magát annyival inkább, hogy nagynak tűnjék fel, a közérdeknek rendelje alá a saját érdekét»

A zavargások szerzői jobban tennék, ha végleg elköltöznének.

«Van-e köztetek oly nemes, oly gyöngéd, oly jóakaró, aki így szóljon «Ha a vizsálnak, a perpatvarnak, a szakadásoknak én vagyok az oka, vissza vonulok, oda megyek, a hova akarjátok, azt cselekszem, a mit a többség rendel. En csak egyet akarok s ez az, hogy Krisztusnak nyája éljen békességben az ő Véneivel, a kiket számára rendelték.» Aki ekként cselekednék, nagy dicsőségre tenne szert az Úrban, s a hova csak fordulna, mindenütt melegen fogadnák őt.» Az Úré a föld és annak teljessége.»³ íme így cselekszenek, így fognak cselekedni azok, akik Istennek utait követik, aki azt soha sem bánatja meg velők.»⁴

Pogány királyok, vezérek mentek önként a halálnak elé a dög-halál idején, hogy honfitársaikat megmentésék; mások a száműzésbe mentek, hogy a polgár háborúnak véget vessenek. ^Tudjuk, hogy többen közülünk a börtönöket keresték fel, hogy azokból másokat szabadítsanak ki.» Judith, Eszter önmagokat áldozták fel a népért⁵ Ha azok, akik okai a zendülésnek, elismerik hibájukat, nem nekünk, hanem Istennek engedtek. Mindenki örömmel üdvözölné az egyház jobbulását.

¹ I. Cor. 1. '

² H. ő. Rom. II. 24.

³ Zsolt. XXIII. I.

⁴ Az S4. fej.

⁵ Az 55. f. V. Az 59. f. Bry. Phil. kiad.

⁶ Az 56. f.

«Ti tehát, akik elkezdtétek a vizályt, vessétek magatokat alá az előjáróknak és javuljatok meg a vezeklés szelleme által, meghajtván térdeiteket a ti szívetek által.¹ Tanuljatok meghódolni, hagyjatok fel a hiú és szemtelen lármával; mert jobb tinektek kicsinyeknek, de tisztelteknek maradni a Krisztusnak nyájában, mint a (elsőbbség csalóka látszatai után kapkodnotok és számúzve lennétek a Krisztusnak reményeiből.²

A keresztyén ugyanazon hódolattal tartozik a földi hatalmaknak, aminővel püspökeinek és a gyülekezet véneinek. Nérónak legpokolibb kegy etlenségei pillanatában hallottuk hangoztatni Páltól és Pétertől, hogy e szörnynek hatalma az Istentől jön.' Kelemen ugyanakkor, midőn Domitián a legkegyetlenebbül dühöngött az egyház és az emberi nem ellen, szintén Isten helytartójának mondja őt Egy imában így könyörög Istenhez:

«Te vagy az, Uram, aki, a te nagy és kimondhatatlan hatalmad által, fejedelmeinknek és azoknak, akik minket kormányoznak, királyi hatalmat adtál e földön, hogy megismerve a dicsőséget és méltóságot, melyet te osztottál ki közöttünk, hódoljunk nekik és elkerüljük ez által azt, hogy összeütközésbe jöjjünk a te akaratoddal. Adj nekik Uram egészséget, békét, egyetértést, szilárd állandóságot, hogy akadály nélkül gyakorolhassák a legfőbb hatalmat, melyet te bízál reájok. Mert te vagy az, mennyei mester, világok királya, aki dicsőséget, méltóságot és hatalmat adtál az emberek fiainak minden fölött, ami a földön él. Vezesd Uram az ő akaratjukat a jóra s arra, ami előtted kedves, hogy a hatalmat, melyet te adtál nekik, békében elnézően, jámboran gyakorolva — Kegyelmesnek találjanak.³

Így néz ki ez az irat, a római egyház gyakorlati bölcsességének, mély politikai belátásának, kormányzási szellemének e kiváló emléke. Péter és Pál hova-tovább békejobbot nyújtanak egymásnak abban;⁴ mindkettőnek megadják az igazat; a Törvény és a cselekedetek harcza kivan békítve; e határozatlan kifejezés: «Apostolaink,» «oszlopaink,»⁵ az elmúlt harczoknak emlékét álcázta. Bár Pálnak nagy bámulója,⁶ a szerző alapjában zsidó. Jézus ő előtte egyszerűen «Istennek szeretett fia «a főpap, a keresztyének feje.»⁷ A judais-

¹ Valószínűleg a *Manassé imdjából* vett kifejezés V. 11.

² Rom. XIII. 1 s köv.; I. Petri 11, 13, 17. V. Tit. HI. 1.

³ Az 5. f. A két apostolt a Philotheos által felfedezett rész 62. fejezete így czimezi: *hói faltres hdmón.*

⁴ A 31, 32, 33. fej.

⁵ Az S, 42, 44. f.

⁶ A 47. f.

⁷ Az 59, 60, 64. f. (Philos, k.i E részletek tűnhettek fel talán Photiusnak (cod. CXXVI.) olyanokul, melyekben a Jézus Krisztus istenségének tökéletlen tana rejtődzenék.

mussal korántsem szakít, sőt teljesen sértetlenül tartja fent Israel kiváltságát; csak egy a pogányok között választott új népet csatol Israel mellé. Az ősi szabályokat mind érvényben tartja, habár eredeti értelmökből kicsavartán.¹ Mialatt Pál eltöröl, Kelemen megtart és átgyúr. Legelső óhaja az egyetértés, az egyöntetűség, a szabály, a rend az egyházban, mint a természetben² és a római birodalomban.³ A hadsereget választja mintául az egyház részére.⁴ Engedelmeskedjék kiki rangja szerint, ime ez a világ törvénye. A kicsinyek nem lehetnek el a nagyok nélkül, sem a nagyok a kicsinyek nélkül; a testnek élete az összes tagok együttes működésének az eredménye. Az engedelmisség tehát egyértelmű a * kötelességgel.» Az emberek közötti egyenlőtlenység a függő viszony: isteni törvény.

Az egyházi hierarchiának története, története egy hármas lemondásnak. A hívek gyülekezete legelőször összes hatalmát a Vének vagy presbyteri kezei közé teszi le, a presbyteralis testület egyetlen egy személybe összpontosul, aki az episcopos; majd a latin egyház episcoposai megsemmisülnek közülök egy előtt, aki a pápa. Ez utóbbi fejlődés, ha ugyan annak nevezhető, csupán napjainkban fejeződött be. Az episcopatus az II. századnak az alkotása. Az egyház absoli bealása a presbyteri által befejezett tény már az első század elmúlása előtt. Római Kelemen levelében még nem az episcopatusról, hanem a presbyteriatusról van szó.⁵ Egy oly presbyterosról, aki a többiek fölött állana és a ' többieket megfosztaná méltóságoktól, nem találunk nyomokat De a szerző nyíltan hirdeti már, hogy a presbyteriatu, a papság a nép fölött áll. Az apostolok, midőn egyházakat állapítottak, a Szent-Lélek sugalmazása alapján választották meg a püspököket, diakonokat a belépő hívek számára.» Az apostolok mandataris hatalma rendes örökösödés útján ment át Egyetlen egyháznak sincs tehát joga elmozdítani előjáróit.*⁶ A gazdagok kiváltsága semmi az egyházban. Ép úgy azoknak akik mysticus adományokban részesültek, kell a legalázatosabbaknak lenniök s nem szabad azt hinniük, hogy a hierarchia fölött állanak.

Elérkeztek immár a nagy problémához! Ki az, akiből áll az egyház? A nép-e? A papság-e? Az ihletett-e? A kérdés már Pál idejében is felmerült,⁷ a ki azt a leghelyesebben, a kölcsönös szere-

¹ A 40—44. i.

² A 20. f.

³ A 37. f.

⁴ Ibid.

⁵ A 39. f. A *presbyteroi, episkopoi* (42, 44. f.) synonymitok a levélben, mint a Phil. I. 1; Csel. XX. 17 s köv. A *higoumenoi, proégou menói* szavaknak értelme egy. V. Zsid. XIII. 7, 17, 24. L. *Pdt apostol* p. 238—239.

⁶ A 44. f.

⁷ *Pdt apostol* p. 405 s köv.

tét által oldotta meg. A mi levelünk tisztán katolikns értelemben oldja meg a kérdést. Az apostoli czim minden; a nép joga semmivé zsugorodik össze. El lehet tehát mondani, hogy a catholicismus Rómából eredt, mert a római egyház nyomjelezte annak legelső szabályát. Az előrang nem függ össze a lelki adományokkal, a tudománnyal, a kiválósággal, hanem a hierarchiával, a canonicus ordinatio csatornája révén átruházott hatalmakkal, mely ordinatio szakadatlan lánczolattal fűződik az apostolokhoz. Kíérzik, hogy a szabad egyház, a mint azt Jézus¹ felfogta és a mint azt még Pál értelmezte,² anarchicus utópia csupán, melynek jövője nincs. Az evangyelmi szabadság zavart szült; az egyöntetűséget csupán a hierarchia útján vélték elérhetni, anélkül a halált.

Irodalmi tekintetben Kelemen levele kissé gyöngé és bágyadt. Legelső emléke az ama szertelen, túlzásokkal megtömött prédikátor izü irálynak, melyet ma is megtalálunk a pápai bullákban. Pálnak utánzása észrevehető, a szerző fölött a szent írásoknak emléke uralkodik. Majdnem minden oldalon találunk utalásokat az ó testamtomi iratokra. Ami az új, alakulóban levő Bibliát illeti, eziránt Kelemen feltűnően elfogult. A zsidókhöz irt levelet, mely némileg patrimoniuma a római egyháznak,³ bizonyára naponként olvasta,⁴ még inkább mondható ez Pálnak nagy leveleiről.” Utalásai az evangyeliumi szövegekre Máté, Márk és Lukács között oszolnak meg,¹ mintha majdnem ugyanazon szöveg feküdt volna előtte, melyet mi bírunk,⁷ de természetesen más beosztással, mint a miénk. A Jakab és Péter leveleire való utalásokhoz kétely fér.⁵ De a mi meglep, ez a zsidó apocryphoknak a használata, melyeket Kelemen ugyanazon tekintélylyel ruház fel, mint az ó testamtom iratait,⁹ Judítot,¹⁰ Ezechiél egy apocryphusát,¹¹ Mózes meny-bemenetelét,¹² talán Manassé imáját.¹³ Miként Judás apostol, Kelemen is helyet adott Bibliájában a szenvedélyek s a zsidó képzelet által sugalmazott újabb összes

¹ Máté XVIII. 20.

² II. Cor. 1, 21.

³ L. *Antikr.* p. XVII. s köv.

⁴ A 9, 10, 12, 17, 27, 36, 43, 51. 56, 58. r.

⁵ A 13, 24, 32, 34, 35, 37. 47, 47. r.

⁶ A 13, 15, 16, 24, 46. r. *Agraphon* 2. r. V. *Csel.* XX. 35.

⁷Természetesen a negyedik evangyéliomról itt nincs szó.

⁸ A 12. 30, 49. f.

⁹V. Photius cod. CXXVI.

¹⁰ Az 55. r.

¹¹ A 8. r.

¹² A 17, 23, 25, 26, 46. r. (Hilgenf.)

¹³ H. ö. az 57. r. Kampsantes la gonata tét kordiat hymön és Manassé künö gonu kordiat mod.

termékeknek, melyek a régi héber litteratura alatt állanak ugyan, de annál alkalmasabbak voltak arra, hogy a pathetikus szónoki és vallásosságtól buzgó hang révén a kornak tetszését kinyerjék.

Kelemen levele különben czélt ért. A rend helyreállott a Corinthusi egyházban.¹ A szellemi hittudósok magas igényei lelohadtak. E kicsiny conventiculomokban oly lángoló hit élt, hogy a legnagyobb megalázást tűrték el inkább, mintsem elszakadjanak az egyháztól. A munka sikere azonban jóval túllépte a corinthusi egyház határait. Nincs irat, melyet sűrűbben utánoztak, sűrűbben idéztek volna. Polycarp,² vagy az, a ki a neki tulajdonított levelet írta, az Ignác-féle apocryph leveleknek a szerzője,³ > a szent Kelemen második levele hibás czímet viselő terméknek a szerzője,⁴ folyton merítenek belőle, mint oly írásból, melyet majdnem könyv nélkül tudnak s amely vérükbe ment át. A levelet sugalmazott iratként olvasták az egyházban.⁵ Az újótestamentom függelékei között kapott helyet. A Bibliának egyik legrégebb kéziratában (a Codex Alexandrinusban) az új szövetség könyvei sorában és mint azoknak egyike szerepel.⁴

Kelemen püspök mély nyomot hagyott maga után Rómában.⁵ Már a legrégebb időkben egy szentegyház őrizte emlékét? a Coelius és az Esquilinus közötti völgyben, oly helyen, a hova a hagyomány az ő szülői házát helyezte⁶ és a melyhez mások százados habozás után Flavius Clemens emlékét akarják csatolni.⁷ Mint egy Rómában igen népszerű regénynek hőisével fogunk találkozni vele később nem csekély bámulatunkra. A regény czime: Recognition es, mert atyja, anyja és fivérek, kiket halottakul sirattak, ismét fellelik és felismerik egymást. Társnőül Graptét kapja meg, a kire az árvák

¹ Heges. Eus. H. E. IV., XXII. 2.

² H. ö. Kelem. 1. Polychoz 4; Kelem. S. Polychoz 9; Kelem. 7. Polycarphoz 7; Kelem. 9. Polychoz 2; Kelem. 13. Polycarphoz; Kelem. 21. Polycarphoz 4.

³ *Ad Polyc.* 5. V. Kelem. 38, 48.

⁴ A 11. r. H. ö. I. Kelem. 23. A Kelemen utánzat nyomai, melyeket a Barnabásról nevezett levélben vélnek találni, nem domborulnak ki.

⁵ Cor. Dénes 1. c.; Euseb. H. E. III. 16, 38; IV. 23; sz. Jerom. *De virít Hl.* 15; *Canones Apóst.* 85. (Lagarde, *Rel. jux. ecet. ont.* p. 35).

⁶ Gredner, *Gesch. des neut. Kan.* p. 239. V. *ibid.* p. 247, 252. stb.

⁷ Iren. *HI.*, III, 3.

⁸ Sz. Jerom. *De vir. ill.* 15; *Cone.* Labbe II. 1558. D. L. *Bulletino de Rossi* 1. r. Ser 1863. p. 25 s. köv.; 2. S. 1870. p. 129; *Rév. arch.* 1872. július, aug. és sept.

⁹ A különös alépitmények, melyeket a Sz -Kelemen egyház alatt találtak, nem világították meg a kérdést, de sőt meggyöngítik a hagyományos véleményyt. Az alépitmények között van egy *mithraeum* is.

¹⁰ L. fent. V. *Journal des sav.* 1870. jan. p. 24.

és az özvegyek tanítása és kormányzata van bízva.¹ Ott a félhomályban körülvéve a történeti távol ragyogó pora által, Kelemen egyik nagy alakja a bölcsőkorát élő keresztyénségnek. Csupán néhány sugár lép ki a titokzatos homályból, mely alakját környezi, mint Giotto régi elmosódott frescojának egyik szent feje, melyet csupán aranydús koronájáról és egy tiszta és üde színezésnek néhány bizonytalan vonásairól ismerünk meg.

¹ *Pásztor* Vis. II. 4.

TIZENHATODIK FEJEZET.

A Flaviusok vége. Nerva. — Az apocalypsisek ismét felélednek.

Domitiánnak halála szorosan összefügg a Flavius Clemensével és a keresztyén üldözéssel. Az eseményekről szóló tudósításokban van valami, a mit pontosan leimi nincs módunkban.¹ Büntetlenül mondja Juvenal, foszthatta meg Rómát legkiválóbb leikeitől, anélkül hogy találkozott volna egy is, aki fegyverhez nyúlt volna, hogy azokat megboszulja; de elveszett, mihelyt veszedelmessé kezdett válni a foltozó vargákra. íme ez okozta vesztét a Lamia vérrel felkent embernek. - Valószínű, hogy Domitilla és Flavius Clemens emberei tagjai voltak az összeesküvésnek.³ Domitillát visszahívták I'andariáról Domitián uralkodásának utolsó hónapjaiban.¹ A szörny körül külömben is általános összeesküvés szövődött. Domitián érezte ezt; mint minden egoista, tulkövetelő volt a mások hűségében. Epaphroditust, aki Néró öngyilkossága mellett segédkezett, kivégeztette, hogy megmutassa, milyen bíint követ el a felszabadult, aki urára emeli kezét, még ha azt jó szándékból teszi is.³ Domitia, a neje, egész környezete remegett és elhatározta, hogy elébe vágnak a csapásnak, mely őket fenyegette. Hozzájuk csatlakozott Domitillának felszabadultja és javainak kezelője, Stephanus.¹ Minthogy igen izmos ember volt, szemtől-szembe akart támadni. Szeptember 18-án, délelőtt tizenegy' óra tájt,⁷ felkötött karral jelent meg Stephanus a

¹ Sueton, *Domit.* 15; Lact. *De mórt, periec.* 3.

² Juvenal *Sat.* IV. 151—154.

³ Sueton *Dóm.* 15, 1"; Philostrat. *Apoll.* VIII. 25. Philostrat regényíró, mint Alexander Dumas pere. Kedve szerint rendezí a történetet; de azt tanulmányozta is, úgy lehet hivatkozni reá, mint Alexandre Dumas pere-re hivatkozniánk a XVI. és a XVII. század történetére vonatkozólag, ha e kor összes emlékiratai elvesztek volna.

⁴ Tertullian *Ápolt.* 5. L. fent.

⁵ Sueton *Dóm.* 14; Dio Cass. LXVII. 14.

⁶ Név, mely nagyon keresztyén hangzású. .

⁷ Sueton *Dóm.* 17; Dio Cass. LXVII. 15 és köv.; Philostrates. *Apollóniái* VIII. 25; Oros. VII. 10, 11, Aurél. Victor *Epít.* XI. 11—12.

császár előtt, hogy emlékiratot nyújtson át neki egy állítólagos összeesküvésről, melyet ő fedezett fel. A komornyik, Parthénus, aki részese volt a complotnak, bevezette őt és bezárta az ajtókat. Mialatt Domitián figyelemmel olvasott, Stephanas tört húzott ki karkötőjéből és lágyékon szúrta vele. Domitiánnak volt ideje odakiáltani egy fiatal szolgának, aki a Lares oltárra felügyelt, hozza elő fegyverét a fejránkossal alól és segítségért kiáltott. A gyermek a fejránkoshoz fut, de csak a markolatot találja. Parthénus mindenről eleve gondoskodott és elállotta a kijáratokat. A küzdelem sokáig tartott. Majd a tör felé kapott Domitián, hogy azt a sebből kihúzza; majd, félig elmetezett ujjával a gyilkos szeméit akarta kinyomni; sőt sikerült a földre teperni őt Parthénus erre más összeesküvőket eresztett be, akik aztán végeztek a nyomorulttal. Ideje volt, a testőrök néhány pillanat múlva már ott voltak és felkoncizták Stephanust.

A katonák, kikkel Domitián gáládul bánt, de akiknek zsoldját felemelte, megakarták bosszulni és Divasnak kiáltották ki. A senatus azonban megtudta akadályozni ez utolsó becstelenséget. Osszetörette és ledöntette összes szobrait, kitöröltette nevét a feliratokban, lehordatta diadalívét. Elhatározta, hogy úgy temessék el, mint egy gladiátort, de dajkájának sikerült elvitetni testét és egyesíteni titokban a hamvakat a család többi tagjainak hamvaival a gens Fla via templomában.¹

A Flavius ház, melyet a forradalmak véletlenje emelt fel ily rendkívüli sorsra, e percztől kezdve jelentéktelen homályba sülyedt. Még érdemes és erényes tagjait is elfelejtették. A büszke, tiszteletre méltó és előkelő arisztokraták az uralmi polczon csak ellenszenvet érezhették maradékai iránt egy oly családnak, melynek utolsó fejére jogos megvetéssel gondoltak. Flaviusról nem hallunk beszélni az egész II. század alatt. Flavia Domitilla elfeledve fejezte be életét. Nem tudjuk: két fiából, kiket Domitián utódaiul jelölt ki, mi lett Okunk van feltenni,² hogy Domitilla maradékai egészen a III. század végéig éltek. E ház, úgylátszik, mindig közel állott a keresztyénységhez. Az Ardeatina utón fekvő családi sírbolt³ a legrégebb keresz-

¹ Sueton *Dóm.* 17, 23; Plin. *Panég.* 52; Dio Cass. LXVH. 18; LXVIII. I; Philostrat. *A soph. Mete* I., VII. 4; Macrobius *Satum.* 1, 12; Lactan. *De móri, persec.* 3; Prokop, *Titkos tört.* VII. f. 4; Oros. VII. 11; Aurelius Victor Caes. XI. 13. ·

²Trebell. Pollio *Trig. tyr.* 11. f. Elmés feltevések szerint Petronilla, Sz. Péter állítólagos leánya, e családhoz tartozott volna. De Rossi *Bull, di arch, crist.* 1865. p. 22, 23, 46—47, 95; 1874. p. 5 s köv.; 68 s köv.; 122 és köv. és 1875. 5. p. s köv. Lásd a következő jegyzetet. Plautilláról lásd de Rossi idézett műveit.

³ Minden jel arra mutat, hogy az a Marancia-féle szép antik sírbolt, melyet 1865-ben földtek el. De Rossi *Bull, di arch, crist.* 1865. mart., május, jun.,

tyén katakombák egyike. A többiek közül tágas bejáratával válik ki classicus stylben tartott előcsarnokával, mely elől az országút felé egészen nyitott, széles halottas kamarájával, a hová a sarcophagokat helyezték, finom és egészen világias jellegű disz festményeivel a kamara boltozatán.¹ Ha a homlokzatot nézzük, minden Pompejire emlékeztet vagy még helyesebben a Livia villára ad gallinas albas a flaminiani utón. Mennél mélyebbre hatolunk a sírboltba, a jelleg mindinkább keresztyénibb lesz. Megengedhető tehát, hogy e szép sírboltot Domitilla avatta fel, akinek famíliája nagy részt keresztyén lehetett.² A III. században még jobban kiszélesítették a bejáratokat s egy collegiális sehol át rendeztek be valószínűleg az agapék vagy a szent ünnepélyek számára.

A körülmények, melyek az agg Nervát emelték a trónra, homályosak. E választásban az összeesküvőknek, akik a zsarnokot megölték, döntő szerep jutott. A reactio a megelőző uralom utálatosságaival szemben elkerülhetetlen volt, az összeesküvők azonban, minthogy ez uralom első lényeiben nekik is volt részök, fölötté erős reactiot alkalmazni nem óhajtottak. Nerva kiváló ember volt, de zárkózott, félénk, a fél-rendszabályoknak kedvelője a túlzásig.³ A had-

deczemb., *Roma tolterranea* t. I. p. 131 s köv., 186, 265. k. 319—321. Az ásátásokat 1 873-ban újra megkezdték és azok a *caemeterium Domitillae Nerei et AchUlei ad Sanctam Petronellam* felfedezésére vezettek. L. De Rossi *Bull.* 1874. és 1875. 1. c. *Rev. arch.* 1874. jun., aug. p. 128 — 129; 1875. jan. p. 70; 1875. mart. p. 198 — 199; 1875. jul.; 1876. mart.; *Compt. rend. de l'Acad. det inter.* 1875. mart. 12. De Rossi urnák nem sikerült történeti értékűvé tenni azt, ami Sz. Petronillára, Nereára, Achilleára vonatkozik. Az ősi legendának anyagi nyomaira, elmosódó helyekre akadt; de nem mutatta ki, hogy e legenda, valóban antik értesítések hiányában, kivételt képezne ama többi között, melyeket a kritika már régen visszautasított. Ha, mint olykor elképzelik, a Flavius-ház átélte az egész II. és III. századot, keresztyén előkelő kört képezve, lehetetlen, hogy Tertullian s annyi más arról nem tudott volna, hogy Eusebius arra a hitvány morzsára szorítkozott volna, melyet Bruttiusnál talált.

¹ Szöllőlevelek, madarak, virágok, szüretelő gyerekek, szárnyas géniusok, gyászlakomák, Psyché, tájképek. Kétséges azonban, hogy a teljesen keresztyén festések, melyek a falakat díszítik, Domitilla korából lennének.

² *Ex indulgentia Flaviae Domitillae. Flaviae Domitillae Caesaris Vespasian! neptis beneficio* (de Rossi). Nagy érdekléssel bírna annak tudása, vájjon Orelli 776. sz. feliratán (948. a *Corpus inser. lat. Bull.* VI. kötetében 1865. p. 6. r. 1. fent) eredetileg ez az aláírás D. M. állott-e. A Sz. Kelemen egyháznál van e feliratnak egy kis töredéke s egy másik a Capitólon. E töredékek állapota olyan, hogy abból mi föltevés sem vonható le. A Flavius *familiában* található egyéb keresztyén v. zsidó nyomokra vonatkozólag lásd Rossi *Roma sott.* I, 188; *Journal det táv.* 1870. jan. p. 23; *Rev. arch.* 1874. okt. p. 271.

³ Dio Cass. LXVIII. 1—4; Aur. Victor *Epil.* XII; Eutrop. *Brev.* VIII. 1; Zonaras *Ann.* XI. 20; *Chron. pata.* p. 251; Plin. *Panég.* 7, 8, 35, 89. és *Levelek* I, 5; II. 1; IV. 22; V. 3; VII. 33; IX. 13; X. 62, 63; Tacit. *Agricola* 5; Henzen

sereg a Domitián gyilkosának megbüntetését követelte; a Senatusnak tiszteletre méltó része megbüntetni kívánta azokat, akik az utolsó kormányzat büntettének végrehajtói valának; e két ellentétes kívánság között ide-oda kapkodva, gyakran igen gyöngének bizonyult Nerva. Egy alkalommal, együtt ültek az asztalnál a kitűnő Junius Mauricus, aki koczkára tette életét a szabadságért s a nemtelen Veiento, egyike azoknak, akik a legtöbb rosszat követték el Domitián alatt. A beszélgetés Catullus Messalinusra fordult, a leghitványabb delátorra. «Mit tenne most Catullus, ha élne? — kérdi Nerva. — Mit? — kiált fel türelmét veszve Mauricus, velünk ebédelne.»

Minden jót, a mit csak a baj megszüntetése nélkül meglehet tenni, Nerva megtette. Senki sem szerette jobban soha a haladást; emberies és szelíd szellem költözött a kormányzatba, sőt a törvényhozásba is. A senatus visszanyerte tekintélyét, a jó s becsületes emberek szentül hitték, hogy a kor problémáját, a princzipátus s a szabadság szövetségét, véglegesen megoldották.² A vallási üldözés örültsége, mely Domitián legvégzetesebb fonákságainak egyike volt, teljesen eltűnt. Nerva szabadon bocsátotta azokat, akik e vád alapján kerültek a börtönbe s visszahívta a száműzötteket.³ Eltiltotta üldözését — bárki legyen is az — a zsidó szokások követőinek, az istentelenség czimén indított perek megszűntek,¹ a feladókat megbüntették.⁵ A fiscus indaicus végrehajtása, mint láttuk, sok visszaélésre nyújtott alkalmat. Olyanokkal is megfizettették, aki fizetni nem lett volna köteles, az egyesek minőségének megállapításában zaklató nyomozásokat foganatosítottak. Rendszabályokat léptettek életbe hasonló visszaélések megakadályozása végett és ez intézkedés emlékéért egy érmen látható felirat tartotta meg számunkra kifejezetten.¹¹ (Fisci Iudaici Calumnia Sublata.)

Izraelnek összes családjaira tehát egy irtóztatós vihar után viszonylagos nyugalom virradt. Föllélegzetek. Nehány év alatt a római egyház oly virágzást ért el, a minőt még soha.⁷ Az apocalyp-

Inscr. 5436 f.; Philostrat. *Apoli.* VIII., VII. 34—36; XXVII; Martial VIII. 70; Euseb. H. E. III., XX. 10. és *Chron.* p. 162, 163. Schaene.

¹ Plin. *Epist.* IV. 22; Aurél. Victor *Epit.*

² Tacit. *Agricoio* 3.

³ Euseb. H. E. III., XX. 10; *Chron.* p. 162, 163. Schaene, Zonaras XI. 20; Plin. *Epist.* I., V. 16; IV., IX. 2; XI. 14. Többen még Domitián életében térhettek vissza. I., fent.

⁴ Out' asebeias, out' ioudaikou bion Jtataitiasthai tinas synechórése. Dió Cass. LXVIII. c. L. fent.

⁵ Dio I. C. Plin. *Pandgyr.* 35.

⁶ Eckhel *Doctrine num. vet.* II. vol. VI. p. 404 S köv. Cohen *Méd imp.* I. pl. XV. 86; Madden *Jeusch coinage* p. 199.

⁷ Eact. De mórt, persec. 3.

ticus eszmék újra felburjánzottak; hitték, hogy Isten az ő megjelenését a földön arra a pillanatra határozta el, midőn a kiválasztottak száma bizonyos meghatározott számot fog elérni. Nagy vigaszukra szolgált, hogy a számot naponként növekedni látták.¹ A Néro viszatérésébe vetett hit nem tűnt el. Néro ha él, hatvanesztendő lett volna, ami nagy idő ugyan annak a szerepnek, melyet neki szántak; a képzelődés azonban nem igen okoskodik. Külömben Néro, az Antikrisztus hova-tovább eszményi alakká vált; a természeti élet feltételein kívül álló alakká. Viszátértéről sokáig beszéltek még azután is, mikor már nyilvánvaló volt, hogy többé nem élhet.²

A zsidókat lángolóbb és komorabb hevület szállotta meg, mint valaha. Ugylátszik, hogy e nép vallási öntudatának törvénye volt már minden kimagasló válság idején, mely a római birodalmon végig száguldott, egy-egy allegoricus termékkel állani elő, melyben a jövő iránti elítéletnek engedett szabad folyást. A 97. esztendő sokban hasonlított a 68-ik évhez. A természet csodái mintha megkétszereződtek volna.³ A Flaviusok bukása majdnem oly benyomást tett, mint a Julius házé. A zsidók hitték, hogy a birodalom fenállása ismét kérdésessé vált. A két bukást vérengző esztelenségek előzték meg és polgári zavargások követték, melyek az annyira zaklatott állam életképessége iránt kételyeket támasztottak. A római hatalom ez újabb fogyatkozása alatt a messiási képzelődés lépett sorompóba; a birodalom és az idők végét hirdető bizar számítások újra megindultak.

Nerva uralkodásának Apocalypsise, az efféle termékek szokásának megfelelően álnév, az Esdrás neve alatt jelent meg.⁴ Az irat nagy hírre kezdett vergődni. Túlzó szerepet tulajdonítottak neki a

¹ Róm. Kelem. *Epiel.* 2, 58. 59. f. (Philoth. kiad.) V. Apoc. VI. II, IV. Esdrás IV. 36.

² L. *Antikrieet.* p. 317, 318. 3. jegyz. V. ö. *Carm. eib.* III. 167; III. 73. (I1· I])

³ Euseb. *Chron.* p. 162, 163. Schaene; Sueton *Domit.* 15.

⁴ Ez az Esdrás IV. könyve két első és két utolsó fejezetei nélkül, amint azt az atniensi kézirat feltünteti (IX. század) s a latin legtöbb kéziratokban megtaláljuk. L. Garnier *Catal. des mes. d'Amiens* (1843.) 10. sz. E négy fejezetet keresztyén kéz írta körülbelül a III. században. L. Ewald (Göltina 1863), Volkmar (Tübingen 1863) Hilgenfeld, *Jud. Mestids* (Leipzig 1869), Fritzsche (Leipzig 1871) kritikai kiadásait. Bensly úr fedezte fel az amiensi kéziratban a hetven verset, melyek a latin kiadásból hiányzanak (VII. f.). *The miseing fragment* stb. (Cambridge 1875). A könyv keltét a XI. és XII. fejezetből határozhatjuk meg (1. alább). Ezen okoskodások azonban nem bírnak a bizonyosság azon erejével, mint azok, melyek mellett a János Apocalypsisének a kelte meghatározható. A XII. 14, 20, 29. verseit nehéz megfajteni; föltehető, hogy a kezdetleges szövegben *hex kai hex* állott, melyet azután sajátos volta miatt csakhamar *dódeka-nak* írtak. Ez azonban kevésbé valószínű, mint az, hogy mindegyik szárny egy-egy fejedelmet jelent; a szárnyakat mindig pá-

szent könyvek helyreállításában.¹ A hamisítónak különben szükségé volt egy oly személyiségre, aki kortársa lehetett a zsidónép akkorihoz hasonló állapotának. A művet, ugyilátszik, azon hebraismussal telt görög nyelven írták meg, melyen a János Apocalypsisét.³ Az eredeti elveszett, a görög szöveget azonban lefordították latinra, syrre, arménre, ethiopra, arabra, így maradt reánk e fontos okmány s ez után állítható össze annak legelső alakja. A munka gyönyörű irat, igazi héber termék, melyet egy fariseus⁸ írt meg, valószínűleg Rómában? A keresztyének sóvárogva olvasták, adoptálták s ahhoz, hogy azt egy' igen épületes keresztyén könyvvé alakítsák át, alig volt egy két tollvonásra szükségök.⁵

rosával szerepelteti szerzőnk, s nem úgy, mint mikor a fejekről szól, ami arra mutat, hogy a szárnyakat mindig kettősen kell vennünk. A két megfelelő szárny egy' azon erőnek felevén meg. csak természetes, hogy a szerző azok páriját vette symbolicus egységnek. Egy szárny, párja nélkül, egy-egy fejedelem megjelölésére nem igen felelt volna meg azon logikai alaknak, melyet e látnokok legkülönösebb képzelgéseik közepette is mindig szem előtt tartottak. Esdrás Apocalypsisé, a két fejezettől eltekintve, Nerva uralkodására vezetőndő vissza, minthogy a könyv a Elavius-ház bukásánál későbbi, de a Traján trónralépténél korábbi. A 98. év január hava után a szerzőnek a birodalom közeli bomlására irányuló gondolata érthetetlen lenne. A III. 1, 28; IX. 45; X. 46-ban előforduló harmincz év azt mutatja, hogy harmincz év telt el Jerusalemnak feldnlása óta. A III. 1. vers, mely történetileg is Esdrástól ered, anachronismust eredményezne. A Herodes dynastiára állítólag irányuló vonatkozás a VI. 7 s kőv. versekben, nem bir alappal. Edom, itt a római birodalmat jelenti.

¹ IV. Esdr. XIV. 36 s k.

² Hilgenfeld p. XLIII. H ö. IV. Esdr. VI. 56. és F.zsaiás XL. 15 (Sept.) Bizonyos sajtáságok egy héber eredetinek a feltevésére vezethetnének. De-renb. *Revut cril.* 1876. aug. 26. p. 132. 4. jegyz.

³ V. A IX. f. 37; XII. 7. A János Apocalypsisének utánezatai, mint azt hinni vélték, nem bizonyosak. (IV. Esd. VI. 20; VIII. 52; XIV. 13; XX. 12.) Több hasonló vonás oka a közös minta, melyet a két látomány felhasznált, a Dániel könyve, avagy a közkézen forgó képletek, minő p. o. az oroslán, mint a Messiás jelképe (XII. 31. v. Apoc. V. 5.) Lásd egyébiránt még alább a Jereniél angyalról mondottakat. A szerző a predestinációról és az eredendő bűnről hasonlóan gondolkozik Pállal, bár nem állítható, hogy Pálnak leveleit olvasta volna. Bizonyos részeknek hasonlósága Mátéhoz (IV. Esdr. V. 18, 42, VI. 26; VII. 6; VIII. 3, 41; XIII. 31) mi fontosat sem jelent. De már a Baruch Apocalypsisével igen sok helyen egyezik (Hilgenfeld p. 38—113, majdnem minden lapon, 232—234). L. alább.

' A I. 1. f. stb. nem feledve el, hogy az Apocalypsisekben Babylon a. m. Róma.

" Az áldolgozás különösen a latin szövegben vehető észre. L. főleg VII. 28., hol Jézus helyett *Christas* áll. A változás sz. Ambrosius előtti időből való, *Comment. in Lin.* II. 3.; t. I. föl. 1292. kiad: Benedict. Más átdolgozások Volkmar p. 175. s k., 186, 190, 294—295. A keleti kiadások szintén módosításon mentek keresztül bizonyos helyeken. (Volktnár p. 36 s kőv.; 293 s kőv.)

A szerzőt sok tekintetben úgy tekinthetjük, mint utolsó prófé-táját Israelnek. A munka hét látományra oszlik, nagyrészt párbeszéd alakjában Esdrás, aki Babylonba van száműzve és Uriel angyal között; a bibliai alak mögött azonban könnyű felismerni a Flavinsi korszak heves lángolása zsidóját, akit a templomnak Titus parancsára történt lerombolása miatt éktelen düh emészt. A 70. esztendő komor napjainak emlékezte, mint örvénylő gőz szál fel lelkében és azt szent haraggal tölti el. Mily messze estünk e dühöngő zelota mellett Josephustól, aki gonosztevőkként bánik el Jersalemnek védelmezőivel! íme végre egy hamisítlan zsidó, akit bánattal tölt el a gondolat, hogy nem lehetett azokkal, akik a templom boltozatai alatt veszttek el. A jndei lázadás szerint nem volt örülség. Azok, akik a végletekig védelmezték Jersalemet, e rablógyilkosok, akiket a mérsékelt párt feláldozott és egyedül tesznek felelőssé a nemzet szerencsétlenségei miatt, e gyilkosok szentek valának. Sorsuk méltó arra, hogy irigyeljék.¹ ők lesznek a jövődönék nagy emberei.

Vallásosabban, a Siont ért szerencsétlenségek miatt² meghatottabban sohasem öntötte ki israelita panaszait imáival Jehovah előtt. Keserű kétely marczangolja szívét, a kiválóan zsidó kétely, ugyanaz, mely a Zsoltárost emésztí midőn látja, hogy a bűnösök békében élnek.» Israel a kiválasztott nép.³ Isten boldogságot Ígért neki, ha megtartja a Törvényt. Még ha nem is töltötte be e követelményt egész szigorában, ami meghaladná az emberi erőt, jóval többet ér Israel a többi népeknél. Pedig a törvényt sohasem tartotta be nagyobb gonddal mint épen az utolsó időben. Miért van az mégis, hogy a népek között Israel a legszerencsétlenebb és pedig annyival szerencsétlenebb, a mennyivel igazabb? A szerző tisztán látja, hogy e problémának régi anyagiás megoldásai* ki nem elégitők. Gyász borul tehát bükére mind halálig.

Mindeneknek Ura, hatalmas Úr, kiált fel, a földnek összes rengetegjei, az azokban található összes fák közül te egy szőlőtőt választottál ki magadnak; a mindenség összes országaiból egy kerületet kerestél ki, a világ összes virágai közül egy liliomot választottál. A vizek árjában egy kicsiny hegyi pataknak adtál előnyt;⁵ a kiépült összes városok között a te kezéd Siont szentelte meg; a madarak seregéből választásod galambra esett és a teremtett állatok tömegében csupán egy juhott tartottál fenn magadnak. Azonképen a földszínén lakozó összes népek közül csupán egyet karoltál fel és a

¹ A XII. f. 44-45.

² A X. 7—8.

³ H. ö. Habakuk I. és II. R.

⁴ H. ö. p. *Mózes nieoyb.* 9. R.

⁵ A Cedron l.

szeretett népnek törvényt adtál, melyet mindenki csodál. És most, Uram, miként van az, hogy téged káromolnak egyedül, hogy a kiválasztott gyökerre idegen palántát oltasz, hogy a te kedvenczedet idegen nemzetek közé szórod. Azok, akik megtagadnak, taposnak lábaikkal a te híveiden. Ha már gyűlölni akard a te népedet, ám legyen! De ez esetben legalább saját kezeddal büntesd őt és a büntetés gondját ne bízzad a hitetlenekre.¹

Te mondtad Uram, hogy a világot miattunk teremtetted,² hogy a többi nemzet, melyet Ádámától kezdve e föld szült, előtted nem egyébb, mint undok köpedelem ... És ime, Uram, e hitvány semmisségnek mondott nemzetek uralkodnak fölöttünk ma, ők taposnak rajtunk. És mi, a te néped, mi, kiket a te első szülöttednek hívtál, a te egyetlen fiadnak nevezted, mi, akikre annyira féltékeny valál, kivagynnk szolgáltatva nekik teljesen. Ha miattunk lett megteremtve a világ, miért nem kapjuk meg legalább ami örökségünket? Meddig fog ez tartani Uram? . . .

Sión puszta, kietlen, Babylon boldog. Igazságos ez? Sión tehát nagyot vétkezett? Legyen; de ártatlanabb-e Babylon? így hittem ezt, mielőtt nem lakoztam benne; de mióta itt vagyok, mit látok? oly istentelenségeket, hogy valóban ámulat fog el: miért tűröd el mindezt, midőn Sión sokkal kevesebért bűnhődött. Melyik nemzet ismert téged Israelen kívül? Melyik törzs hitt benned, ha nem a Jákobé? És melyik nyert kevesebb jutalmat? Bejárva a világnak nemzeteit, azokat virágzóknak s olyanoknak találtam, akik a te parancsaiddal semmit sem törődnek. Vesd a mérleg serpenyőjébe azt, amit mi cselekedtünk és azt, amit ők cselekesznek. Közöttünk elismerem, kevés a hívő; de közöttük egy sincs. Ok háborítlan békét élveznek és mi, ami életünk olyan, mint a futó sáskáé; félelem és halálos aggodalom között folynak napjaink. Sokkal jobb volna reánk nézve, ha nem élnénk, mint e gyötrelmek között vergődünk, anélkül, hogy tudnók, mit vétkeztünk . . .³

Oh! Miért nem égtünk meg mi is a Sionnak tüzeiben! Misem vagyunk jobbak azoknál, akik odavesztek.⁴»

Uriel angyal, akivel Esdrás beszél, a mennyire teheti, kitér e tiltakozás megdönthetetlen logikája elől. Istenek mysteriumai oly mélyek! Az emberi szellem annyira korlátolt! A sarokba szorított Uriel egy, a keresztyénekéhez hasonló messiási elmélet révén me-

¹ Az V. 23—30.

² A VI. 55—59.

³ IV. Esd. III., IV. f.

⁴ A XII. f. 44—45. «Quanto erat nobis melius si essemus succensi et nos in incendio Sión; nec enini nos meliores sumus eorum, qui ibi mortui sunt.

nekül ki a hínárból.¹ A Messiás Istennek fia, de egyszerit ember,² Dávidnak sarja,³ nemsokára meg fog jelenni a Sión hegyén⁴ az ő dicsőségében és vele azok, akik nem Ízelték meg a halált, vagyis Mózes, Enoch, Éli, Esdras.⁵ Össze fogja gyűjteni az Arzareth⁶ földnek tiz törzsét. Heves harcra fog kelni a gonoszokkal. Mintán leverte őket, négyszáz esztendeig fog uralkodni a földön kiválasztottjaival.⁷ A négyszáz esztendő elteltével a Messiás meghal* és minden, ami él. A világon a teremtés előtti csönd fog honolni hét napig. Azután egy nj világ áll elő; az egyetemes feltámadás megkezdődik. A Mindenható megjelenik az ő trónján" és megítéli a világot.

A saájtszerű fordulat, melyet a zsidó messiánizmus követ, nyíltan lép itt előtérbe. Egy örök uralom helyet, melyről a régi próféta a Dávid családja javára álmodoztak és amelyet a messianisták, ál-Dánieltől kezdve, az ő eszményi királyukra¹ vonatkoztattak, a messiási uralmat úgy fogják fel immár, mint korlátolt tartamút. A keresztyén Apocalypsis szerzője e tartamot ezer esztendőbe szabta meg. Ál-Esdrás megelégszik négyszáz évvel. A legkülömbözőbb nézetek keringtek erre vonatkozólag a judaismsban.¹¹ Ál-Barnch anélkül, hogy a határt pontosan megszabná, világosan mondja, hogy a messiási uralom annyi ideig fog fenállani, mint a múlandó föld.¹² A végítélet ez okoskodás mellett el van különítve a messiási uralom megnyíltától s abban egyedül a Mindenható székel, nem a Messiás. A keresztyén öntudat habozó állást foglalt el bizonyos ideig e pontra nézve, mint azt a János Apocalypsise bizonyítja. Majd az örök Mes-

¹ A VII. f. 27 s k.; VIII. XIII. egészen.

² A XIII. f. 3 és köv., 25 és k.; 51—52. V. Justin *Dial.* 49.

³ A XII. f. 32. a keleti kiadások szerint (Hilgenf. kiad.)

⁴ A XIII. f. 35 s k.

⁵ A VI. f. 2b; VII. 28; XIII. 52; XIV. 9. és a keleti kiad, zárszava, mely nincs meg a latinban (Hilg. p. 108—110; Fritzsche p. b39). V. sz. Ambrosius *De bono martit* c. 11. L. alább a hasongondolatot a Baruchéval, az utolsó fejezetben, ahol Baruch Apocalypsiseről van szó.

⁶ A XII. f. 45. *Arzareth* fictiv név ebből: zsidóul: «idegen föld. *DeuL* XXIX. 27; Jerem. XXII. 2b. V. Mischna *Sanhedrin* X. b. (Explic. Schiller-Szinessy).

⁷ A szám a Gen. XV. 13. alapul, összevetve a Zsolt. XC. 15-el. V. Bab-Taliu. *Sanhedrin* 99a.

⁸ A VII. 29.

⁹ Ál-Esdrás szerint, az Ítéletnél nem a Messiás trónol. Az V. 55; VI. 1—6. V. XII. 33—34.

¹⁰ Dániel. VII. 2; *Cann. sib.* III. 49—50, 766 s köv.; Salam. *Zsolt.* XVII. 4; Enoch LXII. 14.

¹¹ Bab. Talm. *Sanhedrin* 99a.

¹² A 40 R., mely a 73 R. értelmét határozza meg.

siásnak fogalma¹ aki végnélküli uralmat nyit meg² és megítéli a világot, vergődött teljes diadalra, s lett a keresztyénségnek lényeges és különleges vonásává.

Ilyen elmélet oly kérdést szellőztetett, melylyel már, mint láttuk, Pál apostol és hívei is sűrűn foglalkoztak.³ Ilyen felfogás mellett óriási különbség van azoknak sorsa között, akik a Messiás megjelenésének pillanatában fognak élni és azoké között, akik korábban hálnak meg.⁴ A mi látnokunk is föltesz magának egy bizar, de eléggé logikus kérdést. Isten miért nem rendelkezett úgy, hogy valamennyi ember élve érje el ama napot?⁵ A hínárból ideiglenes gyűlhelyek⁶ hypothésise révén menekszik ki, ahol az elhalt szentek lelkeit tartják együtt az ítélet napig. E napon e gyűlhelyek megnyílnak⁷ úgy, hogy a Messiás eljövételének kortársai csupán egy előnnyel fognak bírni a többiek fölött, azzal, hogy együtt élték vele keresztül a négyszáz esztendőt.⁸ Az örök kiváltságához mérten ez elenyésző előny; a szerző tehát bátran hangoztatja, hogy ott megszűnik majd minden kiváltság, az elsők és az utolsók teljesen egyenlők lesznek az Ítéletnapon.⁹ Csak természetes, hogy az igazak lelkei, akiket némileg fogva tartanak, türelmüket vesztik s gyakran hangoztatják: «Meddig fog ez tartani? Mikor jön meg az aratás ideje?»¹⁰ Jeremiél angyal azzal felel: «Majd ha a hozzátok hasonlók száma betelik.»¹¹ Ez az idő elközelget. Valamint a nőnek lágyékja a terhesség kilenczedik hónapja után nem képes visszatartani a gyü-

¹ Ján. XII. 34. E helyen a zsidók beszélnek, de ama gyöngé ismeret mellett, melylyel a negyedik evangyeliom a judaismus belső tanai felől bír, a kérdéses rész csupán annyi tekintélylyel bír, mint egy keresztyén nézet, mely a szerző környezetében volt elterjedve.

² A synopticus evangyelióiuk.

³ L. *Pál apostol* p. 249 s köv.

⁴ A IV. 25; V. 41. k; VII. 28; IX. 8; XII. 34; XIII. 16-24, 26. V. I. These. IV. 15 k.

⁵ IV. Esdr. V. 43 s k.

⁶ A IV. 35 s k.; VII. 32. A görög szó valószínűleg: *tamieia* -raktárak volt. Latin: *promptuaría*. Ezek a jövő keresztyén teológiának a pokol tornáczai. H. ö. *phylaké*. I Petri III. 19. L. *Aatikrisztus* p. 58—59.

⁷ A VII. 32.

⁸ A VII. 28-35.

⁹ Az V. 41; V. Máté XIX. 30. (XX. 16). Barnab. levele 6. r. Baruch Apocal. 51.

¹⁰ A IV. 36 s k. Meglepően egyez az Apoc. VI. 10—11-el. Feltették, hogy *feremiél* egyenértékű *Johandnall*. Valószínűbb, hogy egy elveszett Apocalypsisre vonatkozó utalással van itt dolgunk, mely a Jánoséra hasonlított s ahol az Apocalypsis névtelenjét, aki megnyugtatta az igazakat, Jeremiélnek hívták. A Ramiel, Uriel neveket megtaláljuk Enochban. Görög töred. a Syncellában p. 12, 24. (Paris) V. Baruch Apoc. 55, 63.

mölcsöt, melyet hord, ép úgy a sheol gyűjtőhelyei, melyek máris telvék, a falaik között zárt lelkeket kiadni sietnek.¹ A mindenség teljes tartama tizenkét részre oszlik;² a tartamból tíz és fél rész már eltelt.³ A világ hihetetlen gyorsasággal rohan vége felé.⁴ Az emberi nem teljesen elhanyaglik, az embernek alakja eltörpül, mint az öreg szülőknek gyermeke. A mi fajunk sem bír többé az első századok életerejével.⁵ «A század elvesztette fiatalságát és az idők előregesznek.⁶

Az utolsó napok jelei ugyanazok, melyekkel már többször találkoztunk. A trombita felharsan.⁷ A természet rendje felfordul, vér fog folyni a fából, a kő beszélni fog.⁸ Enoch és Éli megjelennek, hogy megtérítsék az embereket.⁹ Siettetni kell a halált, mert a jelennek bajai semmi azokhoz képest, melyek elkövetkeznek.¹⁰ Mennél jobban elgyöngül a világ a korrallal, annál gonoszabb lesz. Az igazság fokozatosan hagyja el a földet; a jó úgy él, mint egy száműzött.

Komor álmodozónk uralkodó gondolata: a kiválasztottnak kicsiny száma.¹¹ Az örök város bejárata olyan, mint a szoros, melyet tenger zár körül, mint egy szűk és sikamlós ösvény, mely valamely város felé vezet; jobbról tűzösvény tátong, balról feneketlen tenger; egy ember is csak nagy nehezen mehet át azon. A tenger azomban végtelen nagy s a város tele van mindenféle kincsekkel.¹² A világon több az ezüst, mint az arany, több a réz, mint az ezüst, több a vas, mint a réz. A kiválasztottak az arany; a dolgok annál ritkábbak, mennél értékesebbek.¹³ A kiválasztottak Istennek ékessége; e disz értéktelen lenne, ha közönséges volna.¹⁴ Isten nem bánkódik azoknak sokasága felett, akik elvesztek. A szerencsétlenek! Annyit érnek ők, mint a füst, mint a láng; megégtek, meghaltak.¹⁵ . . . Látjuk mily mély gyökeret vertek már a judaizmusban a kiválasztás és a predestinatio kegyetlen tanai, melyek később annyi kiváló léleknek

¹ A IV. f.

² E gondolat persa eredetű lehet. H. ö. Baruch Ap. c. 26—28,

³ A XIV. 11.

⁴ IV. Esdr. IV. 26.

⁵ IV. Esdr. V. 52—55. .

⁶ XIV. 10., *Seculum perdidit juventutem suam, et tempóra appropinquant senescere*».

⁷ A VI. 23.

⁸ Az V. r.; VI. 18. k.; IX. 3, 6.

⁹ A VI. 26.

¹⁰ Has. ö. XIII. 23—24.

¹¹ A Bensly úr által megtalált töredék 45 s köv. V. ö. IX. 15—16.

¹² A VII. 3—14. H. ö. Máté VII. 13-14.

¹³ H. ö. VIII. 2—3.

¹⁴ Bensly fragm. V. 49 s k.

¹⁵ Bensly töred. V. 61.

okoztak gyötrelmes kínokat Ez irtóztatós szigor láttára, mely a kárhozatnak minden nemét ismeri, fellázad egy pillanatra a szerző vallásos érzelme és felkiált:

«Ó föld, mit cselekedtél, midőn világra hoztál annyi embert, akikre a kárhozat vár? Jobb lett volna, ha öntudatunk nincsen, mert az csupán arra való, hogy kínozzon, hogy gyötöjjen! Hadd sírjon az emberiség, hadd' ujongjanak a vadállatok, ez utóbbiaknak helyzete előnyösebb a mienknél, ők nem várják az ítéletet, ők nem félnek a kinpadtól, a halál után megszűnik reánk nézve minden. Mire jó nekünk az élet, ha reánk a gyötrelmek jövődjé vár? Jobb volna reánk nézve a semmi, mint az ítélet.

Az örökkévaló azt feleli, hogy azért kapta az ember az Ítéloképességet, hogy menthetlen legyen és ne védekezze az ítélet nagy napján.¹

A szerző egyre mélyebbre és mélyebbre hatol e bizar kérdésekbe, melyeket e rettenetes dogmák állítanak fel.² Bekövetkezik-e a kárhozat és a gyötrellem mindjárt abban a perczen, midőn végsőt lehelünk, avagy bizonyos időköz múlik el, mely alatt nyugalomban maradunk egészen az ítélet napig.³ A szerző szerint mindenkinek sorsa meg van alapítva halálakor.⁴ A lelkek gyűjtőhelyeiből kizárt gonoszok olyanok, mint a bolygó lelkek, akiket ideiglenesen hét gyötrellem kínoz s ezeknek két elseje abban áll, hogy látniuk kell a boldogságot, melyet az igazak lelkei élveznek a menedék-helyen és segédkezniök kell a gyötrelmek előkészítésében, melyek reájuk várnak.⁵ Az igazak, kiket a gyűjtőhelyeken angyalok őriznek, hét örömet élveznek, közöttük a legnagyobbat, látva a gonoszok halálos aggodalmait és a reájuk váró gyötrelmeket.⁶ A szerzőnek alapjában könyörületes lelke tiltakozott theológiájának e szörnyűségei ellen. «Az igazak, kérdezi Esdras, nem könyöröghetnek-e legalább az elkárhozottakért, a fin az ő atyjáért, a testvér testvééréért, a barát barátjáért?»⁷ A válasz borzasztó: «Valamint a jelen életben

¹ Bensly töred. V. 62—69.

² Nincs elég ok arra, hogy e részben keresztyén interpollatiót lássunk. Az interpollatiók sz. Ambrosiust és Vigilant megelőző időből származnak (1. alább) a III. századból; már pedig ekkor, a keresztyén theologia nem vitte még túlzásba a kárhozat tanait.

³ Bensly fragm. V. 75—76.

⁴ U. a. 78. H. Lukács (Lázár és a jó lator).

⁵ H. ö. Sz. Hippolyt. kiad. Lagarde p. 68—69.

⁶ Bensly fragm. V. 93 s k. H. ö. *Recogn.* III. 43; Sz. Hippolyt. 1. c. és főleg Tertullian rettenetes sorai *De spectaculis* 30.

⁷ Bensly fragm. V. 102 s k. Bizonyára ez szolgált indokul arra, hogy e részletet tartalmazó lap meg van szakítva a latin fordítás kéziratában, (Paris, Sz. Germain d. most 1 1505. sz. 822-ből) melyből valamennyi ismert kézirat ered az amiensi kivételével. A középkor nagy súlyt fektetett a halottakért

az atyja nem adhat megbízást fiának, a fin az ő atyjának, az úr az ő rabszolgájának, a barát barátjának arra, hogy helyette legyen beteg, helyette aludjék, egyék, gyógyuljon meg; épúgy senki sem léphet közbe egy másért e napon, mindenki a saját igazságával, vagy vétkével lép majd a bíró elé.» Esdras hiába veti ellen Úriélnek Ábrahám és a többi szent emberek példáját, akik imádkoztak testvéreikért. Az ítéletnap egy végleges állapotot fog teremteni, melyben az igaznak diadala olyan leend, hogy az igaz maga sem érezhet majd könnyörületet az elkárhozott iránt.² Bizonyára mi is a szerzővel tartunk, midőn ez isteninek gondolt felelet után felkiált:

«Mondottam már és újra mondom: Jobb lett volna reánk nézve, ha Ádámot nem teremtik meg e földön. Ha már Isten a földre helyezte őt, megakadályozhatta volna, hogy ne cselekedjék gonoszt. Micsoda előny van abban az emberre nézve: szomorúság és nyomor között tölteni el életét anélkül, hogy másra lehetne kilátása, mint gyötrelmekre és halálos kínokra?³ Oh Ádám, mily szörnyűt vétkeztél! Elveszejtetted önmagadat és magaddal rántottad bukásod örvényébe az egész emberiséget, a melynek atyja te vagy. És mit használ nekünk a hallhatatlanság, ha halálra méltó dolgokat cselekedtünk?»⁴

Ál-Esdrás elismeri a szabad akaratot,⁶ de a szabadságnak kevés értelme van egy rendszerben, mely a predestinációról oly túlzó fogalmat alkot magának. A világot Israel számára teremtették, az emberi nem többi része elkárhozott.^β

És immár Uram, nem könyörgök többé hozzád az összes emberekért (te tudod jobban, mi vár reájuk); hanem a te néped érdekében emelem fel könyörgő szómat, a te öröködért, a kiért könnyeim egyre omlanak.»⁷

4Kérdezzétek meg a földet, és megfogja nektek mondani, hogy ő az, akinek sírnia kell. Mindazoknak, akik születtek és születni fognak, anyja a föld, mégis majdnem mindnyájan vésztkbe rohanak és legnagyobb részökre a kárhozat vár . . .»⁸

elmondandó imára; már pedig a kérdéses részlet egyenes tagadása annak és az ejtette tévedésbe Vigilant (Sz. Jerom. *Ad VigU*, c. 10; Opp. IV. 2. r. col. 283, 284. Mart.) V. Sz. Ambros (*De bono martié* c. 10, 11, 12; Levél 34. *Ad Horonlianum* Opp. t. II. col. 421—924.)

¹ A VII. f. 36 s k. .

² A VII. r. 45. (syr és ethiop. kiad.)

³ A VII. V. 46, 47.

⁴ A VII. 48—49.

⁵ A VII. 57. s köv.; Bensly fragni. V. 71 s köv.; VIII. 56 s köv.

⁶ A VII. 10 -11.

⁷ A VIII. 15 s k.

⁸ A X. 9-10.

Ne nyugtalanítson azoknak nagy száma, akiknek el kell veszniük; mert elnyerve a szabadságot, megvetették a Mindenhatót, visszavetették szent törvényeit, lábbal taposták az ő igazait, ezt mondták szívükben: «Nincs Isten». Mialatt ti majd a megígért jutalmaknak örvendeztek, ő reájuk szomjúság és gyötrelmek várnak.¹ Isten nem akarta az embernek vesztét, hanem az ő keze által teremtett emberek mocskolták be annak nevét, a ki teremtette őket és ők voltak hálátlanok az iránt, akitől kapták az életet . . .»²

Én egy fürtnek a magját tartottam fenn magamnak, egy palántát a rengetegből. Vesszen el tehát a sokaság, mely hiábavalólag született,³ csak az én szőlőfürtömnek a magja maradjon meg, az én palántám, melyet annyi gonddal neveltem! . .

Egy különös látomány ismerteti meg,⁴ mint majdnem minden Apocalypsisben, rejtélyes módon az akkori kor történetének bölcsészeit és, mint szintén rendszerint, abból határozhatjuk meg a könyvnek megjelenési idejét is egész pontosan. Egy óriási sas (a sas a római birodalom symboluma Dánielnél,⁵)⁶ földi be szárnyaival az egész földet és tartja karmai között. Tíz páros szárnya van, négy pár kicsiny, illetve ellenszárnya és három feje. A hat páros szárny hat császár. Közülük a második oly hosszú ideig uralkodott, hogy utódai felét sem érik el az ő éveinek. Ez kétségkívül Augustus, a hat szóban forgó császár pedig a Julius-ház hat császára: Caesar,* Augustus, Tiberius, Caligula, Claudius, Nero, a keletnek és a nyugatnak urai. A négy kis szárny, vagy ellenszárny, a négy trónbitorló, vagy ellencsászár: Galba, Ottó, Vitellius, Nerva, akiket a szerző nem tekint valódi császároknak.¹⁰ Az első három császár uralkodása a zavarok korszaka, melyek alatt azt lehetünk, hogy a császárság a végét járja, de fellép egy császár, aki azonban eredetere nem volt az.¹¹ A három fej (a Flaviusok) az újonnan született császárságot jelképezi. E három fej mindig együttesen munkál, újjit, a zsarnokságban túllépi a Júliusokat, istentelenséget istentelenségre halmoz (Jerusalem lerombolása által) és a császárság végét

¹ H. ö. Máté XXV. 34, 41. és IV. Esdr. IX. 8.

² A VIII. 55-61.

³ «Multitudo quae sine causa nata est.»

⁴ A IX. 21—22.

⁵ A XI. és XII. L. Volkmar kiadását és magyarázatát.

⁶ Dán. XI. r. H. ö. Domitian érmeit (sas pálmával).

⁷ Antipterygia.

⁸ L. *Antikr.* p. 407 f. Lásd, mint e nembeli példákat: *Carm. sib.* V. 12—41. (118-ból) Theophil *Ad Auto.* III. 25; Epiph. *De pond. el. mens.* c. 12.

⁹ A XI. 13—17; XII. 15.

¹⁰ A XI. 25—27; XII. 20.

¹¹ A XII. 18.

jelzi.¹ A középső fej (Vespasian) a legnagyobb, mind a hárman felfalják a kis szárnyakat (Galba, Ottó, Vitellius), amelyek uralkodni vágytak. A középső fej meghal, a többi kettő (Titus és Domitianus) uralkodik, de a jobbfelől eső fej felfalja a balfelől esőt (nyilvánvaló utalás a nép között elterjedt nézetre, mely testvérgyilkosnak tartotta Doinitiant),² a jobbfelől eső fejet, mintán megölte a másikat, szintén megölik, egyedül a nagy fej hal meg ágyban, de nem minden gyötrelem nélkül (utalás a rabbinicus mesékre a betegségek felől, melyekkel Vespasiánnak a zsidó nemzet ellen elkövetett bűnéért bűnhődnie kellett).³

Azután az utolsó kicsiny páros szárny következik a sorban, vagyis Nerva, a bitorló, aki a jobbfelől eső fej után lép fel (Domitian) és a Flaviusokkal ugyanolyan viszonyban áll; mint Galba, Ottó, Vitellius állottak a Júliusokhoz. Ez utolsó uralom rövid s tele van forrongással,⁴ nem is uralom az, hanem Isten által ügyesen irányított ösvény, mely az idők végezetéhez vezet.⁵ Nehány pillanat még s az utolsó ellencsászár (Nerva) eltűnik; a sas testébe tűzláng csap s ámulás tölti be az egész földet. A profán világ vége beáll s a Messiás megérkezik, hogy keserű szemrehányásokkal halmozza el a római császárságot.⁶

Te rettegéssel és nem igazsággal uralkodtál a világon. Te széttagostad a jámbor embereket⁷ üldözted a békeszeretőket, gyűlölted az igazakat, szeretted a hazugokat, lealacsonyítottad azoknak falait, akik nem cselekedtek véled gonoszt A te erőszakosságaid felhatottak a Örökkévaló trónjáig s a te büszkeséged a Mindenhatóig merészelt felhágni. A Mindenható ekkor elővette az idők táblázatát és látta, hogy a mérték betelt, hogy az ő pillanata elkövetkezett. Ezért semmisülsz meg te, ó sas és a te irtózatoss szárnyaid és a te kárhozatos kisebb szárnyaid és a te istentelen fejeid és a te undok karmaid⁸ és a te egész sötét tested, hogy újra éledjen a föld, hogy fellélegzjen, megszabadulva a te zsarnokságodtól és hogy reményeim kezdjen újra igazságában és könyörületességében annak, aki őt megalkotta.

A rómaiakat nyomban elítélik s azonnal kiirtják. Ekkor újra

¹ A XXII. 23—25.

² A XI. 35; XII. 27-28. L. fent.

³ A XII. 26. L. fent.

⁴ A XII. 1—2, 29—30. V- XI. 24. .

⁵ A XII. 30.

⁶ A XI. 40; XII. 32. s k.

⁷ Anavim v. aniyim, a. ni. ébionim.

⁸ A sas karmai kétségkívül a légiók, melyek megszálva tartják a keletet s a nyugatot.

éled majd a zsidó nép. Isten örömben tartja meg őt egész az ítéletnapig.¹

Nem lehet kételkednünk ezekután abban, hogy a szerző nem Nerva uralkodása alatt írt, uralom alatt, mely nem látszott szilárdnak, sem annak, hogy jövője legyen a fejedelem előrehaladott kora és gyengesége miatt egészen Traján adoptálásáig (a 97. év végén.) Esdrás Apocalypsisének a szerzője épúgy, mint a János Apocalypsiséé,² nem ismerve a valódi politikai életet, azt hitte, hogy a császárság, melyet gyűlölt s a melynek végtelen segélyforrásait nem látta, az utolsót éli. A két kijelentés szerzői, e szenvedélyes zsidók előre ujjonganak ellenségök vesztén. Ugyan-e jelenség fog majd ismétlődni Traján bukása után Mesopotaniában.³ Örökké a birodalom gyöngye perzeire ksve, valahányszor egy-egy sötét felhő jelent meg a látóhatáron, diadalmi ujjongásbán tört ki előre és tapsokat előlegezett a zsidópárt. Egy zsidó-császárságról, mely a római helyébe lépne,⁴ álmództak még mindig e szenvedélyes lelkek, akiket a 70. évnél irtózatossá mérszárllásai meg nem törtek. Az Esdrás Apocalypsis szerzője fiatalkorában Júdeában harcolhatott, olykor bánat fogja el őt, hogy nem találta meg ott a halált.⁵ Kitétszik, hogy a tűz nem aludt ki, hogy a hamu alatt lappang s hogy, mielőtt reményeiről lemondana, nem egyszer fogja még kockára vetni sorsát Israel. A Traján és a Hadrián al^tt kitörendő zsidózendülések adják meg a választ e rajongó kiáltásra. Béther kiirtására lesz szükség, hogy a 70-ik év hőseinek hamvaiból kikelt forradalmárok második nemzedékéről fogalmat alkothassanak magoknak.

Esdrás Apocalypsisének további sorsa ép oly rendkívüli, mint maga a munka. Miként a Judith könyvét s az ész birodalmi felőli beszédeket, e munkát sem vették figyelembe a zsidók, akiknek szemében az, minthogy eleitől végig görögül volt írva, idegen könyv számba ment; a keresztyéneknél azombau, kik azt az Ó-Testamentom egy könyvének, melyet tényleg Esdrás írt volna meg, tartották, megjelenése óta meleg fogadtatásra talált. A Szent Barnabásnak tulajdonított levél” szerzője, a Péter második levelének czimzett apocryph irat szerzője⁷ bizonyára olvasták. Ál-Hermás utánozni látszik azt tervében, a látományok rendjében és beosztásában, a pár-

¹ A XII. 33—34.

² L. Az *Antikr.* p. 434 s köv.

³ L. alább.

⁴ V. A VI. R. 7 s köv.

⁵ A XII. R. 44—45.

⁶ H. ö. főleg Báni. c. b. és IV. Esdr. V. 42. (kétes hasonl.) Barn. c. 12. és IV. Esdr. V. 5; Barn. c. 4. és IV. Esdr. VIII. 3. (felcserél: Máté XX. 1b; XXII. 41).

⁷ H. ö. II. Petri I. 19. és Esdr. XII. 42.

beszédnek menetében. Alexandriai Kelemen maga is nagyra tartja.¹ A zsidó-keresztyénségtől mindinkább távolodó görög egyház elejti s eredetijét elkallódni engedi.² A latin egyház megoszlik. A képzett egyházi tudósok, minő Szt. Jeromos,³ apocryph jellegűnek tartják az egésztest és megvetéssel utasítják vissza, mialatt Szt. Ambrosius nagy használja, mint akár egy szent könyvet, sőt még annál is jobban s egyáltalán nem különbözteti meg az ihletett iratoktól.⁴ Vigilans belőle meríti eretnek nézeteit a halottak iránti könyörgés hasztalan volta felől. A liturgia merített belőle.⁵ Bacon Roger tisztelettel beszél felőle. Kolumbusz Kristóf⁶ abból veszi érveit egy más föld létezése felől. A XVI. század entusiastái abból táplálkoznak. Az ihletett Bonrignon Antoinette a legszebb szent könyvnek tartotta.

És valóban, alig van könyv, melyből annyi elemet vett volna át a keresztyén theologia, mint ez a keresztyén ellenes munka. A pokol tornáczai,⁷ az eredendő bűn,⁸ a kiválasztottak kicsiny köre,⁹ a pokol kínjainak örökkévalósága,¹⁰ a tűzrevetés,¹¹ Istennek korlátlan elsőbbsége, mind rideg kifejezést nyert e könyvben. Ha a keresztyénség a halálnak borzalmaival komor vonásokkal dolgozta ki, nagy ezért az ilyen könyvekre háramlik a felelősség. A komor, magasztos álmokkal telt officium, melyet az egyház a temetéseknel elmond, ál Esdrás látományai, vagy ha nagy tetszik, rémképei által látszik sugalmazottnak. A keresztyén ikonographia is sokat vett át e bizár lapokról abból, ami a halottak állapotának festésére vonatkozik. A byzanci mosaikok¹² s a miniatűr képek, melyek a feltámadást vagy az utolsó ítéletet ábrázolják, azon leírás után készülhettek, melyet szerzőnk a lelkek gyűjtőhelyeiről ad. Állításaiból folyik eredetileg ama gondolat, hogy Esdrás újra átírta az elveszett írásokat.¹³

¹ *Strom.* I. XXI. p. 330. Paris; III. XVI. p. 468. V. IV. Esdr. V. 35.

² A Sz. Athanásznak tulajdonított *Synopsisben* nincs meg. Nicephorus (canon 4.) visszautasítja. Sinaita Anastás (15) s a Cotelier által közzétett *Catalogus t Patres apóst.* I. p. 197) az Apokryphok közé sorolják.

³ Praef. in Esdr. el .Veh. ad Domniönem el Kogatianum; Contra Vigil. 10.

⁴ De bono mortis c. 10, II, 12, De Spir. sancto II. 6; De excessu Satyri I. 66, 68, 69; Epist 38. ad Horontianum; Lukdts Comment. II. 31.

⁵ Hilg. *Mess. Jud.* p. XXIV. 70, 147; Volkmár *IV. Bucii Esra* p. 273, 376; Le Hir. *Etudes bibli.* t. p. 140, 173.

⁶ Navarette, *Coilección* I. p. 261.

⁷ L. fent.

⁸ A III. 10, 21—22; IV. 30; VII. 10—11, 46, 48. Bensly fragm. V. 70; VIII. 34 s köv.

⁹ L. fent.

¹⁰ A IX. f. 9. s köv.

¹¹ A XIII. 38.

¹² Péld. a Torcello (Naya kép. Velence).

¹³ A XIV. 42 s köv.

Uriel angyal neki köszönheti, hogy a keresztyén művészetben helyet kapott¹ Isten trónjának négy szöglete s következőképp annak négy sarkpontja Mihály, Gábiel és Raphael mellett ez új alak csatolásával kapta meg a negyedik őrizőt.- A Tridenti zsinat mindamellett, hogy a régi egyházi Atyák által annyira csudáit könyvet a latin canonból kizárta, nem akadályozta meg, hogy az a Vulgata kiadványok sorában bizonyos elütő jeleggel kinyomattassék.

Ha valami igazolja a készséget, melylyel Esdrás hamis profécziáját a keresztyének fogadták, ugy ez az a felhasználás, melyet e munka az alexandriai exegesisnek kicsiny és a zsidókhoz irt levél után készült abban a művében nyert, melyhez már igen korán a Barnabás nevét csatolták.³ Ez irat szerzője úgy idézi Esdrást,⁴ mint akár Dánielt, Enochot⁵ s a régi profétákat. Esdrásnak egy vonása ragadta meg őt különösen, a fa, melyből vér szivárog. Csak természetes, hogy abban a kereszt képét látta. Már pedig minden arra mutat, hogy a Barnabásnak tulajdonított irat ép úgy, mint Esdrás Apocalypsisé, Nerva uralkodása alatt készült.⁷ A szerző az ő korára — habár torzítva alkalmaz egy profécziát Dánieltől a tiz uralom felől (Caesar, Augustus, Tiberius, Caligula, Claudius, Néró, Galba, Ottó⁸ Vespasian, Titus) és egy «kis király» “ (Nerva) felől, aki eljön, hogy

¹ Már az Enoch könyvében is szerepelt. (Syncella p. 24, Cedremus p. 9. és 11).

² *Bamidbar rabba* sect. 1; Buxtorf. V. Waddington *Inscr. de Syrie* 2068 sz.

³ Minthogy a zsidókhoz irt levelet valószínűleg Barnabás írta, érthető, hogy ez irat utánzatát is neki tulajdonították. A tévedés onnan is eredhet, hogy Barnabásnál azt tartották, miként az alexandriai egyháznak volt a feje. Az eredeti görög szöveget csakis a *Codex sinaiticus* felfedezése óta ismerjük. A fanari kéziratban, melyet Bryen. Philotheos metropolita a Sz.-Kelemen leveleinél felhasznált, szintén megvan a Barnabás levele. (*Klém. epist. p. éj* Az utóbbi szöveg kiadásával elosztanak majd a kételyek bizonyos fontos részek felől, minő Barn. 4.

⁴ Bam. 12. *ten álló prophété*); v. 4, 16. L. fent.

⁵ A 4 r. talán 16. (V. Enoch c. 89).

⁶ L. fent. Forrása talán Habakuk II. 11—12, helytelenül olvasva és értelmezve. V. Le Hir., *Etudes bibli.* I. p. 198—200.

⁷ Az ál Barnabás Kelemen levelét is, mely alig egy v. két év óta létezett, felhasználni látszik (Hilgenf. *Kelem*, p. XIX—XXI.) Ez ne lepjen meg minket. Az akkori idők leveleit mohón olvasták megjelenésük éveiben. Kutatásainkban azon pillanat, melyben egy idézett könyv olvasása elkezdődött, majdnem mindig összeesik annak megjelenésével.

⁹ Vitellius neve Egyiptomban nem fordul elő a császárok canonjában Lepsius *Das Koenigsbuch dér Altén Aegypt.* Berlin 1858, 63; Volktnár, *IV. Buch Esra* p. 346. jegyzet.

¹⁰ H. ó. «Regnum exile» IV. Esdr. XII. 2.

megalázza a hármat (Flavius), akik egyre (Domitián) leolvadva előtte uralkodtak.¹

A könnyűség, melylyel a szerző ál Esdrás profécziáját elfogadta, annyival sajtászerűbb, mert kevés keresztyén hittudós fejezi ki oly erélyesen, mint ő, a judaismustól való teljes különválás szükségét. A gnostikusoknak nincs mit e tekintetben hozzáadniok. A szerző úgy áll elénk mint egy volt zsidó, aki a rituálisban, az agadában és a rabbin értekezésekben igen otthonos, de azon vallás iránt, melyet elhagyott, nagy mértékben ingerült. A körülmetélés szerinte mindenkori foltja a zsidóságnak, végzetes tévedés, melyet valami gonosz szellem sugalmazott.- Maga a templom is tévedés; a cultus, melyet benne gyakoroltak, majdnem bálványimádás; s ama pogány eszmén nyugodott teljesen, hogy az Istent be lehet egyházba zárni. A zsidók vétke miatt lerontott templom nem épül föl többé; az igazi templom ott lakozik lelkileg a keresztyének szívében.³ A judaismus általában nem volt egyéb aberrationál, — egy gonosz angyalnak a műve,¹ aki Istennek rendszabályait mind elcsavartan fogadtatta el a zsidókkal. A szerző attól fél legjobban, nehogy a keresztyén a zsidó proselytára hasonlítson.³ Jézus mindent megváltoztatott, még a szombatot is. A szombat egykor a világ végét jelentette; ma, áthelyeztetve a nyolczadik napra, az öröm révén, melylyel azt megülik, egy új világ kezdetét jelenti, melyet Jézus Krisztusnak feltámadása és menybemenetele avatott azzá.¹ Ugyanez történt az áldozatokkal, ugyanez a Törvénnyel; az egész ó Testamentom csupán symbolum. Jézusnak keresztfája feloldó szava az összes rejtvényeknek;⁸ a szerző feltalálja azt mindenütt a bizár ghematrioth segélyével. Jézusnak kínszenvedése az engesztelő áldozat, a többi mind csak kép.⁹ Az ős Egyiptomnak és a zsidó Egyiptomnak előszeretete az allegóriák iránt tükröződik vissza e fejtegetésekben, melyekben önkényes játéknál egyebet nem láthatunk. Mint az apocalypsiseknek minden hü olvasója,¹⁰ a szerző is hiszi, hogy a végítélet előestéjét éli.¹¹ Gonosz idők járnak; a Sátán uralkodik a föl-

¹ Barn. 4. V. Dániel VII. 7, 8, 24.

² Barn 9.

³ Barn. 16. A következő könyvben (1 fejj.) visszafogjuk utasítani a hamis okoskodásokat, melyeket e részből levonni akartak.

⁴ Angelos ponéros.

⁵ Barn. 3.

⁶ Barn. 15. .

⁷ Barn. 2, 7—12, 14.

⁸ Barn. 9, 11.

⁹ Barn. 5, 6.

¹⁰ Barn. 4, 16.

¹¹ Barn. 4, 21.

dön;¹ nincs messze azomban már a nap, midőn elfog veszni majd övével együtt; «az Úr közel vagy az ő büntetésével.»²

A birodalomban naponként beálló zavarok külömben nagyon is igazat adtak ál Esdrás és az állítólagos Barnabás komor jövődöléseinek. A gyöngé öregember unalma, melyet a Domitián halálát követő meglepetés óráiban minden párt kivétel nélkül üdvözölt, haldoklás volt³ A félénkség, melyet szemére vetettek, bölcs előrelátás volt nálla. Nerva érezte, hogy a hadsereg végtelenül sajnálja Domitiánt s a civilis uralmat türelmetlenül viséli el. A becsületesek kerültek az uralomra; csakhogy a tiszteletreméltó emberek uralma, ha nem a hadseregen nyugszik, mindig gyöngé. Egy irtózatós esemény felszínre vetette a mélyen gyökeredző bajt A Casperius Aelianus által vezetett praetoriánusok 97. október 27-ike körül⁴ megszállották a palotát, nagy zajjal követelve megbüntetését azoknak, akik megölték Domitiánt Nervának kissé bágyadt vérmérséklete nem vált be az efféle jeleketeknél. Önmagát ajánlotta fel nemesen a dühöngőknek, de nem tudta megakadályozni, hogy Partheniust és azokat, akik császárként tették, fel ne konczolják. E nap döntő nap volt s megmentette a köz-társaságot Nerva, valódi bölcs léttére, megértette, hogy maga mellé fiatal katonát kell vennie társul, akinek erélye pótolja azt, ami benne hiányzott Voltak rokonai; de az állam javát tartá egyedül szem előtt, a legjobb után kutatott. A szabadelvű párt kebelében volt egy kitűnő katona, Traján, aki akkor a Rajna partján Kölnben parancsnokolt Nerva őt választotta. A politikai eszélynék e kiváló ténye biztosította a szabadelvűek győzelmét, mely Domitián halála óta mindig kétséges volt. A cesarismusnak igazi törvénye, az adoptió, meglelt találva. A soltadesca megtalálta főkét. A logika úgy hozta volna magával, hogy Septimius Severus, az ő kárhozatos elvével: Elégítsd ki a katonát a többivel ne törődjél? következék Domitián után. Köszönet Trajánnak, a történet végzetszerűsége elnapoltott és elmaradt egy századig. A baj legyőzetett, nem ezer esztendőre, mint hitte János, sem négyszáz esztendőre, mint ál Esdrás gondolá, hanem száz esztendőre és ez nagy idő.

¹ Barn. 2, 4, 8.

² Barn. 21.

³ Regnum exile et tumultu plenum IV. Esdr. XII. 2.

⁴ Tillemont, *Hist. des emp.* II. p. 487, 488.

TIZENHETEDIK FEJEZET.

Traján. A jó és a nagy császárok.

Trajánnak adoptiója a műveit emberiségnek kegyetlen megpróbáltatások után egy boldog századot biztosított. A császárság megmentetett. Az apocalypsisek csinálóinak gyűlölettől lángoló jövődölései tökéletesen megczáfoltattak. A világ még élni akart. A császárság, a Julius és a Flavius-ház bukása daczára, katonai erős szervezetében mentőeszközöket talált, melyekről a fölületes vidékiek nem is álmodtak. Traján, akit Nerva választása az uralomra emelt, kiváló ember volt, valódi római, ura önmagának, a vezérletben rideg, a magaviseletben nemes és méltóságos. Politikai genije bizonyára jelentéktelenebb, mint egy Caesaré, egy Augustusé, egy Tiberiusé, de igazságszeretetben és jóságban fölöttük állott, katonai talentuma csak Caesar előtt hajlott meg. Bölcsészettel nem foglalkozott, mint Marc Aurél, de a praktikus ismeret, a jó akarat terén egyenrangú volt vele.¹ A liberalismusba-² vetett erős hite sohasem czáfolta meg őt, kiváló példát nyújtott abban, hogy ama hőszíleg optimista párt, mely azt a nézetet fogadtatja el velünk, hogy minden ember jó, inig ellenkezője igazolva nincs, egy kemény fejedelemmel is kezeth foghat. Bámulatos! Ez az idealogusokkal, ellenzéki emberekkel teli világ, melyet Domitián halála vitt uralomra, tudott kormányozni. Megalkudott őszintén a szükségesekkel és akkor láthatta immár mindenki, milyen kitűnő valami az a monarchia, melyet megtért republicanusok alkotnak meg. Az öreg Verginius Rufus, e kiváló polgár, a ki egész életén keresztül a köztársaságról álmodott, s aki minden követ megmozgatott, hogy azt kikiáltássá Néró halálakor, miként az Caligula halálakor történt, Verginius, a dicső, mert több ízben visszautasította a császári méltóságot,³ teljesen

¹ «Kavorabilis, civilis animus.»

² Szokásos szavajárása: Non est ex justitia temporum nostrorum *net nostri seculi est* (Plinius és Traján levelei, 55, 97.)

³ Lásd, szép republicanus izü siriratát, melyet maga csinált Plin. Lev. VI. 10; IX. 19.

megtért és központját képezte e válogatott társaságnak.¹ A radiealis párt lemondott agyréméről és elismerte, hogy ha a principatus és a szabadság eddig kiegyezhetetlen volt is,² a kedvező sors ime nyg akarta, hogy e csoda megtörténjék. ,

Galba sejdítette meg legelőször egy pillanatra a látszólag ellentétes elemeknek ez összefűzését. Nerva és Traján megvalósították. A császárság velők republikánus lesz, illetve a császár a legelső és az egyedüli repnblicanus a birodalomnak. A kiváló emberek, akiket a fejedelem körül élő világ magasztal, a következők: Thrasea, Helvidius, Senecion, Cato, Brutus, a görög hősök, akik kiűzték a zsarnokokat hazájokból.³ Innen magyarázható meg ama tény, hogy 98-tól kezdve nem emelkedik tiltakozó hang a principatus ellen. A bölcsészek, akikben eddig bizonyos radiealis szellem lakozott, s akik oly ellenséges állást foglaltak el a Flaviusok alatt, egyszerre elhallgattak; meg voltak elégedve. Az új uralom és a bölcsészet között benső kötelék létezett. Meg kell vallani, hogy az emberi dolgok kormányán még sohasem ült a vezetésre annyira méltó csoport. Ott látjuk Pliniust, Tacitust, Verginius Rufust, Junius Mauricust, Gratillát, Fanniát.⁴ Nemes férfiak, éretnyes asszonyok, Domitián üldözöttjei mindannyian, kik közül mind egyiknek volt valakit, rokont, barátot megsiratnia.

A szörnyek kora elmúlt. A Júliusoknak és a vele tartó családoknak előkelő faja az esztelenségnek, a nagyságnak, az elvete-mültségnek legsajátságosabb látványát nyújtotta a világnak. Innentől kezdve a római vér fanyarsága mintha kimerült volna. Róma kiizzadta minden gonoszságát. Az arisztokráciának, mely féktelen életet tombolt végig, sajátsága már, hogy élete alkonyán rendesen, orthodox, puritán lesz. A római nemességet, a legirtózatossabbat, mely valaha létezett, immár az éretnyek, az előkelőségnek, a szerénységnek túlzó finomultsága jellemzi.

Ez az átalakulás nagyrészt Görögországnak köszönhető.⁵ A görög nevelőnek sikerült elfogadtatnia magát a római nemesség által s elnyomnia annak megvetését, durvaságát, lenézését a szellemi dolgok iránt Julius Caesar korában Sextius, az atya, plántálta át Athenaeből Rómába a szocialismus szigorú erkölcsi fegyelmét, a lelkiismeret vizsgálatát, az asketizmust, az önmegtartóztatást, a szegénység szeretetét® Utánna Sextius, a fiú, Alexandriai Sotion,

¹ Plin. lev. II. 1; Dio Cassius LXVIII. 2.

² Tacit. *Agricola* 3.

³ Plin. *Level.* 1, 17; Juvenal *Salir.* V. 36-ik; Marc-Aurel, *Gondolatoké.* 14.

⁴ I. Plinius gyönyörű levelét III. II. H. ö. V. 1.

⁵ Marc Aurél: *Gondolatok* I. könyve.

⁶ Fabianus, Seneca a Rhetor, *Coatrov.* II. 9.

Attains, Demetrius, a cynicus, Metronax, Claranus, Fabianus,¹ Seneca fejtik ki tovább a tevékeny és praktikus bölcsészetet, megmozgatva minden eszközt, prédikálva, az öntudatra hatva az erénynek érdekében.² A bölcsészeknek nemes küzdelme Néró és Domitián ellen, száműzetésök, elítéltetésök a jobb római társadalomnak becslését biztosította számokra. Értékek egyre nő egész Márcus Aureliusig, aki alatt ők uralkodnak. Valamely párt ereje mindig vértanúinak számával áll arányban. A bölcsészeinek is megvoltak a maga vértanúi. Szenvedett ő is, mint minden, ami nemes volt, az utálatos kormányok alatt, melyeket átélt, a túlzó gonoszság által kihívott erkölcsi reakcióból húzott hasznot. Ekkor született meg a retoroknak ez a kedvencz gondolata: a zsarnok született ellensége a bölcsészeknek, a bölcsész született ellensége a zsarnoknak.³ Az Antoninoknak összes mesterei telvék e gondolattal, a jó Marcus Aurelius a zsarnokok elleni beszédek tartásával töltötte el ifjú korát, a Néró és azon császárok elleni gyűlölettől, kiket idősebb Plinius «az emberi nem tűzvészét szító üszkének¹ nevez, volt tele a kornak irodalma.⁴ Traján mindig legnagyobb figyelmet és legfinomabb előzékenységet mutatott a bölcsészek iránt.⁵ A görög fegyelem és a római szigor benső kötelékbe lépnek egymással. «Úgy élni, mint egy rómaihoz, mint egy emberhez illik,»⁷ álma mindenkinek, aki becsüli önmagát. Marcus Aurelius még nem jött a világra, de már megszületett erkölcsileg; a szellemi iskola, melyből elő fog lépni, teljesen szervezve van.

A régi bölcsészet bizonyára a legsajátságosabb napjait élte; sohasem hatolta át és át oly mélyen az életet és a társadalmat. Az iskolák között a különbség majdnem eltűnt; az általános rendszerekkel felhagytak s a felületes eclecticismus, melyet a jötevésben sürgölődő világi emberek kedvelnek, jött divatba. A bölcsészet

¹ Seneca *Epist.* 52, 59, 62, 64, 66, 67, 73, 93, 98, 100, 108, 110; *De ira* III, 36; *Quaest. not.* VII. 32; *De provid.* 3, 5. Seneca a Rhét. *Controv.* II. praef.

² «Disserebat populo Fabianus» Sen. *Lev.* 52. V. ep. 100.

³ Lásd főleg, P'hilostrates *Apollonius Hetiben* a módot mennyire hangoztatja a szerző a bölcsész fényes szerepét a rossz császárok ellen folytatott harcban. akik gyűlöletet arattak, akiket üldöztek, azután Nerva óta megbecsültek, magasztaltak s a palotában mindenkor fogadtak. L. még a *soph. Hete* I. VII; Lucian *Nero seu de Isthino*; Arrián *Dissert. Epicl.* 1. Vili. 12; Spartian *Hadridn* 16; Themistius orat. 5. ad. Jov. imp. p. 63. kiad. Harduin.

⁴ Plin. *Hist. not.* VII. 45.

⁵ L. péld. *Cctavia-X.*, melyet Senecának tulajdonítanak tévesen. Figyeld meg Márk. Aurél, ellenszenvét a Caesárok iránt *Gondolatok* VI. 30; véleményét Néró felől III. 16.

⁶ Plin. *Panigr.* 44.

⁷ Maré Aurél. *Gond.* II. 5; III. 5.

szónokias, irodalmias, prédikáló irányt öltött, inkább az erkölcsi javulást, mint a kutatás kielégítését tartotta szem előtt Tömegesen szabták életmódjukat a bölcsészet külső életének szabályaihoz és törvényéhez. Musonius Rufus és Artemidoros a stoikus erénynek hősei, valódi hitvallói.¹ Tyrusi Euphrates eszményképe a finom bölcsésznek, személyisége nagy vonzerőt gyakorolt, szokásai ritka előkelőséget árultak el.² Dio Chrysostomos a nyilvános saz egyházi beszédhez közel álló előadásokat honosította meg s óriási sikert aratott; sohasem ejtette el a fenkölt hangot.³ A jó Plutarchos az «Erkölc hatásában a józan észre, tisztességre» című művét írta meg a jövő számára és eszelte ki azt a görög, szelíd és atyai, az igazihoz, (mely a szépségnek, a szabadságnak, a lángésznek csillogása volt) kevésbé hasonló, de a nevelésre az igazinál alkalmasabb hajdan-kort. Epictét, kinek minden szava örök, Jézus mellett kap helyet, nem Gallileának az Isten országának napja által megvilágított aranycsillogásu ormain, hanem a tökéletes erénynek eszményi világában. Feltámadás nélkül, a rémes Thabor nélkül, Isten országa nélkül hirdette ő az önfeláldozást, a lemondást, az önmegtagadást. Ő ama kimagasló havasi csúcs, melyre az emberiség bizonyos félelemmel tekint a látóhatáron. Jézusnak az isteni szeretetreméltóbb szerep jutott osztályrészéül az emberek között: a mosoly, a lelki derű, a kegyelem.

A hirtelen komolylyá és érdemessé vált irodalom viszont óriási haladás mellett tesz tanúságot a felsőbb társadalom erkölcsében. Már Quintilián, Domitián leggonoszabb napjaiban, körvonalazta a szónokias igazlelkűség ama codexét, mely oly tökéletes összhangban áll majd ami legjobb szellemeinkkel a XVII. és a XVIII. századból, Rollinnal, a Port-Royal M. M-vel; már pedig az irodalmi tisztesség nem jár soha egyedül; csakis komoly századok bírhatnak komoly irodalommal. Tacitus az aristokratának ama fenkölt érzelmével írta meg történetét, mely nem óvta meg tévedésektől a részletekben, de azokat az erényes haragkitöréseket adta tolla alá, mely őt a zsarnokok rémképévé avatta örökidőkre. Sueton alapos képzettség mellett készült pontos és páratlan életirói szerepére. Plinius, e fenkölt gondolkozásu, szabadelvű, humánus, könyörületes⁴ finom ember, iskolá-

¹ Plin. *Lev.* III. 11. Ne induljunk Philostrates után, aki főleg az ő *Apolonius élete* cziniű művében teljesen hamis világításban tünteti fel e kiváló emberek jellemét s theosophiával vádolja őket, a mivel nem bírtak. Lucian is inkább regélője, mint történetírója a bölcsészeinek.

² Plin. *Lev.* I. 10; V. *Epist. Manuel.* XXL 1; Arrián *Dissert. Epict.* IV., VIII. 15; Philostrat. *Soph.* L, VII. 3; XXV. 11; Dio Cass. LXIX. 8.

³ L. munkáit és Philostrates *Soph.* I. VII.

⁴ Plin. *Epist.* I. 19; IV. 22; VI. 3, 32; VII. 18.

kát, nyilvános könyvtárakat alapít;¹ akár egy francia a XVIII. század szeretetreméltó társadalmából. Juvénálnak a declamációban őszinte, a bűn festésében erkölcsös költő műveiben a humanitás gyönyörű hangja csöndül meg² és botlásokkal telt élete daczára a római férfias érzelmek vonul azokon végig. Olyan volt ez, mint a görög és az itáliai génius együttes működése által megalkotott intellectualis szép kultúrának másodvirágzása. Ez a cultura már tényleg haldoklott; de halála előtt még egyszer utoljára hajtott ki leveleket és virágokat.

A világ tehát elvégre azon az utón haladt, mely az ész kormányzatához vezet. A bölcsészet száz esztendő alatt élvezetében lép azon jognak, hogy a népeket ő tegye boldoggá. Egész sora a kiváló törvényeknek, a római jog legjobb része került ki e korból. A nyilvános segély munkája megindul; a gyermekekre kiváló gondot fordít az állam.³ Valódi erkölcsi érzés lengi át a kormányzatot; a XVIII. század előtt sohasem tettek annyit az emberiség sorsának javítása érdekében. A császár isten, a ki bejárja a földet s a merre megy, jótétemények jelzik futását.

Ez az uralom azonban sokban elüt attól, amit mi a szabadelvű kormányzat lényegének tekintünk. Parlamenti, vagy képviseleti intézmények némi nyomait is hiába keresnénk abban;¹ a világ állapota nem tudott volna ilyesmit elviselni. A kor politikusainak nézete abban áll, hogy a hatalom, bizonyos természetes megbízás alapján a becsületes, a komoly, a mérsékelt embereket illeti meg. A kijelölést a fátum csinálja;² s ha e kijelölés megtörtént, a császár úgy kormányozza a birodalmat, miként a kos vezeti a saját nyáját és a bika a magáét.³ Emellett a nyelv teljesen republicanus. E kitűnő fejedelmek a legjobb akarattal a világon egy az összes polgárok természetes egyenlőségén alapuló állam megvalósításán dolgoznak,

¹ Felirat (helyreállítva Mommsen által) Borghesinél *Cevr. com pl.* IV. p. 119; *Bibi, de l'Éc. des hautes eludes* 15 fasc. p. 86—87. V. Plin. *Lev.* I. 8; IV. 13. Sat III., X. 78, 8 1; XIII. 190, 198; XIV. IS. 19, 44; XV. 131.

² L. *At apostolok* 323; Dio Cass. LXVIII. 2; Plin. *Pandg.* c. 26 — 28; *Lev.*

³ VII. 31; Spartián *lladr.* c. 7; Capitolin *Anton. Pius* c. 8; Pertinax c. 9. H. Ö. Nerva érmét *Tutela Italiae* (Cohen I. p. 479) s a Traján érmeit (Cohen II. Traján 13, 14, 299, 300 -304, 373. sz. p. 5, 48—49, 60), nem felejtve ki a beneventi diadalívét. El kell ismerni, hogy ez alapításoknál a politikai célzat játszott a főszerepet s nem a könyöriület. Mindenekelőtt a házasságokat akarták megkönnyíteni, az elnéptelenülést megakadályozni és odaadó katonákra szert tenni, (Plin. I. c.) *Congiaria* valának. Orelli Henzen n. 6664. (v. Henzen *Tabula Aliment. Baeb.*)

⁴ *ijubes esse liberos, erim us-* Plinius.

⁵ «*Fatis designatus*».

⁶ Marc. Aurél. *Gondol.* XL, X., VIII. 1.

egy királyságon, mely a szabadság tiszteletén nyugodott.¹ Szabadság, igazság, az ellenvélemény tisztelete voltak legfőbb elveik.² Csakhogy e szavaknak, melyeket a görög respublikák történetéből vettek át s a melyekből az irodalmi emberek táplálkoztak, nem sok értelme volt a kor tényleges társadalmában. A polgári egyenlőség nem létezett. A különbséget a gazdag és a szegény között a törvény írta elő; a római vagy itáliai arisztokratia megőrizte összes kiváltságait, a Nerva által jogaiba és méltóságába visszahelyezett senatus fallal kerítette körül magát; a *cursus honorum* a nemesek kizárólagos kiváltsága. Az igazi római családok ismét visszahódították kizárólagos uralkodó rangjukat a politikában; körükön kívül, nincs emelkedés.

E családok győzelme bizonyára igazságos győzelem volt; mert Nérónak és Domitiánnak gyűlöletes uralma alatt e családok körébe menekült az erény, az öntisztelet, az észszerű hatalom iránti ösztön, az irodalmi és bölcsészeti neveltség; csakhogy a családok, mint az rendszerint történik, igen zárt világot képeztek. A szabadelvű és aristokrata conservatív pártnak műve, Nervának és Trajának trónra-emelése két dolognak vetett véget, a katonai zavargásoknak és a keletiek, a császárok szolgálói és kedvencei befolyásainak. Nem találkoztunk többé felszabadultakkal, egyiptomi és syriai emberekkel, akik megreszkettesseuk mindent, ami jobb vala Rómában. E nyomorultak, akik Caligula, Claudius, Néro uralmának bűneit készségesen szolgálva, úrrá tették magokat, akik trónra lépte előtt³ még Titus kicsapongásainak is bizalmasai és vezetői valának, a megvetés éjjebe merültek el. A keserűséggel vegyes izgalom, melyet a rómaiak egy Herodes Agryppa, egy Tiberius Alexander részére osztogatott kiténtetésekkel szemben mutattak, nem ismétlődik a Flaviusok bukása után.³ A senatus nagyot nőtt; de a provinciák tevékenysége alább szállott; a hivatalos világot környező jégnek megtörésére irányuló törekvések majdnem tehetetlenül pattantak vissza.

A lielleuismus nem veszített; mert tanulékonyasága, illetve kiválósága által a római jobb világot tudta megszerezni magának.⁵ De a judaismus és a keresztyénség megérették a változást. Az I. század folyamán két alkalommal, Néro és a Flaviusok alatt közelítették meg a zsidók és a keresztyének a császári házat s tettek szert abban figyelemreméltó befolyásra. Nervától Commodusig ezer

¹ Marc. Aurél. Gond. í. 14

² *Ibid.* II. 5; VI. 55.

³ Sueton *Titus* 7.

⁴ Juv. I, 129—131; III. 73—78.

⁵ Juvenalis haragja a görögök betódulása ellen (Sat. III. 80. s k.) nem jelent mást, mint a görög parasita által kiszorított itáliai parasitának irigységét.

mértföldnyire maradnak el attól. Egyfelől a zsidóknak nincs többé nemessége: a világfi zsidók, mint a Herodes családtagjai, a Tiberius Alexanderek kihaltak, immár minden israhelita egy-egy rajongó, kit a megvetés örvénye választ el a világtól. A mosaismus a kor legfelvilágosultabb emberei előtt nem egyéb, mint trágárságok, együgyűségek, képtelenségeknek halmaza.¹ A zsidókat egyben babonásoknak és vallástalanoknak, atheistáknak és a legdurvább hitelvek vallóinak tartják.² Cultusok úgy tűnt fel, mint egy felfordított világ, kihívás az ész ellen, fogadalom arra, hogy a többi népek szokásaival ellentétesen legyen szervezve minden.³ Grotesk alakba öntött történetök végnélküli csufondároskodásokra okot adó themából indul ki;⁴ Bachus etikusának egyik formáját látták benne általánosan.⁵ Antiochus, mondták, hiába kísérelte megjobbitani ezt az undok fajzatot»⁶ Az a vád, hogy mindent gyűlölnék, ami nem ők,⁷ gyilkos hatású; mert különös indokokon alapult s oly természetű volt, hogy a közvéleményt tévedésbe ejtse. Még veszedelmesebb volt ama hit, hogy a proselytát, aki a mosaismust fogadta el, legelőször is arra tanítják, vesse meg az isteneket, irtson ki szívéből minden honfiúi érzelmet, felejtse el szülőit, gyermekeit, testvéreit⁸ A jót tisztán egoismusból cselekszik, erkölcsiségök csak látszólagos; magok közt mindent megengednek.⁹

Traján, Hadrián, Antoninus, Marc-Aurél tehát a messze távolban tartották magokat a judaismustól és a keresztyénségtől. Nem ismerték, nem tanulmányozták őket Tacitus, aki az előkelő világ számára irt, úgy beszél a zsidókról, mint valami exoticus különösségről, melyet azok, akiknek irt, egyáltalán nem ismernek s tévedései ámulatba ejtenek. E nemes szellemeknek a római fegyelemben helyezett kizárólagos bizalma közönyössé tette őket egy tan iránt, melyet különösnek és képtelennek találtak. A történet csak tisztelettel beszélhet ama bátor és tiszteletreméltó politikusokról, akik kihúzták a világot az iszából, ahová azt az utolsó Julius és az utolsó Flavius taszította; de hiányok lakoztak bennök, melyek természetes folyományai voltak állásuknak. Aristokraták, a hagyományoknak,

¹ *Instituta* sinistra, foeda, pravitate valuere . . . Pessinius quisque . . . Mos absurdus sordidusque . . . Teterrimani gentem . . . colluvie . . . pervicacissimus quisque . . . » Tac. *Hist.* V. 5. 8, 12.

² Tac. *Hist.* V. 5, 8, 13.

³ Tac. *Hist.* V. 4.

⁴ Tac. *Hist.* V. 2—4.

⁵ Tac. *Hist.* V. 5. L. Plutarch. *Quaest. conv.* IV. 5, 6.

⁶ Tac. *Hist.* V. 8.

⁷ Tac. *Hist.* V. 5.

⁸ Tac. *Hist.* N. 5. Lásd Juvenal idézett sorait fent

⁹ «Inter se nihil illicituin. Tac. *Hist.* V. 6.

az előítéleteknek emberei ők, olyan angol toryk, akik erejüket ezekben az előítéletekben keresik. Tetőtől talpig rómaiak. Abból a meggyőződésből indulva ki, hogy aki nem gazdag vagy nem előkelő ágyból született, az nem lehet tisztességes ember, nem mutattak idegen tanok iránt oly gyengeségeket, melyek előtt a jóval polgári-sabb Flaviusok elzárkózni nem tudtak. Környezetük, a velők uralomra jutott társaság, Tacitus, Plinins, ugyanazon megvetést érzik e barbár tanok iránt. A keresztyénséget és a hivatalos világot mély árok választja el egymástól az egész II. század alatt. A négy nagy és jó császár teljesen ellenséges indulatot tanúsít e kérdésben s a szörny Commodus alatt találkozunk ismét «keresztyénekkal a fejedelmi házban. Ez erényekben gazdag császárok hibái a rómaiak hibái, túlzó bizalom a latin hagyományban, boszantó makacsság a Rómán kívül is létező tisztesség elismerésében, nagyfokú gög és ridegség a kicsinyek, a szegények, az idegenek, a syrek, mindazok iránt, akiket Augustus megvetőleg görögöknek» nevezett s akiktől elnézte a csúszás-mászást, amit az italiotáknál meg nem tűrt.¹ E megvetett nép megfogja torolni a lenézést, kimutatja majd, hogy neki is megvan a maga nemessége, ő is képes az erényre.

A vallásszabadság kérdése oly alakot öltött, minőt az ókor egyetlen respublicájában sem. Az ős község, mely nem volt egyéb, mint a megnövekedett család, csak egy vallással, mely a községé volt, bírhatott. Ez a vallás majdnem mindig a mythikns alapítónak a cultusa, magának a községnek az eszméje, aki azt nem követi, kizárta magát a községből. Egy ily vallás csak következetes volt, ha türelmetlenül mutatta magát, de már Nagy Sándor oktalanságot követ vala el, Antióchius Epiphanes még inkább, ha egy külön cultus érdekében az üldözés terére lép, minthogy hódítás utján szerzett államaik különböző községekből alakultak, melyeknek politikai létezése megszűnt. Caesárnak bámulatosan éber szelleme megértette ezt. Később a római község szűk eszméje kapott fel ismét, elmosódva és rövid félbeszakításokkal az I. században, jóval hatalmasabban a II. század folyamán. Tiberius alatt Valerius Maximus, ez a közép-szerű kontár, kétszeresen becstelen ember, a meggyőződés oly hangján prédikálja már a vallást, mely bámulatba ejt. Láttuk, hogy maga Domitián hatalmas pártfogásban részesíti a latin culturát, a trón s az oltár- egyesítését kíséri meg. Azonos érzelem volt rugója ennek azzal, mely napjainkban a kevésbé hívőknek egész tömegét fűzi a catholicismnshoz pusztán abból a meggyőződésből, hogy e cultus Franciaország cultusa. Martial és Stacius, a kor botrányos krónikáinak újságírói, kik szívből sajnálták a Néro-féle szép napo-

¹ Dio Cass. LI. 20. V. Sueton Aug. 98.

kát, elkomolyodnak, vallásosak lesznek, tapsolnak az erkölcsök censurájának, a hatalom tiszteletét prédikálják. A szociális és politikai válságok keltik fel rendszerint az efféle visszahatásokat. A veszélyben forgó társadalom a szalmaszálhoz is kapkod. A fenyegetett világ sorakozik, azon meggyőződésből indulva ki, hogy minden gondolat elvégre rosszra fordul, félénkké lesz, mintegy visszafojtja lélegzetét, mert attól tart, nehogy a legcsekélyebb mozdulat ledöntse az ingó épületet, a melybe meghúzta magát.

Traján és utódai óvakodtak megújítani a sötétben botorkáló képmutatás szomorú túlzásait, melyek a Domitíán uralmát jellemzik. Mindamellett a fejedelmek és környezetők a vallási kérdés terén felette conservativeknek mutatták magokat¹ Üdvöt egyedül a régi római szellemben kerestek. Marcus Aurelius, a bölcs, egyáltalán nem ment a babonáságtól. Rideg betartója a hivatalos vallásnak.² A salies papságnak sem volt lelkiismeretesebb tagja. Nurnához akart hasonlítani, származását ő vele hozta kapcsolatba és egész szigorral tartotta be a törvényeket, melyek az idegen vallásokat eltiltották.³ Ájtatosságok a halál küszöbén! Mikor legnagyobb súlyt fektetünk emlékeinkre, c napon tévesztenek meg azok a legjobban. Mennyit ártott a Bourbon háznak, hogy sokat gondolt szent Lajosra és hogy származását Clod vígra és Nagy Károlyra vezette vissza.

A nemzeti vallás e mindenekfölé helyezett ápolásához a II. század nagy császárainál a heteriáktól való félelem csatlakozott, a c o e t u s illiciti-től vagyis társulatoktól, melyek pártokká tömörülhettek a városokban.⁵ Egy egyszerű tűzöl tótestület gyanút keltett⁵ Nem egy családi ünnepélyt zavart meg a hatóság. Traján megkövetelte, hogy a meghívók korlátolt számhoz legyenek kötve és névre szóljanak.⁶ Még az ad sustinendam ten ni or um i u o piam⁷ társulatok is csupán oly városokban vannak megengedve, melyek azokra külön chartát kaptak. Ebben Traján a Caesar óta élt nagy császárok hagyományát követte." Hihetetlen, hogy ily rendszabályokat szükségeseknek találtak volna e nagy emberek, ha azok bizonyos tekintetben nem lettek volna igazolva. Csakhogy a

¹ Plin. *Panég.* 52; Plin. *Epist.* VIII. 24. «Reverere conditores deos et nuinina deorum» II. ő. a feliratot, *Corp inser lat.* vol. III. η. 567. és az *additamenta*; Mént, *des sav. étr. de l'Acad. des inser.* VIII. 1. r. p. 1. k.

² Marc. Aurél. *Gond.* II. 11; VI. 30; IX. 11; XII. 28.

³ Capitolin *Marc. Aurél.* 4, 13, 15. 20, 26, 27, 28, 29.

⁴ Plin. *Epist.* X. 34 (43). 93 (94), 96 (97) kiad. Keim.

⁵ *Epist.* X. 33 (42), 34 (43).

⁶ A X. k. 116 (117), 117 (118).

⁷ A X. k. *Epist.* 93 (94).

⁸ Sueton *Caesar* 42; *Aug.* 32.

II. század administratív szelleme túlzásokba ragadtatta magát. A nyilvános jóttevés gyakorlása helyett abban az alakban, amint abba az állam belekezdett, mennyivel többet ért volna, ha a társulatoknak megadják a cselekvési szabadságot! E társulatok alakítására meg volt a hajlam mindenfelé; az állam igazságtalanul és keményen bánt el velők. Békét akartak minden áron,¹ csakhogy a nyugalom, midőn a hatalom azt a magántörekvések elnyomására alapítja, jóval károsabb a társadalomra, mint magok a forrongások, melyeknek a szabadság teljes feláldozásával útját vágni akarták.

Ebben találjuk meg okát ama látszólag különös tüneménynek, hogy a keresztyénség tényleg sokkal rosszabbul érezte magát a II. század e nagy császárajainak bölcs igazgatása alatt, mint az eszeveszett düh ama csapásai alatt, melyeket az I. század gonosztevői zúdítottak reá. Néró, Domitián dühöngései néhány hétig, néhány hónapig tartottak, átmenő durva erőszaknak, vagy zaklatásoknak tényei valának azok; gyümölcsei egy *fantasticus* és gyanakodó politikának. A keresztyénség feltűnésétől Trajánus trónralépteig terjedő időközben egyetlenegy törvényt sem hoztak a keresztyénség ellen, mely őket a gonosztevőkkel állította volna egy sorba. A *coetus illicitus* léteztek már törvények, de azokat nem alkalmazták oly szigorral, mint később. Ellenben a Trajánoknak, az Antoninoknak fölötté törvényszerű, de fölötté *gubernamentalis* (mint ma mondják) uralma sokkal nyomasztóbb leend a keresztyénségre nézve, mint a zsarnokok vadsága és gonoszsága.² A római ügynek e kiváló gondozói komoly veszélyt fognak látni, nem minden alap nélkül, e hitben, mely lángoló hévvel csüng Istennek országán, visszáján a fennálló társadalomnak. A judaismus és a keresztyénség alapját képező *theocratiai* elemek megrémisztik őket. Határozatlanul, de bizonyára látják, a mit a roskadozó császárság ujjáalkotói a III. században, a Deciusok, az Aurelianusok, a Diocletianusok még tisztábban fognak látni utánuk, hogy választaniok kell immár a császárság és az egyház között; hogy az egyháznak teljes szabadsága a császárságnak a veszte. Kötelességből harcoltak, alkalmazták a kemény törvényt, mely koruk társadalmának létfeltételét képezte. Távolabb állottak tehát ilyenformán a keresztyénséggel való megalkuvástól,

¹ Plin. Lev. X. 117 (US).

² Az apologisták, igaz, nincsenek e nézetben. Tertulliónnáin Néró és Domitián az egyedüli üldözők a szó szoros értelmében, a jó császárok viszonylag jobb indulatot mutatnak a keresztyének iránt (*Apol.* 5.) Meliton szintén így gondolkozik (Fragm. Euseb. H. E. IV., XXVI. c. s köv. (*monoi pánton*). Lactancius szintén (*De mórt persec.* c. 3) H. ö. Theodoret *De cura graec. off.* serm. IX. p. 612. Páris 1642. Szónoki megszokás s rendszeres álláspont rejlik ebben, mely arra irányult, hogy az egyháznál a békét s az üldözés váltakozását a császárság fényével vagy nyomorúságával hozzák megfelelő viszonyba.

mint Néro vagy mint a Flavinsok. A politikusok érezték a veszélyt; örködtek. A stoicismus feszessé vált, a világ nem szült többé gyöngéd, nőies érzelmekkel telt embereket, minő Virgilns. Jézusnak tanítványai immár rideg, hajthatatlan, érveik igazságában hívő emberekkel állanak szemben, akik rendszerint szigort alkalmazni képesek, mert úgy vannak meggyőződve, hogy ekként járva el, az állam érdekében cselekesznek s zavartalan kedélylyel mondogatják egymásnak: A mi nincs hasznára a rajnak, még kevésbbé van előnyére a méhnek.¹

Bizonyára, a mi felfogásunk szerint, Traján, Maré Aurél jobban tesznek vala, ha teljesen szabadelvűek, ha biztosítják az egyesületi szabadságot, ha a testületeknek megadják a jogot, hogy a testület tulajdonát a pártok tagjainak arányában oszthassák meg tagjaik között — a schismaticusok kivételével. Az utolsó pont elégséges lett volna arra, hogy elejét vegye minden veszedelemnek. A III. századtól kezdve már a császárság tartja fenn az egyház egységét, szabályul írva elő, hogy valamely városnak valóságos püspöke az, aki Róma püspökével levelez és akit az utóbbi elismert² Mit vetnek majd fel a felszínre az arianismusnak heves küzdelmei a IV. században? Számptalan és 'orvosolhatlan szakadásokat. A császárok, majd a barbár királyok csak úgy szakíthatták végét a bajnak, ha megtudták állapítani, melyik a valódi orthodox, melyik a canonicus püspök. Az állammal kötelékben nem álló testületek sohasem veszedelmesek az államra, ha az állam valóban semleges, nem avatkozik bíróként a választásokba és a peres viszálykodásokban, melyeket a vagyoni kérdés eldöntése végett visznek elébe, szem előtt tartja a szabályt, hogy a társulati vagyont pro rata ossza fel a tagok között. Ily eljárás mellett a világ békéjét fenyegető összes társulatokat könnyen fel lehet oszlatni, a vagyon megosztása révén ködként párolognak el. A szakadásoknak e téren egyedül az állami tekintély vethet véget; az állam semlegessége gyógyíthatatlan sebeket üt e testületeken. A fölötte hatalmas testületek felosztatására a szabadelvű rendszer a legbiztosabb. íme erre tanított minket a bő tapasztalás. Traján és Marc Aurél azonban ezt nem ismerhették. Az ő tévedésük ebben, valamint annyi más kérdésben, ahol törvényhozási működésüket mi hiányosnak tartjuk, azon tévedések közül valók, melyeket kiigazítani egyedül századok képesek.

A korszak eredménye tehát, mely a keresztyénség számára megnyílt, az üldözés permanens jellege.³ Egy különleges edictumról

¹ Marc. Aurél. *Gondol.* VI. 54.

² Satnosati Pál esete.

³ V. Lactant. *Instit div* V. II. Porphirosnál (Euseb. H. E. VI. XIX. 8). *chrlistianós, paranonios egyértelmű.*

beszéltek, mely kimondotta volna: Non licet esse Christianos,¹ s amelyen alapultak volna az összes üldözések a keresztyének ellen. Ez lehetséges; de ilyesminek feltételezésére egyáltalán nincs szükség. A keresztyének pusztán létezésüknél fogva ellentétbe jöttek az egyesületi törvényekkel.³ Szentségtörésben, felségsértésben,³ éjjeli összejövetelekben⁴ váltak bűnösökké. A császár személye iránt nem mutathattak oly tiszteletet, minővel annak egy loyalis alattvaló tartozott.⁵ Már pedig a felségsértést a legkegyetlenebbül büntették; egyetlen vádlott sem került ki a kiapadót.⁶ Ott volt azután a *flagitia nomini cohaerentia* szomorú osztálya, bűnök, melyeket igazolni nem kellett, melyek ott voltak már a priori pusztán a keresztyén névben s annak viselőjét *hostis publicus*-sá tették. Az efféle bűnök ellen eljárni hivatalos kötelesség.⁶ Ilyen természetű volt a gyűjtogatás vádja is, mely a 64. évek emlékeinek hatása alatt minduntalan megújult és a melyet az apocalypsisek által a végső világégéseknek makacs hangoztatása egyre élesztett Ehhez járult az állandó gyanú, mely titkos fajtalanokdásokról, éjjeli összejövetelekről, a nők, hajadonok, gyermekek bűnös elcsábításáról suttogott.⁷ Innen attól, hogy a keresztyéneket minden bűnre képeseknek tartásuk s minden gonoszságot reájok kenjenek, már csak egy lépés s e lépést a tömeg még inkább, mint a hatóság meg is tette naponként.

Tegyük ehhez a bírának engedélyezett rettenetes önkényt, főleg a büntetés megválasztásában,⁸ és meg fogjuk érteni, miként

¹ Justin *Apol* I. 11; Sulp. Sev. *Chron.* II. 29; Tertull. *A poll.* 21; Origin. Hornéi X. in. *Josu.* 10. S; Iamprid *Alex. Sev.* 22; Lactanc. *De mórt persec.* 34. L. Boissier *Revue archeol.* 1876. jlin.

² L. az apostolok, p. 354 s köv.

³ Tertull. *ápol.* 10, 35: *ad. Scap.* 2.

⁴ Cic. *De legibus* II. 9; Pavlus *Seat.* V. XXIII. 15; Porcius Latro *Decolom in Calip.* c. 1^f.; Plin. *Rpist.* X. 96 [97]; Minucius Felix *Cd.* 8. Tertull. *Ad uxorem* II. 4; *De corona mill.* 3; *De fuga in persec.* 19. I.ásd különösen Minucius Felix Oct. 8. Alább.

⁵ Ruinart *Acta sinc.* p. 82, 87, 150, 217, 463 (1713. kiad.)

⁶ Lásd az *Antikrisztus* 163 ol. Paulus: *Sentent.* V. XXIX. 2. Suet. *Aug.* 27., Animian Marc. XIX. 12. Cod. Just. 1. 4. *Ad legem Júliám* máj. (IX. 8.) 1, 16. *De quaest* IX. 41.

⁷ In reos majestatis etpublicos hostes omnis homo miles est; ad socios, ad conscios usque inquisitio extenditur.» Tertull. *Ápol.* 2, 35, 37; Ruinart *Ada sinc* p. 82, 217. H. ö. *Digest.* 1, 7; *De re militari* (XLIX. 16; Cod. Just. I. 1. *De bonis libert.* (VI. 4); *Codex Theodos.* 1. 6. és 11; *De malef et. mathem.*, (IX. 16); V. Ö. *Antikrisztus* p. 185. I., még Vulc. Gall., *Avid. Cass.* 7; Spartián *Sev.* 14; Lamprid *Comm.* 18; Aurél Victor *Caes.* XVII. Alább még erre bővebben visszatérünk.

⁸ Tatián *Adv. gentes* 33; Min. Felix *Cctav.* 8, 9, 28.

⁹ *Digest.* 1, 6. *Ad, leg. Jul. pecul.* (XLVIII. 13.) v. 4. §.

keletkezhetett minden különös törvényes intézkedés nélkül¹ ama mélyen elszomorító állapot, melyet a római császárság története az ő legjobb napjaiban előttünk feltár. A törvény alkalmaztassák több vagy kevesebb szigorral, de maradjon törvény. Ez állapot mint lassan emésztő láz tart majd a II. századon keresztül, a III. század bőszült túlzásának és enyhültségének időközeivel. A IV. század első éveinek borzasztó kitörése jelzi utolsó fellobanását, zárkővét pedig a milánói edictum 313-ból. A római szellemnek minden újjászületése a hitüldözés megkétszereződését jelenti. Azok a császárok, akik különböző kísérletek révén a császárságot új életre kelteni igyekeznek a III. században, a hitüldözők. A türelmes uralkodók, Alexander Severus, Philippus pedig azok, a kiknek ereiben nem római vér folyik, s akik a latin hagyományokat a kelet cosmopolitismusának áldozták fel.

Tiszteld az istenséget mindenben és mindenütt, a haza szokásaival megegyezően s kényszeríts mindenkit arra, hogy őket tiszteljék. Gyűlöld és büntesd az idegen szertartások után futókat, nemcsak az Istenek iránti tiszteletből, hanem főleg azért, mert azok, a kik új istenségeket hoznak be, idegen nézeteknek a magját vetik el ez által, mely összeesküvésekhez, szövetkezésekhez, társulásokhoz vezet, oly dolgokhoz, melyek semmikép sem egyeznek meg a monarchiával. Ne engedd meg senkinek, hogy atheismus s magia után fusson. Az istenség szükséges; nevezd ki tehát hivatalból haruspeket és augurokat, akikhez forduljanak azok, akik tanácsukat akarják kikérni, de ne törd meg a varázslókat, mert efféle emberek, midőn csekély igazságokat a hazugságok özönével hígítanak fel, lázadásra uszítják a polgárokat. Még inkább áll ez azokról, akik bölcsészeknek mondják magokat; őrizkedjél tőlük; nincs oly gonosz, amit azok egyesekkel s a néppel el ne követnének.³

Íme ily szavakba önti az Antoninusokra következő nemzedéknek egy államférfia vallási politikáját Miként egy hozzánk közelebb álló időben az állam ügyes sakkhuzást vélt cselekedni azzal, hogy hatalmába kerítette a babonát, hogy azt rendezze. A municipiumok delegatio révén ugyanazon joggal éltek.⁴ A vallás nem volt több, mint egyszerű rendészeti ügy. Egy tökéletes megsemmisülést rendszer, melyben minden mozgalom el van fojtva s minden embert

¹ L. különben Lactancius *Inst. dir.* V. II. és Le Blant úr értekezését az Ulpian *De officio proconsulis* művének helyreállításáról (*Compt. rend. de Acad des inser.* 1866. p. 358 s k.)

² *Kaina tina daimonia.* H. ö. *Csel.* XVII. 18. A viennai egyház lev. Euseb. H. E. V. (*xené kai kainf thréskeia*) Arnob. *Adv. not.* II. 66,

³ Dio Cassius, Maecenas szájába adott költött beszéd (LII. 36.)

⁴ Ossunai bronzérmet. *Journ. des sav.* 1876 nov. p. 707, 710.

veszélyesnek tartanak, ahol a külön álló egyén vallási kötelék nélkül a többi emberekkel nem egyéb, mint tisztán a kormánytól függő lény, — a kicsinyes arányokra összezsugorodott család és oly állam közepette — mely igen nagy ahhoz, hogy hazául szolgáljon, hogy közszellemet ébreszsen, hogy megdobogtassa a sziveket: ime ez volt amaz eszmény, melyről álmództak. Mindaz, ami megragadhatta, meghathatta volna az embereket, büntett számba ment,¹ melyre halál vagy száműzetés várt. A római császárság tehát megölte az antik életet, megölte a lelket, megölte a tudományt, megteremtette a nehézkes és korlátolt szellem iskoláját a szűk látókörű politikusoknak, akik a babonaság elnyomásának ürügye alatt a valóságban a theokratia diadalát segítik elő.

Nagy szellemi hanyatlás volt eredménye ez erőfeszítéseknek oly vallásra való terelés érdekében, melyet többé senki sem vallott. Bizonyos banalitás honosait meg a hitelvekre vonatkozólag, mely megfosztotta azokat minden komoly vonástól. A szabad gondolkozóknak tulbó sora, az első században Krisztus előtt és után,² egyre gyérült s végre eltűnt. A latin nagy irodalomnak fesztelen hangja kivész és helyét nehézkes hiszékenység foglaljad. A tudomány világa egyre gyöngébben pislog. Seneca halála óta egyetlenegy teljesen rationalista tudós sem élt. Idősebb Plinius kutató szellem, de minden kritika nélkül. Tacitus, ifjabb Plinius, Sueton egy szóval sem nyilatkoznak kárhóztatólag a legnevetségesebb képzelődések esztelensége fölött. Ifjabb Plinius még a kísértetek gyerekes történetébe is hisz.³ Epictét a fennálló cultus gyakorlatát írja elő kötelezőleg.⁴ Még egy oly frivol író is, minő Apuleius, szigorú conservativ hangon beszélteti tollát, ha az istenekről ír.⁴ Egyetlenegy ember volt olyan e század közepe táján, aki a természetfölötti dolgokban ügylátszik, nem hitt, Luciánus. A tudományos szellem, mely a természetfölöttinek a tagadása, igen kicsiny körre szorítkozott; á babona hódított meg mindent, zsibbasztotta meg az ész

¹ »Qui novas et usu vei ratione incognitas religiones inducunt, ex quibus aninii hominum moveantur, honestiores deportantur, humihores capite puniuntur Paul. *Sent.* y. XXI. 2. V. Digest. 1. 30 *De poenis* (XLVIII. 19).

² Siquis aliquid fecerit quo leves hominum animi superstitione numinis tererentur, Divus Marcus hujusmodi homines in insulam relegari rescripsit. E rescriptum bizonyára oly cselek vényekre vonatkozott melyeket Julius Capitolinusnál olvasunk. *Ant. Phil.* 13.

³ Jusson eszünkbe Caesar, Lucrecius, Cicero, Horatius stb. I., p. o. Cicero *De nat. deorum.* II. 2. Egyedül Juvenalis fejezett ki hitetlenséget a római társadalom emberei közül Hadriánig, egész szabadon.

⁴ *Eph.* VII. 27.

⁵ *Manuel* XXXI. 5.

⁶ *Florida* 1, 1; *De magia* 41, 55, 56, 63,

Ugyanakkor, midőn a vallás megrontotta a bölcsészetet, a bölcsészet a természetfölöttivel fogott látszólag kezét.¹ Együgyű és üres, csalafintasággal kevert theosofia jött divatba. Apulejus nemsokára így fogja hívni a bölcsészeket: az összes isteneknek papjai;² Abo-noti Alexander a szemfényvesztő dús fényében fürdő cultust fog alapítani. A vallási szédelgés, a bölcsészet hamis zománczával befuttatott thaumaturgia jött divatba. Tyanei Apolloniusban találjuk meg a legelső példát e nemből, bármily nehéz is megmondani: mi volt a valóságban e sajátságos alak. Később egy vallásalapítót, olyan félisten-bölcsészt láttak benne.³ Az emberi szellem oly annyira aláhanyatlott, hogy egy nyomorult varázsló, aki Traján alatt csupán Kis-Ázsiának söpredéke között aratott sikert, száz esztendő múlva szégyenpirt nem ismerő írók révén, akik egy teljesen hiszékeny közönség mulattatása végett huzakodtak elő vele, elsőrangú személyiséggé, emberi alakot öltött istenné nőtte ki magát, akit Jézushoz hasonlítani mertek.¹

A köznevelésre nagyobb gondot fordítottak a császárok, mint a Caesárok, vagy akár a Flaviusok;⁵ csakhogy ez pusztán az irodalomra szorítkozott. A szellemnek fegyelmezettsége, melyet a tudomány teremt meg, nem sok hasznot látott abból. A bölcsészettel különös előszeretettel foglalkoztak Antoninus és Marcus Aurelius,^{1'} de azt a bölcsészetet, mely az életnek legmagasztosabb célja, mindennek végső foglalatja, nem taníttatta az állam. A tanítással külömben is nem igen rokonszenvezett a nép. Valami elvont, valami fenséges volt az, mely meghaladta az ő felfogását és minthogy másfelől a templom sem nyújtott semmit amaz erkölcsi oktatásból, melyet az egyház később teli marokkal szórt szerte, a társadalom alsó osztályai siralmas elhagyottságban sínylődtek. Emiatt azonban nem érheti gáncs a nagy császárokat, akiknek a lehetetlen, az antik civilisatio megmentése nem sikerült. Nem volt hozzá idejük. Egy este, miután

¹ Apulejus. *De Deo Socratis* 17.

² De magia 41.

³ Ha tyanei Apollonius komoly ember lett volna, ez esetben Plinius, Sueton, Aulus-Gellius révén mindenesetre isinernők, mint ismerjük Euphratest, Musoniust s más bölcsészeket, kikről Philostrates teljesen elcsavart képet festett, bőgji leírásában saját közönségének Ízléséhez alkalmazkodják. Lucián (*Alexand.* 5.) és Apulejus (*De magia* 90) Apolloniusról már regényes elbeszélések után beszélnek, valószínűleg bizonyos Moeragenes után (*Philostr. Apoll.* I., III. 2; *Örig. Contra Cels.* VI. 41). Ez iratok szerint Apollonius varázsló és kalandor.

⁴ Lamprid Alex. Sev. 29.

⁵ L. Az *Apostolok* p. 329. Hadriánról 1. Spartian *Adr.* 1t>; Aurél. Vict. *Caes.* XIV. 2, 3.

⁶ Capitolin *Anton. Pius* 2; Philostrat. *Vitae soph.* II., II.

végig szenvedte a szónokok beszédözönét, akik végtelen dicsőséggel kecsegtették, ha a bölcsészeire téríti a világot, a következő sorokat jegyezte fel naplójába Marc-Aurél: «Az egyetemes ok rohanó ár, ¹ mely magával ragad mindeneket. Mily együgyűek ezek az állítólagos politikusok, akik a bölcsészet elveivel hiszik szabályozni az ügyeket! Apró gyerekek mindnyájan, akiknek ott csillog még a takony az orruk alatt ... Ne hidd, hogy Plátó respublicája létezett valaha; elégedjél meg azzal, ha kisebb dolgokon javíthatsz s ha sikert aratsz, ne hidd, hogy kicsiny dolgot végeztél. Kicsoda változtathatja meg; valóban az emberek belső tulajdonságait? És a szívek s a nézetek megváltoztatása nélkül a többi mirevaló? Rabszolgákat és hypocritákat fogsz teremthetni csupán ... A bölcsészet alkotása egyszerű és szerény; félre e nagyhangú zagyva beszédekkel.» — Oh! te derék ember!

Végeredményében a II. század e társadalma minden hiányai mellett is, haladó társadalom. A szellemi hanyatlás mellett erkölcsi haladást találunk, mint az a francia társadalom felsőbb osztályaiban megy végbe napjainkban. Az emberszeretet, a szegények segélyezése, undor a látványosságok iránt,² ez eszmék foglalnak tért mindenfelé.³ Amíg ez a kitűnő szellem intézte a császárság sorsát, vagyis Marcus Aurelius haláláig, a keresztyénség ügye döcögve halad előre. De ellenálhatlan mozgalommal tört előre azonnal, mihelyt a III. században az Antoninusok elvei feledésbe merültek. Mondottuk: Nerva, Traján, Hadrián, Antoninus, Marcus-Aurelius száz esztendővel hosszabbították meg a császárság életét; bátran kimondhatjuk azt is, hogy száz esztendővel vetették vissza a keresztyénségnek diadalra jutását is. A haladás, melyet a keresztyénség az I. és a III. században tett, egy óriásnak lépése ahhoz képest, melyet a II. században felmutatni tud. A II. században a keresztyénség hatalmas vetélytárssal állott szemben, a praktikus bölcsészettel, mely rationalis utón munkált az emberi társadalom megjavításán. Commodustól kezdve az egyéni önzés s a melyet az állam egoismusának is nevezhetünk, az eszményi aspiratióknak csakis az egyházban enged helyet. Az egyház a szív és a lélek egész világának menedékévé leend akkor; nemso-kára azután a civilis és a politikai élet szintén az ő kebelében nyújt egymásnak kezét.

¹ Marc. Aurél. *Gond.* IX. 29.

² Epictet. *Manuel.* XXIII. 10; Marc. Aurél. *Gond.* VII. 3.

³ Plin. *Epist.* X. 94. V. Mommsen *Inter, regni Neap.* 454b; Orelli 114, 6042, 6669. L- *Az apostolok* p. 320.

TIZENNYOLCZADIK FEJEZET.

Ephesus. — János aggkora. — Cerinthos. Docetismus.

A kétely, mely e történettől sohasem marad távol, mindig átlátszhatlan ködbe borul, valahányszor Ephesusról s az ott dülő titkos szenvedélyekről van szó. Mi valószínűnek¹ fogadtuk el a hagyományon alapuló nézetet, mely szerint János apostol, túlélve Jézus tanítványainak legnagyobb részét, kikerülve egymásután a római és a judeai viharokat, Ephesusba vonta meg magát s itt élt magas kort érve el — Ázsia összes egyházainak tisztelete által környezetten. Iréneust, midőn azt mondja, bizonyosan Polykarp után, hogy az agg apostol Trajánus trónrajutásáig volt életben, szintén meghallgatásra kell méltatnunk.² Ha e tények igazak, fontos következményeket vonnak magok után. A megkínóztatás emléke, melyen Rómában esett volna keresztül János, még életében a vértanúk közé³ sorozta őt és ebben testvérel, Jakabbal tette hasonlónak.⁴ Ha egybehasonlították Jézusnak szavait, ahol kijelentette, hogy a nemzedék, mely hallgatja őt, nem fog elmúlni, mielőtt ő meg nem jellennék a felhők között,⁵ ama nagy korról, melyet az egyedüli apostol, aki még életben volt, megélt, csak következtetések maradtak, ha azon gondolat ötlött eszökbe, hogy e tanítvány⁶ nem fog meghalni, azaz megfogja látni Isten országának eljövételét, mielőtt meghalna. János beszélt vagy' hinni engedte, hogy a feltámadt Jézusnak erre vonatkozólag titokzatos beszélgetése volt Péterrel.' Mindez csodás

¹ Az *Antikr.* p. 551 S k.

² Irén. *Adv. haer.* II., XXII. 5; III. III. 4. V. Örig, *la Geo.* Opp. II. p. 24; Euseb. *Hitt. eccl.* III. 23; *Chron.* p. 162—163; Schoene *Chron. pasc.* p. 251, 252; *Epiph. haer.* XXX. 24; sz. Jeroni. *In Gal.* VI. 10; *De virit Hl.* 9.

³ János tiz-tizenkét évvel lehetett fiatalabb Jézusnál. Traján trónraléptekor tehát nyolczvanhat vagy nyolczvannolcz éves lehetett.

⁴ A hitvalló akkoron a. ni. vértanú. Hegesipp. Euseb. H. E. III., XX. 8.

⁵ L. *Antikr.* p. 209, 562—563. V. Márk. X. 39; Máté XX. 23; *Apoc.* I. 9. Márk sorait János halála előtt kellett leírniok.

⁶ Márk IX. 39; Máté XVII. 28.

⁷ Ján. XXI. 20 s köv.

dicsfényvel vette körül még életében Jánosnak alakját. A legenda reá nézve már sírja előtt elkezdődött.

Az öreg apostolt utolsó, mysticus homálylyal környezett életében számosan vehették körül. Csodatevéseket tulajdonítanak neki, még halottakat is támasztatnak fel vele.¹ A tanítványoknak egész csoportja sürgölődött körülötte. *Mi ment végbe e benső asztalkor körében? Micsoda hagyományokat dolgoztak ott fel? Miket beszélhetett el ott az agg apostol? Nem enyhült-e utolsó napjaiban amaz erős ellenszenve, melyet Pálnak tanítványai iránt mindig mutatott? Elbeszéléseiben nem sikerült-e neki, mint az nem egyszer történt meg vele Jézus életében, maga részére venni birtokba a legelső helyet mestere mellett, magát helyezni szívéhez a legközelebb? Azok a tanok, melyeket később János-féle tanoknak mondtak, ott forrtak-e már a koros, fáradt mester s a fiatal, az egyszerűséget hajhászó szellemek között, akik talán arról igyekeztek meggyőzni az öreg embert, hogy az oly eszméket, melyeket az ő számlájára Írtak, mindig a magáénak vallotta? Nem tudjuk, s ez egyike a legsúlyosabb nehézségeknek, melyekkel a keresztyénség eredeténél találkozunk. Ezúttal nem csupán a legendák bizonytalanságát és túlzását kell vádolnunk.² Ennek az ephesusi egyháznak az ölében valószínűleg a képmutatás és a jámbor csalás szervezkedett párttá, ami e zavaroknak tisztázására hivatott kritikának feladatát különösen kényessé és bajossá tette.

Philó azon időtájt, midőn Jézus élt, a judaismusnak oly bölcsészeiét fejtette ki, melyet bár az Israel nagy gondolkozóinak már megelőző szemléletei által volt előkészítve, az ő tolla öntött megállapodott formába. E bölcsészeinek alapja némi elvont metaphysica, mely az egységes istenségbe különböző lényeket plántál és az isteni Igéből (görögül logos, syr-chaldeai nyelven mémera) az örökkévaló Atyától bizonyos tekintetben elkülönzött elvet formál.³ Aegyptom,⁴ Phönícia,⁵ ismerték már efféle megkettőződését egy azon Isten-

¹ Apollonius Euseb. H. E. V., XVIII. 14.

² A János aggkoráról szóló történetkék nem igen eredetiek; legnagyobb részük az állítólagos János-féle levelek mintájára fogalmazták. Alex. Kelemen Euseb. H. E. III. 23; Apollonius Euseb. H. E. V. 18; Cass. Ján. Coll. XXIV. 21; sz. Epiphan. XXX. 24; Sozomen VII. 26; sz. Jerom. *De viris ill.* 9; in *Gál.* VII. 10; Sevill. Izidor (?) *De ortu et obitu patrum.* c. 43; sz. János Actái (Leucius), kiad: Tischendorf (*Acta Apóét. Apocr.*) 10—11. § (v. Migne *Diet. de Apocr.* II. 557), Márk. XVI. 18. után, V. *Antkrleeteu* p. 347 s köv.

³ L. *Jdzue élete* p. 257 s köv.

⁴ De Rougé *Revue arch.* 1860. jun. p. 357; Mariette *Mém. eur la mért d'Apie.* (Páris, 1856).

⁵ Istenségek e névvel: «Bál», «Bál arcza» stb. L. *Journal atiat.* 1876. aug—szept és decz.

nek. A mindenfelől elzárt könyvek állíthatták fel a felsőbb lények teológiáját a keresztyénséghez hasonló bölcsészetben.¹ Jézus, úgylátszik e szemléleteken kívül állott, melyek, ha ugyan ismerte őket, kevés varázst gyakorolhattak az ő költői képzeletére és az ő szerető szívére. De már iskoláját mintegy megszólva tartották: Apollos, úgy lehet, szívesen elmerült beléjük; Pál apostol életének utolsó szakában sokat foglalkozhatott azokkal.² Az Apocalypsis az ő diadalt arató Messiását e titokzatos néven nevezi: *Logos tou Theou*.³ Az orthodox judaismus szelleméhez hű maradt zsidó-keresztyénség csupán fölötté korlátolt mértékben engedte behatolni kebelébe az efféle eszméket De midőn a Syrián kívül eső egyházak mindinkább kibontakoztak a judaismusból, az új szellem ellenálhatlan erővel hatolt közéjük s haladt tökélesedése felé. Jézus, akiben híveinek többsége eleinte nem látott egyebet profétánál, Istennek fiánál, akit a leg-rajongóbbak tartottak Messiásnak vagy amaz ember fiának, akitál Dániel a jövőbeli megjelenések ragyogó központjává emelt, immár a Logos, az Ész, Istennek Igéje. Ephesus volt úgylátszik ama hely, ahol Jézusnak ily irányú szerepeltetése legmélyebb gyökeret vert és a honnan az a keresztyén világban elterjedt.

Nem is János az egyedüli apostol, akihez ennek az új tannak ünnepélyes kihirdetését fűzi a hagyomány. János körül a hagyomány szerint e tan viharokat keltett, szorongásba hozta a lelkiismeretet, schismákat és anathémákat vont maga után. Ezen időtájt, melyhez elérkeztünk, (98 év) kezdett szerepelni Ephesusban,⁴ Alexandriából jöve, mint egy másik Apollos, egy ember, aki a távollevő nemzedéknek, úgy tűnt fel, mintha közeli viszonyban állott volna Ápol-tassál. Cerinthust⁵ értem, akit mások Mérinthusnak hívtak, anélkül, hogy tudnók: milyen szójáték rejlik ez assonantia alatt⁶ Miként Apollos, Cerinthus is zsidó eredetű, aki mielőtt ismerni

¹ Menard Henne» *Trinnegisto*» (Paris, 1866).

² L. *Antikriszt*. p. 74 s köv.

³ Antikrisztus p. 443.

⁴ Feltehető, hogy az Ap. Csel. XX. 29—30. Cerintosra vonatkozik. L. *Pad! apostol* p. XXXII.

⁵ Irén. *Adv. finer*. I.. XXVI. 1; III. XI. 1, 7; Philosophum VII. 7, 9, 33, 34, 35; X. 21, 22; Cains Eusebnél H. E. III. XXVIII. 2, 3; Alex. Dénes Eus. H. E. III. XXVIII. 4, 5. és VII. XXV. 8-5; Tertull. *Praescr.* c. 48; sz. Epiphani. haer. XXVIII.; XXX. 3, 26; LI. 3, 4, 6; a Tertulliánnak tulajdonított *Értekezés az összes tévtanok ellen* (kiad. Oehler); c. 3; Theodoret *Haeret.* Jab. II. 3; Philaster e. 36, 60; sz. Jeroni. *De virit ill.* 9; *Adv. luciferidnos* c. 9. p. 304—305; Mart. IV. 2 r.; Epist. 89 (74) col. 623 t. IV. 2 r.; sz. Ágoston (ut fertur) *De haeresibus* 8 (Opp. t. VIII.) Naz. sz. György *Orat.* XV. 8. p. 460 (Páris 1778).

⁶ Epaph. haer. LI. 6, különbséget tesz Cerinthus és Merinthus között.

tanulta volna a keresztyénséget, a zsidó alexandriai bölcsészeinek volt odaadó híve. — Jézusnak hitét teljesen elütőleg fogta fel a jámbor Israeliták rendszerétől, akik Istennek királyságát a názáreti idylllel megvalósítva látták, valamint a jámbor pogányok rendszerétől is, akiket bizonyos titkos ösztön a judaismusként ez enyhébb formája felé hajtott. Szelleme különben nem nagy megállapodást mutat, s az egyik szélsőségtől a másikig szívesen csapóig. Majd az ebioniták felfogásához hajlik,¹ majd a millenarismushoz,² majd a tiszta gnosticizmus légkörében csapóig, majd Philóval fog kezdet. A világnak terem tője és a zsidó törvénynek alkotója, Israelnek Istene nem az örökkévaló Isten, hanem egy angyal, olyan demiurgos, aki a mindenható fő Istennek alárendeltje. E fő Istennek szelleme, melyet hosszú ideig nem ismert a világ, a Jézusban nyilatkozott meg. Cerinthus evangyélioma a héberek evangyélioma,³ de kétségkívül görög szöveggel. Ez evangyéliom egyik jellemző vonása a Jézusnak inekkereszteltetéséről szóló elbeszélés, mely szerint e pillanatban egy isteni szellem, prófétai szellem szállott alá Jézusba s oly méltóságra emelte őt, melylyel megelőzőleg nem bírt Cerinthus szintén úgy gondolkozott, hogy Jézus egészen megkeresztelkedéseig egyszerű ember volt csupán, az igaz, hogy a legigazabb, a legbölcsebb ember, a keresztség révén a mindenható Istennek lelke költözött belé. Az ilyenformán Krisztussá vált Jézus azon küldetést nyerte, hogy kinyilatkoztassa a legfelsőbb Istent az ő prédikációja és csodái által, de e nézőpont mellett, nem volt már igaz, hogy Krisztus szenvedett volna a kereszten. Krisztus, aki természetől fogva szenvedéstől mentes, a kínszenvedés előtt elvált az ember Jézustól; az utóbbit feszítették keresztre, <az halt meg, támadt fel egyedül. Egyébként Cerinthus a feltámadást is tagadta s azt állította, hogy Jézus a többiekkel fog feltámadni majd az ítéletnapon.

E tan, melynek csirájával már több ebionim családnál találkoztunk⁴ a Jordánon túl Ázsiában⁵ s a melyet ötven esztendő után Marción és a gnosticusok hatalmasabb erélylyel fognak újból a felszínre vetni, irtózatot botránynak tűnt fel a keresztyén lelkiismeret előtt Azzal, hogy Krisztust, e fantasticus lényt, elválasztották Jézus-

¹ Philast. eh. 37.

² Alex. Caius és Dénes (1. c. v. Ál Aug. haer. 8) vannak egyedül e nézetben. E két sajtáságos hely arra látszik mutatni, hogy az Apocalypsiszt némelyek Cerinthusnak tulajdonították, aki Jánossal takarózkodott volna. V. Epiph. haer. LI. 3—4; Theodoret *Haeret. fab.* II. 3.

³ H. 8. Epiph. XXVIII. 5; XXX. 3, 14, 2G; LI. 6; Philast. c. 36; Ireneus III., XI. 7. csalódnál látszik, midőn Cerinthus tévedéseit Márk evangyélioma hamis magyarázatára vezeti vissza.

⁴ L. fent.

⁵ Epiph. haer. XXX. 18.

tól, kettémetszették Jézust, minden személyiségtől fosztották meg életének legszebb részét, minthogy Krisztus e felfogás mellett, mint valami tőle idegen és személytelen dolog lakozott benne. Érthető tehát, hogy különösen Jézusnak barátjai, azok, akik látták és becézték őt, mint gyermeket, mint fiatal embert, mint vértanút, mint holtat, botránykoztak meg azon. Az ő emlékezetökben Jézus életének minden percében époly szeretetreméltó, époly isteni volt, egészben akarták őt bírni, egészben álmodni felőle. János, ugyálszik, haraggal utasította vissza Cerinthusnak tanait. Gyermekkori emlékhöz ragaszkodó hűsége mentheti csupán ama neki tulajdonított fanatismusra valló néhány vonást, melyek azonban jellemétől nem állhatták távol.¹ Egy napon, midőn egy fürdőbe lépett Ephesusban és ott Cerinthus vette észre: «Fussunk innen, mondotta, az épület azonnal összeomlik, mert az igazságnak ellensége, Cerinthus van benne.»² E lángoló gyűlölet a sectariusok gyűlölete. Aki nagyon szeret, nagyon gyűlöl az.

A Jézus két szerepének összeegyeztetésében mutatkozó nehézség, a gondolatnak visszás volta, hogy a bölcs ember és a Krisztus egy lényben lakozzék együtt, hason képzelődéseket vetett a felszínre azokhoz, melyek hallatára János haragra lobbant E kornak, hogy úgy mondjam, eretnek tana a d o c e t i s m u s. Sokan nem tudtak megbarátkozni a gondolattal, hogy Krisztust fel fesi tették, eltemették volna.³ Egyesek, mint Cerinthus, bizonyos félbenhagyást, szünetelést vettek fel Jézusnak isteni szerepében, mások azt tartották, hogy Jézusnak teste fantasticus volt, hogy egész materiális élete, főleg kínszenvedése csupán látszat.⁴ E képzelődések forrását ama felkapott nézet képezte, hogy az anyag annyi, mint bukás, a szellemnek lealacsonyítása, hogy az anyagi nyilvánulás lealázása az eszmének. Az evangéliumi történet e révén valami ködszerű dologgá párolgott el. Sajátságos hogy az islamisinus, mely nem egyéb, mint a zsidó-keresztységnek bizonyos arab folytatása,⁵ szintén elfogadta ezt az eszmét Jézus felől.⁶ A muszlimok különösen Jeru-

¹ L. *Antih.* p. 347 s köv. .

² Iren. III., III. 4. (Polycárp anecdotája) Euseb. H. E. III., XXVIII. 6; IV., XIV. 6. Epiph. haer. XXX. 24, *Cerinthus* helyén *Ebion-t* ir per *lapsus*. Az anecdotát talán II. Ján. 10, 11. eredetinek tartott sorai után eszeltek ki.

³ «Qui Jesuini separant a Christo, et impassibilem perseverasse Christum passum veró Jesuni dicunt Iren. III., XI. 7.

⁴ E tévedés lerontására irányuló szándék érzik ki a Ján. I. 1. 3; IV. 2, 3; II. Ján. 7; Polycarp. *Epist. ad PhH.* c. 7; ál Ignáczius *Eph.* 7—S; *Troli.* 9, 10; *Smyrn.* 1—8; *Maga.* 8, 9, 10, 11; sz. Jeroni. *Adr luciferianos* 8.

⁵ S nem az arianistuusnak, mint olykor hangoztatják.

⁶ Korán V. 15b; I. Zamakhschari (I. p. 198—199. Bulaki kiad.) és Beidhavi (I. p. 240. kiad. Fleischer) comment, e részre vonatkozólag; v. Maracci

salemben mindig feltétlenül tagadták azt, hogy Isa halt meg a Golgothán, azt állították, hogy helyette mást, aki hasonlított hozzá, feszítettek keresztre.¹ A scheikhek előtt a menybemenetel állítólagos helye az olajfák hegye, az igazi szent helye Jersalemnek Isára vonatkozólag; e helyen tűnt fel utolsó Ízben a szenvedéstől mentes s a szent lehelettől s nem hnsból született Messiás egyesülten a külső alakkal, melyet választott.

Bármiként legyen is, Cerinthus a keresztyén hagyományban olyan Simon Mágus alakká, majdnem mesés személyiséggé, az ebiouita és a zsidó-keresztyén keresztyénséggel vérrokon docéta keresztyénség typicus képviselőjévé nőtte ki magát. Miként Simon Magus esküdt ellensége volt Péternek, Cerinthus halálos ellenfelévé lett Pálnak. Egyazon polczra helyezték őt E b i o η n a l, nemsokára különbséget sem tettek közöttük² és valamint a héberül beszélő zsidó-keresztyénségnek elvont személyesítője az E b i o n volt, úgy Cerinthus is genericus szóvá változott, mely alatt a görögül beszélő zsidó-keresztyénséget értették. Efféle szólamok keringtek szájról-szájra: « Kicsoda merte szemére vetni Péternek, hogy a pogányokat fölvette az egyházba? Kicsoda káromolta Pált mindenfelé? Kicsoda szította fel a zendülést a körülnemmetélt Titus ellen? Ebion, Cerinthus,»³ szólamok, melyek szószerinti értelmezés mellett az igazsággal homlokegyenest azon föltételezést szülték, hogy Cerinthus az egyház legelső éveiben már szerepelt Jerusalemben. Minthogy Cerinthus nem hagyott hátra iratokat, az egyházi hagyomány egyik pontatlanságot a másokra halmozott reá vonatkozólag. Az ellenmondások e szövevényében⁴ nincs egyetlen egy igaz szó sem. Cerinthus a legelső szakadár; szerzője egy oly tannak, mely arra volt szánva, hogy holt ág maradjon a keresztyén doctrina hatalmas fáján. Midőn a keresztyén egyház szembeszállt

Modjir eddin *Jéius tört.* p. 149. Kairó e. p. 152; Tabari I. p. 563, Zotenberg, Weil. *Bibi. Legtnden dér Muselm.* p. 296; Damasc. János *De haeres.* 101. sz. III. Lequien; Enthymius Zigabenus stb. Sylburg. *Saracenicæ sive Moamethicæ* (Heidelberg 1595.J p. 5, 61. Has. össze a mendaiták *Áddm könyvét* I. r. 1 f. a végén.

¹ L. IV. Kötetünket a gnosticusmusra vonatkozólag.

² A Heresiologusok Cerinthus sectáját mindig Ebion sectája után sorozták s ez is bizonyára közreműködött arra, hogy Ebiont létező személyiségnek tartsák.

³ Epiph. XXVIII. 2, 5, 8.

⁴ A keresztyén hagyomány Gerinthusnak két egymástól elütő arczképét hagyta reánk; 1. a millenarius Cerinthusét, tanítványáét vagy szerzőjét az Apocalypsiseknek, Caius és Alex. Dénes után; 2. A gnosticus és zsidóellenes Cerinthusét, Ireneus és a *Philosophumena* után, mely majdnem teljesen Ireneusból folyik.

vele és megtagadta őt, a legelső hatalmas lépést tette meg ezzel az orthodoxia szervezése felé.

A keresztyén theologia tényleg e küzdelmek és e viszályok során fejlődött ki. A szemlélődéseknek alapját Jézusnak személye és az emberre s a benne feltételezett Istenségre vonatkozó sajátságos okoskodások képezték. A gnosticizmust teljesen hasonló eszmemenet veti majd felszínre, s ugyanígy okosodik majd ez is, midőn lerontja Krisztusnak egységét. Az orthodox egyház azonban mindenkor síkra fog szállni efféle tanok ellen; a keresztyénségnek létezése, mely Jézus személyes működésének valóságán nyugodott, forgott kockán.

János e tévedések között, melyek a galileai hagyománytól elütő szellemnek voltak a gyümölcsei, az őt környező tanítványokban talált bizonyára vigasztalást.¹ A legelső helyen² egy fiatal ázsiati találunk, Polycarpot, aki János végső napjaiban harmincz éves lehetett s Krisztus hitére még gyermekkorában térhetett át.³ Az Apostol iránt érzett rendkívüli tisztelete mellett a fiatal ember kíváncsi tekintetével, melyben minden nő, minden átalakul, csüngött Jánoson. Az öreg embernek eleven képe szilárd alakká tömörült lelkében s egész életén keresztül úgy beszélt róla, mint az isteni világból vett látományról.⁴ Élete legnagyobb részét Smyrnában töltötte el és nem lehetetlen, hogy e régi⁵ egyház élére maga János apostol helyezte, mint azt Iréneus állítja.⁶

¹ A szomorú benyomást, melyet a 100 év körül felburjánzott secták és szakadások kelthettek fel, feltalálhatjuk talán a Jézusnak tulajdonított beszédekben Ján. XVII. stb. V. 1 Ján. 1, 17.

² Ignácot és Papiast csupán önkényesen sorozták a János iskolájához. Iren. V. XXXIII. 4. (F.us. H. E. III. XXXIX. 1, 2). Euseb. és sz. Jerom. *Chron.* p. 162—163; Schoene *Mart. Ign.* 3; Cureton *Corp. ign.* p. 221, 252.

³ *Mart. Poiyc.* 9; h. ö. *Antikr.* p. 566—567. A 86. szám Polycarp életrajzára alkalmazható s nem azon időre, mely áttérésétől eltelt. A Polyc. levelének 11. §. noj-ja a smyrnai egyházra vonatkozik, a Philippibelivel ellentétben. Polycarp 155 február 23-án szenvedett vértanúságot. I. *Mem. de l'Arad, des inser.* új sor r. XXVI. 1. r. p. 232 s köv.; *Zeitschrift für die histor. Theologie* 1875. p. 377-305. .

⁴ Irén. *Adv. haer.* III., III. 4. főleg a Elorinushoz irt levél, melynek hiába támadták meg eredeti voltát és a Victorhoz irt levél. Ireneus az ő kevésbé alapos és ítéletre képtelen szellemével általában gyöngye tekintély ugyan, de e helyütt személyes tényekről van szó, oly emberekkel beszél, akik a tényeket ép oly jól ismerik, mint ő. Hazugságot tehát nem lehet feltételezni nála. Elismerjük mindamellet, meglepő voltát annak, hogy a levél s Polycarp *Vértanúsága* nem emlékszik meg Jánosról.

⁵ Apoc. II. 8.

⁶ Irén. *Adv. haer.* III., III. 4; Tertull. *Praescr.* c. 32; Euseb. *Chron.* p. 162—163, Schoene, *Chron. pasc.* p. 257.

Polycárp érdeme, hogy János emlékezete élénk hagyományként maradt fenn Ázsiában és ennek révén Lyonban és Galliában.¹ Polycárp mindazt, amit elmondott az Úrról, az ő tanáról, az ő csodáiról, úgy adta elő, mintha Jézus életének szemtanúitól kapta volna értesüléseit. Rendszerint így fejezte ki magát: Ezt az apostoloktól halottam ...» «Én, akit az apostolok tanítottak s aki többekkel éltem együtt azok közül, akik látták Krisztust ...» stb.² E beszédmódor arra engedne következtetni, hogy Polycárp Jánoson kívül más apostolt is ismert, például szent Fülöpöt.³ Valószínű azonban, hogy ebben némi túlzás van. E kifejezés: «Az apostolok» bizonyára Jánost akar mondani, akinek környezetében különben több ismeretlen galileai tanítvány tartózkodhatott. De épp úgy érthetjük alatta, ha úgy tetszik, Presbyteros Johann est és Aristiont, akik bizonyos források szerint közvetlen tanítványai lehettek az Úrnak.⁴ Ami Caiust, Diotrephest, Demetriust s az istenfélő Cyriát, akiket a Presbyteros levele az ephesusi kör tagjai gyanánt tüntet fel — illeti,⁵ ha e nevekre felette sokat adnánk, könnyen annak tennők ki magunkat, hogy oly egyénekről vitázunk, akiket, mint a Talmud magát kifejezi sohasem teremtettek; — létezésük tisztán mesterséges kéz műve, vagy mint a Cyriáé, félreértésen alapszik.

Mi sem annyira kétséges továbbá, mint az, ami az apostolnak névrokonára, e Presbyteros Johannes-ra vonatkozik, aki utolsó éveiben tűnik fel János mellett és aki bizonyos hagyományok szerint az ephesusi egyház vezetését vette volna át az apostol halála után.⁶ Létezése mindamellettt valószínűnek látszik. A presbyteros valószínűleg az apostolos-tól megkülönböztető czim volt.⁷ Az apostol halála után igen sokáig hívhatták még mindig Presbyterosnak, elhagyva a nevét.⁸ Aristion, akit igen régi források a Presbyteros mellett említenek fel, mint elsőrangú traditionis-

¹ L. e mű VI. kötetét.

² Irén. III., III. 4. és a Florinus levelet.

³ Irén. *Adv. haer.* III., III. 4. és Euseb. H. E. V'. XXIV. 16.

⁴ L. *Antikrisztus* p. 344, 345.

⁵ II. Ján. 1, 5; III. Ján. 1, 9, 12. E sajtószertű levelekre vonatkozólag lásd VI. kötetünket.

⁶ L. *Antikriszt.* p. XXIII—XXVI. 345, 567—568. L. az ellenvetéseket *Jézus élete* p. LXXII —LXXIII. Félő, hogy a III. század egyházi atyáinak törekvése téveszt meg ebben, mely arra irányult, hogy két Jánosunk legyen, az egyik az Apocalypsis, a másik az Evangéliom számára, jól látva, hogy e két művet nem írhatta egy azon kéz.

⁷ A *presbyteros* szó kétértelméről 1. Papias, F.us. H. E. III. XXXIX. 3—4. és Euseb. megjegyzéseit *ibid.*

⁸ Papias, Euseb. *História Eccles.* III., XXIX. 15; II. János és János III. levele init. ·

tát¹ s akit úgylátszik, a stnyrnai egyház visszakövetelt magának,-' szintén talányos alak. Annyi állítható egész bizonyossággal, hogy-volt Ephesnsban egy csoport, melynek tagjai az I. század vége felé Jézns élete utolsó szemtanúinak adták ki magokat. Papias ismerte őket, vagy legalább is igen közel esett hozzájuk; ő gyűjtötte össze hagyományaikat.³

Később egy teljesen sajátos jellegű evangéliom fog majd kikerülni e kicsiny körből, mely ugylátszik teljes bizalmát bírta az agg apostolnak s amely feljogosítva érezte magát talán arra is, hogy az' ő nevében beszéljen. Nehányan e tanítványok közül, akik az apostoli körnek ez utolsó alakját körülvették és mintegy lefoglalták, nem igyekeztek-e már abban az időben, melyhez elérkeztünk és János halála előtt kizsákmányolni a drága kincset, mely az apostolnak rendelkezésére állott? Föltehető,¹ magunk is e nézet felé hajoltunk azelőtt. Most valószínűbbnek tartjuk, hogy a János nevét viselő evangéliomnak egyetlen részét sem írta sem ő, sem egyik vágy-másik tanítványa az 6 életében. Valljuk azonban, hogy János a maga módja szerint szokta elbeszélni Jézusnak életét, mód szerint, mely Batania eredeti elbeszéléseitől nagy-on elüt; bizonyos tekintetben azok fölött áll és a melyben különösen Jézusnak Jerusalemben lefolyt élete nyert bővebb kifejtést⁵ Azt hisszük, hogy János apostol, akinek jelleme fölötte egyéni volt s aki már Jézus életében testvérével együtt Isten országában a legelső helyre vágyott, túl uaivul magának adományozta e helyet elbeszéléseiben. Ha Márk vagy Lukács evangéliomát olvasta, ami valószínű, úgy találhatta, hogy azok nem eleget beszélnek róla, hogy a tekintély, melylyel azok felruházták, nincs arányban azzal, melyet élvezett Hangsúlyozta, mint tudjuk, hogy Jézus őt szerette legjobban tanítványai között; elhitetni akarta, hogy az evangéliumi drámában főszerepet játszott Az öreg embert jellemző hiúsággal saját személyét tolta előtérbe mindenütt s hosszas történeteiben gyakran tűzte ki czéhil magának annak kimutatását, hogy Jézusnak kedvencz tanítványa ő volt, hogy ünnepélyes pillanatokban egyedül ő nyugodott a szívéen, hogy Jézus ő reá bízta anyját, hogy számtalan esetben, a hol a főszerep Péternek jutott, e szerep tulajdonkép az övé volt, Jánosé. Magas kora mindenféle megjegyzésekre nyújtott alkalmat, hosszú élete a Mennynek anyajegye. Minthogy környezetét külömben is nem valami tiszta hit hatotta át és egy kevés szédelgés is elegyedhetett közé, fogalmat alkothatunk

¹ Papias, Hus. III. XXXIX. 4, 5, 7, 14. L. *Az Antikrisztus* 1. c.

² Const it. apóst. VII. 46.

³ Eus. H. E. III. 39.

⁴ L. *Jézus élete* p. LXXVI. és köv.

⁵ L- *Jézus élete* 13 kiad, (s köv.) függelék.

magunknak arról, mily idegenszerű cserjék burjánozhattak fel a jámbor cselszövények e fészkeben egy öreg ember körül, akinek feje talán meggyöngült s aki fölött azok rendelkeztek, akik gondozták.

János az utolsó pillanatig szigorú zsidó maradt, a törvénynek pontos követője.¹ Sok szó fér ahhoz, hogy a Jézus és a Logos azonosságát vitató transcendentális tanokat valaha megértette, de miként az oly iskolákban, ahol a mester magas kort ért el, történik: az iskola nélküle és kívüle halad tova, azt hirdelve, hogy mindenben ő reá támaszkodik. Láttuk: mennyi homály borítja az Apocalypsis eredetét, egyaránt súlyos ellenvetések hozhatók fel úgy a saját-szerű könyv eredetisége, mint azon hypothesis ellen, mely azt apocryphnek jelenti ki. Mit mondjunk a másik szeszélyről, melyet az egyházi hagyománynak egész kara, az alexandriai iskola hirdett oly irányban, hogy az Apocalypsisnek nemcsak nem János a szerzője, hanem azt János ellenfele, Cerinthus irta?² Ugyanilyen homálylyal fogunk találkozni majd a János-féle iratok második sorozatánál, mely nemsokára meg fog jelenni, és az egészből csupán egy világos, az tudniillik, hogy János nem lehet egyszerre szerzője a két sorozatnak, melyet neki tulajdonítanak, a két sorozat közül talán egyet sem irt ő, de annyi bizonyos, hogy a két sorozat nem tőle származik.

Nagy izgatottságot keltett az a nap, melyen behunyta szemét az apostol,³ kiben évek óta összpontosult az egész keresztyén hagyomány és akinek révén még Jézusig s az új ige eredetéig nyúlhattak fel. Az egyháznak összes oszlopai* eltűntek. Az, akinek a közvélemény megígérte, hogy nem hal meg, míg ő vissza nem tér, követte őket a sírba. Embertelen ámitás volt az tehát, és hogy Jézusnak profécziáját igazolhassák, leleményességhez kellett folyamodniok. Nem igaz, mondották Jánosnak barátai, hogy Jézus azt jelentette ki, miként kedvenc apostola életben marad az ő megjelenéséig. Csupán annyit mondott Péternek: «Ha akarnám is, hogy megma-

¹ Ireneus *Adv. haer.* III., XII. 15; Victor levél, Euseb. *História Eccles.* V. 24. A II. században János apostolra hivatkoznak a zsidó szokásokhoz ragaszkodó ázsiáiak, főleg a husvét kérdésében. Polycrates Euseb. *História Eccles.* V. 24.

² L. fent.

³ Jánosnak állítólagos meggyilkoltásáról a zsidók által 1. *Antikrisztus* p. 562—563. A zsidók által ez időszakban fogatosított tildözések dissidens honfitársaik ellen, Ázsiában el nem fogadhatók. Justin állítása (*ApoH.* 31) csakis Syriát illetőleg lehet igaz Bar-Cosiba korában. Ha Euseb s az elődök olvasták volna Papiasban azt, amit Hamartolus mondott, elfogadták vagy legalább idézték volna azt.

⁴ Gal. II. 9.

radjon, amíg eljövök, mit törődő! vele?¹ Határozatlan formula, mely mindenféle magyarázatoknak tág teret biztosított és hinni engedte, hogy János, mint Enoch, Éli, Esdrás, a Krisztusnak eljövételére tartatott fenn.² Ünnepeles pillanat volt ez mindenesetre. Senkisémondhatta többé: «En láttam őt». Jézus és a jerusalemi egyház legelső esztendei a távoli homályban vesznek el. A súly innentől kezdve azokra ment át, akik ismerték az apostolokat, Márcusra és Lukácsra, Péter és Pál tanítványaira, Fülöpnek leányaira, csodás adományainak örököseire. Polycárp egész életén keresztül hordogatta fel azokat az összeköttetéseket, melyek őt Jánoshoz fűzték. Aristion és Presbyteros Johannes ugyanez emlékekből éltek.³ Láta Pétert, Andrást, Tamást, Fülöpöt», íme ez lett a legfőbb czim azoknak szemében, akik a Krisztus eljövetele felől az igazat akarták ismerni.⁴ A könyvek, mint már számtalanszor mondtuk, nem sokat számítottak; a szóbeli hagyomány volt minden. A doctrina és az apostoli hatalmak átruházását úgy fogták fel, mint a mely bizonyos delegatióhoz, ordinatióhoz, conservatióhoz fűződik, mely cselekményeknek legfőbb forrása az apostoli testület. Nemsokára minden egyház oly leszármazással állt elő, melyben a tagok sorozata szakadatlan láncolatban nyúlt fel egész az apostoli korszakig. Az egyházi előlülést úgy fogták fel, mint bizonyos beoltását a lelki hatalmaknak, mely megszakítást nem szenvedett. A papi hierarchia eszméje rohamos léptekkel haladt előre; a püspökség épületéhez mindennap ragasztott egy téglát.⁵

Jánosnak sírját kilenczven év múlva is mutogatták még Ephesusban; valószínű, hogy e tiszteletre méltó emlék fölött épült ki a híressé vált basilica, mely a mai Aia Soluk citadella helyén állhatott.⁷ Az apostol sírja mellett, a III. században egy másik sir volt látható, melyet szintén egy János nevű személyiség sírjának mondtak, ami zavarokra ad majd okot.⁷ Alább majd beszélünk róluk.

¹ Ján. XXI. 21—23. A hagyomány egy része úgy vélte, hogy élve szállt le a sírba, ahol a feltámadásig aluszik. Sz. Ambr. *In Piám.* CXVIII. senn. XX. 12. (Opp. I. col. 1225); sz. Jerom. *Adv. Jovin.* I. c. 2b. p. 1b8; IV. 2. r.; kiad: Martianay; sz. Ágoston *Tract. in Joh. Evang.* 124; Sevill. Izidor *De ortu et obitu patrum* c. 43. Migne t. III. p. 1288 — 1289. (*L. Rév. crit.* 1872. april 6. p. 211, 212.) Toursi Gerg. I. 24.

² V. sz. Hippolyt. *De consum mundi* 21 §. Muspilli, a szász társ. *Berichte* t XVIII. (1866). p. 216—217.

³ Papias Eus. II. E. III., XXXIX. 4. .

⁴ Papias *ibid.*

⁵ Polycrat. Eus. H. E. III. XXXI. 3. és V. XXIV. 3; Alex. Dénes Eus. H. E. VII., XXV. 16; Eus. H. III. XXXIX. 6.

⁶ L. *Pdl apostol* p. 343. 1. jegyz.

⁷ L. *Antikrisztus* p XXIII—XXIV. jegyzet.

TIZENKILENCZEDIK FEJEZET.

Lukács, a keresztyénségnek első történetírója.

Jánossal utolsó tagja tűnt el ama sajtószertű nemzedéknek, mely abban a képzelődésben élt, hogy Istent látta járni a földön és remélte, hogy nem fog meghalni. Ugyanezen időtájt (100 év) jelent meg az az elragadó könyv, mely a legenda kódén keresztül ismergeti meg velünk ábrázatját ez aranykorszaknak. Lukács, vagy a harmadik evangyéliom szerzője oldotta meg e feladatot, mely az ő finom lelkére, az ő tiszta és szelíd talentumára oly varázst gyakorolt. A harmadik evangyéliom és az apostolok cselekedetei élén olvasható élőbeszéd első pillanatra arra látszik utalni, hogy Lukács két könyvre tervezte művét,¹ az egyik tartalmazta volna a Jézus életét, a másik pedig az apostolok történetét, amint azt ő ismerte. Fontos érvek azonban azt a hitet keltik, hogy a két műnek kiadását bizonyos időköz választja el egymástól.² Az evangyéliumi előszó nem utal szükségszerűleg arra, hogy a Cselekedetek megírása is tervbe vétetett. Lehetséges, hogy Lukács e második könyvet csak néhány év múlva csatolta művéhez³ és pedig azoknak kérelmére, akik előtt az első könyv oly nagy sikert aratott.⁴

¹ Csel. I. 1. Proton logon.

² Az *apostolok* XX. s köv. A Timotheushoz írt levél szerzője úgy szól Lukácsról, mint *graphf-ról* (1 Tim. V. 18), és a szerző mindamélt nem ismerte a *Cselekedeteket*.

³ Az erőfeszítések, melyek annak kimutatását célozzák, hogy a harmadik Evangyéliomot és a *Cselekedeteket* nem egy azon író írta, teljesen eredménytelenek. Lásd a két iratnak közös idiotismusait Zellernél, *Die Apóst, geschichte* p. 414. s köv. A könyv egyöntetű (Zeller, p. 387 s köv.) s e körülményből kifolyóan tulajdonítjuk mi azt annak, aki a XVI. 10-től kezdve így ír: *hèmeis*. Mert azon állítás, hogy e *hgineis* a szerző által elbeszélése közé fűzött okmányból jönné, teljesen valószínűtlen. Efféle hanyagsággal csupán irodalmilag értéktelen s alighogy kiadott könyvekben találkozunk: már pedig a *Cselekedetek* sok művészettel megírt munka. A *hínieis* részek kedvencz szólamai azonosak a *Cselekedetek* többi részének s a harmadik Evangyéliomnak szólamaival. L. Klostermann, *Vindiciae Lucanae* p. 48 s k. (Gött, 1866.)

⁴ *As apostolok* p. XXII. s köv.

Megerősíti e feltevést azon felfogás, melyet a szerző, a Cselekedek¹ legelején, Jézus rnybemenetelére vonatkozólag elfogal. A többi evangyéliomokban a Jézus megjelenéseinek időszaka lassanként szétfoslott, végleges megszűnés nélkül. A képzelődés ebben egy végső .színpadí fogásra számított, hogy kibontakozzzék egy oly helyzetből, melyet a végtelenségig folytatni nem lehet E mythos, a Jézus legendájának teljesen megfelelően, lassan és nehézkesen fejlődött. Az Apocalypsis szerzője 69-ben bizonyára hitt a menybemenetelben. Jézus szerinte a menybe szállt és az Istennek trónján foglalt helyet.²

Ugyan e könyvben a Jézus alakja után mintázott két próféta, akiket épügy, mint őt, megölnek, három és fél nap múlva feltámad halot-taiból; feltámadásuk után egy felhőn ellenségeik szeme láttára szállnak fel a menybe.³ Lukács az evangyéliomban függőben hagyja a dolgot; de a Cselekedetek elején már keresett jelenetezéssel beszéli el az eseményt, mely nélkül Jézus élete betetőzetlenül maradt volna. Sőt azt is tudja, meddig tartott Jézusnak síron kívüli élete. Negyven napig, s ebben Esdrás Apocalypsisével egyezik.⁴ A kérdéses iratot olvasók közül Rómában a legelsőék egyike Lukács lehetett, s ez élénk benyomást gyakorolhatott rá.

A Cselekedeteket ugyanazon szellem lengi át, mint a harmadik evangyéliumot:⁵ gyöngédség, türelem, békülékenység, rokon-szenv az alázatosak, ellenszenv a felfuvalkodottak iránt. A szerző ugyanaz, aki e sorokat írta: «Békesség az embereknek és jóakarát!» Kifejtettük már másutt ama sajátságos ferdítéseket, melyeket e kiváló szándék követtet el vele a történeti pontosság rovására és hogy könyve legelső okirata a római egyház szellemének, mely nem sokat törődik a dolgok igazságával és mindenben a hivatalos irányzatokat tartja szem előtt. Lukács a megállapítója annak az örök fictionnak, melyet egyháztörténetnek hívnak az ő ízetlenségével, minden éles követ eltompítani igyekvő szokásaival.” Egy mindig bölcs, mindig mérsékelt egyháznak a priori dogmája képezi elbeszélésének alapját. A lényegét abban keresi, hogy kimutassa, miként Pálnak tanítványai nem egy betolakodónak a tanítványai, hanem tanítványai egy oly apostolnak, mint a többi volt, aki teljes közösségben élt a többivel. A többivel nem sokat törődik. Mintegy idylben játszódtott le

¹ L. *Apóit*, p. XX., XXI. 54—55. A Barnabás levél Írója még azt hiszi, hogy a feltámadás és a menybemenetel egy napon történt. (Barn. c. 15.)

² A XII. 3.

³ A XI. 11.

⁴ IV. Esdr. XIV. 23 s köv. (Vulg.)

⁵ L. *Apostolok* bev. s itt fent.

⁶ L. *Az Apostol*, p. XXIII. s k; XXIV. s k.

minden. Péter alapján egy nézetet vallott Pállal, Pál Péterrel. Az apostoli kört egy gondolat lengte át. A legelső pogányt Péter keresztelte meg; Pál viszont alávetette magát a törvényes intézkedéseknek és ennek nyilvános tanújelét adta Jerusalemben. Bármely határozott nézetnek nyílt bevallása riasztólag hat az elővigyázó elbeszélőre. A zsidókat hamis tanú szerzéssel vádolja, mert Jézusnak egy eredeti mondását idézik s a keresztyénség megállapítójának azon célzatot tulajdonítják, hogy megakarja változtatni a mosaismust¹ A keresztyénség egyszerűen judaismus, avagy valami más, a mint épen a körülmények kívánták. Ha a zsidó leborul Jézus előtt, kiváltsága feltétlen elismerést nyer. Lukács a legkenetlelsebb szavakkal árasztja el az atyákat, a család véneit, ha arról van szó, hogy kibékítse őket az ifjabb nemzedékkel.² Ez azonban nem akadályozza meg őt abban, hogy rokonszenvének egész özönét ne árássa a pogányokra, akik megtértek s ne állítsa őket szembe a csökönyös zsidókkal,³ akik körül nem metéltek az ő sziveikben? Látszik, hogy szive mélyén az elsőként érez. Az ő dédelgetjei a lelkileg keresztyén pogányok, a centuriók, akik kedvelik a zsidókat,⁴ a plebejusok, akik bevallják alacsonyosságukat. Visszatérni Istenhez, hinni Jézusban, ime ez kiegyenlít minden különbséget, eloszlat minden versenygést.¹¹ Pálnak doctrinája ez, de megfosztva azoktól a zordságoktól, melyek keserűségekkel és Ízetlenségekkel töltötték be az apostol életét.

A történeti érték szempontjából két egymástól teljesen elütő részt kell megkülönböztetnünk az Apostolok Cselekedeteiben és pedig aszerint, amint Lukács saját személyes tapasztalatai alapján beszéli el Pálnak életét és amint a jerusalemi egyház legelső éveit ismerteti korának felfogása szerint. A legelső évek olyanok, mint egy távolban rezgő délibáb, tele képzelődésekkel. Lukács a lehetőleg leghelytelenebb állásponton áll, hogysem megérthette volna ezt az eltűnt világot A Jézus halála után történt dolgokat symbolicusan és titokzatosan fogja fel. E család ködön keresztül minden sacramentalis alakot ölt. így alakultak meg egymásután, a Jézus menyemeneteléről szóló mythoson kívül a Szent Lélek alászállását tárgyazó elbeszélés, melyet a Pünkösöd ünnepével kötöttek össze, a javak közösségének túlzott eszméi a kezdetleges egyházban, a rettenetes legenda Ananiásról és Saphiráról, a Tizenkettő testületének minden

¹ *Cse/eh.* VI. 13 és 14.

² Luk. 1, 17.

³ *Cselek.* VII. 51; XIII. 42—50; XIV. 4-6, XVII. 4-9, 13; XVIII. 5 -8, 11 — 17; XIX. 8-10; XX. 3; XVIII. 25—23.

⁴ *Csel.* VII. 51.

⁵ Luk. VI. 5; *Csel.* X.

⁶ Luk. 1, 16; *Csel.* XX. 21.

ízében hierarchicus jellemére vonatkozó nézetek, a fonák glossolalia, mely az egyházak benső életének lelki tüneményét nyilvános csodává avatta. Ugyancsak ez irány teremtette meg a Hét szervezését, István vértanú, Cornelius megtérése, a jersalemi zsinat és az ott állítólag közmegegyezéssel hozott határozatok mondáját. Ma már fölötte nehéz megkülönböztetnünk azt, ami e sajtóságos lapokon legenda, avagy mythos. Valamint a vágy, hogy evangyelmi alapra fektessék mind ama dogmákat és intézményeket, melyeket minden nap fel-fel vetett, Jézus életét mesés elbeszélésekkel terhelte meg, ép úgy a törekvés, hogy ugyanez intézményeket és ugyané dogmákat apostoli alapra vezessék vissza, a priori kieszelt elbeszéléseknek egész tömegével halmozta el a jerusalemi egyház legelső éveit. Történetet ad narandum, non ad probandum Írni az elfogulatlan kíváncsiság ténye, melyre a hitnek alkotó korszakaiban nem találunk példát.

Nem egyszer volt már alkalmunk feltüntetni részletesen azokat az elveket, melyek Lukács elbeszélései fölött uralkodnak, hogyseni azokat e helyütt ismételnünk kellene. Főcélja a két ellenpártnak kiegyeztetése, melyek Jézus egyházát két táborra osztották. A cél Rómában valósult meg. Már római Kelemen is azon dolgozott. Kelemen valószínűleg nem látta sem Pétert, sem Pált.¹ Kiváló józan érzékével fel tudta fogni, hogy a keresztyén egyháznak üdve egyenesen megköveteli a két alapító kibékítését Sugalmazta-e szent Lukácsot, aki úgy látszik ismerte, avagy e két istenfélő lélek önkényit sodortatott arra a meggyőződésre, melynek irányt kellett szabnia a keresztyén öntudatnak? Nem tudjuk, nincsenek hozzá okirataink. Bizonyos azonban az, hogy e cél megvalósítása római munka.⁴ Rómában két egyház volt, az egyiket Péter, a másikat Pál alapította. A nagyszámú megtérőknek, akiket egyrészt a Péter iskolája, másrészt pedig a Pál iskolája ismertetett meg Jézussal és akik hajlandók voltak így kiáltani fel: Hogyan! Tehát két Krisztus van?* — azt kellett felelni: Nem. Péter és Pál tökéletesen megértették egymást. Az egyiknek keresztyénsége egyúttal a másiké is. > — Lehet, hogy a csodaszerű halászatról szóló evangyelmi legendában szintén ez irányzat tükröződik vissza könnyű árnyalattal.³ Lukács elbeszélése szerint Péternek hálójába nem fért el a sok hal, melyeket fogott; Péter jelt ad társainak s azokat segítségül hívni kénytelen; egy másik bárka (Pál és övéi) megtelik, mint az első és Isten országának hálója nyüzsg a bőségtől.

Némileg hasonló dolog adta elő magát ahhoz, ami a Restauratio idejében azon párt kebelében ment végbe, mely a francia forradalom

¹ A legenda majd Péter, majd Pál tanítványának mondja.

² I.. Lukácsnál e latin szavakat: tristegos, loudária, simikinthla.

³ Luk. V. 1 — 11; II. ö. Márk I. 14, 15; Máté IV. 12-17.

újjaélesztését tűzte ki célul. A forradalom hősei között heves, eszeveszett küzdelmek folytak le; halálig gyűlölték egymást. De huszonöt-estendőmúlva mindebből nem maradt meg egy nagy semleges eredménynél egyéb. Elfelejtették, hogy a girondisták, Danton, Robespierre egymásnak ütötték le fejeiket. Nehány ritka kivételtől eltekintve, nem volt többé girondista, Danton, Robespierre párt; egyért, amit közös művöknek tekintettek, a forradalomért hevültek mindnyájan. Egy azon Pantheon fogadta be falai közé azokat, akik egymást proscibálták. A nagy történelmi mozgalmakban van a rajongásnak oly pillanata, midőn egy közös mű érdekében társult emberek elválnak egymástól, avagy leöldösik egymást egy árnyalatért, majd a kibékülésnek oly pillanata, midőn annak kimutatásában fáradoznak, hogy e látszólagos ellenfelek teljesen egyetértettek s hogy ugyanegy cél felé törtek. Bizonyos idő múlva e pártviszályok egy egyetlen doctrinává tömörülnek és teljes egyetértés lép uralomra tanítványai között azoknak, akik egymást anathemisálták.

Lukácsnak egy másik, minden ízében római s Kelemennel rokon vonása, a tisztelet a császári hatalom iránt s a vigyázat, nehogy azt megsértse. E két írónál nem találjuk meg a komor gyűlöletet Róma ellen, mely jellemzi az Apoealypsisek és a sibyllikus költemények íróit. A Cselekedetek szerzője mindent kikerül, a mi a keresztyén-ség ellenségeiként tüntetné fel a rómaiakat. Sőt kimutatni igyekszik, hogy számtalan esetben védelmükbe vették Pált és a keresztyéneket a zsidók ellen.¹ Sehol egy sértő szó a polgári hatóságok ellen. Ha elbeszélését Pálnak Rómába érkezével fejezi be, ez talán azért történik, nehogy Nérónak szörnyűségeit legyen elmondani kénytelen. Lukács nem fogadja el, hogy bíróság elé állították volna csak egy Ízben is a keresztyéneket. Ha Pál nem hivatkozik a császárra, szabadon bocsáthatták volna». Egy törvénykezési hátsó gondolat, mely teljesen megfelel a Traján századának, uralkodik fölötte: precedenseket akar teremteni, kimutatni óhajtja, hogy nem lehet üldözésnek kitenni azokat, akiket a római bíróságok annyiszor felmentettek. A gonosz indulata eljárás nem riasztotta őt vissza. Sohasem vitték a türelmet, az optimismust oly messzire. Az üldözés szeretete, a Jézus neve miatt szenvedett durva bántalmazások fölötti öröm töltötte be Lukácsnak lelkét és a keresztyén hittérítő kiváló kézikönyvéül avatta könyvét.

A könyv tökéletes egysége nem engedi meg annak megállapítását, váljon Lukács előtt, midőn azou dolgozott, korábbi írott okmányok feküdtek-e, avagy ő írta meg legelőször szóbeli hagyomá-

¹ *Ctrl.* XXIV. 7, 17; XXV. 9, 16, 25; XXVIII. 17—*IS. L. At apostolok* p. XXII. s k.; *Pdl apóst.* p. 133—134.

nyok alapján az apostolok történetét. Apostolok cselekedetei igen sok volt, ép úgy, mint evangéliom; de mialatt az evangéliomok közül több maradt meg a canonban, a Cselekedetek közül csupán egy került abba. «Péter prédikációja.»¹, mely Jersalemet az egész keresztyénség forrásaként akarta feltüntetni, Pétert pedig, mint e jersalemi keresztyénség központjának, talán ép oly régi alapjában mint a Cselekedetek. Lukács azonban bizonyosan nem ismerte, alaptalanul tételezték fel tehát, hogy Lukács, a zsidó-keresztyének és Pál közötti kibékítés szellemében, egy régibb, a jersalemi egyház és a Tizenkettő magasztalására megírt terméket dolgozott volna át A szándék, hogy Pált a Tizenkettővel tegye egyenlővé s főleg, hogy közelebb hozza egymáshoz Pétert és Pált, szerzőnkél nyilvánvaló; mindamellet ugylátszik, hogy elbeszélésében csupán egy régen meggyökeredzett szóbeli hagyomány keretében mozog. A római egyház vezetőinek saját megszentelt rendszerük lehetett az apostoli történet elbeszélésében.² Lukács ez után indult, Pálnak eléggé kidolgozott élettörténetét csatolván művéhez s a végén saját személyes emlékeit. Miként az ókornak minden történetírója, ő sem tagadott meg magától bizonyos ártatlan rhetorikát Hellen neveltetését Rómában egészíthette ki és itt fejlődhetett ki benne előszeretete a görög minta szerinti szónoki kidolgozás iránt.³

A Cselekedetek könyve, mint a harmadik evangéliom, melyet a római keresztyén társadalom számára Írtak, még sokáig szorítkozott csupán e városra.¹ A míg az egyház fejlődése közvetlen hagyományon és benső szükségességében haladt előre, csupán másodrendű fontosságot tulajdonítottak a könyvnek; de a midőn az egyházi szervezetre vonatkozó vitákban a döntő szerep a kezdetleges egyházra, mint eszményképre szállottát, a Cselekedetek könyve főképeni tekintélyre tett szert. A menybemenetelről, a Pünkösdről, az asztalkörrel, az apostoli szó csodáiról, a jersalemi zsinatról olvashattak abban. A Lukács által vallott pártállás a történetre toltá

¹ *Kérygma Pítrou*, az ál Kelemen-féle legendának első, elveszett magja, melyről a VI. könyvben fogunk szólani.

² H. ö Kelem. *Ad Cor.* I. 42.

³ Pál beszédei *Csel.* XV^oII. s főleg V. 1S, e szavak *Xenon daimoniön*, melyek annyira illenek a helyzetre (has. ö. fent jegyzett és a *Kaina daimonla*, melyekkel Socratest vádolták).

⁵ Pál Titushoz és Timoteushoz írt állítólagos leveleinek szerzője nem gyanítya létezésüket. Papias nem ismerte Lukács evangéliomát, annyival kevésbbé a *Cselekedeteket*. A II. században Lukács evangéliomát kevésbbé idézik, mint a Mátéét. A *Cselekedetekre* közvetlenül nem hivatkoznak Ireneus előtt. De az ál Ignác-féle levelekben, Polycárp levelében, Justinusban, Tatiánusban már oly irányú utalásokra vélnek találni.

⁶ Chrys. János Hom. I. *in Act. Apóst.* 1.

fel magát és a modern kritikának beható megfigyeléséig az egyházi csillogó pompa legtermékenyebb harmincz esztendejét egyedül általa ismerték. Az anyagi igazság szenvedett ez által; mert Lukács ezt az anyagi igazságot nem ismerte s azzal keveset törődött; de a jövődőt épügy, mint az evangéliomok, az apostolok cselekedetei mintázták ki. A dolgok elbeszélésének módja a századok nagy fejleményeire fontosabb jelleggel bír, mint azon mód, mely szerint azok megtörténtek. Azoknak, akik Jézusnak legendáját kidolgozták, az övével majdnem egyenlő rész jut a keresztyénség megalkotásában; az, aki a kezdetleges egyház legendáját megírta, óriási sullylyal hatott közre megalkotásában ama szellemi társadalomnak, ahol annyi század talált lelki megnyugovást. Multit udinis ereden tinin e r a t c o r u n u m e t a n i m a u n a. Aki e sorokat leírta, azok között foglal helyet, akik az emberiség szívébe sarkantyút ütöttek, mely mindaddig nem enged aludni, míg föl nincs fedezve az, amit álmunkban láttunk s nincs elérve az, melyről álmodoztunk.

HUSZADIK FEJEZET.

Syria sektái. Elkasai.

Mialatt a nyugati egyházak a római szellemnek erősebb vagy gyöngébb befolyása alatt gyorsan haladtak egy orthodox catholicismus felé és a secták különféleségét kiszorítva, egy központi kormányt teremteni igyekeztek, az é b i o n i in egyházai Syriában mindinkább szétmorzsolódtak és mindennemű tévelygésekbe züllödték el. A secta nem az egyház; sőt a secta igen gyakran aláássa az egyházat és felbontja azt. A zsidó-keresztység valódi Proteusként a legellentétebb irányzatokba mélyedt egymás után. Syria gyülekezetei minden kiváltságaik ellenére, melyek mellett a Jézus családjának tagjait mondhatták a magokénak és jóval közvetlenebb hagyományra támaszkodhattak, mint Ázsiának, Görögországnak és Rómának egyházai, a kicsiny társulatok, magokra hagyatva, minden bizonynyal teljesen elvesztek volna két-háromszáz év alatt az álmodozásban. Egyfelől a syr nyelvnek kizárólagos használata elütötte őket minden termékeny érintkezéstől a görög génius termékeivel; másfelől veszélyekkel telt keleti befolyásoknak egész halmaza tartotta folytonos izgatottságban s gyors feloszlással fenyegette őket. A józan ész hiánya ama theosoficus és babyloni, egyiptomi, perzsáredetű esztelenségek karjai közé vetette, melyek körülbelül negyven év múlva a bölcső korát élő keresztységet a gnosticismus súlyos betegségével verik majd meg, hasonlatosan a borzasztó hártvás torokgyíkhöz, melyből csakis csoda által tud kimenekülni a gyermek.

A légkör, melyben Syriának ez ebionita egyházai éltek a Jordánon túl, viharokkal volt tele. Számtalan zsidó-secta tanyázott e síkokon, s e secták az orthodox hittndósokétól teljesen elütő irányt követtek.¹ Jerusalem elpusztítása óta a próféta sarkantyútól megfosztott judaismus vallási élete két tevékenységi sarkot ismert, a kasuistikát, melyet a Talmud képviselt és a keletkező Kabbalának mythicus álmait. A Talmud központjai Lydda és Jabné; a Jordánon

¹ *Recognit.* I. S4; Hegesyp. Euseb. H. E. IV. 22; szt. Justin *Dial.* 80; *Coaslit apóst.* VI. ú; sz. Epiph. haer. XIV. s köv.

túl fekvő vidék a Kabbala bölcsője. Az esséniek nem haltak ki;¹ az essenek, ossének, osseének² neve alatt alig különböztek valamit a nazarénnsoktól vagy ébionitáktól és ascetismnsnkat, önmegtartózkodásaikat csak annál nagyobb hévvel folytatták, mint-hogy a templom lerombolása elnyomta a Thora ritualismusát. Gaulonitai Judásnak galielusai mint különálló egyház léteztek.³ Egyáltalán nem tudjuk, kik voltak a masbotheanusok,⁴ még kevésbé, kik a génisták, a méristák⁵ és több más ismeretlen heretikusok."

A samaritanusok között a sectáknak egész sora burjánzott fel, melyek Gittoni Simont követték.⁷ Kleobius, Menander a gorotheanusok, a sébnének már gnostikusok, a Kabbalista mysticismus csordulok tenyész közöttük. A vezérlő tekintélynek teljes hiánya a legkomolyabb zavaroknak vált meleg ágyává. A samaritáú secták, melyek ott nyüzsögtek az egyház oldala mellett, annak belső körébe hatoltak be olykor, avagy abba betörni igyekeztek. Erre az időre vezethető vissza a gittoni Simonnak tulajdonított Nagy M agyarázat' Kapharétai Menánder örökölte összes dicsvágyait Simonnak. Miként mestere, a legtökéletesebb erény birtokosának képzelte magát, mely a többi emberre nézve rejtve maradt Isten és alkotása közé egy angyalok által benépesített világot helyez, kik fölött a magia uralkodik teljesen. E magiának legfőbb titkait ismerte. Úgy látszik, a saját nevében keresztelt. E keresztség a feltámadás és a

¹ Plin. *Hist. nat.* V. 73. Josefus a háború után az esseniekről, mint még létezőkről szól.

² Hegesipp. Euseb. IV. XXII. 6; *Const. apóst.* VI. b; *Philosoph.* IX. 18, 27; Epiph. haer. XIX., XXX., Lili, és *Resp. ad Acac. cl Paul.* vége felé. Szerintem Justin. *Diát.* 80-ban ELLÉNIANÓN helyett ESSÉNIANÓN-t vagy ESSÉNÓN-t kell olvasni. V. Sacy, *Chrest. arab.* I. p. 315—347.

³ Heges. Eus. H. E. VI. XXII. 6; sz. Justin *Dial. cum Trypb.* 80; *Indiculus de haeresibus*, állítólag Jeromostól, Oehlernél *Corp. haeres.* I. p. 283.

⁴ Hegesipp. Euseb. H. E. IV. XXII. 5, 0; *Constit. apóst.* VI. (>); *Indiculus* és Isidor Oehlernél I. p. 283, 303.

⁵ Sz. Justin *Dial.* 80; *Indiculus*, Oehler I. p. 283. Szerintem e szó *meristai* a. m. *minim, hoi apo nitrous*, az igazi zsidókkal szemben, *hoi apo genous (genistas')* L. különben Sev. *Isid. Etym.* VIII., IV. 8.

⁶ Sz. Justin 1. c.; Theodor. *Haeret Fab.* 1, 1; *Indiculus* 1. c.; sz. Isidor *Crig.* VIII. 4.

⁷ Az *Apostolok* p. 273 s k; Heges. Euseb. IV., XXII. 5; Theodoret 1. c., *Recognit.* II.; *Constit. apóst.* VI. 8; Epiph. haer. X., XIII., XXII., LI- t>; és *Resp. ad Acac. et Paul.* V. Józsié könyve kiad.: Juynboll. p. 110 s k; Abulfath *Krón.* kiad. Vilmar, arab szöveg, p. 82—83; 151—164. prol., p. LXX—LX. LXXI—LXXIII, LXXX—LXXXIV. Schachristani arab szöveg, Cureton p. 170. ford. Haarbrücker 1. p. 258. (figyel. Vilmárra p. LXX11. jegyzet és Ewald igazítására *Gesch. des V. I.* VII. p. 124 jegyzet); Chwolsohn *Die Ssabier.* 1. p. 96—99.

⁸ Az *apóst.* p. 267 s köv.

hallhatatlanság jogát ruházta át. Menander Antiochiában tett szert a legtöbb hívekre. Tanítványai, ugylátszik, a keresztyén nevet igyekeztek bitorolni: a keresztyének azonban ridegen utasították el s a menandriánusoknak nevezték el őket.¹ Ugyanez történt Simon követőivel, az eutyचितákkal az éónok imádóival, akiket a leg-súlyosabb vádakkal illettek.²

Egy másik samaritánus, Dositheus vagy Dosthai olyan Krisztusféle, Istennek fia szerepet játszott és Mózeshez hasonló nagy prófétának adta ki magát, akiről a Deuteronomiuin (XVIII. 15) szól s akinek eljövételére e lázas korban egyre vártak.³ Az essenismus az ő angyalsokasító irányzatával rejtődött e tévelygések mélyén; a Messiás maga sem volt egy angyalnál több, és Jézus, e befolyás alatt álló egyházakban, azon a ponton állott, hogy elveszítse e szép címet: Istennek fia s hogy egy fő-angyallá, elsőrangú éónná váljék.⁴

A benső kapocs, mely a keresztyének és Izrael között létezett, a vezetés hiánya, mely a jordánontuli egyházakat jellemezte, eredményező, hogy a secták mindegyikének megvolt a maga visszahatása a Jézus egyházában. Nem értjük meg jól: mit akar Hegesippos mondani⁵ azzal, hogy midőn a jerusalemi egyház érdekében egy absolut szűzi korszak nyomait kutatja, nyomozását ez időponttal, melyhez érkezünk, hagyja abban és a midőn minden elkövetkezett bajt bizonyos Thébuthisnak tulajdonit, aki, mert nem lehetett püspökké, tévtanokkal mételyezte meg az egyházat, melyeket a hét zsidó sectától vett át^R Bizonyos az, hogy a keletnek távoli vidékein különös szövetkezések mentek végbe. Az össze nem illő elegyedések örültsége

¹ Justin, Irén. stb. L. *Apóst.* p. 273. 2 jegyz. Euseb. H. E. III. 26-al.

² Theodoret I. 1. és V. 9; Alex. Kel. *Strom.* VII. 17; Co teller *Eccl. gr. mon.* III. p. 640, 641. Kétes, vájjon Paniphilos sorai *Apót, pro Crig.* (ford. Rufin) 12 r. Delarue IV. Append, p. 22. reájuk vonatkoznak.

³ Hóméi, ál Kel. II. 24; Heges. Euseb. IV., XXII. 5; *Const, apóst.* VI. 8; *Orig. Contra Cels.* I. 57; VI. 11; *De principiis* IV. 17; *In Math, comment, series* 33, *Opp.* III. p. 851; *In Joh.* tom. XIII. 27; Macarius Mágnes III. 41. p. 151; v. p. 184; ál Tertull. *Adv. omn. haer.* 1. (Oehler t. II. p. 752 s k.); Theodoret *Haer. fab.* I. 1; *Epiph. haer.* X., XII., XIII., XIV.; *Philastr. c.* 4; sz. *Jer. Dial. adv. lucif.* 1. p. 304; IV. 2 r. Mart.; *Epist. Pautae* p. 676. *ibid.*; Alex. Eulogus Photiusról cod. CCXXX. p. 285. I. r. col., Bekker, *Liber Josui'* Juynboll *loc. cit.* Abulfath *Chron. samaril* Sacynál, *Chrest. arabe* I. p. 333, kiad. Vilmar 1. és Schachristani kiad. Cureton 1. p. 170. ford. Haarbrücker 1. p. 258.

⁴ *Coloss.* II. 18.

⁵ Eus. H. E. IV. 22; III., XXXII. 7, 8.

⁶ Sz. Justin (*Dial.* 80.), sz. Epiph. (*Adv. haer.* XIV. 1) Makrizi (Sacy *Chrest. arabe* I. 305; köv. 345—346), Abulfaradj (*Dyn.* p. 116. arab szöveg) szintén hét zsidó sectát sorolnak fel. L. *Auctarium novum Combestól* t. II. (v. *Hist. Monoth.*) p. 300. és Cotelier, a *Const, apóst.* VI. 6. felőli megjegyzések. A *Recogniliones* csupán ötöt ismernek. Ál Jeromos tizet.

olykor a judaismus határainál sem állapotott meg; az üst számára, melyben a legkülönbélebb alkatrészek erjedtek, felső Ázsia vallásai is szolgáltatnak nem egy elemet. A keresztiség kultusa az alsó Euphrates vidékéről származott, már pedig a keresztiség volt a legközönségebb azon zsidó sectáknál, akik a templomnak és a jerusalemi papságnak igáját lerázni igyekeztek. Keresztelő Jánosnak még voltak tanítványai.¹ Az essének, az ebioniták majdnem mindnyájan gyakorolták a mosakodásokat. A templom lerombolása után a keresztiség új erőre kapott. Sektariusok mártogatták magukat egyre a vízbe naponként.² A 80 év körül már hallott viszhang is esecta felől jöhetett³ Trajánus alatt a keresztiség divata megkétszereződik. Ez egyre növekedő előszeretettel nagy része volt bizonyos Elkasainak, a kiről feltehető, hogy sok tekintetben utánozta Keresztelő Jánost és Jézust.

Ez az Elkasai a Jordánon túlról való esséni lehetett.⁴ Talán Babylonban lakott, a honnan hozta, mint ő mondotta, kinyilatkoztatásának könyvét Prófétai zászlaját Traján uralkodásának harmadik évében tűzte ki,⁵ prédikálva a bűnátot és egy új keresztiséget, mely minden előzőjénél hatályosabb s a legborzasztóbb vétkeket is lemosni képes. Isteni küldetésének manifestumaként egy bizar s valószínűleg syr nyelven írt¹ Apokalypsis mutatott fel, melyet szédelgő mysteriumba burkolni igyekezett, azt állítván felőle, hogy az a Sérek mesés földjének fővárosánál, Seránál szállott alá az égből.⁷ A kinyilatkoztatásnál egy harminczkét mértföld magasságú óriási angyal, Isten fiát képviselve szerepelt; mellette egy hasonló nagyságú női angyal, a szent Lélek tűnt fel, mint egy szobor a felhők között. Elkasai a könyvet bizonyos Sobiainak adta át⁸. E bizar irat-

¹ *Recogn.* I. 54, 60; Huniúi, pseudo-cleni. II. 23.

² *Recogn.* I. 54, 60, ál Kel. honi. II. 23; Heges. Euseb. H. E. IV., XXII. 6; sz. Justin Diái. 80; *Constit. npost.* VI. 6; Epiphan. haer. XVII., XXX. 16; Rep. á *Acac.* és *Paul*; Sacy *Chrest. arabe* I p. 306, 346.

³ L. fent.

⁴ Őrig. *In Ps.* LXXXII. (Euseb. H. E. VI. 38): *Philosophum.* IX. 4, 13, 17; X. 29. Epiph. haer. XIX. egész; XXX. 3, 17; LIII.; anacephalacosis t. i. lib. II. n. 7; r. II. lib. I. n. 10; epitome (Opp. kiad. Dindorf 1, 352 s. k.) Theodoret *Haer. fab.* II. 7; Pseudo-Aug. *De haer.* 10, 32.

⁵ *Philos.* IX. 13. egy másik rész (*ibid.* 16. §). viszont Traján utolsó idejébe vezet, ha azt Roeper és Duncker szerint olvassuk, de e rész homályos és zavart. Én Hilgenfelddel: *aphote hypateusen hektouA.* olvastam.

⁶ Erre a *ruah* neméből következtek (I. fent) s a sectánál divatos syr formulákból. (V. p. 456).

⁷ *Philos.* IX. 13. Séráról I. Amálián Marcellin XXIII. 6. (p. 381, Paris, 1681); Ptolemen I., XI. I, 4; XVII. 5; VI., XIII. 1; XVI. 8; VIII., XXIV. 8.

⁸ Azt kell kérdeznünk magunktól, vájjon nem valamely kontárkodásról van-e itt szó azon héresiologusok részéről, akik után Elkasait ismerni

nak néhány töredékét ismerjük.¹ Az egészen egy közönséges csalónak a hangja vonni végig, aki a bűnbocsánat állítólagos formuláival és nevetséges alakoskodással próbál szerencsét. Visszafelé olvasott syr phrasisokból alkotott² mágikus formulák, gyerekes előírások a szerencsés és a szerencsétlen napokra, az ördögüzések és boszorkányságok orvosszereinek hosszú sora, szerek a démonok és a kutyák ellen, astrologicus jóslatok, ime ezekből áll Elkasai evangélioma. Miként minden apocalypticus író, ő is catastrófákat, melyeknek beálltát a Traján hatodik évére tette, jövendölt a római császárság felől.³

Vájjon keresztyén volt-e Elkasai? Olykor kételkedni lennének hajlandók.⁴ Gyakran beszélt a Messiásról, de kétértelműen irt Jézus felől. Föltehető, hogy gittoni Simon nyomdokain haladva, ismerte meg Elkasai a keresztyénséget s azt utánozta. Miként később Mahomed, isteni személyiségnek fogadta el Jézust. A keresztyének közül egyedül az ébionitákkal állott viszonyban; mert az ő christológiája az E b i o n é. Ennek példájára, megtartotta a Törvényt, a körülmetélést, a szombatot,⁵ visszautasította a régi prófétákat, gyűlölte Pált,⁶ tartózkodott a hús evéstől, imaközben Jerusalem felé fordult.⁷ Tanítványai, ugylátszik, a budhaismus felé közeledtek; sok Krisztust vettek fel, akik egyik a másikba vándoroltak, illetve helyesebben egyetlen egy Krisztust, aki időközönként vált testté és jelent meg a világon. Jézus szintén egyike a megjelenéseknek. Ádám volt a legelső.⁸ Ez álmok Vischnu avatárjaira és Krisna egymásutáni életeire irányítják a gondolatot.

Az egészből egy sectariusnak durva syncretismusa érzik ki, aki erősen hasonlít Mahomedre, és hideg vérrel, szeszélye vagy érdeke

tanuljuk. *Sobai'*, úgy lehet, a. ni. a *Sabienek* neve. Az *Éichasai* szóban szintén némi symbolicus etymológiát gyanítottak ezzel: «az elrejtett isten v. a «rejtett alak». (Epiph. haer XIX. 2); de ugye lehet, hogy *Élchasai* egyszerűen *Elkesi* a Jordanon túl fekvő falu azaz az essének és az ebioniták országának faluja. L. Gesen, *Theos.* p. 1211. Elkasai mindenesetre élő ember volt. Gittoni Simont szintén *Hé dynamis tód Theou megalé-nak* hívták, a mi korántsem akadály arra, hogy őt történeti személyiségnek ne tartsuk.

¹ Hilgenfeld úr gyűjtötte őket össze. *Novum Testamentum extra canonem receptum.* Fasc. III.

² Epiph. XIX. 4., Stern és Breslavi Levy úr által fejtegetett formula. *Zeitschrift d. m. G.* 1858. p. 712.

³ *Phylos.* IX. 16. L. fent.

⁴ Epiph. haer. XIX. 3; XXX. 2, 17; LIII. 1.

⁵ *Philos.* IX. 14; Epiph. XXX. 1.

⁶ Origin. Euseb. H. E. III. 38; Theodoret 1. c.

⁷ Epiph. haer. XIX. 3; V. Iréneus 1. XXVI. 2.

⁸ Epiph. haer. XXX. 3; LIII. 1; *Philos.* IX. 14; X. 29; Theodoret 1. c.

A Recognitiones és a Homéliák ál Kelemen-féle tana.

szerint, keveri és zavarja össze az adatokat, melyeket innen-onnan szedett össze. A perzsa naturalisniusnak és a babyloni kabbalának befolyása a legélesebb. Az elkasaiták az életnek forrását, a vizet imádták és káromolták a tüzet. Az ő keresztiségök, melyet, «a Mindenható nagy Isten nevében, az ő Fiának, a nagy királynak nevében» hajtottak végre, lemosott minden bűnt és meggyógyított minden betegséget, ha azzal a hét mystics tanút hívták segítségül, az eget, a vizet, a szent lelkeket, az imának angyalait, az olajat, a sót, a földet.¹ Az essénektől vette Elkasai az önmegtartózkodásokat, a véres áldozatoktól való irtózatát.² A jövendölés és a betegeknek magics utón való gyógyítása szintén essén vonás.³ De már Elkasai erkölcsi tanai csöppet sem hasonlítottak a jó cenobiták erkölcséhez. Kiátkozta a szüzességet és megengedte, hogy az üldözés kikerülése érdekében bálványimádást is tetethessen a hívő, sőt nyíltan megtagadhassa a hitet, melyet követett.

E tanokat többé-kevésbé elfogadták az összes ébionita secták.⁴ Elénk vonásokban tükröződnek azok le az ál-Kelemen-féle Róma ébionitáinak irataiban³ s nieg-meg csendül hangjok a tévesen Jánosnak tulajdonított levélben.⁶ Elkasai könyvét azomban a görög és a latin egyházak csakis a III. században ismerték meg s az mi sikert sem aratott közöttük.⁷ De valóságos lelkesedéssel fogadták el azt az essének, a nazarénusok, a kelet ébionitái.⁸ A Jordánon túl fekvő egész vidék, Perea, Moab, Iturea, a Nabatének országa, a Holt tenger partjai, Anio felé, csak úgy nyüzsögtek e sectáriusoktól. Később samséneknek nevezték őket; e kifejezés értelme homályos.⁹ A IV. században a sectának fanatismusa oly alakot öltött, hogy sokan megölelték magukat Elkasai családjáért. Családja tényleg még létezett és folytatta durva szédelgéseit. Két asszony, Marthus és

¹ *Philos.* IX. 15; *F.piph.* XIX. 1. H. ö. I. Ján. V. 6—S; ál Kelem, hóm. *Contest. Jacobi*, elől, c. 1 és 2; Ádám *Apocalyp. Journal asidl.* 1853. nov-decz. p. 427 s köv.

² *Epiph.* XIX. 3; LIII. 1.

³ *Jos. B. J.* II., XIII. 12. V. Ál Kel. horn. IX. 22 s k., XI. 26; XIII. 14; XVI. 18 s k. Innen e név *esséneh* (*zsidóul*: «orvosok»).

⁴ *Epiph. haer.* XXX. 2, 17.

⁵ *Contest. Jac. L.* a VI. köt.

⁶ I. Ján. V. 6—8.

⁷ Origines hallott először beszélni felőle. *In Ps.* LXXXII. (Eus. H. E. VI. 38); *Philos.* IX. 13; Euseb az elkasaitákat csupán Origines után ismerte (H. E. VI. 38) és azt hitte, hogy e tévtan a III. században keletkezett, mert ekkor tűnt fel s vallott kudarcot a görög s latin országok nem ébionita egyházaiban.

⁸ *Epiph. haer.* XIX. 1, 2, 5; XXX. 2; LIH. 1.

⁹ A legvalószínűbb magyarázat szerint a. m. *Therapeulis*.

Marthana, akik az ő utódainak mondták magukat, majdnem imádságban részesült; lábuk porát, köpésüket ereklyeként tették el.¹ Arabiában az elkasaiták ép úgy, mint az ébioniták és álzsidó keresztyének általában egész az islamig állottak fenn s olvadtak bele.² Mahomednek theoriája Jézus felől az Elkasaiétól alig különbözik. A K i b l a eszméje, vagy az ima irányítása, úgy lehet, e jordánontuli sectáktól származik.³

Nyomósán kell hangoztatnunk azt a körülményt, hogy a latin és görög, egyaránt orthodox és katolikus egyházaknak nagy szakadása előtt, volt egy másik keleti szakadás, egy, hogy úgy mondjam, syr szakadás, mely kivetette a keresztyénségből, illetve helyesebben mondva annak határvonalára helyezte ki a zsidókeresztyének és ébionitáknak semmiképp sem katolikus secta világát (esséneket, osséneket, samseéneket, jesseéneket, elkasaitákat), akiknek ölen tanulta ismerni Mahomed a keresztyénséget és kiknek visszatörése az islam.⁴ E fontos ténynek egyik, némileg még élő bizonyága a nazarén név; e név viselőit a muszulmánok mindig a keresztyének közé sorozták. Annak, hogy Mahomed keresztyénsége az ebionismus vagy a nazareismus volt, másik bizonyítéka ama makacs docetismus, mely a muszulmánoknak mindenkoron azt hirdette, hogy Jézust nem saját személyében feszítették meg, hogy pusztán egy árny szenvedett helyette.⁵ Mintha Cerinthust, vagy az Ireneus által oly erélylyel megtámadott gnosticusoknak valamelyikét hallanók.⁶

¹ Epiph. haer. XIX. 2; LIII. 1; anacephalaosis, 1 k. II. lib. 7 sz. epitome, Dindorf p. 352. Damascusi Jánosnál: *anacephalaosis*, sőt *éti kai deurő*. Lehet, Epiphanes téved, midőn a IV. században szerepelteti e nőket. Celsus, tényleg (Orig. *Adr. Celt.* 1, V. 62., Opp. 1. p. 626) beszél két sectarius asszonyról, Mártáról és Mariaiuneről, akik bátran lehettek: *Marthoüs* és *Marthūna*. A *Marthoüs* alakról l. *Miss, de Phdn.* p. 384.

² Elkasai v. Elxai mellé egy testvért is adnak, *JexaiA*, innen jöhet e név *Jessaioi*, melyet az essének viseltek. Epiph. haer. XXIX. 1, 4, 5, 7. Epiphanes adatai a Jesseének felől roppant zavarosak. Majd a *Jessd*, majd a *Jdzus*, majd az *essdenek* szóval hozza őket kapcsolatba. V. Sz. Nil. *Monast. exerc.* C. III.

³ I. fent. Az arabok eszmevilágában, ami egy vallást megalkot, az a *Kibla*, a *Kitab*, az imának irányítása és egy könyv. A kifejezés *Bélh Hamigdas* mely Jerusalemet jelent, ugyané sectákra vezethető vissza; *Hierosolytnam adorant quasi domus sit Dei* (Iren. 1, XXVI. 2). H. ö. Modjir eddin *Hist, de Jer.* p. 227. (kiad.: du Caire).

⁴ Masudi, *Prairies d'or* I. p. 130. L. Sprenger *Das Leben und die Liehre des Mohammad* 1. 18—43, 93—101, 403; II. p. 384 s k.; G. Roesch, a *Theol. Stud. und Krit.* 1876. 3. fasc. p. 409. (Gotha).

⁵ L. fent.

⁶ Irén. 1. XXIV. 4; Epiph. XXIV. 3; Ál Tertull. *Az összes heresidk ellen* C. (Oehler); Theodor. *Haer. fab.* 1, 4.

A baptisták különféle sectáinak syr neve: s a b i i n, annyi mint «keresztelők.» Ebből ered a sabienek szó, melylyel ma is jelölik a mendaitákat,¹ a nazarénusokat² vagy a szent János keresztyénéit, akik ott sanyarogtak tovább a Wasith és Howeyza posványos tájain, az Euphrates és a Tigris összefolyásától nem messzire.³ A VII. században, kiváló figyelemmel bánik el velők Mahomed.¹ A X. században az arab polygrafoknál e l-m o g t a s i l a a nevek «azok, akik fürdenek.»⁵

A legelső európaiak, akik látták őket, Keresztelő János tanítványainak tartották, aki oda hagyta volna a Jordán partjait, mielőtt a Jézust hallotta.⁶ E sektáknak az elkasaitákkal való azonosságához kétség sem férhet, midőn azt látjuk, hogy alapítójukat El-hasihnak⁷ hívják és főleg, ha tanulmányozzuk tanait, melyek a zsidó-babyloni gnosticizmusnak lenyomatai, sok tekintetben Elkasai tanival megegyezők. A mosakodások, az astrologia iránti előszeretet,¹ azon szokás, hogy könyveket tulajdonítanak Ádámnak, mint aki legelőször részesült kijelentésében,¹⁰ az angyalok szerepeltetése, bizonyos naturalismus és az elemek energicus erejébe vetett hit,¹¹ a coelibatus iránti irtózat,¹³ közös vonásai Bassora sectáinak és az elkasaitáknak.

¹ így hívják önön magokat. *Addin könyve* 1. r. XIII., XVII., XX., XXX., XXXI., XXXV., XXXVI., XXXVI., XXXVIII. XLJI. r. 2. r. eh. 1, II. V.

² V. Norberg. *Cod. Nat.* II. 235—237.

³ L. *Jézus élete* p. 201 s köv. Minthogy a csillagok cultusa nagy helyet foglal el a sabianusok vallásában, az araboknál *sabismus* a. ni *csillaginödds*. Maimonides Mózes elfogadta e gondolatot s általa terjedtek el Európában ama számtalan adatok egy állítólagos *sabeismus* felől, melyet az emberiség legelső cultusaként szerepeltetnek.

⁴ Coran. II. 59; V. 73; XXII. 17.

Mohamed ibn Isak en-Nédim *Kitöb el Fihrist* (1987-ből) p. 340. kiad. Fluegel v. Chwolsohn *Die Ssabier* I, 109 s köv.; 805—807; II. 543 s köv., 7b0. Fluegel, *Mani*. p. 133 s köv.: *Journal asiatique* 1853. november—deczember p. 436—437 és 1855. augusztus—September, p. 292—294; *Hist. des lang. sémit.* III., II. 2.

⁵ Olv. *Addin könyvének* XII. r. és elejét.

⁶ *Kitab el-Fihrist* 1. c. Igaz, hogy az arab írás bizonytalan volta mellett, midőn idegen szókról van szó, kételemek merülhetnek fel e szó felől.

⁷ I. A *Qolasta*, a hymusok és beszédek a baptema felől, kiad.: *Enting* (Stuttgart, 1867).

⁸ Chwolsohn *Die Ssabier* I p. 11 5.

⁹ L. fent.

¹⁰ L. *Addin könyve* (Norberg és Petermann kiad.); a mendaiták *Dívdnja*, melynek kézírata a Propagandánál van Rómában. *Did. des apocryph.* I. col. 283.

¹¹ *Ad. könyv.* 1. r. XVII. f.

Miként Elkasai, a mendaiták is a vizet tartják az élet fő elemének, a tüzet pedig a sötétség és a romlás elemének.¹ Bár távol laktak a Jordántól, a folyamat tartották mindig a kiválóan baptis-malis folyamnak.² Ellenszenvök Jerusalemban és a judaizmus iránt,³ a rossz akarat, melyet tanúsítottak Jézus és a keresztyénség iránt,⁴ nem képez akadályt arra nézve, hogy püspöki, papi rendszerök és híveik szervezete ne emlékeztessen teljében a keresztyén szervezetre,⁵ hogy liturgiájok ne az egyház liturgiájának mintájára legyen öntve s valódi sacramentumokat öleljen fel.⁶ Könyveik nem látszanak régieknek;⁷ de ugylátszik korábbiakat helyettesítenek. Idetartozott, ugye lehet, *Á d á m A p o c a l y p s i s e v. P e n i t e n t i á j a*, e saját szerű könyv melyben a nap és éj minden órájának meg van a maga mennyei liturgiája és azzal kapcsolatos sacramentális cselekménye.⁷

A mendaismusnak egyedüli forrása-e az ésseizmus és a zsidó baptismus? Bizonyára nem; sok tekintetben egyik ágát kell látnunk benne a babyloni vallásnak, mely benső életközösségére léphetett egy babyloni eszmék mázával már bevont zsidó-keresztyén sectával. A keleti secták állandó törvényét képező synkretizmus mellett e szörnyszülötteknek pontos bonczolása lehetetlen. A sabianusok későbbi összeköttetései a manicheizmussal⁸ fölötté homályosak. Annyi áll, hogy az elkasaismus még most is él s egymaga képviseli Bassora ingo ványai között a zsidó keresztyén sectákat, melyek a Jordánon túl virágoztak egykoron.

Jézusnak családja, mely Syriábau még élt, bizonyára ellene szegült e beteges agyrémeknek. Azon időtájt, melyhez elérkeztünk, (105. év) a nagy galileai vallás alapítónak utolsó öcscsei — a Jordánon túli gyülekezetek által a legnagyobb tisztelettel környezve, de a többi egyházak által majdnem elfeledve — kihálnak. Domitíanus előtti megjelenésük óta, midőn visszatértek Bataneába, vértanuknak tartották Judának fiait. Az egyházak élére állították őket s döntő tekin-

¹ *Ád. könyv.* 1. r. XIII. f.

² *Ád. könyv.* 1. r. I., IV., VI., VIII., IX., XII., XIII., XVII., XXIX., XXX., XXXI., XXXII., LXII. f.

³ *Ád. könyv.* XVII., XXXI., XII., XLII. f.

⁴ *Ád. könyv.* 1. r. I., II., XII., XVII. f.

⁵ *Ád. könyv.* 1. r. XVII., XXIX., LXII. f. A nemz. könyv, sabiani kézír. 10. sz.

⁶ A nemz. Könyv, sab. kézír. n. 12—15. Az Ige felemlítése, *Ádm könyve* 1. r. XXXI. f.

⁷ *Ád. könyv.* 1. r. II. és XXXI. f. (Mahomed felemlít.) LXI. (a Sassanidák névsora és a inusulinán betörés) a clausulák és végjegyzetek. V. 2. r. 1 f.

⁸ *Journal asiat.* 1853. nov.—decz. és köv. H. ö. a nemz. Könyv, sab. kézír. 15. sz.

⁹ Fluegel, *Mani.* p. 83 s köv., 132 s köv. 305.

télyt élveztek egészen halálokig Traján alatt¹ Ezen idő alatt a jertisaleini egyház vezetőinek cziniét, ugylátszik, állandóan Clopasnak fiai viselték. Simonra, Clopasnak fiára, nnokaöcscse Jnda, Jakabnak fia² következett, azután pedig egy másik Simon, Clopasnak másod unokája.¹

Fontos politikai esemény játszódott le 105-ben Syriában, mely a keresztyénség jövőjére komoly következményekkel járt. A mindezig független nabateai királyságnak, mely keletfelől vette körül Palestinát s Petrának, Bostrának városait és tényleg, ha nem is j^ogg^ak Damascus városát⁴ ölelte fel, véget vetett Cornelius Palma,⁵ s azt Arabiának római provinciájává tette. Ugyanekkor tűntek el ama kicsiny királyságok is, a császárság hűbéresei, melyek ez ideig, fentartották magokat Syriában, a Herodesek, Edessai Soémek Chalcis, Abila kicsiny fejedelmei, Comagéne Seleucidái. A római uralom ettől kezdve eddig még nem bírt szabályozást nyert. Határain túl nem volt egyéb, mint elérhetlen pusztaság. A Jordánon túli világot, mely a császárság uralma alatt eddig csupán legnyugatibb részeiből állott, immár egészen felölelte. Palmyra, mely eddig csupán segéd csapatokat adott Rómának, szintén a római uralom alá került. A keresztyén tevékenység területe ettől kezdve egészben Róma alá tartozott és a helyi patriotismus előítéleteinek letüntével teljes nyugalmat élvez. Az egész Kelet elfogadta a római szokásokat; vá-

¹ Heges. Euseb. H. E. III., XX. 8; XXXII. 6.

² *Const. ap.* VII. 46; Cotelier jegyz. erre vonatkozólag lásd a függelékét a kötet végén.

³ A Syncella (Páris, p. 345, 34', v. ö. Eus. *Chron.* Scaliger szerint 2 kiad, p. 80.) és sz. Epiphan. (haer. I, XVI. 20) a *Const. apóst.* egyezőleg Simon utódjaul Judát nevezik meg. Másutt (Eus. *Chron.* 1. II. ad ann. Traj. 10 és 12. H. E. III. 35; Niceph. Chronogr. p. 409. Páris) ez utód neve *Justus*. A kritika egyezőleg valja, hogy Simon, Clopasnak fia, vértanúként halt meg Traján uralkodásának utolsó éveiben. Csakhogy Simonnak, Jézus vérszerinti testvérenek ez esetben fölötte hosszú élet és episcopatus jut osztályrészul. Az egy. öntetőség érdekében Clopasnak három fiút adtak, a kik Jerusalemben püspökei voltak Jakab után: I. Simont, Clopas fiát és Jézus vérszerinti unokatestvérét; 2. Judát, Jakab fiát, Clopas unokáját s Jézus unokaöcscsét; 3. egy második Simont, Jakabnak fiát vagy unokáját Józseftől vagy I. Simontól, tehát Clopas unokáját vagy másodunokáját, Jézusnak unokaöcscsét vagy másod unokaöcscsét. Ez halt volna meg mint vértanú Traján alatt. A jerusalembeni egyház fejének sorozata tehát a következő lenne: Jakab, az Úr testvére; Simon, Clopas fia; Juda, Jakab fia; II. Simon, Clopas unokája v. másodunokája; Justus. L. a Syncell. (1. c.) Tillemont *Mem.* II. p. 186. .

⁴ L. *Apostolok* p. 1'4—175., Eckhel III. p. 330.

⁵ Dio Cass. LXVIII. 14; Ammiáti Marcell. XIV. 8; *Chron. pasc.* I. p. 472 (Bonn.); Eutropius VIII. 2; Borghesi *Annál'dell Inst. arb.* 1846. p. 342; Eckhel III. p. 500 s k., VI. p. 420; Mionnet V. p. 579 s köv.; Cohen II. *Traj.* 15., 309. sz.

rosok, melyek eddig teljesen keletiek valának, a kor ízlésének megfelelően épültek újra. A zsidó Apocalypsisek jóslatai elvesztették hitelüket. A császárság hatalmának tetőpontján állott; Yorktól kezdve Assuanig, Gibralártól a Kárpátokig és Syria pusztaságáig egy kéz kormányzott. Caligulának és Nérónak örültségeit, Tiberius és Domitián elvetemült tetteit elfelejtették. Ez óriási területen egyedül a zsidók emelték fel a nemzeti tiltakozás hangját; minden meghajolt zúgolódás nélkül a legnagyobb hatalom előtt, melyet valaha láttak.

HUSZONEGYEDIK FEJEZET.

Traján, a hitüldöző. — Plinius levele.

E hatalom sok tekintetben jótékony hatása volt. Nem voltak többé külön hazák, következésképp háborúk. A reformokkal, melyeket az ügyek élén álló kitűnő politikusok magok elé tűztek, az emberiség célját elérni hitték. Kimutattuk már,¹ hogy a szabadelvűek ez aranykora, a legbölcsebb és a legtisztességesebb embereknek e kormánya miért vált a keresztyénekre nézve kemény, elviselhetlen, szóval olyan uralommá, mint a Néróé és a Domitiáné volt. A rideg, correct, mérsékelt államférfiak nem ismertek mást, csupán a törvényt, melyet még ha türelemmel is alkalmaztak, nem kerülhették el azt, hogy üldözőkké ne váljanak, mert a törvény nyomozó, üldöző volt; nem engedte meg azt, amit Jézusnak egyháza isteni szervezetének lényegéül tekintett.

Minden arra mutat, hogy a keresztyénségnek rendszeres hitüldözője Traján. (107., 108. év.) A keresztyének ellen megindított perek, ha nem is nagyon sűrűn, de többször fordultak elő uralkodása alatt.² Elvi politikája, buzgalma a hivatalos cultus iránt,³ ellenszenve minden iránt, ami egy titkos társulathoz hasonlított, sodorták őt bele. De a közvélemény is hajtotta őt. A zendülések a keresztyének ellen nem voltak ritkák, a kormány a rágalmozott secta ellen alkalmazott szigor által — saját bizalmatlankodását kielégítve, egyúttal a népszerűség zománczára tett szert A zendülések s az arra következő üldözések teljesen helyi jellegűek valának.⁴ Traján alatt szó

¹ L. fent.

² Plin. *Epist.* X. 96 (97), jegyezzük meg, mint sajtószertűt hogy ő, a közigazgatás embere (de inkább irodalmi, mint közigazgatási ember) Bithyniai legatíója előtt sohasem volt jelen ily pernél.

³ Plin. *Panegy.* 52.

⁴ *Merikós kai kata pole is . . . en pleiosi topois . . . mer/koús kát eparchian.* Eus. H. E. III. 32 f. s k. V. Barhebreus *Chron. syr.* p. 56. syr szöveg; arab chron. p. 119—120, ar. szöveg. Sulpicius Severus (II. 31) csupán a *conquiriti non sun tót* magyarázza. V. Oros. VII. 12. Tertullian (Ápol. 5. *ex parte frustratus est*) szintén szelídíti Traján üldözéseit, ugyanazon irányt követve,

sem volt arról, amit Decius, Diocletian alatt általános üldözésnek neveztek. Az egyház helyzete azonban állhatatlan, gyöngye volt. Szeszélyektől függött és a tömeg szeszélyeitől rendszerint jobban kellett félnie, mint a hatalom képviselőinek szeszélyétől. Az állami hatalom képviselői közül még a legfelvilágosodottabbak is, Tacitus, például és Sueton, az «új babona a ellen a legmeggyökerezettebb előítéletekkel telvék.¹ Tacitus minden jó politikus legelső kötelességének tekinti együttes elnyomását a judaismusnak és a keresztyénységnek, e veszedelmes hajtásait egy azon törzsnek. -

Még szembeszökőbb lett ez, midőn korának egyik legtisztéletreméltóbb, legigazságosabb, legműveltebb, legszabadelvűbb embere hivatalos állásában szembe találta magát a problémával, mely felütötte fejét s a legderekabb szellemeket foglalkoztatta. — Pliniust 111-ben rendkívüli császári legátusnak nevezték ki Bithyniába és Pontusba³ vagyis egész északi Kis-Ázsiára. Ez országot eddig évenként váltakozó proconsulok, sorsvetés által kijelölt senatorok kormányozták, — lehetőleg legnagyobb hanyagsággal.⁴ Bizonyos tekintetben a szabadságnak vált ez előnyére. A magas politikai kérdésektől elzárva, ez egy napos kormányzókat a császárság jövődjére kevésbé érdekelte, mint kellett volna. A közvagyonnak fecsérlése a végletekig ment; a provinciai pénzügyi, közmunkái számalomra méltó állapotban tengődtek; de mialatt e kormányzók a vagyonszerzést s a szórakozást tartották szem előtt, az országnak ösztönei követésében szabad folyást engedtek. A rendetlen állapot, mint az gyakran történik, a szabadság malmára hajtotta a vizet⁵

A hivatalos vallás egyedül a császárságra támaszkodhatott; magára hagyatva a közönyös prefectusok által, nagyot esett hirtelen. Bizonyos vidékeken romokban heverték a templomok. A vallási és ipari társulatok, a h e t e r i á k, melyek Kis-Ázsiában amúgy is kedvező mint Meliton (Eus. H. E. IV. 26) vagyis kimutatni akarva, hogy a jó császár szelíden bántak a keresztyénséggel s a rosszak voltak a hitüldözők. A keresztyén nézet már a III. században kedvezőleg gondolkozik Traján felől. (*Cam. sybil.* X. 147—163). A 107-iki harmincz vértanú állítólagos feliratára vonatkozólag I. de Rossi *Inscr. Christ.* I. 3. .

¹ Tacit. *Ann.* XV. 44; Sueton *Néro* 16.

² Tacitus szavai Sulp. Severusnál II. 30. (Bernays).

³ Plinius legátiojának időszakát 111 Sept. 17-től 113. tavaszáig tehetjük egész biztosan. L. Dierauer, Büdingernél, *Untersuch. tür roeni. Kaisergeschichte* I. (1868) p. 113, 126, 2 jegyz.; Mommsen *Hermes* III. (1868) 55 s köv., — ford. a *Bibi, de l'Ec. des hantes etudes-ben* XV. fasc. (1873) p. 25—30, 70—73; Keil. *Rüinii Epist.* (Lipcse, 1870); Noël Desvergers, *Compt. rendus de l'Acad. des inscript.* 1866. p. 83—84; *Biogr. gener. Trajdn* cikik. col. 593—596.

⁴ Plin. *Epist.* IV. 9; V. 20; VII. 6; X. 17, 18, 31. 32, 38, 54, 56, 57.

⁵ Plin. *Epist.* X. 54, 93, 116, 117.

talajra találtak,¹ gomba módra szaporodtak el. A keresztyénség előnyére használva fel az államhivatalnokok kezében meglazult féket, mindenféle erősödött és izmosodott. Láttuk már, hogy az új vallás Ázsiában és Galatiában találta meg a legkedvezőbb talajt.² Innen haladt előre bámulatos léptekkel a Fekete tenger felé. Az erkölcsi nézet mindenütt megváltozott. A bálványoknak felajánlott hús, mely a vásároknak főzikkét képezte, nem talált többé vevőkre. A hívők zárt köre nem sok tagból állhatott; de körülötte sympathicus, félig beavatott, állhatatlan tömegek verődtek csoportokba, melyek a veszély előtt hitüket megtagadni voltak ugyan képesek, de szívek mélyén mindig hűek maradtak ahhoz. Volt e tömeges áttérésekben a divat vonzó hatásának is része. Szélrohamok valának, melyek állhatatlan népek hullámaival árasztották el koronként az egyházat, majd visszacsodorták azokat attól. A vezérférfiak azonban bátran kitartottak, irtózatuk a bálványimádás iránt vaku.erő bátorságot csepegtetett leikökbé — a szenvedésekkel szemben, hogy az általok felkarolt hit mellett becsületet valljanak.

Plinius, e tetőtől-talpig becsületes ember és a császári rendeleteknek pontos végrehajtója, csakhamar megkezdte munkáját, hogy a reá bízott provinciában visszaállítsa a rendet és a törvényt. (111. és 112. év.) Tapasztalata azonban hiányzott, szeretetre méltó irodalmi ember volt inkább, mint ügyes kormányzó; minden egyes ügyben rendszerint a császárhoz fordult közvetlenül. Traján levélről-levelelre válaszolt. E kiváló érdekű levelezés ma is meg van.³ A császár napi parancsainak ellenőrzése alatt állott, reformálódott minden; a legjelentékenyebb dolog is hatósági intézkedésre szorult.⁴ b'ormális edictum jelent meg, mely eltiltotta a heteriákat,⁵ a legártalmatlanabb testületeket is feloszlatták. Bithyniában szokás volt népes gyülekezetekben, ahol ezer ember is összejött, ülni meg bizonyos családi eseményeket és helyi ünnepeket; ezeket eltörölték.⁶ A szabadság mely hosszú időn keresztül csakis álürügyek alatt csúszik be a világba, majdnem semmivé törpült.

A keresztyén egyházak ki nem kerülhették e gyanakvó politikának támadását, mely mindenütt a heteriák kísértéiét látta és melynek a gyűjtogatások ellen hatóságilag szervezkedett százötven munkástársaság nyugtalanságot okozott⁷ Plinius útjában többször talál-

¹ L. *Pál apóst.* p. 354 és köv.

² *Ibid.* II. f. V., XIII; *Antikr.* XV. f.

³ Plin. *Epist.* 4. 1. v. Tertull. *Apol.* 2.

⁴ Plin. *Epist.* X. 98. —

⁵ Plin. *Epist.* X. 96. —

⁶ Plin. *Epist.* 116. és 117.

⁷ *Hetaeriaeque brevi fient Ibid.* X. 33.

kozott ez ártatlan sectárni sokkal, akiknek veszedelmes voltát nem igen fogta fel. Ügyvédi és hatósági működése közben sohasem vett részt semmiféle perben a keresztyének ellen. A feljelentések naponként szaporodtak; az elfogatások terére kellett lépni. A császári legátus az akkori kor sommás eljárásának megfelelően néhány embert elfogatott; a római polgárokat közülök Rómába küldeni határozta el; két diakonissát vizsgálat alá vetett Mindaz, ami napfényre jött, gyerekesnek tűnt fel előtte. Szemet hunyni akart; csakhogy a birodalom törvényei feltétlenül szóltak; a feljelentések nem ismertek hátrát; csakhamar az egész tartományt el kellett volna fogatnia.

Amisusban¹ a Fekete tenger partján 112 őszén² történt, hogy e zavarok komoly aggodalmat ébresztettek benne. Valószínű, hogy a legutolsó jelenetek, melyek felháborították, Amastrisban³ folytak le, e városban, mely a II. században a pontusi keresztyénség központja volt.¹ Plinius, szokása szerint levelet irt a császárhoz:⁵

»Kötelességül irtani elé magamnak, hogy minden ügyről, mely iránt kételyeim támadnak, értesítsek. Kicsoda terelhetné habozásomat helyesebb irányba s világosíthatna fel járatlanságomban, hanem Te? Én sohasem voltam jelen még egyetlen pernél sem a keresztyének ellen; nem is tudom, mit kelljen büntetnem, vagy nyomoznom, sem azt, meddig mehetek. Nem tudom, például, tegyek-e különbséget a beszámítást illetőleg a kornál, avagy egy azon jog-

¹ Ma Samsun.

² Plinius Trajánához irt leveleinek időrendje egész biztosan megállapítható. (1. Mommsen *op. cit.* p. 25—30 s Kei! kiad. Lipcse 1870) Ez időrendből Plinius közigazgatási *itinerariumo* könnyen összeállítható. (Mommsen p. 30.)

³ Ma Amassera. V. Epist. X. 98 (99).

⁴ Euseb. H. E. IV. 23 V. Hierocles *Synecdema* p. 696. Wesseling.

⁵ *Ephr.* X. 96 (97). Az ellenvetések, melyeket e levél eredeti volta ellen emeltek, elmosódnak az irányból és azon helyből merített érvekkel szemben, melyet e levél Plinius és Traján hatósági jellegű levelezésében elfoglal. Ha elfogadnók is, hogy e levelet a keresztyének csinálták, azt az administratív levelezés gyűjteményébe iktatniok semmiesetre sem sikerült volna. E feltevésnek Tertulliót megelőzőleg lenne helye, minthogy Tertullió már idézi e levelet, igaz, emlékezetből s itt-ott hibásan (*Ápol.* 2; v. 5). Ez időben Plinius levelezése nem állott rendelkezésükre a keresztyéneknek. Ha a levél költött volt, határozott helyet nem kapott volna, a legjobb esetben a gyűjtemény végén szerepeltették volna. Egyáltalán hihetetlen, hogy egy keresztyén hamisító oly bámulatosan tudta volna utánozni Pliniusnak csiszolt és fényes nyelvezetét. Tertullió és Minucius Felix előtt egyetlen keresztyén sem irt latinul; a keresztyén irodalom legelső latin értekezései afrikai eredetűek. A hívek nyelve különösen Rómában, azelőtt a görög volt. Föl kellene tehát tennünk, hogy a levél Afrikában készült, vagyis azon tartományban, a hol a latint a legbarbárbabbul beszélték. Tegyük hozzá, hogy a keresztyének, ha már hamisítottak, sokkal enyhébben írtak volna saját ügyükről, mint azt a levél teszi, a melyben nem egy hely sérthette őket.

sértés esetén, egyenlő beszámítás alá vegyem az erőtlen fiatalt és az érett korút, felmentő ítéletet kell-e hoznom, ha megbánással találkozom vagy azt, aki keresztyén volt, nem részesíthetem-e bizonyos kegyelemben, ha az lenni megszűnt, vájjon a név önmaga miatt, anélkül, hogy büntett forogna fenn, már büntetendő-e, vagy a névtől elválaszthatlan büntettek azok, amiket büntetnem kell.¹ Egyébiránt a következőleg jártam el azok ellen, akiket mint keresztyéneket jelentettek fel nálam. Megkérdeztem tőlük: keresztyének-e s aki igenlő választ adott, azt megkérdeztem másodszer, megkérdeztem harmadszor, a kinpaddal fenyegetve meg őt; akik makacsul kitarottak, halálra ítéltém; egy dolog kétségtelen előttem s ez az, hogy bármit vétkeztek is legyen avagy ha a büntettet be sem ösmerték, ez a nyakasság, ez a hajthatlan makacsság mindenestre büntetendő. Volt az örülség által megmételyezettek között néhány, akiket, mert római polgárjoggal bírtak, Rómába indítottam útnak. A vizsgálat folyamán, midőn a büntett nyomai, mint az rendszerint előfordul, mindinkább szélesebb körbe vezettek, különböző elemek vetődtek a felszínre. Egy névtelen libellum érkezett hozzám, — egész hosszú névsorozattal. Azoknak, akik megtagadták, hogy keresztyének voltak, vagy hogy azok, békét hagyni véltem, ha az istenekhez imádkoztak előttem és mirhát, bort áldoztak a Te szobrod előtt, melyet e czélből az istenségek szobraival hozattam elő és ha külömben megátkozták Krisztust; mindazt megtették amiré, mint mondják, erőszakkal sem lehetne kényszeríteni a valódi keresztyéneket. Voltak a feladók által kezeimhez juttatott névsorban olyanok is, akik keresztyéneknek mondták magukat, de csakhamar megtagadták, hogy azok, azt állítván, hogy azok voltak ugyan, de már e hit követői lenni megszűntek már három és több évvel ezelőtt, egyesek még hűszesztendővel is huzakodtak elő. Ezek szintén imádattal borultak le szobrod s az istenek szobrai előtt és megátkozták Krisztust. Sokan azt erősítették, hogy összes vétkök, illetve összes tévedésük arra szorítkozott, hogy bizonyos meghatározott napokon, a nap kelte előtt összejöttek s e gyülekezeten hymnust énekeltek Krisztushoz, mint egy istenhez s hogy ott esküvel tettek fogadalmat, de nem valamely bűnre, hanem arra, hogy nem lopnak, nem rabolnak, nem paráználkodnak, nem esküsznek hamisan, nem tagadják el azt, amit idegenül kezeikre bíztak; hogy ezt téve, rendszerint elszéledtek, majd ismét egy közös lakomára gyűltek össze, de egy rendes és teljesen ártatlan lakomára;² hogy ezzel is felhagytak már azon edictum

¹ H. ö. Justin *Ápol.* 1, 4, 7; *Ápol.* II. init. Athenagoros *Leg.* 3; Tertullian *Apai.* 2, 3; *Ad. not.* 1, 3. (*nomen in causa est*).

² Világos megkülömböztetése a sacramentalis összejövételnek (a mise)

óta, melylyel, a Te rendeletednek megfelelően, eltiltottam a hetériákat. Ehhez alkalmazkodva, az igazság kinyomozása végett két szolgáló leányt, akiket ők diákonissáknak neveznek,' a kinpadra vonatni tartottam szükségesnek. De egy ostoba zabolátlan babonánál egyebet nem találtam. Ennélfogva felfüggesztve az eljárást, elhatároztam, hogy Hozzád fordulok tanácsért. Érdemesnek tartottam erre az ügyet, már azoknak száma miatt is, akik veszélyben forognak. Mert igen sok mindenféle korn, állású, nemű embereket kellett a törvényeié idéznom s nagy lesz azoknak a száma is, akik ellen hasonlóan kell majd fellépnem; a babonának ragálya nemcsak a városokat, hanem a falvakat és mezőket is megrohanta már. Azt hiszem, hogy gátat kellene vetnünk elébe s a megfelelő intézkedések foganatosításával késnünk nem szabad. Már is tudomásom van arról, hogy a templomokat, melyek majdnem teljesen elhagyatva állottak, ismét látogatják, hogy az ünnepélyeket, melyek nagy ideje megszakadtak, újra megülik és hogy az áldozati húst, melyet itt-ott vett meg valaki, ismét a piacra viszik. E jelek mind arra mutatnak, hogy igen sok embert lehetne visszatéríteni igen könnyen, ha a megbánásra módot nyújtanának nekik.¹

Traján ezt felelte:

«Te, kedves Secundusom, azok ügyének vizsgálatánál, akiket, mint keresztyéneket vezettek bírói széked elé, a helyes utat követed. Efféle dologban egy minden esetre illő, határozott szabályt megállapítani csakugyan nem lehet. Nem szükséges, hogy titánok nyomoztass; ha feljelentik őket, s a példa kedvéért, büntetést mérj ki reájok olyformán azomban, hogy az, aki tagadja, hogy keresztyén és ez állítását tettel is bizonyítja vagyis az által, hogy ami isteneinkhez fordul fohászszal, megbánásának jutalmául kegyelmet nyerjen, bármily gyanú nehezédjék is reá a múltra nézve. A névtelen feljelentéseket pedig, bármily váddal álljanak is elő, egyszerűen tedd félre; mert hitvány dolog ez s többé nem a mi időnkre való.»²

A dolog világos. A keresztyén ellentétbe jön a törvénynyel, halált érdemel. Trajántól kezdve a keresztyénség állami bűntény. Egyedül néhány türelmes császár a III. századból fog szemet hunyni prototypusának) és az agapéknak, melyek nem valának lényeges alkatrészei a cultusnak.

¹ *Ministrae*. Majdnem minden *coliegidiiai* voltak ily *ministrae*-i.

² V. Tertull. *Ápol.* 2; Euseb. H. E. III, 33; *Chron.* p. Ib2, Ib5. kiad. Schoene-Meliton Eus. H. E. IV., XXVI. 10; Sulp. Sev. *Hist. sacra* II. 31; Sz.-Ignác Actái (kiad. üressel *Patr. apóst.* p. 371) utalnak erre. Tiberius levele (Malala és Suidasnál, *Traianos*) nem egyéb, mint görög apocryph mása a Plinius levelének. Traján levelének viszhangja csendül meg Traján állítólagos edictumában, Sz.-Scherbil és Barsamia Actáiban. Cureton *Ancient syr doc.* p. 70, 186.

s fogja eltérni, hogy keresztyén létezzék.¹ A jó administrationak a legjobb indulata császárok felfogása szerint² nem kell felette kutatnia a vétkesek után; a besugást nem bátorítja fel, de felbátorítja az apostasiát, ha kegyelmet oszt a renegátoknak.³ Oktatni, tanácsolni, jutalmazni a legerkölcstelenebb cselekedetet, az tehát, ami saját önmaga előtt alacsonyít le a legtöbb embert, egészen természetesnek látszik. íme a hiba, melybe a legjobb kormányzatoknak egyike, melyek valaha léteztek, esett az által, hogy a lelkiismeret világába tartozó dolgokhoz nyúlt és az államvallás ősz elvéhez ragaszkodott, ez elvhez, mely a régi kicsiny államokban, a családnak e tágabb alakzataiban, egészen természetes, de végzetes egy nagy birodalomban, mely közös történetet, közös erkölcsi szükségleteket nem ismerő részekből van megalkotva.

Világosan kiténik továbbá e megbecsülhetlen okiratokból, hogy a keresztyéneket, nem mint zsidókat üldözik többé, miként az Domitianus alatt történt. A törvénykezés mezején nem fordul elő az összetévesztés többé, habár a közönséges életben még gyakran fogunk találkozni vele? A judaismus nem volt delictum,³ sőt az a lázadás napjaitól eltekintve, saját biztosítékokkal és saját szabaddalokkal bírt'.⁴ Sajátságos! A judaismust, mely háromszor lázadt fel féktelen dühvel a császárság ellen, nem üldözték soha hivatalból. A rossz bánásmód, melyben a zsidók részesültek, mint a musuhnán országokban a rajáhk, egy alárendelt helyzetnek volt a következménye, nem legális büntetés.⁷ A második és a harmadik században igen ritkán vetettek halál elé zsidót azért, hogy a bálványoknak és a császár képének áldozni vonakodott. De sőt az administratio nem egyszer védelmébe veszi a zsidókat a keresztyének ellen.⁸ Ellenben a keresztyénség, mely sohasem lázadt fel, tényleg törvényen kívüli állapotban sinylett. A judaismus, ha szabad e kifejezéssel élnem, concordatumot kötött a birodalommal;⁹ a keresztyénségnek nem volt concordatuina. A római politika érezte, hogy a keresztyénség az a féreg, mely bensőleg roncsolja az antik társadalom épületét. A ju-

¹ Lamprid *Alex. Ser.* 22.

² Eutrop. VIII. 2; Julian. *Caes.* p. 311. kiad. Spanh.

³ Tertullian. *Ápol.* 2, 5.

⁴ Spart. *Sept. Ser.* 16; Carac. 1; Latnprid *Alex. Ser.* 22, 45, 51. s főleg Iladrián levele Vopiscusnál *Satura.* 8.

⁵ Az ellentét feltüntetését 1. sz. Justin *Dial. cum. Tryph.* 39. vég.

⁶ Latnprid. *Alex. Ser.* 22; Judoéit privilegia reservavit v. Tertull. *Ápol.* 21.

⁷ Óvakodjunk a túlzástól, v. Spart. *Carac.* 1; Bab. Talni. *Aboda zara* 8. b.

⁸ L. *Philotophumena* IX. 11.

⁹ Digest. (L. II.) 1. 3. §. 3. de Decurionibus; *ibid.* (XXVII. 1), 1. 15 §. 6. de Excutionibus (Severus és Caracalla törvénye kifejezetten mondja quae zupentitoaem eorum laedereat . . . per quae cultut inquiaari videtur).

daismus nem vágyott a birodalom birtokbavételére; annak természetfölötti bukásáról álmodozott. Szenvedélytől megittasodott óráiban fegyvert ragadott, mindent rakásra ölt, vaktában ütött, vágott, azután mint egy örült a roham után lánczra veretni engedte magát, mialatt a keresztyénség zajtalan, lassan dolgozott művén. Látszólag alázatos és szerény volta mellett féktelen ambitio lakott szívében; közte s a császárság között élethalál harc folyt.

Trajánnak Pliuiushoz irt válasza nem volt törvény; de törvényeket tételezett fel és azokat magyarázta. A bölcs császár által indítványozott mérséklet nem sok következménnyel járhatott. A keresztyének iránt táplált rosszakaratnak ürügyet találni igen könnyű volt.¹ Nem kellett ahhoz egyéb, mint egy aláírt vád, mely valamely nyilvános cselekményre irányult. Már pedig magatartása, midőn egy templom előtt elment, kérdései a piacon az élelmiszerek eredete felől, távolléte a nyilvános ünnepélyektől azonnal elárulta a keresztyént.² A helyi üldözés tehát meg nem szűnt többé. Nem annyira a császárok, mint a proconsulok voltak az üldözők/¹ A kormányzó jó vagy rossz akaratától függött minden;¹ már pedig a jó akarat ritka dolog volt. Elmúlt már az az idő, midőn a római arisztokracia bizonyos jóakaró kíváncsisággal kapott ez exotikus tulajdonságokon. Hideg megvetés honol immár szívében ez örültségek iránt, melyekről az emberi faj iránt kegyeletből lemond, hogy azt egyszerre elnyomhassa. A nép, másfelől, igen fanaticusan viselkedett. Az, aki sohasem áldozott vagy aki valamely szent épület előtt elhaladva, nem hintett felé csókot, életét tette kockára.⁵

¹ Eus. H. E. III. 33. Az állítólag Traján alatt kivégzett vértanuk Actái nem bimak értékkel. Sz. Seherbil és Barsamia syr Actái (Cureton *Ancient syr doc.* p. 41—72; Moesinger *Acta SS. mart. Edess.* 1. Inspruk 1874.) bizonyára nem képeznek kivételt.

²I, főleg Minucius Felix 12.

³ Ilyen volt az az Arrius Antoninus, aki annyi keresztyén vért ontott Ázsiában (Tertull. *Ad Scap.* c. 5). Nem Arrius Antoninus. Antoninus I'iusnak anyai nagyatyja, hanem egy hasonlónevű ember Commodus idejéből. Tillemont *Mem.* p. II. p. 572, 573; Waddington *Fastes des pros, asiat.* p. 154—155; 239—241; Mommsen, *ifj. Plin. indexe kiad.* Keit p. 402.

⁴ Tertullian *Ad Scap.* 4.

⁵ Lucian *Demonax* 11; Apulejus *De magia* 56; I. fent

HUSZONKETTEDIK FEJEZET.

Antióchiai Ignác.

Antióchia¹ igen viharos napokat élt át abban a mérközésben, mely oly teljesen eredménytelennek bizonyult. Az Antióchiai egyháznak vagy legalább azon töredékének, mely szent Pált követte, élén e pillanatban egy mély tisztelettel körülvelt férfi állott, a kit Ignatiusnak hívtak. E név valószínűleg a syr N n r a n a val egyértelmű.² Ignác általános tekintélynek örvendett az összes egyházakban, főleg Kis-Ázsiában.³ Előttünk ismeretlen⁴ körülmények folytán valószínűleg valamely népmozgalom következtében⁵ elfogták, halálra ítélték és minthogy nem volt római polgár, Rómának szánták, hogy ott az amphiteatrmban a vadállatok elé vessék.⁶ Szép és a római

¹ Chrys. János, Or. in Ign. mart. 4. Opp. II. p. 597. Monti.

² A syr és az arab kéziratokban Ignác neve után mindig e jelző áll, *nurono* vagy *nurani* (*igneus*)[^] mely bizonyára vonatkozást tartalmaz az *Ignatius tignis* névre. Lehetséges azonban, hogy megfordítva *Nurono* jöhet az *Ignatius* névből. A zsidóknál használatos volt e név (Egnatius) *Corpus inser. gr.* 4129. sz.

³ E kiváló egyházi alakra vonatkozó közvetlen tanúbizonyságok sántítanak. minthogy a Polycárp-féle levél kétes értékű. Irén. (v. XXVIII. 4.) és Euseb. (H. E. III. 3b) csak is a neki tulajdonított levél után ismerhették Ignácot. Ignác vértanú Actái a IV. századból valók, s csak az általunk is — ismert okiratok alapján jelentek meg azok. A *Mart. Ignat.* 3. adata, mely szerint Ignác a János növendéke lett volna, tehát értéktelen. (1. fent). Az Ignác-féle hét levél teljes eredetisége tarthatlan (1. a Bevez.). De e levelezés, ha teljesen apocryph is, épp úgy, mint a Polycárp levél, a II. század vége előtt már létezett, e tény eléggé bizonyít Ignác vértanaságának valósága és neki tulajdonított fontosság mellett.

⁴ Az Ignác vértanú Actái mesterkéltén kötik össze Ignác börtönre vétését Trajának Antiochiabani tartózkodásával. Euseb mit sem tud erről (H. E. III. 36) s Ignác halálát Trajának keletre távozása elé teszi. V. Sz. Jerom. *De viris iii.* 16. üressel Actái (*Patr. apóst.* p. 36S) Traján ötödik éve mellett törnek lándzsát. Sz.-Ignác Actáinak ez időrendje egészben hibás. V. Diera-uer p. 170. jegyz. H. ö. sz. Scherbil Actáinak elejét.

⁵ Ignác Ad Smyrn. 11; Ad Poiyc. 7; Ad Rom. 10.

⁶ L. *Antikrislus* p. 163—164. V. *Digest.* XLVIII., XIX. 31. A lyoni és viennai egyh. levele, Euseb. H. E. V. 1, 37. (1. azomban 44, 50); Hennas

nép szemeire méltó embereket választottak ki erre.¹ Antióchia e bátor hitvallójának útja Róma felé Ázsiának, Macedóniának és Görögországnak partjai mentén² valóságos diadalmenet volt. Az útba eső városok egyházai körül rajongták, tanácsait kérték, ő viszont tanításokkal tele leveleket irt hozzájuk, mely tanoknak szent Páléhoz, a Jézus Krisztus foglyáéhoz hasonló helyzete nagy tekintélyt kölcsönzött.³ Különösen Smyrnában Ázsiának összes egyházaival érintkezett Iguáczius.⁴ Polycárp, Smyrna püspöke láthatta őt és emlékét szívébe véste.⁵ Ignácznak kiterjedt levelezése⁶ lehetett e vidéken; leveleit majdnem oly nagy tisztelettel gyűjtögették össze, mint az apostoli iratokat. Az egyre jövő és menő istenfűlő futárok közepette inkább egy hatalmas emberhez hasonlított, mint fogolyhoz. A látvány magokat a pogányokat is meglepte s egy különös regénynek szolgált alapul, melyet ma is bírunk.⁷

Ignácznak eredeti levelei, ugylátszik, majdnem mind elvesztek; a reánk maradt s nevét viselő ephesusi, magnesiaai, trallesi, philadelphiai, Smyrnai, Polykárp-féle levelek apocryphok.⁸ A négy elsőt Smyrnában írta volna, a két utolsót Alexandria Troasban. Mind a hat egy azon typus után készült. Az egyéni génus jellege teljesen hiányzik belőlük. Ugylátszik azonban, hogy azon levelek között, melyeket Ignác Smyrnából irt, egy a római hívekhez intézett levél is volt, Pál példájára. E termék az egész egyházi ókort megragadta. Ireneus, Origines, Eusebius idézik és csodálják. Irályában van bizonyos keserűség és markirozott íz, valami az erőteljesből és a népiesből; olykor a szójátékokig is elcsapong; bosszantó túlzások kellemetlenül hatnak az ízlésre; de a hitnek lángolása, a halál utáni emésztő vágy még sohasem sugalmazott szenvedélyesebb kifakadásokat. A vértanúnak

*Pásztor*a vis. III. 2; Diognet. irt levél c. 7; Justin *Dial.* c. 110; Tertull. *Ápol.* 40. Malala szerint (*Corpus ignat.* p. 221, 252), Ignácot Antiochiában végezték volna ki Traján parancsára, a kit a püspöknek kifakadásai felbőszítettek; ez azonban Malala durva tévedése. Polycárp levele (0, §.) bizonyít a középtengeren át történt utazás mellett s ha a levelet, mint az ál-Ignáczféle leveleket apocryphnek vesszük is, még mindig megmarad a római út, a melyet egy széleskörű, nyilvánosságra szánt iratoknak alapjául választottak a második század végén.

¹ «Si ejus roboris vei artificii sint ut digne populo romano exhiberi possint» Digest. 1. c. E szokást csupán Antoninus kezdte eltörölni.

² Polyc. *Ad Phil.* 9. J; Ignác *Ad Rom.* 9. §; Sz.-Pál utazása e part mentén.

³ *Epist. Ad Rom.* 9. §. .

⁴ Ignác *Ad Rom.* 16; *Ad Magú.* 15; *Ad Trail.* 12. .

⁵ Polyc. *Epist. ad PhU.* 9. ij. Ne feledjük, hogy komoly érvek szólnak e levél valódisága ellen.

⁶ *Epist. ad Rom.* 2, 9, 10. §§.

⁷ Lucian *Peregrinus* 11 §. s köv.

⁸ L. A Bevez. e kötet elején.

lelkesedését, mely kétszáz esztendőn keresztül uralkodott a keresztyénség fölött, e rendkívüli terméknek szerzője, bárki volt is az, fejezte ki a legrajongóbban.

«Imáimnak ereje által megadatott nekem, hogy a ti szent orczáitokat megláthassam; sőt több adatott meg nekem, mint a mennyit kértem; mert ha Istennek kegyelme megengedi, hogy czélotmat elérjem, reméllem, hogy mint a Jézus Krisztusnak foglya ölelhetlek majd benneteket. Ügyem jól indult hacsak semmi sem vág elébe a sorsnak, mely reám nézve bételt. Egyedül ti okoztok nekem nyugtalanságot: félek, nehogy a ti szeretetetek káros legyen reám nézve.¹ Ti többiek, ti mitsem kockáztattok; de én, Istent veszítem el, ha engem megmentenetek sikerül. . . . Sohasem találok ily kedvező alkalomra, ti pedig, feltéve hogy lessz bennetok keresztyéni szeretet és békén maradtok, sohasem szolgáltok ennél jobb ügyet. Ha nem szóltok egy szót sem, Istené leszek egészen; de ha ti testemet szeretitek, újra a küzdőterre vetem azt. Bocsássatok el engem az áldozatra, hogy, mialatt elkészül az oltár, ti, akik a keresztyén szeretetben egybegyültetek, ezt énekelhessétek az Atyához a Krisztus Jézusban: «Oh kiapadhatlan jóságú hatalmas Isten, aki Syriának püspökét napkeletről napnyugatra vezetni méltóztattál!» Mert valóban jó nekem elnyugodnom itt Istenben, hogy ő benne keljek fel ismét.

Ti sohasem tettetek még senkivel rosszat: miért forgattok ilyesmit eszetekbe ma? Ti anyiaknak mesterei valátok! Én nem akarok egyebet, mint megvalósítani azt, amit ti hirdettek, a mit ti előirtok.² Erőt kívül és belül könyörögjeteok csupán számomra, hogy ne csak keresztyénnek hívjanak, de hogy annak találtassam is, ha majd eltűnők a világ szerint. A világ tüneményeiben nincs semmi jó. «A mit látni lehet, időleges az, amit nem lehet, az az örökkévaló!»³ Ami Istenünk Jézus Krisztus, aki az Atyában él, nem tűnik fel többé. A keresztyénség nemcsak csöndben, zajtalan munkálkodik, a menydörgés harsogásával lép fel, ha gyűlöletévé vált a világnak.⁴

¹ Attól tart, hogy a római keresztyéneknek pénzzel, szóval sikerül kiszabadítaniok őt. L. *Constit. apóst.*, IV. 9; V. 12. Lucian. *Peregr.* 12. Euseb. H. E. IV. 40.

² A római egyház a legszigorúbb elveket vallotta a vértanuságra vonatkozólag. L. Hernias *Pásztor*a (1. e tuű VI. kötetét).

³ A II. Cor. IV. IS. idézete, mely sz. Ignác leveleinek régi kiadásáiban nincs meg.

⁴ *Siopés inonont* kell olvasni. A *peismom's-riak* nincs értelme; *allJ-monon-t.* tételez fel. A kifejezésnek második tagja, mely a hét leveles gyűjteményből eltűnt és a tizenháromban megvan, bizonyára a kezdetleges szöveghez tartozott (1. üressel *Palres apóst.*, p. 167, 7. jegyz.)

Megirtam a gyülekezeteknek, közöltem mindenkivel, hogy megfogok halni bizonyosan az Istenért, ha ti abban meg nem akadályoztok. Könyörgök tinektek, ne legyetek a ti zabolátlan jószágok által az én leggonoszabb ellenségeim. Bocsássatok el engem, hogy legelője lehessen a vadállatoknak, a kik Isten színe elé visznek el engem. Istennek gabonája vagyok; meg kell öröltetnerti a vadállatok fogai között, hogy a Krisztus kenyerének találtassam. Béczézzétek őket inkább, hogy ők legyenek az én sírom és hogy semmit se hagyjanak meg testemből, s hogy az én temetésem pompája ne okozzon gondot senkinek. Valódi tanítványa akkor leszek a Krisztusnak, ha a világ nem látja többé testemet. . .

Syriától kezdve egész Rómaig, szárazon, tengeren, nappal, éjjel egyre harczolok a vadállatok ellen, itt a tiz leopárd körmei között (őreimet, a katonákat értem, akik animál gonoszabbak, mennél több jóban részesülnek.)¹ Az ő durva kezök alatt formálódok, «de ez által még nem igazolok meg.»² Bizony mondom nektek, hogy a reám várakozó vadállatok elé állítva csak nyerhetek. Reméllem, hogy jó állapotban fogom találni őket, csakhogy azonnal fölfaljanak, s ne tegyenek velem úgy, mint azokkal, akikhez nyúlni vonakodnak. Ha pedig elhúzódnak tőlem, kényszeríteni fogom őket.

Bízzátok reám a dolgot, én tudom, mi előnyös nekem.³ Most válók csak valódi tanítványnyá igazán. Nem; semmiféle hatalom, akár látható, akár láthatatlan, nem fog megakadályozni engem abban, hogya Jézus Krisztus társaságát ne élvezzem. Vessenek tűzre, keresztre, vadállatok közé, törjék ki csontjaimat, vagdalják össze tagjaimat, égessék meg testemet, a démonnak összes zúzó eszközei szakadjanak reám, csak egygyé legyek a Jézus Krisztusban. . . Az én szerelmem a keresztfára és vérem nem lángol többé az anyagért, elő víz⁴ folyik, mormol ereimben s ezt mondja nekem: «Jöjj az Atya elé.» Nem találok élvezetet többé a romlandó érzetekben, sem ez életnek örömeiben. Istennek kenyerét kívánom, kenyerét az életnek, testét a Jézus Krisztusnak, Isten fiának, aki az idők végezetével a Dávid és Ábrahám véréből született; italul pedig az ő véré, a soha el nem múló szeretetet, az örök életet»

Hatvan esztendő múlva Ignácznak halála után a levél jellemző kifejezése: «Istennek gabonája vagyok»... hagyományossá

¹ A katonák, hogy a hívek még jobban fizessék, bizonyára kétszeresen bántak durván a hitvallóval (I. Lucián *Peregr.* 1. c).

² I. Cor. IV. 4.

³ Ignác kétségkívül azt akarja mondani, hogy a halál — keresztyén szempontból csak nyereség, de azt is, hogy az amphitheatrum vadállatai nem bánnak majd vele oly gonoszul, mint őrei.

⁴ H. ö. Ján. VII. 38.

vált az egyházban s egyre azt ismételték, hogy abból merítsenek bátorságot a vértanúságra.¹ Lehetséges, hogy egy szájról-szájra adott hagyománnyal van dolgunk; lehet, hogy alapjában a levél is eredeti, erőteljes duzzadó kifejezéseit értem, melyekkel a halál utáni vágyát és a Jézus iránti szeretetét fejezte ki Ignác. A Polycárp vértanúságáról (155.) szóló eredeti leírás, ugylátszik, vonatkozásokat tartalmazott e római levélre.² Ignác tehát a vértanúság nagy mestere, sugalmazója a Jézusért elszenvendő halál esztelen lázának. E valódi vagy ál levelekből merítették a megkapó kifejezéseket, a rajongó érzelmeket. István diakon az ő heroismusa által a diaconatust és az egyházi szolgálatot avatta szentté. Antiochiának püspöke szent fénykörrel övezte körül még ragyogóbban a püspöki funkciókat. Nem ok nélkül történt, hogy neki tulajdonítják azokat az iratokat, ahol e cselekvési kör a felhőkig van felmagasztalva. A püspökség' valódi patronusa, az egyházfők kiváltságos állásának a megteremtője, félelmetes kötelességeiknek a legelső áldozata: Ignáczius.

Sajátságos dolog, hogy e történet, melyet később a század egyik leghelmesebb írójának, Luciának elbeszéltek, sugalmazta fővonásokban Peregrinus haláláról» című kicsiny erkölcsi rajzát. Nem igen lehet kétséges, hogy Lucián nem az Ignác-féle elbeszélésekből vette volna át azokat a részeket, ahol úgy állítja oda az ő szédelő alakját, mint aki püspökként és hitvallóként szerepel, akit Syriában vernek vasra, Itáliába menesztik útnak hajón, gondozó figyelemmel és előzékenységgel vesznek körül a vigasztalására elősereglett hívek¹ Peregrinus, miként Ignác fogságából az útba eső híres városokhoz tanácsokkal és szabályokkal, melyeket törvények gyanánt tisztel mindenki, telt leveleket intéz;² vallási jellegű küldötteket utasításokkal lát el;³ végre megjelenik a császár előtt s annak hatalmával oly vakmerőséggel daczol, melyet Lucián szemtelennek talál, de a melyet a rajongónak csodálói a szent szabadság egyik mozzanataként állítanak oda.⁴

Az egyházban Ignácznak emlékét főleg szent Pálnak követői emelték ki magasra.⁵ Ignác majdnem oly kiváló állást foglalt el

¹ Iren. V. XXVIII. 4.

² H. ö. Ad Rom. 5, Mart. Poicy. 3.

³ *De morte Peregr.* 11 — 13. §j., 18, 44.

⁴ *Diathkias tinas kai paraineseis kai nomoi.* Luciának kezei közé igen könnyen juthatott, egy ál Ignác-féle hét leveles gyűjtemény. Peregrinus halálát Euseb. 165-re teszi (*Chron.* p. 170, 171. Schoene).

⁵ V. Ign. *Ad Polyc.* 7. és *Polyc. Ad Phii.* 13.

⁶ Lucián talán oly Actákat olvashatott, a hol Ignác megsértette a császárt (Malala. I. c. itt fent.)

⁷ Sz.-Pál leveleinek utasítása észrevehető az ál Ignác-féle levelekben. A tan egészben zsidóellenes. V. *Ad Smyrn.* 1.

az ő szemükben, mint szent Pál.¹ A vértanú nagy tekintélye volt azon okok egyike, melyek ama csoport javára döntötték el a port, mely csoportnak azon joga, hogy a Jézus egyházában létjogosultsággal bírjon, még annyira vitás volt. Pálnak egyik, a püspöki hatalom megállapításáért buzgó tanítványa 170 körül azt a tervet eszelte ki, hogy az apostolnak tulajdonított pastoralis levelek példájára Ignác neve alatt egész sor levelet szerkesztszen, mely arra volt szánva, hogy a keresztyénségnek zsidóellenes fogalmát, valamint a szoros hierarchiának és a catholicus orthodoxiának eszméit a docéták és bizonyos gnosticus secták tévedéseivel szemben állapítsa meg. Az iratokat, melyekről azt akarták elhitetni, hogy azokat Polycárp gyűjtötte össze,³ nagy készséggel fogadták mindenütt, úgy, hogy azok a fegyelem és a dogma megállapításában döntő befolyást nyertek.

Ignác mellett a legrégebbi okiratokban³ két embert látunk társként szerepelni. Zosimost és Rufust. Ignácznak, úgylátszik, nem voltak útítársai;⁴ lehet Zosimos és Rufus ismert alakok voltak Görögország és Ázsia egyházainak körében, olyanok, akiket mély odaadásuk a Krisztus egyháza iránt ajánlott.

Ugyanez időtájt szenvedhetett vértanúságot egy másik hívő is, aki, mint a jerusalemi egyház feje és Jézusnak rokona, neves ember volt az egyházban, Simeont értem, Clopasnak fiát (illetve másodunokáját). A keresztyének között megállapodott s valószínűleg körülöttük elfogadott azon nézet, mely szerint Jézus a Dávid törzsből származott, összes rokonainak is megadta e czimet. Már pedig oly forrongó helyzet mellett, minőben Palestina volt, ily czimet nem lehetett veszély nélkül viselni. Már Domitián alatt tapasztaltuk, hogy a római hatóság rosszalólag lépett fel a Juda fiának bevallott igényével szemben. Traján alatt ugyanily nyugtalanság kapott lábra. Clopas utódai, akik a jerusalemi egyházat vezették, sokkal szerényebb emberek voltak, hogysen nagyon dicsekedtek volna e leszármazással, melyet a nemkeresztyének, úgy lehet, elvitattak volna tőlük, de nem titkolhatták el azt a Jézus egyházához társult hívek előtt, ez eretnek ebioniták, essenianusok, elkasaiták előtt, akik közül többen alig voltak keresztyének. A sectariusok néhány tagja feljelentést nyújtott be a római hatósághoz, s Simeont, Clopas fiát, a bíróság elé állították.⁵

¹ Polyc. *Ad Phil.* 9.

² Polyc. *Ad Phil.* 13. E post-scriptum mindenesetre apócryph.

³ Polycárp *Ad Phil.* 9. V. *Mariáról, rom.* 15. Kai. jan.

⁴ A Polyc. 1. utalás nem Ignácra vonatkozik. Lásd a Bevez. e kötet elején.

⁵ Hegesipp. *Eus. H. E.* III. 32; *Eus. Chron.* Traján 10 éve; *Chron. pasa.* p. 252; *Cotelier Ad Const, apóst.* VII. 46. .

Judeának consularis legátusa e pillanatban Tiberius Claudius Atticus volt, ugylátszik a hires Heródes Atticusnak atyja.¹ Alacsony származású athéni ember, akit egy óriási kincsnek lelése hirtelen meggazdagított, s akinek a consult cziraet pénzen megvásárolni sikerült. Simon ügyében roppant kegyetlenül járt el. Több napon keresztül kizsárolta a szerencsétlent, kétségkívül azért, hogy kieroszakolja belőle az állítólagos titkot. Atticus és birótársai bámulták bátorságát. Végre is keresztre feszítették. Hegesippos, akitől e részleteket tudjuk, arról is értesít, hogy Simonnak vádolóira szintén reá bizonyult, hogy a Dávid törzséből valók s ők is elvesztek. Efféle feljelentéseken nincs mit csodálkoznunk. Tapasztaltuk már, hogy a 64-ik évi üldözés alkalmával, legalább Péter és Pál apostolok halálában, a zsidó és keresztényen secták belső villongásainak rovására írható fel a túlnyomó rész.²

Rómának e korszakban ugylátszik, nem jutott ki a vértanukból. Az egyház élén álló presbyteri és episcopi között Evarest, Alexander és Xystos³ fordulnak elő, akik ugylátszik, békén haltak meg.¹

¹ Szent Simon vértanaságának ideje kétes. Eusebius az *δ Krónikájában* szokása szerint nem ad pontos keletet. Eusebiusnak más forrása Hegesippos állításánál, aki a vértanaságot *epi Traianou Kaiseros kai hypatikod Attikad* teszi, nem volt. Atticus legatioira és consulságaira vonatkozó időpontok külföldben is hiányzanak (Waddington *Fastes de* prov. asial.* 1. p. 192—194; Borghesi *Couvr. compl. t. V. p. 533—534*). Ezt az Atticust feltaláljuk Sz.-Ignác Actáinak bizonyos kiadásában is, melyek ebben, ugylátszik, Hegesippos követik (id. Euseb.) üressel *Patre* apóst.* p. 368; Zahn *Ignatius von Anl.* p. 17. S köv. 630.

¹ Róm. Kelem. *Epist.* 6.

² Irén. III., III. 3. és Euseb. H. E. V. XXIV. 14; Eus. H. E. IV. S. V. Liptius *Chron. dér rom. Bisch.* p. 1<5 és k. Sextus pythagoreusi *Gnómdit* névcsere alapján tulajdonították Xystus pápának.

³ Irén. III., III. 3. A II. század egyedüli vértanú pápája Telesphoros.

HUSZONHARMADIK FEJEZET.

Traján halála. — A zsidók lázadása.

Traján, Dáciának legyőzője, a diadalmas, a hatalom azon polczán, melynél magasabbra eddig ember nem emelkedett, daczára hatvan évének, óriási terveket szőtt a keletre vonatkozólag. (114. év) A birodalom határvonala Syriában és Kis-Ázsiában még nem volt eléggé biztosítva. A nabátei királyságnak megdöntése századokra vetette vissza az arabok részéről fenyegető veszélyt. Az amién királyság azonban, bár vazallusa volt a rómaiaknak, folyton a pártuszövetség felé hajlott. A dák háborúban Arsacides szövetség kötése végett tárgyalásokat folytatott Deceballal.¹ A párthus-birodalom, mint Mesopotamiának ura, Antióchiát fenyegette és az önerejükől védekezni nem képes provinciákra nézve állandó veszélyt képezett. Oly keleti expedíció, mely Arméniának, Osrhoennek, Mygdoniának, e tartományoknak, melyek Lucius Verus és Septimius Severus táborozásai óta tényleg a birodalomhoz tartoztak, a birodalomhoz való csatlósát tűzte ki célul, okszerű lett volna. Csakhogy Traján nem tájékoztatta magát eléggé a Kelet helyzete felől. Nem vette észre, hogy Syrian, Arménián, északi Mesopotámián túl, az ős kelet terül el nomádjaival, tanulatlan lakosságú városaival, akik között az európai rendnek megállapítása a lehetetlenséggel határos. Ezt a keletet még sohasem hódította meg maradandólag a *civilisatio*; maga Görögország is csak átmenőleg uralkodott e tájakon. A teljesen elűtő kiima alatt élő világban római provinciákba osztani be a törzseket, a római életmódot ültetni közéjük, valóságos agyémnek tűnt fel. A császárság, melynek minden erejét a Rajna és a Duna mentén hullámozó germánok vették igénybe, nem kevésbé nehéz küzdelemnek ment elébe a Tigris partján; mert, ha a határfolyamot egész folyása mentén a Tigris képezi, Rómának e medren túl nem állottak többé rendelkezésre a nyugatnak solid gall és germán törzsei. Hogy Traján ezt nem vette észre, oly hibát követett el, minőt I. Napoleon 1812-ben. Hadi vállalata a Párthusok ellen az Oroszország elleni táborozáshoz

¹ Plin. *Ephl.* X. 74 (16).

volt hasonló. A bámulatosan kieszelt *expeditio* a győzelmek egész sorozatával kezdődött, hogy azután a természet elleni küzdelemmé satnyuljon és visszavonulással végződjék, mely komor lepellel vonta be a legragyogóbb uralom utolsó napjait.

Traján 113. október havában¹ hagyta el Italiát, melyet nem látott viszont többé. A téli hónapokat Antiochiában töltötte és 114. tavaszán felvonult Arménia ellen. Az eredmény meglepő volt; szeptemberben római provinciává lett Arménia. A birodalom határai elérték a Kaukázust és a Kaspi tengert. Traján a következő telet Antiochiában pihente ki.

A 115. esztendőben nem kevésbé rendkívüli eredményeket ért el. Mesopotamia északi részét, többé-kevésbé független kicsiny államaival leverte, meghódította: hadteste a Tigrishez ért. E vidékeken nagyszámban laktak a zsidók.² A parthusoknak állandó hűbéres dynastiája, az hsatok és a Monobazok családja bírta Nisibet³ Ezúttal is, mint 70-ben, bizonyára harcra kelt a rómaiakkal. Megkellett hódolnia. Traján a telet ismét Antiochiában töltötte, ahol december 13-án a rettenetes földrengésben, mely tönkretette a várost, majdnem maga is odaveszett s csak nagy bajjal menekülhetett.⁴

A 116. esztendő csodákat látott; mintha Nagy Sándor korszaka támadt volna fel újra — Traján meghódította Adiabénét a Tigrisen túl élénk ellentállás után, melyben a főszerepet kétségkívül a zsidó elem játszotta.⁵ Itt kellett megállapodnia. Szerencséjének tetőpontján a párth-birodalom szívéig hatolt Traján. A parthusok harczászata, mint az oroszoké 1813-ban, eleinte az ellenállás mellőzésére szorítkozott. Traján ellenállás nélkül haladt előre egész Babylonig, bevette Ktesiphont, a birodalom nyugati fővárosát, innen a Tigris mentén a perzsa öbölíg vonult le, egy pillantást vetett a távoli tengerekre, melyek, mint egy álom tűntek fel a rómaiak előtt, visszatért Ba-

¹ Ez események időrendjét 1. Volkmár *Judith*, p. 40 s köv., 136 s köv., Dierauer Büdingernél, *Untersuch zür mim. Kaisergesch.* 1. p. 152 k., Noel Desverges *Compt. rend. de l'Acad. des inser.* IS66. p. 84.

² Jos. *Ant* XVIII., IX. 1; H. ö. Jer. Tabu. *Jebamoth* I, 6. Bab. Talm. *Jebamoth* 16 a.

⁴ Jos. *Ant.* XX., III. és IV.

⁵ Akik azt hiszik, hogy Ignácot Trajának antiochiai tartózkodása alatt ítélték el s azt akkor halatják is meg, elfogatását. mint a csapások elleni *piaculumot*, e pillanatra teszik. Ez azomban teljesen újabb keletű és Malala János elbeszélésén alapszik.

⁶ Trajának érmét, *Assyria BT Palestine in Potest. P. R. Redact.* (v. Eckhol. t. VI. p. 463, 464) hitelt érdemlő régész még sohasem látta. Arra legelőször Occo Adolfnál akadunk, *Imper. rom. numismata* 1. kiad. (Antverp. 1579). p. 144; 2 kiad. (Augsburg, 1601) p. 215. Ügyetlen utánzata az a valódi éremnek *Armenia ET Mesopotamia In Potestatem P. R. Redactae* (Longperier).

bylonba. Itt jelentek meg az első sötét pontok a látóhatáron. A 116. év végén arról értesült Traján, hogy lázadás tört ki háta mögött. Semmi kétség, hogy abban a zsidók tömegesen vettek részt. Babyioniában igen számosan laktak.¹ A palestinai zsidóság állandó öszszeköttetésben állott a Babyioniában lakó zsidókkal; a két hely hi tndósai könnyedén cseréltek helyet egymással.² Széleskörű politikai szövetség jött létre titkon, ügyesen kerülve ki a hatalom örökdő szemét. Traján a veszedelmes mozgalom leveretését a berber lovas-ság felügyelőjére, Lusius Quietusra bízta, aki gúnyával a rómaiak szolgálatába lépett s a párthus-háborukban kitűnő szolgálatokat tett. Quietus visszafoglalta Nisibist, Edessát. Traján azomban átkezdte látni, hogy lehetetlenre vállalkozott; a visszavonulásra gondolt.

Vészthozó híreket kapott egymás után. A zsidók minden felől fellázadtak.¹ Leírhatatlan borzalmak játszódtak le Cyrénaicában. A zsidók lángoló dühöngése eddig sohasem látott fokot ért el. A szerencsétlen nép újra elvesztette a fejét. Akár, mert neszét vették már Afrikában annak, hogy Traján szerencséje ingadozni kezd, akár, mert Cyrénének zsidósága, mely valamennyi között a legfanatikusabb volt,⁴ néhány próféta biztató szavára azon képzelődésben élt, hogy a haragnak nagy napja a pogányok vesztére érkezett s hogy a messiási kiirtás előjátéka immár beköszöntött, az összes zsidóság mozogni kezdett, mintha démoni düh szállotta volna meg.² Nem lázadás volt az, hanem irtózatossal kegyetlenséggel párosult mészárlás. Lucova nevű királyuk vezetése mellett vak dühhel üldözték a görögöket és a rómaiakat, hogy azután áldozataik húsát megegyék, beleikből csináljanak magoknak övét, vérökkel mázolják be testöket, megnyuz-zák öket s bőrükkel díszítsék fel magokat. Örült dühökben középütt

¹ Jos. Ant. XVI. HI. I; XVIII. IX.; Philo. Leg. 36.

² Derenburg, *Palest.* p. 342, 344—345. jegyzet.

³ Dio Cassius LXVIII. 32; Euseb. H. E. IV. 2; Eus. *chron.* Traján 17, IS, m. éve és Hadrián 4. (v. 5) éve; Orosus VII. 12; Spartián *Hadrián* 5; Appian *Bell. civ.* II. 90. és a Miller úr által felfedezett *Arabica* töredék, *Revue arch.* 1860. p. 101—110; *Ann. de l'Assoc. der etudes grecques* 1869. p. 124 s köv.; *Eragm. hist. graec.* V. 1. r. add. p. LXV.; a talmud részletek a *polemos schet Quitos* és az *iom Traianos* felől s alább és Jer. Tahn. *Sukká* V. 1; Barchebraeus *Chron. arabe* p 120, arab szöveg; *Chron. syr.* p. 56, syr szöveg. Euseb. (H. E. IV. II. I. 2; *Chron.* Traján 17, IS. és 19. éve), a háborút a 115, 116, 117. évekre terjeszti ki (1. a Schoene kiad.) Dio Cassius és Orosus Pál azomban nem mondanak ilyest. Appian elbeszélésének (Miller töredék) körülményei kizár-ták az áradás időszakát, inkább a 116 év végére, vagy a 117 év kezdetére látszanak utalni.

⁴ L. *Az Antikrist.* p. 538, 539.

⁵ Hösper hypo pneumatoss deinoü tinos kai stasiódous anahripisthentes. (Euseb), incredibili motu sub uno tempore, quasi rabie efferati (Orosus).

⁶ Dio Cassiusnál a neve *Andreas*, bizonyosan a másoló hibájából.

fűrészelték ketté a foglyokat Majd a vadállatok elé vetették a pogányokat a zendülők megtorlásául annak, amit ők magok szenvedtek és kényszerítették őket, hogy egymást öljék meg, mint a gladiátorok. Kétszázhuszezerre teszik számát azoknak, akiket Cyrenében ilyen módon elpusztítottak, áldozatul esett majdnem az egész lakosság, a provincia pusztasággá süllyedt. Hogy azt újra benépesítse, idegen telepítvényeket kellett kirendelnie oda Hadriánnak;¹ a tartomány azonban sohasem nyerte vissza virágzását, melyet a görögöknek köszönhetett.

Cyrenaikából Egyiptomba és Cyprusba csapott át az öldöklés ragálya. Cyprus vad kegyetlenségeket látott. Bizonyos Artemion vezetése mellett a fanatikusok lerombolták Salamis városát és kiirtották az egész lakosságot. A felkonczolt cyprusziak számát kétszáznegyvenezerre becsülték.² A vérengzések oly visszatetszést szültek, hogy a cyprusiak örökre kitiltották a szigetről a zsidókat; még a tenger által partra vetett zsidót is kivégezték.

Egyiptomban a zsidólázadás valóságos háborúvá nőtte ki magát³ A zendülők eleinte előnyben voltak. Egyptom praefectura, Lupus, meghátrálni volt kénytelen. A láрма nagy volt Alexandriában. A zsidók, hogy megerősítsék állásukat, lerombolták Nemesis templomát, melyet Caesar Pompejusnak emelt⁴ A görög lakosság mindamellet, nem minden küzdelem nélkül, felül kerekedett. Alsó Egyiptomból valamennyi görög Lupussal együtt a városba menekült és azt elsánczolt táborrá alakította át. Ideje volt. A Cyreneiek, Lucova vezetése mellett megérkeztek, hogy alexandriai téstvéreikhez csatlakozzanak és velők egy hadtestté tömörüljenek. Alexandriai hitsorsosaiknak támogatásától, akiket leöltek vagy börtönre vetettek, megfosztva, de Egyptom egyéb részeiből előzőnlott csapatokkal megerősödve, rabolva és gyilkolva járták be az országot egész Thebaisig. Különösen az állam hivatalnokaira vetették szemeiket, akik Alexandriába, Pólusába menekülni igyekeztek. Appián, a jövőndőbeli történetíró, még akkor fiatal ember, aki szülővárosában, Alexandriában municipális functiokat töltött be, a dühöngők kezeibe esett Alsó Egyptomot véráradat öntötte el. A menekülő pogányokat úgy üldözték, mint a vadállatokat; a suezi földszoros pusztái hemzsegek

¹ Oros, 1. c. V. Eus. *Chron.* Hadr. 4 v. 5 éve; Eckhel VI. p. 497. *Libyae restitutori.*

² Dio Cass. Kuseb., Oros. 1. c.

³ Appián, Arabica, Miller úr által felfedezett töredék: ana ton polemon ton en Aigyptó genomenon gó polemoumenf pantón polémían öntön, stb.

⁴ Appián, *Beilum civile.* II. 90. V. Dio Cassius I, XIX. II; Spartian *Hadr.* III.

a menekülőktől, akik elrejtődtek és az arabok közé futottak a biztos halál elől.¹

Traján helyzete Babylonban mindinkább válságosabb fordulatot öltött. A két folyam ágya közé messzire előnyomuló nomád arabok komoly akadályokat gördítettek elébe. A bevehetetlen és egy harczos törzs által lakott Hatra,² egyszerre megállította őt haladtában. A körülfekvő vidék pusztá, egészségtelen, hol nem látni fát, sem vizet, hol a moskiták pusztítanak s rettenetes viharok dúlnak. Traján elkövette becsületből a hibát, hogy e vidéket meghódítani akarta. Miként később Septimius Severusnak és Ardeschir Babeknek, vállalata kudarcot vallott. A hadsereget borzasztóan kimerítette az állandó betegeskedés. A város egy nagy napkultusnak volt a központja; azt hitte mindenki, hogy az Isten lépett a harciba templomáért; a rohamok alatt kitört viharok rémülettel töltötték el a katonákat Traján felhagyott az ostrommal, maga is betegen sínylődve, mely baj néhány hónap múlva megölte őt. A visszavonulás nehezen ment és nem egy részleges csatavesztéssel járt. (117. év.)

Április felé 117-ben Antiochiának hátrált betegen, leverten, ingerülten a császár. A kelet harcz nélkül verte le őt. Mindnyájan, akik eddig leborultak a győző előtt, felkeltek ellene. — A három esztendeig tartott s a természet ellen bámulatos erélylyel folytatott küzdelem és táborozás eredménye vitás maradt. Traján annak megújítására gondolt, hogy a legyőzhetlenség hírében álló nevén ejtett csorbát kiköszörülje. Egyszerre vészteljes híreket kapott arról a helyzetről, melyet sikertelen vállalata teremtett meg. A zsidó lázadás, mely eddig Cyrenaikára és Egyiptomra szorítkozott, ott állott, hogy Palesztinába, Syriába, Mesopotámiába csapjon át A rajongók, a római birodalom elgyengülésére lesve mindig, már vagy tizedszer hitték, hogy az utált uralom vesztét hirdető előjelek tűntek fel a láthatáron. Judith és Esdrás Apocalypsise s más efféle könyvek által felizgatva hitték, hogy Edomnak napja elérkezett. Az örömujongás, melybe Néró, Domitián halálakor kitörtek, újból felharsant. A nagy forradalomnak nemzedéke majdnem teljesen kihalt; az újabb mit sem tanult. Ezek a makacs és szenvedélytől lángoló fejek képtelenek voltak tágítani azon a szűk vasgyűrűn, melyet egy megrögzött pszichológiai örökség vont meg körülöttük.

A Júdeában lefolyt eseményeket homály borítja s nincs kimu-

¹ Appián, *Arabica*, Miller úr által felfedezett fragra.

² A mai El-Hadhr Mossnltól valamivel több, mint húsz mértföldnyire délnek. V. Dio Cass. LXXVIII. 31; LXXIV. 11; LXXV. 10-12; LXXX. 3; Heredián III.; Amiuián Marcellinus XXV. 8; Ritter, *Erdk*, X. p. 125 s k., 129 s k., XI. p. 466 s k.

tatva, hogy ott positiv hadi tény vagy mészárlás fordult volna elő.¹ Hadriánnak, Syria kormányzójának, aki Antiochiában székel, sikerülhetett fentartani a rendet Jabnénak hittudósai, távol maradván minden zendüléstől, a törvény aggodalmas megtartásában találták meg a lelki békéhez elvezető új utat. A casuistika játékszerré vált az ő kezeik között, mely, mint a játékszerek általában, türelemre intett. Ami Mesopotámiát illeti, csak természetes, hogy az alig meghódított lakosság, mely alig egy évvel ezelőtt kelt fel és a mely sorai közt nemcsak szétszórt zsidókat hanem zsidó hadakat, dynastiákat számlált, a Hatra sikertelen ostrom után s Traján elközlelő halálát mutató legelső jelekre újra fegyvert ragadott. Ugylátszik külömben, hogy a rómaiak a kegyetlenkedéssel felhagyva, a gyanakodó állással elégedtek meg.² Attól féltek, nehogy Cyrenaica, Egyptom és Cyprus példája ragadóssá váljék. Mielőtt a mészárlások kitörték volna, Traján megbízta Lucius Quietust, hogy az újonnan meghódított provinciákból űzze ki az összes zsidóságot Quietus e megbízást hadi vállalat képen hajtotta végre. Ez a gonosz és könyörtelen afrikai az ő nyereg és kantár nélkül³ szőrin lovagoló könnyű mór lovasságával mindent össze-vissza konczolva száguldottá be a provinciákat, mint egy basibozuk. Mesopotámia zsidó lakosságának nagy része veszett el kardja alatt. Quietust szolgálatáért megjutalmazni óhajtván, l'alestinát kiszakította a Syr provinciából Traján és annak császári legátusává tette meg őt s ezzel egyenrangra emelte Hadriánnal.

A cyrenaicai, egyptomi és czyprusi zendülés egyre tartott Traján annak levezetésével egyik legkiválóbb alvezérét bízta meg,⁴ Március Turbot. Szárazföldi és tengeri hadierővel s nagyszámú lovassággal látták el őt Az örült dühöngők leveretése érdekében rendes háborút több ütközettel kellett vezetnie. Valódi mészárlások folytak ilyenkor. Cyrenaica és Egyptom csatlakozott összes zsidóságát kardélre hányták.⁵ Alexandria, felmentve az ostromzár alól, végre fellélegzett; a város azonban roppant pusztításokat szenvedett. Hadriánnak, midőn császárrá lett, legelső dolga az volt, hogy újjáépítse a romokat és az egész várost.⁶

¹ Spart. *Hadr.* V. 2., inkább forrongásra mutat, mint fegyveres lázadásra. Azon körülmény, hogy Quietus *Joudaias hdgemönnak v. tes Palostinés Archónak* nevezték nem bizonyít eléggé. Barbebraeus (1. c.) elbeszélése nem egyéb, mint túlzó és elcsavart torzítása az Eusebios és Orosus elbeszélésének.

² Euseb. H. E. I. c.

³ L. Traján oszlopát, Froehner ábr. 85—88; szöveg p. 14, 15.

⁴ V. Dio Cass. LXIX. 18.

⁵ Trainnon exollünta to en Aigypató Joudaión genos. Appián Bell. civ. II. 90 V. Jer. Talm. Sakha, V. 1; Bab. Talm. Sukká 51 b; Midrasch Eka 1, 17.

⁶ Euseb. *Chron.* (Armén ford.) Hadrian 1 éve (kiad. Schoene) Oros. VII. 12.

Így zajlott le e sajnálatra méltó mozgalom, melyben a zsidóknak volt, ugylátszik, a legkevésbé igazuk s amely miatt a művelt világ szemében teljesen lejártak magokat A szerencsétlen Israeli dühöngő örültség szállotta meg. Ezek az irtózatosságot kegyetlenségek, melyek annyira távol állottak a keresztyén szellemtől, még szélesebbre ásták meg az elválasztó árkot a judaizmus és az egyház között. A mindinkább idealistává vált keresztyén szívének szelídsége révén megadó odaadással nyugszik meg mindenben. Israel inkább kannibállá fajul, hogysem hazugoknak tartsa prófétáit. Ál-Esdrás húsz évvel megelőzőleg az Istenéről megfejtkezni látszó jámbor lélek gyöngéd szemrehányásánál állapodik meg; immár azonban arról van szó: mindent leölni, kiirtani a pogányokat, nehogy valaki azt vethesse fel, hogy Isten nem tartotta be Jákobnak adott szavát. Minden heves fanatizmus, reményeinek romjain dühöngéssé fajul s veszedelemmé növi ki magát az emberiségre nézve.

A judaizmusnak ez esztelen hadakozás folytán bekövetkezett anyagi elhanyagolása igen nagy fokú volt. Az elveszteknek száma óriási.¹ E perctől kezdve Cyrenének és Egyiptomnak zsidósága majdnem semmivé törpült.-' Az alexandriai hatalmas hitközség, mely a kelet életének lüktető eleme volt, elvesztette jelentőségét A Diaplenston' hatalmas zsinagógája, melyet a világ csodájának tartottak a zsidók, romokká lön.¹ A Lochias mellett elterülő zsidónegyedből romok és sirhalmazok maradtak fel csupán.

¹ Euseb. Oros, I. c.

² Appián *Bell. civ.* II. 90.

³ Jer. Talmi. *Sukká* V. 1; Bab. Tahu. *Sukká* 51 b.

⁴ Jer. Talm. *Sukká* V. 1. V. *Mechilta* az Ex. XIV'. 13-ról; Bab. Tálul. *Sukká* 51 b; Jalkut I. 115, 253; Graetz *Gesch. dér Juden* IV'. 460, 1 jegyz., 2 kiad.; Derenburg, *Palest.* p. 410—412.

HUSZONNEGYEDIK FEJEZET.

Az egyháznak és a zsinagógának végleges szétválása.

A fanatizmus nem ismeri a megbánást. A 117. évnek szörny tévedését ünnepként tartotta fenn emlékezetében a zsidó hagyomány. Azon napok sorozatában, melyeken tiltva van a bojt s meg kell szűnni agyásznak,¹ ott szerepel deczember 12-én az i o m Traianos vagy Traján napja, nem mintha a 116 117-iki háborúban oly győzelem fordult volna elő, melyet évenként megülni érdemes, hanem azon tragicus vég miatt, melyet Israel ellenségének szánt az agada.¹ Quietus mézszárlásait viszont a pole mos schel Quitos név alatt őrizte meg a hagyomány.³ Fokozatos sorozatát csatolták hozzá azoknak a fájdmaknak, melyeken Israel átment.⁴

»A pole mos schel Aspasinos⁵ után eltiltották a párta viselését és a tamburinak használatát.

A p o l e m o s schel Quitos után eltiltották a párta viselését és a görög nyelv' oktatását a fiáknak.

Az utolsó polémos' után eltiltották a menyasszonynak a városba behozatalát hordszéken.

Minden örültség egy-egy újabb eltiltásra, az életmód valamely részének köteles elhagyására vezetett tehát. Mialatt a keresztyénség mindinkább görög és latin lesz és mialatt írói a hellen irányhoz igyekeznek alkalmazkodni, a zsidó elzárkózott a görög nyelv tanulásá-

¹ Lásd a *Megillath Taanith* 29 sz. és a glossa. V. Bab. Tahu. *Taanith* 18 b; Jer. Talt. *Taanith* II. 12.

² Trajánt és Quietust összezavarták egymással. Az utóbbi tényleg tragicus véget ért. L. Spartian V. 8; Dio Cass. LXVIII. 32. A szellemes rendszer, mely szerint ez ünnep *megilldja* a Judith könyve, miként a *purim* az Eszteré, tarthatlan.

³ *Sdder ólam* a végén; *Mischna*, *Sota* IX. 14. V. Graetz *Gesch. dér Juden* IV. 440 s köv. 2 kiad.; Volkmár *Judith* p. 83 s k.; Derenburg *Palest*, p. 404.

⁴ *Sota* I. c.

⁵ Vespasián háborúja.

^h Hadrián háborúja.

tól és az ő érthetetlen syr-héber szójárásához ragaszkodott makacsul. A helyes szellemi művelődésnek gyökerét vágta el ezzel évszázadokra. Főleg e korszakra vezethetők vissza ama döntvények, melyek a görög nevelést tisztátalan vagy legalább is frivol dolognak jelentik ki.¹

Jabnében ez időtájt vált ki s lépett, mint Israelnek jövőendő feje, előtérbe bizonyos Aquiba, Rabbi Tarphonnak tanítványa; alacsony származása ember, akit a nemzet hivatalos állásait betöltő előkelő családokhoz semmi kötelék sem fűzött. Elődei proselyták voltak s fiatalságát nagy szegénységben töltötte el. Innen magyarázható ki, úgy látszik, az a demokrata vonás, mely kezdetben gondolkozását jellemezte és örült gyűlölettel töltötte el szivét a hittudósok ellen, akiknek sorában majd helyet fog foglalni egy napon.² Exegesise és kasuistikája a subtilitás netovábbja. A kanonics szövegeknek minden lapja, szava, szótagja képletes jelleget nyer előtte s következtetéseknek képezi alapját.³ Aquiba volt szerzője annak a rendszernek, mely a talmudi kifejezés szerint, a betűnek minden vonásából véka számra húz ki döntvényeket; ' A sugalmazott codexben nincs semmi önkényes, semmi szabadság a stylus és a helyesírás terén; úgy annyira, hogy a szóvonzatnak egyszerű jele, melyet a héberben szabadon lehet használni vagy elhagyni, nevetséges okoskodásokra nyújtott alkalmat?

Ez már az örültséggel volt határos; egy lépésnyire voltak már a Kabbalához és a notarikonhoz, ez együgyű okoskodásokhoz, a hol a szöveg nem emberi nyelv többé, hanem isteni varázslókönyv. A részletekben Aquiba tanácsait a mérséklet jellemzi; a neki tulajdonított döntvényeket bizonyos szabadelvű szellem lengi át." Lángoló fanatizmus homályosította el azomban összes jó tulajdonait. A legnagyobb ellenmondások jelennek meg karöltve ez egyaránt snbtilis és műveletlen természetekben, a honnan egy egyetlen szövegnek babonás tanulmányozása a nyelv és okoskodás józan érzékét örökre száműzte. Zsinagógáról-zsinagógára utazva be a középtenger összes országait s lehet a párthusok birodalmát is, hintette el Aquiba

¹ L. *Jézus élete* p. 35—36. *

² Jer. Tahn. *Berakoth* IV. I; Bab. Tahn. *Her.* 27 b. A talmudisták között Aquibát ismerték legjobban a keresztyének. Epiphan. haer. XV., XXXIII. 9; Sz.-Jerom. *In. Is.* VIII. 14; Epist. 151.

³ Mischna *Suta* V. 1, 4; VIII. 5; Bab. Talmud *Pesachim* 22 b; Lásd a VI. k.

⁴ Bab. Tahn. *Menachoth* 29 b; V. Derenburg *Palest.* p. 399; *Journal asiat.* 1867. febr.—márcz. p. 246 s k.

⁵ *Beresehit rabba* I. Derenb. *Palest.* p. 396—397. jegyz.

⁶ Pirké Aboth. III. 14.

hitsorsosai között a szívében lángoló sajátos tüzet, mely nemsokára oly végzetessé vált saját hazájára.

Ez időszak komor perczeinek sötét emlékéül kell tekintenünk Baruch Apocalypsisét.¹ A muka Esdrás Apocalypsisének az utánzata,* s miként emez hét látományra oszlik. Baruch, Jeremiásnak titkára, parancsot kap Istentől: maradjon Jerusalemben, hogy tanúja legyen a bűnös város bűnhődésének. Megátkozza a sorsot, születése perczét, a miért az anyjára zúduló sérelmeknek lesz szemtanújává. Arra kéri Jézust: kímélje Israelt. Enélkül kicsoda fogja dicsérni őt, kicsoda fogja magyarázni a törvényt? Arra legyen-e immár kárhóztatva a világ, hogy ősi hallgatagságába merüljön? Mily öröm lenne ez a pogányokra nézve, akik bálványaiknak országaiba széledve dicsekedni fognak előttük a sérelmekkel, melyeket az igaz Istennek arczába vágtak!³

Az isteni alak, a kivel a beszélgetés megindul, azzal felel, hogy az a Jerusalemben, mely eltöröltetik, nem az örök és a paradicsomi időkre fentartott Jerusalemben, melyet Ádám bűnbeesése előtt látott, Ábrahám, Mózes pedig megsejditettek. Nem a pogányok rombolják le a várost, Istennek haragja semmisíti meg azt. Egy angyal száll le az égből, megfosztja a templomot összes szent tárgyaitól és a

¹ Graetz. *Geschichte dér Juden* IV-ik kötet 148, 2-ik kiadás Ewald *Geschichte des Volkes Israel* VII. p. 340, 1 jegyzet. Derenburg *Palest*, p. 418. 1 jegyzet.

Baruch már megelőzőleg is kihasználták az apocryphék szerzői. Neve alatt egy könyv jelent meg, mely szerencsésebben járt, mint az Apocalypsis, s a görög és a latin bibliában Jeremiás után kapott helyet. A szóban forgó mű csakis syr nyelven maradt reánk. Ceriani *Monum. sacra et profana* t. I. fasc. II. (Milano, 1866) I. V. fasc. II. (1871); Fritsche, *Libri apocryphi Vet. Test.* (Leipzig, 1871.) p. 654—699. Több sajtószerség (76, 77.) azon hitet keltetné, hogy a syr formában reánk maradt könyv nem teljes.

A két könyv közötti rokonságot minden oldal, majdnem minden sor elárulja. Ál-Baruch utánzó volta mellett az bizonyít, hogy ál-Esdrás legsajátosabb eszméit, mint ismerteket adja elő, melyek magyarázatra nem szorulnak. Lásd különösen a *proimptuaria* — a kiválasztottak csoportja — és a halottak imájára vonatkozókat. Néhol ál-Esdrás több oldalát néhány sorban (1. 85. §.) vonja össze ál-Baruch. Az ál-Esdrásnál túlzásig vitt eredendő bűn, ugylátszik simításon ment keresztül (54. §). A *Juventus seculi praeteriit* (85 § 10 o.) mondas jobban van kifejezve ál-Esdrásnál. Az, hogy midőn valamely apocryph egy másikat utánoz, a rövidebb szöveg ered az utánzótól, nem áll egymagában (H. ö. Baruch I. 15, II. 17. és Dániel IV. 4 — 19). Azon tény mellett, hogy a művet a keresztények elfogadták, annak megírását a Traján alatt lezajlott zsidóháborunál későbbre tennünk nem lehet; mert Hadriántól kezdve a keresztények egyetlen egy kiáltványt sem fogadtak el többé. A 22. ij. különben azt bizonyítja, hogy a könyv a 70 évi ostrom után, de Aelia Capitolina falépítése előtt kelt. A 26—28. §§-ból mire sem következtethetünk.

² Emlékezés Vespasián és Titus diadalmenetéire.

földre bízta azokat. Erre az angyalok lerombolják a várost.¹ Romjai felett egy gyászéneket zeng el Baruch. Megbotránkozik azon, hogy a természet tovább halad futásában, hogy a föld mosolyog és nem égett el a déli örök nap sugárözönében.

«Munkások, hagyjátok abba a vetést, és te föld szűnj meg teremni kalászatokat; szállóvessző, kinek számára termeled ezután borodat, mikor a Sión nincs többé? Jegyesek, mondjátok le jogotokról; szüzek, ne díszítetek fel többé pártákkal homlokotokat;² asszonyok, ne imádkozzatok többé azért, hogy anyák lehessetek. Ezután a meddők azok, akik örülnek és az anyák azok, akik sírnak,³ mert mire való fájdalommal szülni meg azt, akit könyárban kell fűrosztani? Ne beszéljete többé bájról, hallgassatok a szépségről. Papok, vegyétek magatokhoz a szentély kulcsát, vessétek az égnek, adjátok vissza őket az Úrnak ezt mondván: «Őrizzed immár a te házadat. < És ti szüzek, akik Ophirnek aranyával szövitek a vásznat és a selymet, siessetek, kapkodjátok össze munkátokat és vessétek a tűzbe, hogy a láng vigye fel a dolgokat annak, aki azokat teremtette s hogy ne örvendezzenek a mi ellenségeink. Föld, nyisd fel füleidet; por alak, szállj alá a scheolba s hirdesd a halottaknak: «Nem mi, hanem ti vagytok a boldogok».⁴

Ál-Baruch ál-Esdrásnál is kevésbé fejt meg Istennek magatartását népe iránt Bizonyára, a pogányokra is reá kerül a sor. Ha már Isten ily súlyosan látogatta meg a saját népét, mi fog történni azokkal, akik az ő összes jótéteményeit egyenesen ő ellene fordították? De miként magyarázható meg a sorsa annyi tökéletes embernek, akik aggodalmas pontossággal tartották be a Törvényt és mégis kiirtattak? Miért nem könyörült Isten a Sionon ezek miatt? Miért vette számba egyedül a gonoszokat? « Mit tettél a te szolgálóiddal? kiált fel a jámbor író. Sehogy sem tudjuk megérteni, hogy te vagy a mi teremtőnk. Midőn a föld még lakatlan volt, embert teremtettél a te alkotásaid élére, hogy kijelentsed, mikép a világ van az emberért és nem az ember a világért. És ime most ez a világ, melyet miattunk alkottál, él és fennáll, mi pedig, akikért az teremtetett, szétszóródnak.»

Isten azzal válaszol, hogy ő szabadnak és öntudatosnak teremtette meg az embert Ha büntetés nehezedett reá, ez azért van, mert ő azt úgy akarta. Ez a világ az igazak számára megpróbáltatás; koronája az eljövendő világ. Az időnek tartama egészben viszonylagos. Sokkal jobb becstelenséggel kezdeni és a boldogság-

¹ H. ö. 80. §.

² L. fent.

³ H. ö. Máté XXIV. 19; Luk. XXIII. 29.

⁴ Első látomány (1—125 §.) H. ö. 80 §.

gal végezni, mintsem eleinte boldogan élni és szégyennel végezni. Külömben is az idők futása már gyorsabb leend, mint eddig vala.¹

«Ha az ember csupán ezzel az étellel bírna, fejtegeti tovább a a látnok, mi sem lenne keserűbb az ő sorsánál. Meddig ül még diadalt az istentelenség? Meddig hiteted el még ó Isten, hogy a te türelmed elpetyhüdt? Ébredj fel, zárd be a se heolt; tiltsd el őt attól, hogy új halottakat fogadjon be üregébe, a gyűjtőhelyek pedig adják vissza a lelkeket, melyek falaik közé zárvák. Nagy ideje már, hogy Ábrahám, Izsák, Jakab és a többiek, akik alszanak a földben, várakoznak azokra, akikért a te szavaid szerint alkottad a világot! Siess elfoglalni a te dicsőségedet, és ne késedelmeskedjél!»

Isten csupán annyit válaszol, hogy az idők folyása megvan határozva s nincs már messze a vég. A messiási fájdalmak kezdetüket vették már, csak hogy a katasztrófa jelei elkülönözten, részlegesen támadnak fel, úgy annyira, hogy az emberek észre sem veszik azokat Majd ha ezt mondják: »A Mindenható megfelejtkezett a földről», midőn az igazak kétségbeesése a tetőpontra hág, ekkor kondid meg az ébredés harangja. A jelek megfognak jelenni az egész mindenségen. Csak Palesztinát fogják elkerülni a csapások.³ Feltámad a Messiás. Behemoth és Léviáthán azok elé vettetik táplálékul, akik kiválasztattak.⁴ A föld tízezret okád ki egyért, minden szöllővessző ezer ágat hajt, minden ág ezer fürtöt terem, minden szem egy tonna bort.⁵ Az öröm teljes leend. Reggel szellő támad elő Istennek öléből, a legfinomabb virágillattal telítve; este, egy másik szellő egészséget hozó harmatot hint el a világon. Manna hull alá az égből. A halottak, akik a Messiás reményével aludtak el, feltámadnak. Az igaz lelkek gyűlhelyei feltárulnak, a boldogok sokaságát egy azon szellem lengi át, az elsők örömben úsznak, az utolsókat nem éri gyász.⁶ Az istentelenekeket elfonnyasztja a düh, midőn látják, hogy megítéltetésöknek pillanata megérkezett. Jerusalemben újjászületik s elnyeri örök koronáját⁷

¹ Második látomány (13—20 §j).

² L. fent.

³ A *polemos schel Quitos* szerint egyedül Palestina marad távol az általános mozgalomtól.

⁴ Bizar, a zsidó messianistákra valló gondolat (I., Buxtorf, *Lex. chatd. tolni, rabb. a Leviathan* szónál).

⁵ E frázis Papiasnál (79) fordul elő (Irén. V. XXXIII. 3. és 4.) mint Jézusnak *tagion*. Barnabás levelében (4, 6, 12, 16. f.) az Enochból és Esdrásból vett idézetek szintén Jézus szavaiként szerepelnek. L. *Jézus élete* 13. k. p. XIV., LV. jegyzet 40, 366.

⁶ «Gaudebunt priores et ultimae non contristabuntur» (ford. Ceriani) V. Barnab. 6; IV. Esdr. V. 42.

⁷ Harmadik látomány (21—34. §).

A római birodalom látnokunk szemében úgy tűnik fel, mint egy erdő, mely elborítja a földet; a rengetegnek árnyéka betakarja az igazságot; mindaz, a mi gonosz van a világon, itt rejtődzik el s itt talál menhelyet. Az összes fenállott birodalmak között ez a legkeményebb, a leggonoszabb. A messiási uralmat viszont egy szőlőtőkéhez hasonlítja, melynek tövében édes és csöndes forrás fakad, az erdő felé kigyóztatja vizét. A rengeteg közelében a patakok rohanó folyamokká dagadnak, melyek kiszaggatják gyökerestől az erdő fáit s elmosásuk az erdőt környező hegységeket. Az erdő elpusztul, nem marad belőle csak egy ezédrus. Ez a ezédrus az utolsó római fejedelem, a ki állva marad, mialatt összes hadserege megsemmisül (szerintünk: Traján a Mesopotámiában szenvedett csatavesztések után.) De végre ő is elbukik. A szőlőtőke ekkor így szól hozzá:

«Vagy nem te vagy-e az, ezédrus, a ki a gonoszság erdejéből megmaradtál, a ki kezedet tetted arra, a mi nem volt a tied, a ki nem ismertél soha kegyelmet az iránt, a ki uralmad alá tartozott, a ki uralkodni akartál azon, a mi távol esett tőled, a ki az istentelenség hálójába kerítetted mindazt, a mi kezéd ügyébe esett és a ki jól felfuvalkodtál, mintha kitépni sem lehetne gyökeredet? íme végórád ütött. Eredj, ezédrus, oszd meg sorsát az erdőnek, mely eltűnt te előtted, egyesüljön porotok egymással.

A ezédrus csakugyan végig terül a földön és tűz emészti meg. A vezért lánczra verve a Sión hegyére hurczolják. A messiás lerántja istentelenségeiről a leplet, feltárja előtte hadseregének gonoszságát és megöli. A szőlőtő erre kihajt mindenfelé, elborítja a földet, a föld virágoktól pompázik, melyek sohasem hervadnak el. A messiás a múlandó világ végezetéig uralkodik.¹ A gonoszok, ezen idő alatt tüztengerben égnek, ahol egyikök sem kap kegyelmet.²

Vakság verte meg az embereket, akik a nagy nap elközeledtében nem hisznek. Az esemény virradatja nyugodtan, gondatlanul találja őket. Csodákat fognak látni, de azokat meg nem értik, valódi és hamis próféták járnak majd be keresztül-kasul a világot Miként ál-Esdrás, a mi látnokunk is a kiválasztottnak kicsiny és az elkárhozottknak nagy számába hisz. Ti igazak, gyönyörrel viseljétek el a ti szenvedéseiteket; a megpróbáltatás egy napjára ide lent, az örök dicsőség várakozik reátok. Miként ál-Esdrást, őt is nyugtalanítják a feltámadás physical nehézségei? Mily alakban támadnak fel majd a halottak? Azzal a testtel-e, mellyel korábban bírtak? Ál-Baruch nem habozik. A föld oly alakban fogja visszaadni

¹ A 40 §, h. ő a 73 §

² Negyedik látouány (35—46. §).

az őrizetére bízott halottakat, a mily alakban kapta azokat. «Úgy adja vissza nekem, mondja Isten, a mint kapta tőlem őket.» Szükség leend erre, hogy meggyőztessenek azok, akik a feltámadásban nem hisznek, meg kell állapítani előttük azonosságukat azoknak, akiket ismertek.

Az ítéletnap után csodás változás áll be. Az elkárhozottak ocsmányabbakká lesznek; az igazak megszépülnek, sugárzók, dicsőségesek lesznek; alakjuk ragyogó eszményi alakká változik. A gonoszok dühöngése irtózatot érend el, midőn azt látják, hogy a kiket ők ideient üldöztek, a dicsőség ragyogja be azokat. Oda kell állaniok, hogy lássák e tüneményt, mielőtt a kánpadra vettetnének. Az igazak csodákat látnak; láthatatlan hold tűnik fel számokra, az idők rejtett méhe megnyilatkozik. Nincs többé öregkor; angyalokkal egyenlő s a csillagokhoz hasonló alakjuk oly alakot ölthet, a minőt akar; fény, pompa, dicsőség leend osztályrészük, megnyílik előttük az egész paradicsom; a mennyei trón alatt ülő mysticus állatok méltóságának szemléletébe merülnek el;¹ az angyaloknak hadserege várja megérkezésöket. Legelőször az utolsók lépnek be, az utolsók ráismernek azokra, akik előttük haladtak az életben.-

Ez álomképeket elég világos józan észjárás keresztezi. Ál-Báruch még ál-Esdrásnál is nagyobb fokú könnyörületet érez az ember iránt és tiltakozik a belső tartalom nélküli theológiának szigora ellen. Az ember nem mondja atyjának: «Nemzz engemet-, nem mondja a s c h e o l n a k; Nyílj fel, hogy befogadj engemet»' Az egyén csupán önmagáért felelős, mindegyikünk - lelkünket tekintve - egy-egy Ádám;⁴ A fanatismus azomban csakhamar diadalt ül ijesztő gondolataival. Egy viharfelleget lát kiemelkedni a tengerből, váltakozó sötét és világos sávokkal. Israelnek váltakozó hűségét és hűtelenségét érti. Rámiel angyal,' aki e mysteriumokat megfejté előtte, a legridegebb szigor elveit hangoztatja. A legszebb korszakok azok, midőn felkoncizolták a bűnt elkövető nemzeteket, midőn megégették és megkövezték a tévhitet vallókat, midőn a köteles tisztaság ellen elkövetett minden vétket halállal büntettek. A jó király a kiért a

¹ V. az 54. 8. melyben a bölcsesség kincsei szintén Istennek trónja alatt foglalnak helyet.

² Ötödik látomány (47—52 §). -

³ A 48. §.

⁴ Az 54. §. «Non est ergo Adam causa nisi animae suae tantum; nos verò unusquisque fuit animae suae Adam (ford. Ceriani). Lásd, viszont a római levélhez hasonló eszmékre vonatkozólag a 17, 23, 48. §. (Az Apocalypsis szövegét mindenütt Ceriani fordítása után közli a szerző. A fordító.)

⁵ Azonos az Esdrás Jeremieljével s Sancherib pusztító angyalával (55. 63. §).

mennyei dicsőség megalkottatott», az, aki egyetlen körül nem metéltet sem tűr meg a földön.¹

A tizenkét zóna látománya után fekete vízözön tör elő búzzal és tűzzel vegyest. Ez az átmeneti korszak Israel uralma és a Messiás trónfoglalása között, a kárhozatnak, háborúknak, istencsapásoknak, földrengéseknek a korszaka. A föld mintha fölfalni akarná lakóit. Egy villámlás (a Messiás) megtisztít mindent, elsöpör mindent, meggyógyít mindent. Az istencsapásokat túl élt nyomorultakat a Messiásnak szolgáltatják ki, aki megöli őket. Minden nép, mely nem gázoland Israelen, élni fog. Minden nép, mely erőszakosan fog uralkodni Israelen, kardélre hányatik. E halálos vonaglások közepette egyedül a szent föld marad békében s tartja meg lakóit.³

A paradicsom valósággá lesz a földön; nincs többé gond, nincs fájdalom, nincs betegség, nincs munka. Az állatok önkényt szolgálnak az embereknek. Még mindig halnak, de soha korai halállal. Az asszonyok nem érzik többé a szülés fájdalmait; aratnak megerőltetés, építenek fáradtság nélkül. A gyűlölködés, a bántalom, a bosszú, a rágalom eltűnnek.⁷

A nép egész boldogan fogadja Baruch jövődölését. De egészen jogos, hogy a távoli vidékeken szétszórt zsidók se legyenek megfosztva egy ily szép kinyilatkozástól. Baruch tehát a szerte kalandozó tiz és fél törzshöz egy levelet ír, melyet egy sasra biz s a levélbe rövid foglatját adja a könyvnek.¹ Abban még világosabban domborodik ki a szerző alapgondolata, mely abban áll, hogy a szent földre,⁵ terelje vissza a szerte szóródott összes zsidókat, e földre, mely a messiási válság alatt egyedül nyújthat nekik biztos menedéket. A nap elközelt, melyen Isten visszafizeti Israel ellenségeinek a gonoszt, melyet azok az ő népén elkövettek. A világ ifjúkora letűnt, a teremtés ereje kimerült.” A veder ott áll a medencze előtt, a hajó a kikötő előtt, a karaván a város előtt, az élet utolsó órája előtt.

Istentelen nemzeteket látunk felvirágozni, bár minden tettük kárhozat. Csakhogy az ő haladásuk hasonló a gőzhöz. Gazdagoknak láttuk őket, habár egyre izgágáskodnak, csakhogy az ő gazda-

¹ A 61. és 66. §.

² A 71. §. I. fent.

³ Hatodik látomány (S3—76 §).

⁴ Hetedik rész (77—87 §). E rész, elmosódott a könyvből s egyedül a syr egyházak liturgiájában maradt fen. Ceriáni V. II. p. 167, 173, 178. A párizsi és londoni Polyglottokban jelent meg nyomtatásban (V. P. A. de Lagarde *Libri V. T. apocryphi syriace* LypS. 1861. p. SS.) s többször lefordították.

⁵ Az Apocryph itt Baruch életének néhány valódi vonására támaszkodik. Jeremiás XI,III, XLIV., XLV.

⁶ L. IV. Esdr. XIV. 10.

ságuk addig tart csupán, a meddig egy vízcsepp. Hatalmuk szilárdan áll, bár daczolnak az Istennel; csakhogy mindez annyit ér, mint egy köpés. Elmerülünk ragyogásukban, mialatt nem tartják be a Mindenható törvényeit; csakhogy úgy enyésznek majd el, mint a füst . . . Ne bibelődjete a jelennel; legyetek türelemmel mert minden, a mit ígértek nekünk, beteljesül. Ne állapodjunk meg a büntettek látványa előtt, melyek az idegen nemzetek előtt tetszők . . . Vigyázzunk, nehogy a két világnak örökségéből egyszerre kizárassunk. Készítsük elő lelkeinket, hogy együtt nyugodhassunk a mi őseinkkel és meg ne Ítéltessünk a mi ellenségeinkkel.

Baruch ígéretet nyer, hogy a menybe fog felvétetni, mint Enoch, annélkül, hogy megízlelte volna a halált.¹ Láttuk, hogy e kegyben Esdrást is részesíti a nevét viselő Apocalypsisnek Írója.

Ál-Baruchnak műve, miként az ál-Esdrásé, jóval nagyobb sikert aratott a keresztyének között, mint a zsidók előtt. A görög eredeti már korán elveszett;³ de annak egy syr fordítása maradt reánk. Az egyház mindamellett a végső levelet fogadta el csupán. E levél kiegészítő részként talált helyet a syr Bibliában, legalább a jacobitáknál, s a temetések liturgiájánál szokásos szövegeket szakítottak ki belőle. Láttuk már, hogy ál-Esdrásról szintén nem egy komor gondolatot vettünk át a halottak körüli egyházi szolgálat részére. Israel megbomlott képzelődésének ez utolsó termékeiben valóban a halál az, mely uralkodik.

Ál-Baruch a legutolsó Írója az Ó-Testamentom apocryph irodalmának. A Biblia, melyet ő ismert, ugyanaz, melyet mi Judás levele és Barnabás állítólagos levele szerint ismerünk, vagyis a szerző az ó-testamentom kanonicus könyveihez, azokkal egy rangban, az újabban készült könyveket csatolja, mint Moses kijelentéseit, Manassé imáját s más ehhez hasonló termékeket³ E bibliai irányban megirt, versekbe osztott munkák a Biblia pótrészeivé lettek. Sőt gyakran megtörtént, hogy ily apocryph darabok, bizonyára modern jellegük folytán, nagyobb divatban voltak, mint a régi Biblia és megjelenések után nem annyira a zsidók, mint inkább a keresztyének körében szent iratokként fogadtattak el.⁴ Ezután efféle könyvek nem kerülnek többé napfényre. A zsidók nem utánképezik többé a szent szövegeket; tartózkodás és óvatosság szállja meg őket is e kérdésben. A vallási költészet termékeit, melyekkel héber nyel-

¹ A 43, 46, 48, 76. §.

² Nisephoros stychometriája és az Athanás-féle *Synopsis*, a kanonicus Baruch mellett egy pseudo epigraf Baruchot is említenek, aki a miénk lenne. E művet azonban sohasem idézték az Atyák. Nem lehetett lefordítva latinra.

³ Az 59, 64. §.

⁴ L. fent.

ven megírva fogunk találkozni, később szándékosan oly irányban írták meg, melyben a bibliából egyetlen vonás sincs.

Lehetséges, hogy a Traján alatt Palestinában kitört zavargások miatt helyezték át a beth-dint Jabneből Uschába. A be tll-din nek, a mennyire csak lehetséges volt, Júdeában kellett maradnia;¹ Jabnéban azonban, e kevert, elég nagy² és Jerusalemhez közel eső városban aligha maradhattak meg a zsidók azon borzasztó kihágások után, melyeket Egyiptomban, Cyprusban, elkövettek. Uscha egy teljesen jelentéktelen helye volt Galileának.³ Ez új patriarchátusnak fénye, bizonyára nem volt oly ragyogó, mint Jabnéban. Az iabnéi patriarcha princeps (nasi); van udvara; a Hillel család Dávid törzsétől való leszármazása révén élvezett előjogainak fényében sütkérezik. A nemzet legfelsőbb tanácsa ezzel Gallileának e szegény falujába költözött át.¹ «Az uschai institutiók, vagyis azon szabályok, melyeket az uschai hittudósok állítottak fel, első tekintélyvel bírtak; a Talmud történetében tekintélyes helyet foglalnak el.

A jerusaleminek nevezett egyház nyugodtan élte napjait tovább a nemzetet izgató ezer féle eszmék közepette. A zsidók közül számosan tértek át s tovább is szigorúan ragaszkodtak a Törvényhez. A mondott egyház fejeit is a körülmélt keresztyének közül vette és az egész egyház, nehogy megbotránkoztassa a szigorúkat, a Mózes-féle szabályok szerint élt. E körülmélt püspökök névsora csupa zavar. A leginkább ismert bizonyos Justus lehetett.¹ Az áttértek és a mózaismushoz ragaszkodók között nem uralkodott békés hangulat, de oly élessé, mint Bar-Coziba után, nem fajult. Bizonyos Juda ben Nakusa játszhatott ott főleg fényes szerepet.¹ A keresztyének bebizonyítani igyekeztek, hogy a Biblia nem zárja ki a Jézus Krisztus istenségét. Hivatkoztak az elohim szóra, a többes számra, melyet Isten bizonyos körülmények között (például a Genesis I. 26.) használt, Isten különböző neveinek ismétlődésére stb.⁷ A zsidóknak nem sok fáradságba került kimutatni, hogy az új secta által

¹ Bab. Talm. *Zebahim* 54 b; Midrasch *Yalkut Gén.* XI, IX.

² Philo. *Leg.* 30. V. *Tosifta Oemai* C. 1. '.

³ V. Neubauer *Geogr. du Talmud* 19S—200. .

⁴ A zsidó hagyomány szerint a sanhedrin vándorlása így történt: Jerusalemből Jabnéba, Jabnéból Uschába, innen Schefaramba (ma: *Sehefa Amr.*), innen Beth-Shearimba, innen Sefhorisba, innen Tiberiásba. Bab. Talm. *Rosch hasschana* 31 a. és b.

⁵ Euseb. H. E. III. 35; IV. 5, 6; V. 12; Chron. Traj. 10 éve; *Dem. evang.* III. 5. (1. 124 D.) Epiph. haer. LXVI. 20; Sulp. Sev. II. 31. V. Tillemont *Mem.* II. p. 189 s k.; *Acta SS. maii* III. init.

⁶ Midrasch a *Koh.* 1, 8.

⁷ Bereschith rabba VII.; Debarim rabba II., Jer. Talm. Beköt. 12 d., Tanhuma 47 a.

vallott irányzatok homlokegyenes ellentétben állanak Israel vallásának alapvető dogmaival.

Galileában, a két secta, úgy látszik, jóakarattal viseltetett egymás iráni. Egy galileai zsidó-keresztény, Jakob Caphar-Schekaniából¹ tűnik fel ez időtájt Sephoris és a szomszédos kicsiny városok zsidóvilágában. A hittudósokkal nemcsak tárgyal és Jézusnak állítólagos szavait idézi nekik; hanem, mint Jakob, az Úrnak testvére, a lelki orvoslást is gyakorolja és állítólag egy kigyómarást gyógyított meg a Jézus nevével.² Rabbi Eliézer, mondják, keresztényi hajlamai miatt szenvedett üldözést³ Rabbi Josué ben Hanania az új eszmékkel telítve hal meg. A keresztények egyre azt hajtogatták előtte, hogy Isten elfordult a zsidó nemzettől⁴ Nem, úgymond, az ő keze még mindig felettünk nyugszik.⁵ Több áttérés fordult elő saját családjában is. Unokaöccsét Hananiát, midőn Caphar-Nahumba ment, inegbűvölték a minim⁶ annyira, hogy egy számaron utazott szombat napon. Midőn visszatért nagybátyjához Józsuéhez, az utóbbi kenés által gyógyította ki őt a varázslatból; de arra kötelezte: hagyja el Israelt és vonuljon vissza Babylonba.⁷ A talmudista elbeszélő egy más alkalommal, nyilatkozik, elakarja hitetni, hogy a keresztények között az állítólagos Nicolas rovására irt gyalázatoságok történnek.⁸ Rabbi Isai Caesareából egy átokba foglalta a zsidó-keresztényeket, akik a vitába elegyedtek védőleg és Caphar-Nahum hereticus lakóit, az összes bajok legfőbb forrását.

A minimeket, főleg a Caphar-Nahumbelieket,⁹ általában fővarázslóknak tartották, azt hitték, hogy csodákat tudnak művelni szemfényvesztéseikkel.¹⁰ Láttuk már, hogy legalább a IV. századig zsidó orvosok egyre a Jézus nevével gyógyítottak.¹¹ Az evangéliumra,

¹ Mások szerint Capbar-Samából vagy Caphar-Samiából.

² Midrasch a *Kohfi*. I. 8; Bab. Talm. *Aboda tara* 16, b., 27, b. Jer. Talm. *Schabbath* XIV. 4; *Aboda tara* II. 2. (40 ol.) V. fent.

³ *Ibidem*.

⁴ Bab. Talm. *Hagiga* S b.

⁵ L. *Antikrisztus* p. 56, 2 jegyzet.

⁶ Midrasch *Kohdi*. I, 8; VII. 26.

⁷ Midrasch *Kohfl*. I. 8.

⁸ Midrasch *Kohfl*. VII. 20. és Derenburg úr megjegyzései *Palest*, p. 364—365.

⁹ Carmoly *Ilin*. p. 260, 310.

¹⁰ Jer. Talm. *Sanhedrin* VII. 13, 19.

¹¹ Jer. Talm. *Aboda tara* II. 2. (R. Josué ben I,évi unokájának a meggyógyításáról van szó.) Ami Caphar-Naboriai Jakobot illeti (III. századi, ez a Midrasch *Koh*. VII. 26-ba csakis Kaphar-Schekaniai vagy Kaphar-Samai Jakobbal! összezavarás révén jutott be. L. Derenb. *Palest*, p. 364, 365. és Neubauer *Talm. foldr*. p. 234-235. — H. ö. fent.

azonban átkot szórtak, olvasását eltiltották,¹ még az *Evangelium*» szóból is szójátékot csináltak, mely szembeszökő romlottság²-ot akart jelteni. Bizonyos Elisa ben Abtiyah, az A h e r, a ki gnosticens izii keresztyénséget prédikált, az apostata mintaképévé nőtte ki magát későbbi hitsorsosai szemében.³ A zsidók a zsidó-keresztyéneket lassanként a pogányokkal helyezték egy sorba s jóval a szamaritánusok alá. Kenyerüket, borukat profánnak tartották, orvosszereiket proscibálták, könyveiket a legveszedelmesebb mágia leltárainak minősítették. E megváltozott helyzet eredményezte azután hogy az áttérni akaró zsidók kényelmesebben érezték magokat a Pál egyházaiban, mint az ellenséges testvérek összes gyűlöleteinek kített zsidó-keresztyén egyházakban.

Az *Apocalypsis* által használt kép meglepően igaznak bizonyult. Az Isten által oltalmazott asszony, az egyház, valóban két sasszárnyra tett szert, hogy a világ válságaitól, e véres drámáktól távol eső pusztába meneküljön. Itt lassan-lassan erőre kapott, megnövekedett és mindaz, a mit ellene tettek, az ő javára fordult.³ A kezdő gyermekkor veszélyei elmúltak, növekedése immár biztosított

¹ Bab. Talm. *Schabbath* liba.

² Graetz.. *Gesch. der Juden* IV. 65, 102, 173, 191, 192, 212.

³ Apoc. XII. 13. és köv.

FÜGGELÉK

Jézus testvérei és unokatestvérei.

A Jézus életének materiális körülményeit tárgyazó pontatlan evangyeliutni adatok mellett a Hegesippos által összegyűjtött első századbeli hagyományok pontatlansága miatt a sűrűn előforduló hasonnevek mellett, melyek annyi zavart okoznak a zsidók történetében mindenkoron, a Jézus családjára vonatkozó kérdéseket megoldani majdnem lehetetlen.¹ Ha a synopticus evangyéliomok, Máté XIII. 55. 56., Márk VI. 3, után indulunk el, Jézusnak négy fivére és több nővére lett volna.² A négy fivér neve: Jakab, József, Josua, Simon és Juda. E nevek közül kettő tényleg az egész apostoli és egyházi hagyományban, mint «Az Urnak testvére» szerepel. Az első keresztyén nemzedék előtt, a Pálé után, Jakabnak «Az Úr testvéreinek» alakja domborodott ki a legtisztábban. Pálnak a galatabeliekhez irt levele, az Apóst. Cselekedetei, a Jakabnak és Judásnak tulajdonított eredeti, vagy ál leveleknek aláírásai, Josefus, a történetíró, Péter ebionita legendája, az öreg zsidó-keresztyén történetíró Hegesippos, egybehangzóan a zsidó-keresztyénegyház fejeként ismerik őt A legautentikusabb bizonyosság, a galatához irt levél (I. 19.) világosan e czimmel ruhazza fel: *Adelphos tou kyriou*.

Egy Judás, ugylátszik, szintén reális jogokkal bírhatott e czimre. Judás, akitől egy levelünk van,³ magát *Adelphos Jakóbou*-nak mondja. Egy Jakab nevezetű személyiség, aki elég tekintélyes alak volt ahhoz, hogy valaki az ő neve után jelezze magát és hogy magát az ő testvéreinek nevezve tekintélylyel övezzék alakját, nem lehetett más, mint a galatai levélnek, a Cselekedete k-nek, Josephusnak, Hegesipposnak, az álkelemenféle leveleknek híres Jakabja. Ha

¹ *Jézus élete* p. 25—27, 13 s k.

² Márkus, aki nem ismerte Mária szüzességét, e kérdésben következetes. Ál-Máté, aki elfogadja a szüzességet (1. f.) nem veszi észre az ellenmondást, melybe esik, midőn Márk XIII. r.-ből másol s Luk. 1. R. hozzáad, aki elődjénél mindig logicusabban járván el. a nazárethi zavaró epizódot elhagyja s az ő *prétokos-á*.O\ (II. 7.) elejét veszi az ellenvetéseknek.

Érvelésünk ép oly erős azon esetben, ha Jakab és Judás levelei apocryphek, mint ha azok eredetiek.

ez a Jakab az Úrnak testvére» volt, ez esetben Jndás, a kanonicus levél valódi vagy költött szerzője, szintén az Úrnak testvére volt. Hegesyppos bizonyosan így ismerte őt. Az a Jndás, akinek unokáit (*Hyiónoi*) felkerestették és Domitián elé mint Dávid törzsének utolsó képviselőit állították, az egyház antik történet Írójának a szemében Jézus vérszerinti fivére.¹ Bizonyos okok azon föltevésre vezetnek, hogy ez a Jndás a jerusalemi egyháznak volt sorszerinti feje.² Íme tehát egy második alak, aki nagyon is oda illik azon négy név viselői közé, akiket a synopticus evangyéliomok a Jézus testvéreiként szerepeltetnek.

Simont és Józsefet csakis mint az Úr testvéreit ismerik. Abban azonban, hogy a család két tagja ismeretlen maradt, mi különös sem lett volna. Sokkal meglepőbb már, hogy az evangyeliom, Hegesyppos a jerusalemi legrégebb egyházi hagyomány adatainak egybevetése révén Jézus vérszerinti unokatestvéreiből álló családot formáltak, melynek tagjai majdnem ugyanazon neveket viselik, melyekről Máté (XIII. 55) és Márk (VI. 3), mint Jézus testvéreinek neveiről szólnak.

Az asszonyok között, akiket a synopticusokban a Jézus keresztfája mellett állani látunk s akik a feltámadást bizonyították, ott van egy «Mária, Jakabnak (Ao *mikros*) és Józsefnek anyja (Máté XXVII. 56., Márk XV. 40, 47., XVI. Luk. XXIV. 10). Ez a Mária bizonyára azonos azzal, akit a negyedik evangyeliom (XIX, 25.) szintén a keresztfa mellett állatt, *Maria hé tou K/ópa-nak* nevez (a mi kétségkívül annyit tesz, mint «Mária, Klopas neje,³ s akit a Jézus anyja nővérenek mond. A nehézségen, hogy a két nővérenek egy neve lett volna, a negyedik evangyeliom, aki a Jézus anyját egyszer sem nevezi Máriának, fenn nem akad. Bármiként álljon is ez a dolog, annyi kétségtelen, hogy Jézusnak már is két vérszerinti unokatestvéreivel van dolgunk, Jakabbal és Józseffel.⁴ Van itt még egy Simon is, szintén Clopasnak fia, akit Hegesyppos s azok, a kiktől a kezdetleges jerusalemi egyház emlékeit átvettük, mindnyájan Jerusalemben második püspökének mondanak, aki vértanuságot szenvedett Traján alatt.⁵ Végre egy negyedik Klepida nyomaira akadunk e Judában, Jakab fiában, aki ugylátszik Simon, Clopas fia után következett a Jerusalemi püspöki székben.⁶ Klopasnak

¹ Eus. H. E. III. 19, 20, 32. V. *Ibid* c. II.

² L. fent p. 54, 55. '.

³ H. ö. *Tés toil Ouriou*. Máté 1, 6.

⁴ A *Josua* és *Jósef* nevek azonosságára vonatkozólag 1. *Miss. de Phén.* p. 7b7 — 7b8, 770, 85b, 871.

⁵ L. fent p.

⁶ *Coastit. apóst.* VII. 46. L. fent.

családja úgylátszik örök jogon bírta a jerusalemi egyház kormányzatát Titnstól Hadriánig; mi sem lenne merészebb mint egy oly föltevés, mely Jakabban, a Juda atyjában, Jakabot, a kicsinyt, Cleophas Mária fiát látná.

Van tehát már három Clopas fiunk, akiket Jakabnak, Józsefnek, Simonnak neveznek, s mint Jézus testvéreit sorolnak fel a synopticusok, egy állítólagos unokát nem is említve, akinél a névazonosság szintén ismétlődnék. Az, hogy két nővérnek egy neve legyen, igen sajtászerű lenne. De mit mondjunk ahhoz, hogy két nővérnek három hasonnevű fia legyen? Ilyesminek lehetőségét semmiféle kritika se fogadhatna el. Valami más valószínű megoldást kell keresnünk, hogy e visszas helyzetből kibontakozzunk.

Az orthodox hittudósok szent Jeromos óta azon föltevással vélték a dolgon segíteni, hogy a Márk és Máté által Jézus testvéreiként felsorolt négy egyén tulajdonkép az ő vérszerinti unokatestvérei, Cleophas Mária fiai valának. E föltevés azonban tarthatlan.¹ Igen sok más hely mutat arra, hogy Jézusnak igazi testvérei és igazi nővérei voltak. A Máté (XIII. 54 és köv.) és Márk (VI. 2 és köv.) által elbeszélt rövid jelenetnek ügyes csoportosítása igen jellemző. A «testvérekéről itt közvetlenül az «anya» után van szó. A Márk III.§1 s köv., Máté XII. 46. s köv. elbeszélés még kevésbé kétértelmű. Végül az egész jerusalemi hagyomány határozottan megkülömbözteti «az Úr testvéreit a Klopas családjától. Simonnak, Clopas fiának, Jerusalemben második püspökének a neve: *Anepsios tou sóteros*.- Az *adelphoi tou kyriou* közül egy név után sincs hozzá téve: *tou Klopa*. Jakab, az Úr testvére határozottan nem Klopasnak a fia,³ ha az lett volna, ez esetben közvetlen utódjának, Simonnak szintén testvére lett volna; már pedig Hegesippos nem így vélekedett, olvassuk csak el Eusebios Egyházi Történetének harmadik könyvében, a XI. XXXII. fejezeteket és megfogunk erről győződni. De az időrend is ellentmond e feltevésnek. Simon mint öreg ember halt meg Traján alatt; Jakab szintén mint elaggott ember 62-ben.⁴ A két testvér közötti korkülömbőség tehát közel negyven évet tenne ki. Azon állítás tehát, mely az *adelphos tou Ayriou-kát* a Klopas fiaiban látja, tarthatlan. Tegyük hozzá, hogy a Héberok evangyéliumában, mely gyakran értékesebb a synopticusok szövegénél, Jézus Jakabot egyenesen «fivérem»-nek

¹ Jézus étele p. 25—26.

² Eus. H. E. III. 11. Hegesippos után.

³ A Mária születéséről szóló evangyéliom prol. kifejezetten «József fiának» nevezi.

⁴ I. *Antiké*, p. 67; fent.

hevezi, kivételes cím, melyet egy unokatestvérrel szemben bizonyára nem alkalmazott volna.

Jézusnak voltak igazi fivérei, igazi nővérei. De az már lehetséges, hogy e fivérek és e nővérek csak is féltestvérek valának. A Mária fiai és leányai voltak-e szintén e fivérek és e nővérek? Nem valószínű. A fivérek, ugyálszik sokkal korosabbak voltak, mint Jézus. Már pedig mint látszik, Jézus volt elsőszülött fia az anyjának.² Jézust másfelől gyermekkorában így hívták Názáréthen: «a Mária fia. Tanúbizonyosságunk erre a legtörténetibb jellegű evangyeliom.¹ Annyit tesz ez, hogy az özvegy egyetlen fiának ismerték őt sokáig. Ily czimezések tényleg csak akkor kapnak lábra, ha az atya már nem él s ha az özvegynek nincs több fia. Ott van például Piero della Francesca, a híres festő. Végre a Mária szüzeségéről szóló mythos is annélkül, hogy teljesen ki lenne zárva annak gondolata, hogy Máriának több gyermeke is lehetett Józseftől, vagy pedig újra férjhez mehetett, jobban domborodik ki azon föltevés mellett, hogy csupán egy fia volt.

Bizonyos, a legenda mindenféle erőszakosságokat képes elkövetni a valóságon. Nem szabad elfelednünk azonban, hogy a szóban forgó legenda épen a Jézus fivéreinek és unokatestvéreinek körében képződött. Jézus mint egyetlen és késői gyümölcse egy fiatal nő és egy már érett kora férfi egyesülésének, épen kapóra jött azon nézeteknek, melyek szerint fogantatása természetfölötti utón történt. Hasonló esetben az isteni tevékenység annál hatékonyabb, mennél tehetetlenebbnek bizonyul a természet Próféta hivatásra kijelölt gyermekeket, Sámuel, Keresztelő Jánost, magát Máriát,⁴ szívesen származtattak öreg szüléktől, vagy hosszú időn át magtalanul maradt asszonyoktól. A Jakab Prot evangyéliumának szerzője,⁵ szent Epiphanes stb.⁶ is, élénken hangsúlyozzák József aggkorát, kétségkívül a priori indokokból, de szintén egy oly érzelem által vezetettve, melyet Jézus születésének körülményei teljesen indokoltá tettek.

A nehézségek tehát elég jól sorakoznak, ha Józsefnél egy első házasságot teszünk fel,⁷ melyből fiai s leányai születtek, névszerint

¹ Hilgelfeld *Nov, Test, extra can. rec.* IV. p. 17—18, 29.

² Luk. II. 7., igaz, gyöngé tanúbizonyosság, mert Lukács Máriát hajadonnak hiszi, midőn Jézus fogathatott.

³ Márk VI. 3. I. *JAus flete* p. 74.

⁴ Jakab Protev. 1. f.; Mária szülét, ev. 1 f.

⁵ A 9. feje.

⁶ Haer. LXVIII. 13, 14, 15.

⁷ így gondolkoztak a judaisáló keresztyének, különösen a Péter evangyelioma révén Origin. *In. Math.* tom. X. 17 (Opp. III. 462).

Jakab és Judás. Az utóbbiak, legalább Jakab, jóval idősebbek lehettek Jézusnál. Az eleinte ellenséges szerep, melyet az evangyéliotnok a Jézus fivéreinek adnak, a saját szerű ellentét, melyet a Jakab és a Judás életmódjánál és életelveinél a Jézuséval szemben tapasztalunk, ily föltevés mellett már nem lesz oly érthetetlen, mint egyéb föltevések mellett, melyekből ellenmondások megoldása érdekében kiindultak.

Miként voltak a Klopas fiai vérszerinti unokatestvérei Jézusnak? Vagy anyjuk, Klopas Mária révén, mint azt a negyedik evangyéliom állítja, vagy pedig atyjuk Klopas ágán, a kit Hegesippos a József fivérének¹ tesz meg vagy egyszerre mindkét ágon, mert lehetséges, hogy a két fivér két nővért vett el. E három föltevés közül a második a legvalószínűbb. A két hasonló nevű nővér szerepeltetése a legtúlzóbb valószínűtlenség. A negyedik evangyéliom részlete (XIX. 25) tévedés lehet. Tegyük hozzá, hogy, igaz nehézkes, de mindamelllett elfogadható magyarázat révén, e kifejezés *hé ado/phé tés metrós autóu* nem illik a *Maria hé tou Klopa-xa*. hanem egy külön, névtelen személyiséget, minő a Jézusnak anyja, alkot Az öreg Hegesippos, aki minden iránt, ami a Jézus családjára vonatkozott, annyira elfogult volt, igen jól lehetett tájékozva e pontra nézve.

De miként fogadható el az, hogy a két fivérnek, Józsefnek és Klopasnak, három, sőt négy hasonló nevű fia lett volna? Vizsgáljuk csak meg a Jézus négy testvéreinek névsorát a synopticusok szerint, ezek Jakab, Judás, Simon, József. A két elsőnek valódi jogcíme volt ahhoz, hogy az Úr testvéreinek hívassák, a két utóbbi a synopticus két helyén kívül semmi másra nem hivatkozhatik e tekintetben. Minthogy a Simon vagy Simeon, a Josua vagy József nevet a Klopas fiai névsorában is megtaláljuk, mi a következő föltevést vagyunk hajlandók elfogadni: Márk és Máté vigyázatlanul állították össze Jézusnak fivéreit; a synoptikusok által megnevezett négy közül Jakab és Judás igenis fivérei Jézusnak, de már Simon és József tévedésből kerültek e sorba. A rövid elbeszélésnek Írója, mint minden agadista, nem sok figyelmet fordított a materiális részletek pontosságára s miként az összes evangyelmi elbeszélők fölött (a negyedik kivételével) az ő tolla fölött is a sémita parallelismus uralkodott. A használt frázis szükségszerűleg oly felsorolást igényelt, melyben megfelelőleg négy tulajdonnév fordul elő. Minthogy pedig Jézusnak csak két valódi fivérét ismerte, a másik kettőt unokatestvéreinek sorából vette. A valószínűség tényleg nagy, hogy Jézusnak kettőnél több testvére volt «Avagy nem lenne nekem is jogom fele-

¹ Eus. H. E. III. 11, 32.

séget venni, mondja szent Pál,¹ mint a többi apostolok, és az Úrnak atyafiai, és Képhas?» A hagyomány arra vall, hogy Jakab, az Úrnak testvére nem nősült meg. Judás nős volt;² de ez még nem jogosította volna fel Pált arra, hogy többesszámot használjon. Úgy kellett lenni, hogy a testvérek többen legyenek, hogy Pál, Jakab kivételével, az Úrnak testvéreit általában házásoknak mondhassa.

Klophas úgylátszik fiatalabb volt, mint József. Az ő legöregebb fia ifjabb volt mint József legöregebb fia. Csak természetes, ha ezt Jakabnak hívták, a család *homikros-nak*. nevezte őt, hogy hasonnevű unoka testvérétől megkülönböztesse. Simeon tizenöt évvel lehetett ifjabb Jézusnál és Traján alatt halhatott meg.³ Mi azonban inkább szeretjük hinni, hogy a Traján alatt vértanúságot szenvedett Klopas sarj egy másik nemzedékhez tartozott. A Jakab és Simeon korára vonatkozó adatok elvégre is nagyon bizonytalanok. Jakab kilenczvenhat éves korában halt volna meg, Simeon százhusz éves korában. Az utóbbi állítás' önmagában tarthattam Másfelől, ha Jakab kilenczvenhat éves volt, mint állítják, 62-ben, harmincznégy évvel korábban kellett volna születnie Jézusnál, a mi alig lehetséges.

Az imént mondottak alapján a Jézus családfája a következőkép állítható össze:

¹ I. Kor. IX. 5.

² Hegesippos Euseb. H. E. III. 20.

³ L. fent

Ismeretlen atya (Jakab? Héli?)

József első házasságából		Máriától		Clopas (Ján. XIX. 55. Hegesipposi azintén Mária nevű nőt vevé. (Máté XXVII. 56, 61; XXVIII. 1; Márk. XV. 40, 47; XVI. 1; Luk XXIV. 10; Ján. XIX. 25.) s e házasságból
Jakab "az Úr testvére. az igazságos, az Oblám, Jerusalem első püspöke, vértanu; Említve Máté XIII. 55. és Márk VI. 3; Gal. I. 19. II. 9. 12; 1 Cor. XV. 7. <i>Carl.</i> XII. 17; XV. 13; XXI. 18; Jak. I. 1; Jnd. I. 1 és Josophnál Hegesip- posnál stb.	Judás (Máté XIII. 55. Márk. VI. 3. Jud. I. 1. He- gesipp, Euseb. H. E. III. 19, 20, 31.) Ismeretlen fiu Két fiu, kiket Domitián elé vezettek s kü- lönféle egyhá- zak püspökei voltak. Hege- sipp, Euseb. H. E. III. 19, 20, 32.	Más ismeretlen fiuk s leányok. Máté XIII. 56. Márk VI. 3. 1 Cor. IX. 5.	Jézus	
Jakab a <i>ho mikros</i> , hogy hasonne- vű idősebb unokatestvére- től megkülöm- bözethető le- gyen. Máté xxvii. 56; Márk. xv. 40; xvi. 1. Luk. xxiv. 10, külömben is- meretlen.	Jósué (Máté xxvii. 56; Márk. xv. 40, 47) tévesen. mint Jézus fi- vére. Máté xiii. 55; Márk. vi. 3; külömben is- meretlen.	Simon Jerusalem má- sodik püspöke, vértanu (Hege- sippus Euseb. H. E. III. 11, 22, 32; IV. 5, 22; <i>Const. Apost.</i> VII. 46 stb.) té- vesen mint Jé- zus fivére, Máté xiii. 55; Márk. VI. 3.	Lehet egyéb- ismeretlen fiuk és leányok.	
?				
Juda, Jerusa- lem harmadik püspöke <i>Const.</i> <i>Apost.</i> VII. 46.				
?				
?				
II. Simeon, szerintünk Je- rusalem negye- dik püspöke, vértanuként hal meg Traján alatt (lásd fent jegyzet.)				

Hátra lenne még: kutatni váljon Jézusnak a testvérei vagy unokatestvérei közül nem szerepel-e valamelyik az apostolok névsorában, melyet a synoptikusokban és az Apostolok Cselekedeteiben találunk. Habár az apostolok collégiuma és az Úr atyafainak collégiuma külön csoport volt,¹ mindamellett lehetők tekintették azt, hogy egyesek mind a két csoporthoz tartozhattak. Jakabnak, Judásnak, Simonnak neveit tényleg megtaláljuk az apostolok névsorában. Jakabnak, a Zebedeus fiának, nincs mit keresnie e kérdés megvitatásánál, épügy Judás Iscariotnak sem. De mit gondoljunk Jakabról, az Alpheus fiáról, akit az apostolok négy névsora (Máté X. 2 és köv; Márk III. 14 és köv; Luk. VI. 13 és köv; Cselek. I. 13 és köv.) a Tizenkettő közé vesz fel? Az *Alphaios* nevet gyakran azonosították a *Kló pás* névvel, a Chalifé közvetítésével. Ez azonban teljesen hibás. *Alphaios* a héber Chalifé név és *Klopas* vagy *Kleopas* rövidítése a *Kleopatros-v&Y*.¹ Jakabnak, Alpheus fiának, tehát nincs semmi jogcíme ahhoz, hogy a Jézus unokatestvérei között foglaljon helyet. Az evangyéliumi alak a valóságban: négy Jakab, az egyik Józsefnek fia és Jézusnak testvére, a másik Clopasnak a fia, a harmadik a Zebedeus fia, a negyedik Alphéusnak a fia.

A Lukács által az evangyéliomban és az Apostolok Cselekedeteiben bemutatott névsorban bizonyos *Joudas Jakóbou* szerepel, a kit Judással, az Úr testvérével akartak azonosítani azon föltevés mellett, hogy a két név között *adelphos* értendő. Mi sem önkényesebb ennél. Ez a Judás Jakabnak, külföldben ismeretlenül maradt alaknak, volt a fia. Még inkább mondható ugyanez Simonról a zélotáról, a kit minden indokolás nélkül azon Simonnal akartak azonosítani, akit Jézus atyafiai körében találunk. (Máté XIII. 55; Márk VI. 3.)

Egészben ugylátszik, hogy Jézus családjának egyetlen egy tagja sem tartozott a Tizenkettő collégiumához. Jakab nem tartozott közéjük.³ Az Urnak testvérei közül egész bizonyossággal csupán Jakabot és Judást ismerjük. Jakab nem házasodott meg; Judásnak azonban voltak gyermekei és unokái; az utóbbiak jelentek meg Domitián előtt, mint Dávidnak utódjai és állottak különböző egyházak élén Syriában.

¹ Csel. I, 14; I Kor. IX. 5.

² *Corpus insr. gr.* n. 4934; *Revue archeol.* 1844. p. 485—491.

³ Gal. I. 19, egyáltalán nem vall erre. Jak. I. 1. az ellenkezőre mutat. Az összes, valódi vagy ál apostoli leveleknél a szerző mindig e czimet írja neve mellé, *apostola**. Ugyan így kell okoskodnunk Judás I. 1-re vonatkozólag. Hogy e két aláírásnál Jakab és Judás nem nevezik magokat *adelphos* tea *hjrion-rvk.* ez bizonyára az alázatosság vonása nálók.

A mi Clopas fiait illeti, ezek közül hármát ismerünk a kiknek, gyermekeik lehettek. Ennek a Clopasnak a családja állott a Titus-féle háborít után a Jerusaleml' egyház élén.

Clopas családjának egy tagja, mint vértanú halt meg Traján alatt. Ez után az úr atyafiainak és Clopasnak leszármazóiról nem hallunk beszélni többé.

Vége.

TARTALOMJEGYZÉK

Tartalom.

Bevezetés.	
<i>E történet eredeti okmányainak kritikai vizsgálata</i>	5
Első fejezet.	
<i>A zsidók a templom feldúlásdt követó napon</i>	21
Második fejezet.	
<i>Béther, Judith könyve, a zsidó kdnon</i>	33
Harmadik fejezet.	
<i>Ébion a Jordánon túl</i>	40
Negyedik fejezet.	
<i>A zsidók és a keresztyének közötti viszony</i>	52
Ötödik fejezet.	
<i>Jézus legendájának és tanainak megalapítása</i>	58
Hatodik fejezet.	
<i>A héber evangéliom</i>	67
Hetedik Fejezet.	
<i>A görög evangéliom. Aiárcus</i>	77
Nyolczadik fejezet.	
<i>A keresztyénség és a isászárság a Flaviusok alatt</i>	85
Kilenczedik fejezet.	
<i>A keresztyénségnek elterjedése. — Egyptom. — A sibyllismus</i>	98
Tizedik fejezet.	
<i>A görög evangéliomot javítják és kiegészítik (Máté)</i>	107
Tizenegyedik fejezet.	
<i>Az evangéliom szépségének titka</i>	120
Tizenkettedik fejezet.	
<i>A Flavius család keresztyénéi. Flavius Josephus</i>	130
Tizenharmadik fejezet.	
<i>Lukács evangélioma</i>	146
Tizennegyedik fejezet.	
<i>A Domilián alatti üldözés</i>	164
Tizenötödik fejezet.	
<i>Római Kelemen. — A prcsbyteriátus fejlődése</i>	177
Tizenhatodik fejezet.	
<i>A Flaviusok vége. — Nerva. — Az Apocalypsisek ismét felélednek</i>	192
Tizenhetedik fejezet.	
<i>Traján. — A jó és a nagy császárok</i>	212

Tizennyolczadik fejezet.	
<i>Ephesus. -- János aggkora. — Cerinthos. — Docctismus</i>	228
Tizenkilenczedik fejezet.	
<i>Lukács, a keresztyénségnek első történetírója</i>	239
Huszadik fejezet.	
<i>Syria sektái. — Elkasai</i>	246
Huszonegyedik fejezet.	
<i>Tróján, a hitilidőző. — Plinius levele</i>	257
Huszonkettedik fejezet.	
<i>Antiőehiai Ignác</i>	265
Huszonhannadik fejezet.	
<i>Tróján halála. — A zsidók lázadása</i>	271
Huszonnegyedik fejezet.	
<i>Ja egyháznak és a zsinagógának végleges elválása.</i>	279
FÜGGELÉK.	
<i>Jézus testvérei és unokatestvérei</i>	293